

ТЕРНОПЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання

Наукові записки

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

ТЕРНОПЛЬ
2003

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія/За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2003. – Вип. 1. – 281 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 03. 03. 2003 р. (протокол № 7).

Головний редактор

Микола Алексієвць - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Василь Балух - доктор історичних наук, професор
Валентина Борисенко - доктор історичних наук, професор
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Сергій Васюта - доктор історичних наук, професор
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Олександр Сич - доктор історичних наук, професор
Сергій Троян - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Василь Ботушанський - доктор історичних наук, професор
Микола Стрішенець - доктор історичних наук, професор

Літературний редактор:

Іван Зуляк - кандидат історичних наук, доцент

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477)

Олександр Баженов**ВЗАЄМИНИ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я ЗІ СТЕПОВИМ СВІТОМ У ДАВНЬОРУСЬКУ ДОБУ***У статті досліджуються відносини між народами у стародавні часи.*

Історія всієї Давньоруської держави – це безперервна боротьба за своє існування з кочовими племенами, які, незважаючи на неодноразові поразки, весь час вторгались у межі Київської Русі. Можна сказати, що Київська Русь виникла в боротьбі проти кочових племен, які час від часу прокочувались зі сходу (Азії) через колонізоване слов'янами Північне Причорномор'я. Проте означені проблеми у вітчизняній історіографії ще й досі не знайшли спеціального висвітлення. Певною мірою надолужити цю прогалину є дана стаття, в якій автор з'ясовує особливості взаємин населення Середнього Подністров'я зі степовим світом у давньоруську добу.

Боротьба з кочівниками стала з IX ст. загальнодержавною проблемою для київських князів, а пізніше для удільних князівств, котрі межували зі степом. То була нагальна проблема для кожного князя в XI–XIII ст. Своїми частими натисками кочівники ставили під питання існування самої Київської держави, неодноразово підступаючи навіть під стіни Києва.

Тому, для південноруських князів досить важливими були взаємовідносини із кочівниками. І кожний удільний князь вирішував це питання по-своєму. Одні князі об'єднувались в союзницькі антикочівницькі коаліції для відсічі та здійснювали превентивні напади на кочівників, другі – будували оборонні лінії, прагнучи, таким чином, не допустити в свої землі нападників, треті – встановлювали династичні зв'язки з князями кочових племен, захищаючи у такий спосіб свої землі від розорення. Проте феодална роздробленість спричинила таке явище, як наймані військові загони степовиків у міжусобних війнах слов'янських князів, що призводило до постійного порушення південних кордонів Київської держави.

VIII–IX ст. були для слов'ян часом успішної боротьби з кочівниками причорноморських степів та їх просуненням на південь, до Чорного моря. Слов'янські племена, що стояли на більш високому соціально-економічному розвитку, успішно витіснили розрізнені й послаблені племінні об'єднання кочівників.

Однак у X ст. в причорноморські степи прибули нові орди азіатських завойовників, і Русі знову прийшлося вести з ними тяжку боротьбу. Але тепер кочівникам протистояли не окремі слов'янські племена та об'єднання, а молода Київська держава. В історії кочового населення південно-руських степів можна виділити два етапи – печенізький (X – початок XI ст.) та половецький (середина XI – перша половина XIII ст.). Як вказує С. А. Плетньова, печеніги залишились на першому рівні кочування, що характеризувався відсутністю землеволодіння та осілості, а половці в кінці XI ст. перейшли до другого способу ведення кочового господарства, при якому з'являються постійні зимівники та часткові заготівлі кормів для молодняка і високопородних коней [12: 56].

Першими небезпечними супротивниками молодій Київській Русі стали печеніги. Коли вони вперше з'явилися на кордонах, точно сказати дуже важко. В кінці VIII або на початку IX ст. печеніги захопили степи між Волгою та Уралом і створили там сильне племінне об'єднання, до складу якого увійшли, крім них самих, місцеві сарматські і, почасти, фінно-угорські племена. Регіон племінного союзу обмежувався із заходу – Волгою, на півдні річкою Уралом і на сході – Уральським хребтом. Під натиском огузького та кипчацького союзів печеніги перейшли Волгу і, обійшовши з півночі основні володіння Хазарського каганату, наприкінці IX ст. вторглися в Північне Причорномор'я. Константин Багрянородний повідомляє в своїй праці, написаній між 948 і 952 рр., що печеніги з'явились в причорноморських степах за 50–55 років до цього, тобто приблизно в 90-х роках IX ст. Але в поле зору давньоруських літописців це плем'я попадає лише на початку X ст.

Письмові джерела засвідчують, що стосунки кочовиків з слов'янами не були стабільними, переходячи від союзницьких до відвертої конфронтації. За даними "Повісті минулих літ" печеніги з'являються біля південних кордонів Київської Русі на початку X ст. "Придоша Печенеги первое на Русскую землю, и сотворивши миръ со Игоремъ, и придоша к Дунаю" [11: 41]. Це повідомлення виглядає досить спокійним і свідчить тільки про їх мирну присутність. Печеніги освоювались в нових для себе просторах і спробували втрутитись в конфлікт між Візантією та Болгарією на стороні першої і, ймовірно, намагались попередити в ньому участь Русі.

Печеніги з'явилися в той самий час, коли князь Ігор збройною рукою накладав данину на автономні слов'янські племена, таким чином, розширюючи кордони Київської держави. Політика об'єднання слов'янських племен, що проводилась київським князем, з одного боку, була успішною. Останнє автономне плем'я уличів було підкорене, а на всі інші (вятичів, деревлян) була накладена данина. З іншого боку, за повідомленням, датованим 914 роком, "И премучи Углицы, и взложи на них Игорь дань и вѣдасть Свентелду, и не вдадешется един град именемъ Перечен, и седоца около его 3 лета и едва взя. И беша седяюще Углицы по Днепру внизъ, и по семь придоша меживъ и Днестръ и седоша тамо" [7: 347], уличі були змушені пересилитися з регіону Дніпра у басейн річки Дністра. Переселення цього багаточисельного племені оголило для кочівників південно-східний кордон Київської держави. Прихід печенігів у причорноморські степи у 915 році, на нашу думку, тільки прискорив процес переселення племен уличів з Дніпра до Дністра.

М. Молчановський у свій час висловив слушну думку, що роль печенігів в історії Подніззя (Середнього Подністров'я) була побічною, яка, скоріше за все, виступала головною причиною переселення та об'єднання двох слов'янських племен уличів і тиверців, що склало корінне населення Поділля [6: 41]. Аналогічні думки ми зустрічаємо і в київського дослідника О. С. Стрижака, який теж вважає, що уличі були витіснені з Подніпров'я в пониззя Бугу й Дністра саме печенігами [19: 39].

Також на користь цієї думки може свідчити й те, що Ігор мав збройні сутички з степовиками у 920 році ("Игорь воеваше на Печенеги" [11: 42]), і ця війна, скоріш за все, могла відбуватись на південних кордонах Давньоруської держави, а саме на окраїнах майбутнього Галицького та Київського князівств. Збройні сутички між русичами та печенігами, ймовірно, носили прикордонний характер, політично не впливаючи на їх стосунки. Як відзначає П. П. Толочко, печеніги не відрізнялись постійністю своїх політичних орієнтацій. Якщо вони бачили зацікавленість в них з боку Візантії, Русі, Болгарії та Хазарії, то намагались максимально скористатись цією ситуацією. По черзі печеніги виступають союзниками кожної з названих країн, отримуючи за це від них багаті дарунки [20: 56].

Так у 944 році печеніги з'являються у війську князя Ігоря в ролі найманого загону, який готувалося до походу на Візантію ("Игорь же совкупивъ вои много, Варяги, Русь, и Поляны, Словени, и Кривичи и Тверце, и Печенеги") [11: 44].

За Костянтином Багрянородним русько-печенізькі стосунки не завжди були спокійними: "Печенеги, кроме того, живут в соседстве и сопредельны с Русами и часто, когда живут не в мире друг с другом, грабят Русь и причиняют ей много вреда и убытков. При том Русы вовсе не могут даже выступать на заграничные войны, если не живут в мире с Печенегами, так как последние во время их отсутствия могут сами делать набеги и уничтожить и портить их имущество. Посему Русы, дабы не получают от них вреда, и в виду того, что народ этот силен, всегда стараются быть в союзе с ними и получают от них помощь, чтобы вместе и избавляться от вражды с ними, и пользоваться помощью. Русы не могут приезжать даже в сей царствующий град Ромеев, если не живут в мире с Печенегами, ни ради войны, ни ради торговых дел" [8: 58–59].

Важливим фактором у взаємовідносинах між русичами і печенігами була позиція Візантії, що вважалася вирішальною для їх стосунків. Основна доктрина візантійської дипломатії щодо печенігів була сформована Костянтином Багрянородним і зафіксована у його праці "Про управління державою". Зокрема, він писав: "Я полагаю, что царю ромейскому всегда очень полезно стремится жить в мире с Печенежским народом, заключать с ними дружеские договоры и союз ... Когда царь Ромейский живет в мире с Печенегами, то ни Русь, ни Турки не могут совершать враждебных нападений на Ромейскую дер-

жаву; не могут они и требовать от Ромеев чрезвычайно больших денег и вещей в уплату за мир, боясь силы, которую царь при помощи этого народа может противопоставить им в случае их похода на Ромеев. А печенеги, связанные дружбою с императором и побуждаемые ими посредством посланий, даров, легко могут нападать на земли Русов и Турков, брать в рабство их женщин и детей и опустошать их земли" [9: 58–59]. У цій доктрині є доля істини. Перший серйозний напад печеніги вчинили в 969 році, коли князь Святослав на чолі 60-и тисячного війська вторгся в Болгарію на запрошення візантійського імператора. Військова перевага русичів робить свою справу і невдовзі допомога київського князя стає непотрібною для Візантії. Щоб примусити Святослава покинути Болгарію, візантійці організують напад печенігів на Русь. Скориставшись відсутністю київського князя вони вторгаються в Давньоруську державу і беруть в облогу Київ. Масштаби печенізького вторгнення були настільки значними, що стала реальною загроза падіння Києва. Про його небезпеку навіть вказує літописець: "Придоша Печенези на Руску землю первое, а Святослав бяше Переяславци, и затворися Ольга въ граде со унуки своими, Ярополкомъ и Ольгомъ и Володимиром, въ граде Киеве. И оступиша [печенези] град в силе велице" [11: 64]. Серйозність даного становища полягає в тому, що Київ, в якому заперлись княгиня Ольга з онуками, не було кому захищати. Ця успішна акція візантійської дипломатії примусила Святослава повернутись до Києва.

У військовому відношенні кочівники стояли на нижчому рівні від давньоруських воїнів, але їхня перевага була в кількості і раптовості. Також сам факт облоги Києва та смерть князя Святослава на дніпровських порогах свідчить про утвердження печенігів на південних рубежах Київської Русі, які своїми кочовищами доходили до Дунаю. Про це вказує Багрянородний, що русичі без союзу з печенігами не в стані вирушити на Візантію і вести з нею торгівлю. Незважаючи на досить активну зовнішню діяльність, чисельні походи на Булгарію, Хозарію, Візантію, князь Святослав практично нічого не зробив, щоб захистити країну від кочівницьких вторгнень, хоча б у плані спорудження оборонних рубежів.

Цікаво, але за фразою літописця "Придоша Печенези на Руску землю первое", можна прослідкувати і взаємовідносини з іншими кочовими племенами. Тобто, якщо раніше і "Игорь воєваше на Печенеги", то це ще не означало про постійні вторгнення кочівників на кордони Київської Русі. Коли літописець фіксує, що степовики вперше прийшли на Руську землю, можна висловити думку, що це був початок довготривалої війни між давньоруською державою та кочівниками. На користь цієї думки свідчить і аналогія з половцями, котрі спочатку "сотворили мир", а далі "прийшли вперше на землю руську".

В 90-х роках X ст. печенізький тиск на південні кордони Русі значно посилюється. Про вторгнення кочівників на територію Пониззя свідчить той факт, що зі 120 поселень Верхнього Попруття, більшість припинило своє існування до кінця X ст. При розкопках цих городищ спостерігався горілий шар, що свідчить про знищення останніх.

Небезпеку, яку несли кочівники, зумів об'єктивно оцінити київський князь Володимир, який наказав будувати оборонні рубежі проти них і, як повідомляє літописець у 988 році: "... нача ставити городы по Десне, и по Востри, и по Трубежеви, и по Суле, и по Стугне, и поча нарубати мужъ лучшие от Словень, и отъ Кривичъ, и отъ Чюди, и отъ Вятчъ, и отъ сихъ насели грады; бе бо рать отъ Печенегъ, и бе воюяся с ними и одоляя имъ" [11: 119]. У 991 році Великий князь Володимир наказує побудувати Білгород.

Але будівництво сторожових міст-фортець по річкам Сулі та Трубежу не могло відразу здійснитись, так як печеніги перешкоджали цьому. Їхня активність "бе бо рать отъ Печенегъ" може трактуватись тим, що до цих рубежів доходили степові кочів'я і, київському князю доводилось відвойовувати або вже і завойовувати знову територію по Сулі і Трубежу. В 992 році "Печенези придоша по оной стороне от Сулы; Володимиръ же поиде противу имъ, и сrete их на Трубежи на броде" [11: 119].

Перемога давньоруських військ над печенігами дала змогу відкинути кочівників на схід від річки Сули і тим самим колонізувати Посулля. На місці битви було збудовано місто Переяслав. Однак печеніги неодноразово здійснювали напади на Київську Русь. У 996 році "Придоша Печенези к Василеву", де дружина князя Володимира зуміла вистояти в кровопролитній битві. Значимість перемоги відзначив літописець "Избивъ же Воло-

димеръ сего, постави церковъ, и сотвори праздникъ великъ, варя 300 проваръ меду ... раздая убогимъ 300 гривенъ. Праздновал князь дний 8" [11: 122]. В наступному 997 році, кочівники здійснюють напад на Білгород [11: 124].

Як правило, печеніги робили раптові набіги на руські землі, набравши полонених та здобич, повертались у степ. Їхня багаточисельність була помічена літописцем, який вказує на те, що кочівники весь час нападали "в силе велице".

Велику роль в системі оборони Русі відігравали земляні вали, прозвані в народі "Змієвими", які були побудовані на півдні держави, в роки правління київського князя Володимира і простягались на сотні кілометрів. Завдання "Змієвих валів" полягало не тільки в тому, щоб перегородити шлях печенізьким кінним загонам на Русь, а й запобігти довготривалому захопленню руських земель і не дати можливості включити їх в систему кочівницьких випасних угідь [20: 66–67].

Таким чином, правління Великого князя Володимира характеризувалося успішною боротьбою проти печенізьких орд. Саме за Володимира було збудовано цілу систему оборонних споруд на південних кордонах держави та повернуто втрачені землі між річками Стуною і Росю. І лише смерть цього видатного князя та наступні роки князівської міжусобиці стають сприятливим часом для нових печенізьких вторгнень.

Можна припустити, що спорудження оборонних ліній започаткувалось й на південно-західних кордонах Київської Русі, а саме по річкам Прут, Дністер та Південний Буг, формування яких ймовірно, завершилось у середині XII ст.

Після короткого затишшя печеніги роблять спробу вчинити набіг на Русь у 1015 році. Проти них було вислано дружину князя Бориса "Печенегам идущем на Русь, посла противу имъ Бориса" [11: 127]. Однак, останній так і не перестрів кочівників, що свідчить про успішний напад печенігів. В цьому ж 1015 році київський князь Святополк наймає печенігів для боротьби з новгородським князем Ярославом за Київ [11: 140]. Як би це дивно не виглядало, однак своїх запеклих ворогів печенігів, половців та інших кочівників давньоруські князі часто використовували у міжусобних війнах, тим самим полегшуючи їх проникнення на свою територію. Так, у 1019 році заручившись підтримкою печенігів князь Святополк "Приде Святополкъ с Печенеги в силе тяжьце" [11: 147].

Останній серйозний напад на Русь печеніги здійснили в 1036 році, взявши в облогу Київ. "Ярославу же сущю Новгороде вестъ приде ему, яко Печенези отстоять Киевъ... и бе Печенеги бес числа" [11: 269]. Київському князю Ярославу вдалось зібрати численну дружину і завдати нищівного удару кочівникам. Поразка кочівників призвела до того, що печеніги більше вже не могли становити тієї загрозованої небезпеки, яку вони несли в кінці X ст. (968, 996, 997 рр.). Тепер їх сила була зламана. Державний кордон утвердився по лінії річки Рось. Однак, звістки про печенігів не припиняються аж до початку XII ст. (1103 р.).

Отже, печенізький тиск на Давньоруську державу наприкінці X – на початку XI ст. був відбитий. Всі наступні літописні повідомлення згадують печенігів разом з іншими незначними племенами відомими як чорні клобуки, що були підручні київському князю, і за його вимогою виставляли військову дружину. Кочовий характер печенігів, їх поділ на ряд племен-кочовищ, котрі були фактично незалежні один від одного, не дозволили створити їм організовану державу, яка б переслідувала цілеспрямовану загарбницьку політику.

Отже, боротьба з печенігами на протязі декількох десятиліть була основним зовнішньополітичним завданням Давньоруської держави. Тяжкі та виснажливі війни з печенігами (за підрахунками, київські князі воювали з печенігами 16 разів, не рахуючи дрібних сутичок) вимагали від молодого Київського князя великих зусиль. Незважаючи на кінцевий успіх цієї війни, розгром печенігів під стінами Києва у 1036 році, втрати Русі в боротьбі з печенігами були значними. Мова йде не тільки про безпосередні жертви печенізьких нападів, а й про розорення південних прикордонних регіонів, про постійну загрозу торговим шляхам з Причорномор'ям.

Однак, на зміну печенігам на кордонах Київської держави з'являються нові кочівники – половці, котрі в середині XI ст. захопили весь степовий простір від Волги до Дунаю.

Історія половців після заселення ними східноєвропейських степів розділена на чотири етапи: перший – середина XI – початок XII ст.; другий – 20–60-ті роки XII ст.; третій –

друга половина XII ст.; четвертий – перша половина XIII ст. Кожний з цих періодів має свої особливості як в галузі внутрішнього розвитку, так і в взаємовідносинах з Руссю та іншими сусідами [13: 265–266].

Якщо проаналізувати ці періоди, то можна прийти до висновку, що перший етап характеризувався великою агресивністю з боку половців, що було характерним для першої стадії кочування. За весь період вони здійснили дев'ять значних нападів на Русь: 1061, 1068, 1071, 1092, 1093, 1096, 1097, 1106, 1107 роки, з яких особливо небезпечними були походи 1093 та 1096 років. Стосовно регіону Пониззя, то половці здійснюють напад лише в 1106 році. Вся ця агресивність може пояснюватись боротьбою за степ і кочовища з давньоруськими князями, котрі прагнули колонізувати південь. Як влучно зауважує С. А. Плетньова, в основі стосунків половців з Руссю в XI ст. лежали постійні і жорстокі військові дії, які виявлялися в частих, майже щорічних нападах на руські землі, грабуванні та захопленні здобичі [12: 56].

За писемними джерелами, перше повідомлення про половців датується 1054 роком, коли "приходи Болушь с Половечи и сотвори Всеволодъ мир с ними, и возвратишася вспять, отнюду же пришли" [11: 158].

Перші військові сутички розпочались у 1061 році. Вони відкрили половцям слабкість Давньоруської держави – феодалну роздробленість, на відміну від половецької єдності. Отже, в 1061 році половці вчинили перший серйозний напад на Давньоруську державу і нанесли поразку війську князя Всеволода: "Придоша Половци первое на Русьскую землю воевать, Всеволодъ же изиде противу имъ... и бившимъся имъ, победиша Всеволода, и воевавшие отъидоша."

Незабаром половці наносять наступну поразку давньоруським князям. Здобувши перемогу, кочівники роз'їхались по Київській державі, вбиваючи та грабуючи слов'янське населення. Поразка 1068 року викликала народне повстання в Києві. Князі були безсилі в той час захистити своє населення. "Людые Киевстии прибегоша Киеву, створиша вече на торговищи, и реша, пославшеся ко князю: "се Половци росулися по земле, дай, княже, оружье и кони, и еще бьемся с ними" [11: 166]. Тільки чернігівському князю Святославу вдалося розбити половців на р. Снові і відігнати їх на деякий час за межі Київської Русі.

У 1071 році половці вже воюють біля Ростовця і Неятина [11: 169]. Крім того, князі самі запрошують половців у ролі союзників на Русь у 1078 році [11: 194], 1079 році [11: 198] (перш. Олег і Борис, др. Роман).

У 1092 році половці "взяша з грады, Песочень, Переволоку, [Прилукъ], много села воеваша страномъ" [11: 208]; у 1093 році "поидоша Половци на Русьскую землю" [11: 210]: облягають Торчевські розорюють країну. Судячи з того, що давньоруські князі вже зустрічають половців за Трипіллям, можна висловити припущення, що кочівники знищили майже всі ті здобутки, котрі мали Володимир та Ярослав. Половці повернули собі старі кочів'я печенігів, а окремі загони кочівників вторгались значно північніше; так у 1093 р., під час облоги Торчевська, половці розділились на декілька загонів, які воювали біля Києва та Вишгорода [11: 214].

За польськими хроніками, в кінці XI – на початку XII ст. половці з'являються навіть у Польщі [6: 43]. І як вказує П. А. Раппопорт, щоб потрапити в район річки Вісли, половці мали пройти Подністров'я, тобто через основну територію Галицької землі [17: 170].

В Середньому Подністров'ї, а саме в ареалі його лівих приток – Збруч – Жванчик – Смотрич – Тернава – Студениця – Ушиця – Калюс протягом кінця IX – на початку XII ст. існувала чітко спланована, скоординована і взаємозв'язана оборонна система фортифікаційних укріплень. Можна без перебільшення сказати, що майже всі укріпленні городища в регіоні (сторожові городища, міста, феодалні замки) входили в єдиний оборонний комплекс, який захищав південно-західний кордон давньоруської держави, а також територію Подністров'я від набігів кочівників, укріплював підступи до головних центрів (міст) Пониззя Калюса, Ушиці, Бакоти, забезпечував контроль і охорону судноплавання по Дністру і його притокам. Головний військовий тягар лягав на сторожові городища, які густою сіткою вкривали усе Середнє Подністров'я, несли постійну дозорну службу й першими приймали на себе удар нападників.

Яка ж була кількість сторожових городищ у Середньому Подністров'ї? Якщо врахувати, що сторожові городища розташовувались головним чином у вигідних місцях на берегах річок та на вершинах Товтрового гірського пасма на візуальній відстані в середньому 6–7 км одне від одного, то тільки на лівому березі р. Калюс (від літописного м. Калюса до верхів'їв) на початку XII ст. було 8 городищ. Майже стільки ж городищ містилося на правому березі цієї річки. За такими розрахунками вздовж лівого берега середньої течії Дністра, а також на берегах його приток Збруч – Жванчик – Смотрич – Мукша – Тернава – Студениця – Ушиця у XII ст. функціонувало ще понад 40 сторожових городищ. З них в поле зору досліджень попало 32 [2: 191–196].

Що собою являли сторожові городища Подністров'я? Це були невеликі за розмірами (в середньому 35х60 м²) фортифікаційні укріплення округлої, чотирикутної та інших форм у плані, розташовані як правило на високому мисі, оточені з напільного боку ровом і валом давньоруського типу з надбудовою дерев'яних стін. У середині городища знаходились один – рідше два будинки, в яких проживала сім'я воєначальника, варта. На городищі могла будуватись вежа – донжон. Гарнізон налічував 20–50 воїнів, які мешкали в навколишніх поселеннях, позмінно несли караульну службу, а на випадок небезпеки збиралися в городищі у повному складі. Різними видами тогочасного зв'язку, частіше димами з веж, городища обмінювались між собою відомостями про небезпеку, домовлялися про спільну оборону. Протягом IX – початку XII ст. такі городища неодноразово знищувалися ворогом. Тільки в найбільш доцільних місцях для оборони сторожові городища відбудовувалися і, таким чином, забезпечували функціонування єдиної системи фортифікаційних укріплень Середнього Подністров'я.

Таким типовим сторожовим городищем Подністров'я IX–XII ст. є досліджуване суто військове укріплення в урочищі Димів, що розташоване в 2 км від с. Вільховець та 600 м від затопленого нині с. Глибівка Ново-Ушицького району Хмельницької області, на високому скельному мисі, утвореному глибоким яром природного походження, та гирлом лівої притоки Дністра і Калюс. У плані городище овальної форми. Розмір площадки 34х60 м. Городище оточено валом, висота якого з напільної сторони сягає 3,6 м та від 0,6 до 1 м з боку урвища над р. Калюс. Ширина основи валу 12,5 м. З напільної сторони простежується рів, глибина якого 1,5 м та шириною 4 м. У конструкцію валу входять дерев'яні зруби, які лежать на кам'яній вимостці природного походження. При розчистці валу обстежені обгорілі дубові колоди, котрі утворювали кліті, заповнені глиною, камінням і навіть окремими уламками посуду. Конструкція валу і рову узгоджується із загальноприйнятими для Київської Русі традиціями побудови фортифікаційних укріплень.

У середині городища виявлено і обстежено житловий комплекс, який складається з житла, господарського приміщення, господарської ями. Наземне житло прямокутне в плані, розміром 4х4,2 м. Підлога була вимощена кам'яними плитами. В східній частині житла розчищено піч-кам'янку округлої форми, діаметром 0,8 м. При розчистці печі знайдено розчавлений горщик з обгорілим зерном та кістками тварин. На відстані 1,2 м на північ від печі виявлено заглиблення, заповнене великою кількістю обгорілого зерна.

Речі, виявлені при дослідженні городища, свідчать про землеробсько-скотарський характер занять його мешканців. Обгоріле зерно жита, пшениці, гороху тому підтвердження високого рівня розвитку досягли різні види ремесел: гончарне, залізоробне, ювелірне. Кераміка ліпна та виготовлена на гончарному колі. Цікава кераміка з домішками піриту. Кераміка орнаментована паралельними врізаними лініями, хвилястими та зигзагоподібними, а також нігтьовим орнаментом.

При дослідженні плит, котрими вимощено підлогу, виявлено срібний перстень, срібне скроневе кільце, диргем, 8 скляних намистин, бронзовий гудзик-бубенець, срібні сережки київського типу з підвісками.

Виявлено також велику кількість виробів з заліза господарського призначення: ножі, шило, пешня, фрагмент крученої бронзової шийної гривни, а також 20 вістрів до стріл: широколисті, "зрізні" – з роздвоєним вістря, бронебійні.

Аналогічні Глибівському є сторожові городища IX–XI ст. уздовж лівого берега р. Калюс біля сучасних сіл Ново-Ушицького району: Пилипи Хребтіївські (трикутної у плані,

розмір 110x180 м, напільний вал висотою 2,5 м), Гаряченці (трикутне, розміром 35x55 м, напільний вал 1,7 м), Куча (кругле, (30 м у діаметрі, висота валу 2,8 м). Протягом XI – початку XII ст. названі городища неодноразово відбивали напади кочівників і, зрештою, були ними знищені, про що засвідчують сьогодні потужний горілий шар на їх місці та народні легенди й перекази про урочище Димів [2: 194–196].

Не зважаючи на безперечну силу молодого Київської держави, русичі не могли відповісти половцям в кінці XI ст. ударом на удар. Це пояснюється тим, що половці поки перебували на першій стадії кочування, і при перших тривожних повідомленнях про намір русичів вийти в похід – вежі на колесах відходили в глиб степів, стада відганялись. Тому протягом всього XI ст. руські князі ні разу не змогли вдарити по кочівниках в степу – на їхній території.

Перші походи в степ були організовані тільки лише на початку XII ст. Ймовірно, що до цього часу степ вже був поділений на окремі кочовища, а вежі з колес перебазувались на землю в постійні зимівники. Тобто, відносно осівши на землю, половці стали вразливі для своїх сусідів. Як вказує С. А. Плетньова, перехід до другої стадії знаменується обмеженням території кочувань і чітким визначенням кордонів кочовищ [12: 56]. К. В. Кудряшов, використовуючи літописні повідомлення про напрямки походів давньоруських князів в половецький степ, зробив спробу визначити основні центри половців, яких він нарахував шість:

1. Лукоморські та подунайські половці.
2. Придніпровські половці.
3. Половці на Сутені (приазовські).
4. Донецькі половці.
5. Донські половці.
6. Нижньоволзькі половці [5: 130–134].

Як зазначає інший дослідник Г. А. Федоров-Давидов, половецькі центри були пов'язані насамперед з зимівниками, де і розташовувались половецькі вежі [21: 505]. В Середньому Подністров'ї або Пониззі половці з'являються на початку XII ст., а саме у верхів'ях Південного Бугу, вздовж протоків Тясмина і Синюхи [1: 505]. Це підтверджує і літописна згадка, датована 1106 р. "Повоева Половци около Заречьска и посла по них Святополкъ Яна, Ивана, Захарьича и козарина и вьгонивъше Половце до Дуная" [15: 257]. Це повідомлення свідчить про те, що половці на початку XII ст. майже повністю захоплюють Північне Причорномор'я.

На початку XII ст. агресія половців змушує давньоруських князів консолідуватися і наносити удари у відповідь. Велику роль у частковому приборканні кочівників відіграв київський князь Володимир Мономах, котрий зумів організувати переможні походи на половців в 1111 та 1116 роках, в результаті яких кочівникам було завдано значної поразки.

Починаючи з 20-х років XII ст. настає другий етап взаємовідносин між русичами та половцями, який хронологічно охоплює 20–60-і роки XII ст. Цей етап характеризувався меншою агресивністю половців, котрі по суті вже повністю освоїли давньоруські степи і частково починають осідати на землю. Кочівники вже не роблять таких жажливих спустошливих нападів на Русь, як в 1093 та 1096 роках, надаючи перевагу виступати в ролі найманців у княжих дружинах. По мірі того як розпалювалась міжусобна боротьба за Київ, половецькі хани та їх орди втягувались в неї в якості допоміжної найманої сили, причому і Половецький степ теж ставав розколотим на сфери впливу: придніпровські, зарельські і, можливо, поморські половці тяжіли до Києва; лукоморські були в союзі з Галичем; донські – союзні до Чернігова, а заволзьські – з суздальськими великими князями [9: 205]. Зокрема, половців часто використовував Всеволод Ольгович Чернігівський проти Ярополка Володимировича в 1128, 1135 та 1139 роках у своїй боротьбі за Київ.

Щодо території Пониззя, то літописець згадує половців як найманий загін у складі військ князя Івана Ростиславовича Берладника в 1159 році. Цікавим є те, що половці, яких наймає Іван Берладник, були подунайськими і межували з Берладським князівством. Зібравши значні військові сили він рушає на галицького князя Ярослава. Військова кампанія розпочинається успішно. Захопивши Кучелмин, Іван Ростиславович підходить

до Ушиці, де зустрічає опір. Заборона половцям нищити і грабувати місцеве населення приводить до того, що кочівники залишають Івана Берладника.

В боротьбі Ярослава Галицького з київським князем Ізяславом Давидовичем половці беруть активну участь як союзники однієї з воюючих сторін, яких ми зустрічаємо біля Василева та Білгорода. "Мстислав и Володимиръ и Ярославъ и галичане идутъ к Киеву и бы оу Василева и постиже Стославъ синовець его с Половци многими и оттуда поиде к Белгороду" [15: 500].

З початком 60-х років XII ст. наступає третій етап в історії половців, який характеризувався своєрідним зближенням русичів і половців, що виявлялося в активних стосунках між ними. Стосунки приймали різноманітні форми – це були як взаємні грабіжницькі набіги, так і сумісні союзні походи, династичні шлюби. Все це визначало складність та суперечливість політики давньоруських князівств відношенні до степового світу.

Однак, у порівнянні з другим етапом третій різко вирізняється зрослою активністю половців, котрі починають досить серйозно турбувати південні кордони Давньоруської держави. Зокрема, в 1162 році кочівники нападають на Поросся і Юр'єв, але терплять поразку від об'єднаних сил чорних клобуків "Половци мнози къ Гюргеву придоша и взяша вежи многи по роту и вѣбора оубиша ... Черный же клобукъ весь съкъкупившеся ехаша по них и постигоша их на Роси и много биша ихъ" [15: 521]. В 1165 році половці з'являються знову на Росі і терплять поразку від Василька Ярополковича. В 1172 році ми вже зустрічаємо половців разом з Берендеями на службі у Давида Київського. В 1173 році половці чинять напад на Київське князівство "и взяша множество сель за Киевом с людьми и скоты и коньми и поидоша со множеством полона в Половце" [15: 562].

Степовики все частіше здійснюють напади на Поросся, котре систематично розорюють, але все ж таки не в змозі утвердитись в даному регіоні. Зокрема, в 1174 році "и начаша Половци пакость творити по Роси" [15: 568]. В 1177 році "Приидоша Половци на роускою землю ... Половци же взяша в городов Береньдичъ и поидоша к Ростовцю" [15: 603], де, окрім того, було розбито руське військо очолюване Ярополком, Рюриком і Борисом. В 1179 році "Придоша иноплеменици на роускою землю ... [половці] Кончак со единомыслеными своими приехавше к Переяславлю ... Много зла створи" [15: 612].

Це далеко не повний перелік нападів. Проте і руські князі не залишались в стороні від боротьби з половцями. Вони теж здійснюють походи на степовиків і наносять їм серйозні поразки. Зокрема, з початку XII ст.: 1103 р. кочівники були розгромлені в районі річки Молочної; 1106 р. половців переслідують аж до Дунаю; 1109, 1111, 1116 роки – часи переможних походів Володимира Мономаха; 1152 рік – Мстислав Ізяславович переміг половців на Углі і на Самарі; 1170 рік – знову "взяша вежъ ихъ на Оугле реце, а другые по Снопороду а самехъ постригоша в Черного леса и ту притисвше к лесу избиша" [15: 540]. В 1183 році половці були розбиті на річці Орелі та ін.

На жаль, літописець дуже мало приділив уваги південно-західним окраїнам Київської Русі. Недостатньо висвітлено і перебування половців у Середньому Подністров'ї, а також наявність у прилеглий до Пониззя території половецьких кочовищ протягом усього XII ст. Про те, що половці чинили напади на даний регіон, немає ніякого сумніву. У народних переказах збереглася пам'ять про зруйнування кочівниками ряду давньоруських городищ половецьким князем Боняком (кін. XI – початок XII ст.). В народному епосі він ще має назву Солодивий Буняк, якому приписують знищення ряду городищ на території Поділля, а саме: Деражня Гатна, Кужелева, що знаходиться на лівому боці р. Ушиця, Кутківці, Колубаївці [3: 212–215]. Однак в порівнянні з Київським, Чернігівським та іншими князівствами, Пониззя, починаючи з кінця XI і до початку XIII ст., найменш постраждало від нападів кочівників.

Таким чином, як відмічає С. А. Плетньова, до кінця XII ст. чітко визначились кордони Половецького степу, а також починають виникати в степах перші кочівницькі об'єднання – половецькі орди. Все це свідчить про те, що половці знаходились на стадії переходу від патріархально-родового до ранньофеодального ладу [13: 275–282].

Початок XIII ст. ознаменувався новою фазою відносин між русичами та половцями. Тепер центром боротьби з половцями та місцем їх частих нападів стає Галицько-

Волинське князівство. Набіги половців на південно-руські землі в складі союзників різних князів (в 1205, 1219, 1226, 1228 роках) негативно відбивались на благополуччі краю.

Вже наприкінці XII ст., за правління князя Ярослава Осмомисла, Галицьке князівство починає активно впливати на загальноруські справи та брали участь в антиполовецьких походах. Однак, найактивнішу боротьбу з половцями проводив князь Роман, що зумів об'єднати в одне ціле Галицьке і Волинське князівство. Літописці дають Роману Мстиславовичу таку оцінку: "По смерти же великаго князя Романа приснопамятнаго самодерьца Всея Роуси. Одолевша всимъ поганскимъ языко оума моудростью. ходяша по заповедемъ Бжимъ. оустремил бо ся бяше на поганяя яко и левъ. сердить ж бы яко и рысь и гоубяше и коркодиль и прехожаше землю ихъ яко и орель. храборъ бо бе яко и тоуръ. ревноваше дедоу своему Мономахоу. Погубившему поганяя Измалтяны ... Роману же князю (*Володимиру*) ревновашю за то и пщашеся погоубити иноплеменьники" [15: 716–717]. Це літописне повідомлення змальовує князя Романа як одного з головних борець з половцями.

Зайнявши після тривалої боротьби галицький стіл, князь Роман розпочинає активну боротьбу з внутрішньою опозицією, яку швидко розгромив. Вже у 1202 році Роман Мстиславович посадив у Києві свого ставленика – Інгвара Ярославовича і бере у свої руки русько-половецькі стосунки. В цьому ж році галицько-волинський князь Роман Мстиславович організовує похід на половців, в якому русичі "взяша вежи ихъ, и стада и полонь многъ, возратишася" [16: 143]. І як вказує В. Т. Пашуто, завдяки успішній боротьбі з половцями князь Роман не тільки зміцнив становище Галицько-Волинської Русі в причорноморському Пониззі, але і підкреслив свої права на Київ. Вступивши у боротьбу зі степом, він відновив при цьому традиційний союз з Візантією [10: 153].

Після смерті Романа Мстиславовича, Галицько-Волинське князівство стало ареною братовбивчих війн. Наймаючи половців, руські князі ходили туди в 1202, 1208, 1219, 1226, 1228 роках. Зокрема, активна половецька присутність у краї половців припадає на правління у Галичі князя Мстислава Удатного, що був одружений на дочці могутнього половецького хана Котяна, який, на думку С. А. Плетньової, очолював декілька орд, що складала західну гілку половців [14: 169].

Сам Мстислав практично не здійснював жодного військового походу, не заручившись підтримкою половців. В 1219 році половці виступають на боці Мстислава проти угрів.

Незважаючи на вікову ворожнечу, русичі, в тому числі і галицький князь Мстислав Удатний, волинський князь Данило Романович, Мстислав київський та інші надають військову допомогу половцям, що зіткнулись з новими кочівниками – монголо-татарами "Приде несльханая рать. безбожнии Моавитяне. рекомые Татаръве. Придоша на землю Половецкоюу" [15: 740]. Хоч битва на Калці завершилась повним розгромом русько-половецького війська, половці, на чолі з ханом Котяном, не перестають грабувати давньоруську державу.

В Пониззі ми зустрічаємо половців у 1228 році, коли "Володимеръ же всади Котяна. и вси Половци и придоша къ Каменцю" [15: 793]. На прохання ж Данила Романовича "Отче измяти воиноу ою. приими м в любовь себе" Котян відповів по своєму "он же ехавъ. взя землю II Галичьскоую. иде в землю Половецкоюу" [15: 753]. П. П. Толочко, аналізуючи ці події вказує, що князь Данило прохав не миру з половцями, а пропонував Котяну васальну покiрність [20: 152], але останній продовжував пiюндрувати Галицьку землю майже до 1235. Наприкінці 30-х років XIII ст. половці поступово зникають зі сторінок літописів, що пояснюється поступовим їх знищенням та асиміляцією новими кочівниками – монголо-татарами.

Отже, стосунки населення давньоруського Пониззя з кочівниками протягом IX–XIII ст. в порівнянні з іншими князівствами, були швидше за все відносно мирними ніж ворожими, хоч напади кочівників мали місце. Щодо взаємовідносин з печенігами, населення Середнього Подністров'я, то М. Молчановський висловив слушну думку, що їх роль в історії Пониззя була побіжною. Наступ печенігів став головною причиною переселення у межиріччя Південного Бугу і Дністра та об'єднання в єдиний давньоруський етнос двох слов'янських племен уличів і тиверців [4: 470]. Половецька присутність у Пониззі відбилась у народному фольклорі і пов'язана з ханом Боняком,

якому епос приписує знищення ряду городищ та наділяє його магічними здібностями.

Можна припустити, що роль половців в історії регіону була теж побіжною. Літописи лише частково зафіксували напади кочівників на територію Пониззя і нам доводиться відновлювати історію за археологічними джерелами. Однак зведення оборонних ліній на річках Прут (на лівому, внутрішньому у відношенні до Галицького князівства, березі Прута в XII–XIII ст. розташовувались головні фортеці: Коломийська, Снятинська та Чернівецька [18: 95–96]) та Дністер (на лівому березі Дністра в XII ст. були зведені Ушиця, Бакота, Калюс) було завершено в середині XII ст., що вказує на можливу небезпеку з боку степу.

В демографічному плані часті напади кочівників (печенігів, половців, чорних клобуків та інших) позначилися на змішуванні шлюбів русичів з половецькими жінками і навпаки, котрих захоплювали в результаті військових дій. Цікавим є те, що русичі не бажали віддавати заміж за половців своїх дочок, оскільки останні були язичниками, проте охоче одружували своїх синів з дочками половецьких ханів, що підтверджує нерівноправність стосунків.

Отже, в давньоруську добу регіон Середнього Подністров'я у різних формах взаємодіяв з степовим кочовим світом: відбивав його напади і набіги, укладав з ним угоди і союзи, економічно співпрацював і торгував. Важливо відзначити при цьому, що місцеве слов'янське населення зуміло у IX – на початку XIII ст. відстояти свою незалежність від кочовиків і встановити з ними чітко визначені паритетні взаємовідносини.

Список використаних джерел

1. Археология Украинской ССР. В 3-х томах. – К., Наукова думка, 1986. – Т. 3.
2. Баженов О. Л. Глибівське Давньоруське городище IX–XI ст. в Середньому Подністров'ї // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – Т. 8 (10).
3. Баженов О. Л. Давньоруське Глибівське городище в системі оборонних споруд Середнього Подністров'я // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих учених. – Київ, 22–24 квітня 1997 року. – К.: Київський ун-т, 1997.
4. Греков Б. Д. Киевская Русь. – Л., 1953.
5. Кудряшов К. В. Половецкая степь. – М., 1948.
6. Молчановский Н. Очерк известий о подольской земле до 1434 года. – К., 1887.
7. Московский летописный свод конца XV века. – М., 1949. – Т. 25.
8. Памятники истории Киевского государства IX–XII вв. – Л., 1936.
9. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – М.: Наука, 1968.
10. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950.
11. Повесть Временных лет по Лаврентиевскому списку. – СПб, 1910.
12. Плетнева С. А. Кочевники средневековья. – М.: Наука, 1982.
13. Плетнева С. А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. – М., 1975.
14. Плетнева С. А. Половцы. – М., 1990.
15. Полное Собрание Русских Летописей. Ипатьевская летопись. – Т. 2. – М., 1962.
16. Полное Собрание Русских Летописей. Львовская летопись. – Ч. 1.
17. Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X–XIV вв. – Л.: Наука, 1967.
18. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки. – Ужгород: Карпати, 1981.
19. Стрижак О. С. До питання про український етногенез // УІЖ. – 2001. – № 3.
20. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К.: Абрис, 1999.
21. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1966.

Alexandr Bazhenov

THE RELATIONS OF PEOPLES IN MID PODNISTROVIA WITH THE WORLD IN THE RUSSIAN ANCIENT PERIOD

The article deals with the relationship among peoples in the ancient period.

УДК 94 (477)

Вадим Ореховський**ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 РОКУ ЯК ПРЕЛЮДІЯ БЕРЕСТЯ
1596 РОКУ**

Стаття присвячена одній з найвпливовіших подій в історії Східної Європи – Люблінській унії 1569. Ця подія свідчить про зміни у стосунках між державою та іншими інстанціями.

Друга половина XV–XVI століття у житті Європи були сповнені подій, що наклали відбиток на політичне, економічне, культурне та релігійне обличчя сучасників і прийдешніх поколінь. Сучасний стан вітчизняної історіографії свідчить, що ще й досі досліджувана нами наукова проблема не знайшла спеціального висвітлення. У даній статті автор з'ясовує наслідки Люблінської унії для країн Східної Європи, показує зміни у стосунках між державою та іншими інстанціями.

Своєрідним початком відліку нової епохи стали великі географічні відкриття кінця XV ст. Вони суттєво розширили кругозір західної людини, змінили її свідомість. Подібно до того, як плавання Колумба, Магеллана, Веспуччі ліквідували "terra incognita" на географічній карті земної кулі, політичне життя Європи з його підводними рифами і "білими плямами" зазнає змін завдяки утворенню великих монархічних держав із централізованим управлінням, що позбавляються цілого ряду обмежень і в першу чергу – зв'язку із церквою. За словами відомого історика Й. Лортца: "... Ренесанс та гуманізм містять і розвивають тенденції до секуляризації раніше принципово церковного світу" [10: 46].

Наслідком такої "секуляризації" став соціальний та ідеологічний рух початку XVI ст., що отримав назву Реформації. Він був скерований, перед усім, проти римсько-католицької церкви і охопив більшість західноєвропейських країн. Зловживання духовенства, церковний формалізм та ханжество вже давно були предметом обговорень та звинувачень у освічених колах Європи. Навіть католицькі ієрархи здійснювали спроби виправити становище в церкві. Але вибух початку XVI століття, рух, у якому брали участь найширші соціальні верстви – від князів до міського плебсу мав на меті не просто виправлення католицизму, він вимагав перегляду його фундаментальних догматів.

Перемога Реформації у ряді західноєвропейських країн та проголошення принципу "Кого влада, того й віра" означало порушення середньовічної рівноваги між церквою та державою, символізувало втручання останньої у такі сфери життя підданих, які раніше були їй не підвладні. І не тільки втручання, але і активне використання для власних потреб. До таких сфер можна віднести й релігійну. Свободою совісті мільйонів маніпулюють для реалізації вищих державних інтересів.

XVI ст. має тому непоодинокі приклади. Найяскравішим з них є відома Люблінська унія 1569 р., унія, що об'єднавши в єдину державу Польське королівство та Велике князівство Литовське, призвела до розколу тогочасного суспільства і глибокої кризи Речі Посполитої у майбутньому.

Витоки цих подій беруть свій початок у часі, що відлягає від Любліна на два століття. Саме тоді, у середині XIV ст. розпочинається доба литовської політичної зверхності над Південною Руссю. У 1340 р. син литовського князя Гедиміна, Любарт за князував на Волині, а в останній чверті XIV ст. Польща утверджується у Галичині. Подальше життя (в тому числі і релігійне) місцевого населення цих земель склалося по-різному.

Південно-західні руські земля під литовською зверхністю не знали суспільної боротьби на релігійному ґрунті, передусім через толерантність, яку виявили володарі Литви щодо різних конфесій. Вона сформувалася усією історією цієї держави, що виступала своєрідним буфером між православним Сходом і католицьким Заходом. Уже її засновник князь Міндовг, не маючи достатніх сил для боротьби з Тевтонським орденом, котрий вів наступ на Литву під гаслом боротьби з язичництвом, був змушений хреститися за ка-

толицьким обрядом та заснувати єпископію (1251 р.). Та це хрещення, хоча і принесло йому королівську корону, за словами літописця, "льстиве було": у 1260 р. Міңдовг розірвав угоду з Орденом і папою та зрікся християнства, керуючись власними політичними розрахунками. З суто прагматичних міркувань виходив згодом і князь Гедимін, котрий намагаючись зав'язати торгівельні контакти з містами Ганзи, у своїх посланнях давав згоду хреститися і будувати церкви, а потім, зі зміною обставин, рішуче відхилив пропозицію папських легатів перейти у католицизм [7: 137].

Уже в XIV ст. виразно проявилися "руські" впливи у Литві: православ'я прийняли сини Гедиміна Любарт, Коріат, Наримунт, Явнут, Ольгерд і майже всі діти останнього. Досить поширеними були і родинні зв'язки литовських князів із православними династіями Північно-Східної Русі [7: 137].

Кінець 70-х – початок 80-х рр. XIV ст. був характерний для Литовського князівства жорстокою міжусобною боротьбою. Новий князь Ягайло, щоб позбутися конкурентів у боротьбі за владу, змушений був шукати союзників як у державі, так і за її межами. Зовнішньополітичні обставини сприятливо склалися для нього: малопольські політики висунули ідею одруження Ягайла з королевою Польщі Ядвігою. Цей союз мав посилити позиції обох держав у боротьбі з спільним ворогом – Орденом.

Ягайло прийняв дану пропозицію. Наслідком цього стало укладення державної унії. 14 серпня 1385 р. у литовському місті Крево Ягайло підтвердив її умови: прийняти римо-католицьку віру з усіма своїми нехрещеними братами, боярами та простим населенням; застосувати всі заходи для повернення земель, що були втрачені Польщею та Литвою; відпустити на волю всіх полонених – поляків; назавжди приєднати до Польського королівства свої Литовські та Руські землі [1: 18].

Після повернення до Литви у 1387 р. Ягайло, оточений численними представниками католицького духовенства, енергійно почав навертати місцеве язичницьке населення до нової релігії, причому діяв не тільки переконанням, але і насильством. Всі зовнішні ознаки язичництва були знищені: в багатьох містах були споруджені костели, а у Вільно відкрито єпископську кафедру [1: 19]. Були також обмежені права і місцевого православно-го населення. За Городельським привілеєм (був прийнятий у 1413 р. польсько-литовським з'їздом у містечку Городлі) тільки польська шляхта та литовські бояри, що перейшли до католицизму, могли займати посади каштелянів і воєвод та брати участь у роботі державної ради [6: 73–74; 7: 137].

Правда згодом, з ускладненням внутрішньополітичної ситуації у Великому князівстві Литовському, за привілеями 1432 і 1434 рр., ці права були поширені на руських князів та бояр, щоб стабілізувати становище у країні та "уникнути на майбутнє розколу між народами" [7: 137].

Унія 1386 р. поклала початок релігійного протистояння, поставивши поряд із православним сповіданням, сповідання католицьке. Православ'я у Литві домінувало чисельно, але католицизм стало тут пануючим віросповіданням, адже сам князь литовський прийняв його і зобов'язувався поширити. Таким чином, у Литовській державі з'явилася можливість для релігійної ворожнечі та сутичок із-за віри.

Однак Ягайлу так і не вдалося провести до кінця, укладену в Крево угоду і згідно з нею "навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської", бо в особі сина Кейстута (дядька Ягайла, що був задушений за наказом племінника у 1382 р.) – Вітовта владно заявила про себе тенденція до збереження політичної самостійності Великого князівства Литовського. Ягайло був змушений зробити його своїм намісником у Литві (1392 р.), а через 6 років литовсько-руські князі та бояри проголосили Вітовта королем [7: 137; 12: 316–317].

Отже, на території Литви церковну унію так і не було проведено у життя.

Деяко інша ситуація склалася на руських землях Корони, де позиції католицизму були значно міцнішими, ніж у Литовській державі. І хоча і тут православні користувалися свободою віросповідання, їхня конфесія розглядалася як нижча за католицьку, ознакою чого було оподаткування православного духовенства, обмеження окремих культових відправ, церковного будівництва та ін.

Однак Реформація, що охоплює Західну Європу на початку XVI ст., а згодом проникає до Польщі та Литви змушує польських урядовців стати більш поступливими у відношенні до дисидентів (місцевого населення – некатоліків).

Правда, спочатку, уряд та духовенство спробували зупинити поширення реформаційного руху у країні, але вони залишилися марними.

Ще у 1520 році католицьке духовенство на Пятрковському синоді під головуванням примаса Яна Ласького, суворо заборонило католикам читання книжок, що містили в собі ідеї лютеранства. Ця заборона декілька разів підтверджувалася пізнішими соборами. У тому ж 1520 році польський король Сигізмунд I видав розпорядження (едикт), яким, під загрозою конфіскації майна та вигнання, заборонялося ввозити до Польщі та продавати праці Мартина Лютера. У 1522 році Сигізмунд I видав другий декрет проти лютеран, а 7 березня 1523 року (бачучи безсилість перших двох) король видає третій, найбільш суворий. В якому забороняється завозити, читати та розповсюджувати твори Лютера а також сповідувати догмати протестантизму під страхом смертної кари та конфіскації майна [1: 83–84].

Однак це ніскільки не заважало тому, що кількість прибічників, релігійних нововведень швидко зростає. Через деякий час неможливо було знайти території, де б реформація не мала своїх прибічників. Вищі верстви населення тут йшли попереду. Багато відомих родин прийняли протестантизм переважно у формі кальвінізму. Навіть новий польський король Сигізмунд II Август захоплювався протестантизмом. Він переписувався з Лютером, Меланктоном та Кальвіном. Лютер відкрито присвятив королеві свій відомий переклад на німецьку всієї Біблії. Однак не слід перебільшувати реформаторські настрої польського монарха. За обов'язками своєї корони він залишався католиком. 13 грудня 1550 року він дає привілей католицькому духовенству, в якому зобов'язується охороняти та захищати його права та привілеї, переслідувати єретиків, не допускати останніх у сенат і взагалі до церковних посад [1: 84–85; 8: 719].

Але інші аристократи масово переходили на бік Реформації. Так, наприклад, Віленський воєвода та Литовський канцлер, князь Микола Радзивіл Чорний, двоюрідний брат дружини короля прийняв у 1533 році кальвінізм разом з усією сім'єю. Своїх кріпаків він також насильно заганяв до кальвінізму. У Вільно, на Бернардинській площі, він збудував кальвіністський храм. Литовський канцлер відкрив середній навчальний заклад – протестантський колегіум із наміром перетворити його в університет. У Несвіжі та Брест-Литовську були збудовані великі типографії, де і була надрукована перша польська Біблія, відкрито присвячена самому Сигізмунду Августу [8: 719–720].

Після смерті Миколи Радзивіла Чорного його справу продовжував двоюрідний брат Микола Радзивіл Рудий, рідний брат дружини короля. Про силу впливу реформаційного руху на аристократію можна судити з того, що до протестантизму перейшов Київський латинський біскуп Микола Пац. З 700 латинських парохій, що нараховувалися у Литві в 1566 році вціліла ледь 1000 католиків. У Жмудській єпархії нараховувалося лише 6 латинських ксьондзів [8: 720].

Поширюється протестантизм і серед православного населення, особливо серед магнатських родин. Лише в одному Новоградському воєводстві під кінець XVI ст. із 600 шляхетських родин у православ'ї залишилося лише 16, а решта перейшли до кальвінізму [11: 65]. Така схильність до переходу у протестантизм пояснюється, певним чином інстинктом опору окатоличенню: "Опротестантимся, щоб не облатинитися і не ополячитися" [8: 720–721].

Епохою толерантності та віротерпимості, що була пов'язана із тимчасовим відступом католицизму і наступом Реформації у Польщі та Литві скористалася православна шляхта для відвоювання собі ряду прав, які зрівняли б їх із католиками.

У 1563 р. на Віленському сеймі православні депутати звернулися до короля з вимогою відмінити горезвісну постанову Городельського сейму (1413 р.), що забороняла православним займати вищі державні та земські посади [1: 89].

Вимогам цим сприяли і складні зовнішньополітичні обставини, в яких опинилися Польща та Литва. Набіги татар, успіхи Москви у війні, що розпочалася у 1561 р. лякали короля, і він з початком 60-х років стає більш поступливим до вимог шляхти, для якої

війна з Москвою принесла збільшення військових поборів та часті походи. У постанові сейму зазначалося, що віднині усіма привілеями, "... повинні користуватися не тільки пани і шляхта римської віри, що мають польські герби, але рівно і руського народу, лише б вони були віри християнської. А також віднині на всілякі посади аж до сенаторської мають обиратися не одні послідовники римського костюлу, але і всі взагалі дворяни християнської віри, литовці і руські, кожний згідно своїх заслуг і здібностей". Під цим документом поставили свої підписи і протестанти, починаючи з обох Радзивілів [8: 723–724].

Через декілька років, у 1568 р. на Гродненському сеймі Сигізмунд Август підтвердив і оголосив, що цей акт віротерпимості не потребує нових підтверджень і зберігає свою силу назавжди [8: 724].

Але ці успіхи були швидкоплинними. Католицька церква досить швидко оговтується від ударів, завданих Реформацією і в свою чергу переходить у наступ. На Тридентському соборі (1545–1563 рр.) було засуджено протестантське вчення про виправдання вірою та Писання як єдине джерело істини. Були підтверджені основні догмати католицизму, в т. ч. і догмат про папське верховенство. Один з активних діячів собору, кардинал Станіслав Гозій (у 1561–1563 рр. як папський легат приймав участь у засіданнях собору, а у 1566 р. був призначений легатом до Польщі) [9: 1350] заявив: "Захист католицизму повинен бути розділений на два фронти: протестантський, з одного боку, та православний – з іншого. Швидке підпорядкування протестантизму Русі (західної) може... привести до об'єднання двох супротивників у дуже грізну для церкви силу" [5: 383].

Боротьба із схизмою потребувала не тільки активізації діяльності католицької церкви. Вона потребувала ще більш тісного союзу Польщі та Литви. Не дивлячись, що від часу Кревської унії 1385 р. було укладено чимало державних угод, але обидві сторони, маючи вдосталь "шкір і печаток, усе таки не мали унії", – на середину XVI ст. вона була лише персональною. Тим більше, що після смерті Сигізмунда-Августа, останнього короля литовсько-польської династії Ягелонів (він був бездітним), Литва могла відділитися від Польщі і знову утворити незалежну державу.

В такій ситуації необхідно було діяти якомога швидше. Тим більше, що литовці були готові до укладення нової унії. Змінити ставлення до об'єднувачих проєктів їх змусила так звана Лівонська війна з Москвою (1558–1583), яка виснажила матеріальні ресурси країни та помітно позначилася на позиціях шляхти, котра стала вбачати вихід із скрутного становища в унії з Польщею. До того ж їй імпонували широкі права, якими користувалася шляхта Корони.

Неприхильно ставилася до унії верхівка Литви, що боялася втратити свою політичну могутність. Її настрої виразно засвідчили слова князя Миколи Радзивіла до короля: "Тепер Литві загрожує двояка біда: з одного боку меч ворожий (війна з Москвою), з іншого (від Польщі) – "аркан вічної неволі" [8: 728].

Тим не менш, після довготривалої підготовки на 10 січня 1569 р. був призначений сейм у місті Любліні для формального укладення унії двох держав. Він тягнувся до липня і супроводжувався боротьбою і тиском на литовську делегацію. Нарешті, її опір було зламано. За унією Литва втрачала свою самостійність, приєднуючись до католицької Польщі. Ця нова держава – Річ Посполита – мала одного короля, що обирався і коронувався у Польщі, один "вальний" сейм та сенат, одну загальну монету. Поляки стали тепер вільно проникати у литовські та руські землі, володіти маєтками, обіймати державні посади та головувати на сеймах [6: 92]. Мало того, за цією унією від Великого князівства Литовського були відторгнуті, або, як казали поляки, повернені Короні, Волинь, Поділля, Київська земля та Підляшшя, які ніби то *de jure* завжди належали Польщі і тому несправедливо захоплені Литвою [1: 95].

Вимоги, висунуті литовцями на Люблінському сеймі, були мінімальними: збереження станових привілеїв; свободи віросповідання і руської мови в офіційному діловодстві. Але захищати їх після укладення унії стало набагато важче [7: 141].

Вже у 1576 р. шляхта Брацлавського воєводства писала до нового польського короля Стефана Баторія (1573–1586), що недавно вони отримали з королівської канцелярії папери, складені польською мовою і просили віднині направляти до них документи руською [8: 728].

Поклавши початок остаточному злиттю Польщі з Литвою, Сигізмунд II почав замислюватися і над церковною унією. Вже в останній день Люблінського сейму, король заявив: "Тепер, коли на з'їзді утверджена політична унія, я хочу подумати про відновлення єдності по вірі, єдності релігійної, тобто панування єдиної римської церкви" [8: 728]. Правда, він попередив, що цієї єдності у вірі він хоче досягнути без насилля над совістю. Але останнім словам короля судилося залишитися тільки словами.

Ще за декілька років до вищезгаданих подій, у 1564 р., папський нунцій у Польщі звернувся до короля із пропозицією – запросити до країни єзуїтів. Цей орден був заснований та затверджений папою у 1540 році. Його основною метою стало поширення католицизму та боротьба із Реформацією. У 1564 році єзуїти з'являються у Польщі. Запрошені туди вони були вищезгаданим єпископом, кардиналом Станіславом Гозієм [2: 259–260].

Через п'ять років після появи єзуїтів у Польщі, Віленський біскуп Валеріян Протасевич вже зустрічав представників Ордену Ісуса, які були запрошені ним до Литви. Біскуп віддав єзуїтам три будинки у Вільно, а також декілька сіл з їх доходами [8: 728–729].

Особливу силу єзуїти набирають за нових польських королів Стефанія Баторії (1573–1586) та Сигізмунда III (1586–1632). Відомий американський історик Дж. Біллінгтон писав, що "... Сигізмунд фактично перетворив своє королівство у пізніший оплот іспанських фанатиків-хрестоносців – ордену єзуїтів Ігнатія Лойоли" [3: 137]. За 30 років, що пройшли з часу Люблінської унії 1569 р., орден Ісуса значно розширив територію своєї діяльності. У 1571 році засновується єзуїтський колегіум у Ярославлі, у 1579 – у Полоцьку та Любліні. Завдяки опіці уряду єзуїти будують свої костели і відкривають школи у Вільно, Орші, Несвіжі, Вітебську, Ковно, Гродно, Смоленську, Слонімі, Двінську, Мінську, Слуцьку, Пінську та ін. Було засновано 8 єзуїтських монастирів [6: 94].

Найпершим завданням єзуїтів було повернення до католицизму вищих верств населення, що раніше перейшли до протестантизму. Першочергове значення у цьому повинна була відігравати школа. Вже у 1570 році у Вільно був відкритий єзуїтський колегіум. Спочатку він не мав особливо великої кількості учнів. Але єзуїти вдалися до нових прийомів навчання. Школа була безкоштовною. Крім того, у стінах подібних колегіумів організовувалися прилюдні диспути про віру. Протестанти теж спочатку приймали в них участь, але досить швидко єзуїти дали відчутти їм свою перевагу. Відмова протестантів від продовження подібних диспутів негативно відобразилася на кількості їх прибічників [8: 729].

Крім слів єзуїти прославилися добрими справами. Так, у 1575 році під час епідемії чуми, отці єзуїти самовіддано надавали населенню не тільки духовну але й медичну допомогу [8: 730].

На противагу православним братствам, що діяли на території Речі Посполитої, єзуїти створюють свої латинські братства. У 1573 році було засновано братство Тіла Христова, що вражало і захоплювало населення своїми пишними процесіями. Так, у 1586 році під час однієї з таких процесій збудження народу досягло такого ступеня, що багато батьків віддали своїх дітей в єзуїтські школи, а 300 чоловік дорослого населення, переважно протестантів перейшли до католицизму [8: 730].

У 1586 році було утворено нове братство при костелі св. Яна, *Sodalitas Mariana*, братство св. Діви Марії, що поширило свою діяльність на всю Польщу. Під час епідемії 1588–1589 рр. утворилося братство Милосердя Господня. При цьому з православ'я до латинства перейшло 65 чоловік [8: 730].

Завдяки своїй активності єзуїти швидко здобули перемогу над протестантами. Переходить до католицизму литовський маршалок Ян Хоткевич. Після смерті у 1565 р. кн. Миколи Радзивіла Чорного, опори протестантизму, його чотири сини незабаром потрапляють у тенета єзуїтів і стають римо-католиками [8: 730–731].

Діти православної шляхти теж були під пильною увагою Товариства Ісуса. Шляхом виховання у римо-католицьких школах вони також через деякий час златинювалися. Найкрасномовнішим прикладом тут може слугувати доля родини князя Костянтина Острозького. Цей найбільш впливовий православний магнат, у володіннях якого була майже тисяча православних церков, робить спробу протистояти наступу католицизму. Його Ос-

трозька школа (деякі називали її Академією), що була заснована у 1580 р. та відкрита при ній типографія, стала джерелом розповсюдження духовної освіти, а Острозька Біблія 1580–1581 рр. стала першою друкованою Біблією православного сходу. Щоправда за нестачею вчителів православного віросповідання прийшлося залучати протестантів. Так, зокрема, одним з вчителів-греків тут був Кирило Лукаріс, в майбутньому патріарх Константинопольський та Олександрійський, що пройшов ґрунтовне навчання у Англії [8: 744].

Особа князя була надзвичайно привабливою для єзуїтів. Вони намагалися за будь-яку ціну перетягнути його у латинство. У 1577 році була опублікована праця видатного єзуїтського проповідника і полеміста Петра Скарги "Про єдність Церкви Божої", де викладалися основні, на думку автора, причини занепаду православної церкви та шлях виходу останньої із цього сумного становища. Звичайно, що він полягав у єднанні із католицизмом під головуванням римського папи. Правда, князь виявився "невдячним". Йому не лестила книжкова посвята. Скільки зміг він зібрав примірників її і спалив, на що, не називаючи імені князя, скаржився у передмові до другого видання Петро Скарга. Острозький навіть відгукнувся на книгу Скарги підготовленим у Острозькій школі відписом [8: 734; 13: 9]. Зазнавши поразки з наверненням старого князя до латинства, отці-єзуїти зосередили увагу на його дітях. Старший син Костянтина Острозького, Януш, перебуваючи на службі у Німеччині при імператорі Максиміліані II, був, навернений єзуїтами у латинство (1587 р.). Ще раніше, у 1583 р., до католицизму перейшов ще один син князя – Костянтин. Ця подія настільки обурила старого Острозького, що він подумував позбавити синів права спадку, відмовився зустрічатися і листуватися з ними [8: 734; 13: 19; 4: 240].

Неабиякої шкоди становищу православних завдавало існування так званого патронату. Це був інститут церковного права в силу якого певній особі або установі надавалася сукупність прав та обов'язків відносно церковної посади і особливо до її зайняття. Патронат надавав право королям затверджувати осіб, обраних ієрархією або народом. Правда, заради матеріальної вигоди часто церковні посади роздавалися світським особам. Стефан Баторій так широко розумів право патронату, що сам обирав і призначав вищих духовних осіб. На духовні посади він дивився як на винагороду за військові або адміністративні заслуги, а таму нерідко призначав на них мирян, і при тому людей часто недостойних духовного сану. Був випадок, коли він призначив на православну кафедру католика. Мало того, траплялось, що одна і та ж архієрейська кафедра давалася двом трьом особам, між якими розпочиналися свари та сутички, а іноді навіть збройна боротьба [6: 97–99].

Правом патронату володіли не тільки королі, але й інші світські особи. В силу цього права вони відали заснованими ними, або їх предками церквами і монастирями, відали прибутками і судом в маєтках цих церков і монастирів а також могли передавати свої права іншим особам. Все це вносило великий безлад і хаос у церковні справи [6: 99].

Становище погіршувалося і позицією офіційної влади, що поступово переходила від позиції "споглядання крізь пальці" до відчайдушного наступу на права та привілеї дисидентів. Акти, що гарантували свободу совісті, не слугували запорукою дійсної віротерпимості у Річі Посполитій. Адже рішення сеймів і королівські декрети наштовхувалися на опір магнатів, шляхти, а також католицького духовенства. У своїх маєтках вони були повновласними господарями не тільки над тілами, але і душами своїх підданих. І тут, ані король, ані уряд не мали права втручатися. Це було б порушенням свята святих – "золотої вольності", якою так пишалися шляхетні стани Польщі та Литви.

Католицька церква, спираючись на підтримку єзуїтів, досить швидко припинила релігійні хитання вищих верств населення. Масовий перехід з римо-католицизму і православ'я до протестантизму досить швидко набуває зворотного характеру. У кінці XVI ст. за висловленням відомого богослова та історика Г. Флоровського: "...Польща знову була цілком католицькою країною" [14: 30]. Зміна однієї конфесії іншою (іноді декілька разів) безумовно сприяла формуванню у православній світській еліті певного індеферентизму до питань віри. Вірніше, останню сприймають як зайвий козир до покращення свого матеріального становища або здобуття певних політичних привілеїв. На такому ґрунті ідеї церковної унії не могли не знайти значної кількості прихильників.

Аналогічна ситуація склалася і серед православної ієрархії. Вищезгадане право патронату, яким дуже часто зловживали і польські королі і шляхта, вносило повний безлад, перетворюючи церковні посади у прибуткові місця, а єпископів і митрополита у маріонеток. Вихід із ситуації, що склалася, вбачався все в тому ж – в церковній унії, що логічно завершила б унію державну. Адже тільки вона могла вивести православ'я з того становища, в якому воно знаходилося, зрівняти його з католицизмом. Крім морального, велике значення відігравав і матеріальний чинник. Високе становище і неабиякий вплив католицької ієрархії на внутрішню та зовнішню політику держави були тією мрією, що підштовхувала до відповідних кроків православних митрополита і єпископів.

Таким чином, унія стала хронічною потребою, що витікала із внутрішніх і зовнішніх обставин, що склалися в останній чверті XVI ст. Брест 1596 року став одночасно фіналом однієї і початком іншої епохи. Відходили у минуле часи порівняно мирного протистояння між владою і дисидентами. Розпочиналася нова доба, доба відкритого нехтування інтересами некатоліків, доба насильства над совістю, доба, що була першою тріщиною у такій, здавалося, міцній і непорушній будові, що носила горду назву *Rex Publica*.

Список використаних джерел

1. Беднов В. А. Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum). – Мн.: Лучи Софии, 2002. – 432 с.
2. Бемер Г. История ордена иезуитов. – Смоленск: Русич, 2002. – 464 с.
3. Биллингтон Дж. Х. Икона и топор. Опыт истолкования русской культуры. – М.: Рудомино, 2001. – 880 с.
4. Великий А. ЧСВВ. З літопису християнської України. – Т. 3. – Львів: Місіонер, 1998. – 280 с.
5. Воейков Н. Н. Церковь, Русь и Рим. – Мн.: Лучи Софии, 2000. – 656 с.
6. Зноско К. Исторический очерк церковной унии. – М.: Мартис, 1993. – 443 с.
7. Історія України: Нове бачення. У 2 т. – К.: Україна, 1995. – Т. 1. – 352 с.
8. Карташев А. В. История Русской церкви: В 2 т. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – Т. 1. – 846 с.
9. Католическая энциклопедия. – Т. 1. – М.: Изд-во Францисканцев, 2002. – 1906 стб.
10. Лортц Й. История церкви: В 2 т. – М.: Христианская Россия, 1999–2000. – Т. 2. – 580 с.
11. Панас К. Історія Української церкви. – Львів: НВП "Трансінтех", 1992. – 160 с.
12. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К.: Либідь, 1993. – Т. 1. – 640 с.
13. Сенік С. Передумови Берестейської унії / Основні Документи Берестейської Унії. – Львів: Свічадо, 1996. – С. 5–47.
14. Флоровский Г. Пути русского богословия. – Вильнюс, 1991. – 602 с.

Vadym Orehovskij

LUBLIN UNION OF THE 1569 AS A PRELUDE OF BERESTYA 1596

The article is devoted to one of the prominent events of the Eastern Europe history – Lublin Union 1569. This event proved the changes in the relationships of the state and other social institutions.

УДК 929.652

Григорій Сапожник

ГЕРАЛЬДИЧНІ ОЗНАКИ НА МІСЦЕВИХ ГРОШОВИХ ЗНАКАХ ВОЛИНИ

В статті розглянуто питання геральдичної ознаки на місцевих грошових знаках Волині. Геральдика – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає історію виникнення і використання гербів, водночас є мистецтвом герботворчості. Герб – це лаконічний графічний знак, зображення, складений за певними законами і правилами, що відповідає світоглядним, історичним та пануючим політичним і моральним принципам, узаконений як своєрідний паспорт держави, землі, міста, родини, установи тощо. Грошові знаки є історико-економічним джерелом, державним документом і культурним пам'ятником минулого. Вивчення геральдики допомагає краще зрозуміти політичні, економічні і культурні питання історії нашого суспільства.

У системі комплексного вивчення паперових грошових знаків та бон геральдична ознака посідає чільне місце. Геральдика – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає історію виникнення і використання гербів і водночас є мистецтвом герботворчості. Герб – це лаконічний графічний знак, зображення, складений за певними законами і правилами, що відповідає світоглядним, історичним та пануючим політичним і моральним принципам, узаконений як своєрідний паспорт держави, землі, міста, родини, установи тощо.

Важливе значення будь-якого герба полягає в тому, що він є історичним джерелом, а тому може бути використаний в ході історичних наукових досліджень. Крім історичних коренів, світоглядних ідей та принципів, які відбивають характер епохи, кожний герб свідчить про рівень мистецтва, про певні досягнення науки, культурно-історичні умови появи та формування елементів, що його складають.

Як справедливо зауважив відомий вчений-народознавець В. Січинський: "Національний знак чи герб витворюється протягом віків і входить у свідомість народу як певна дорогоцінна традиція, що має зв'язок з національним і державним життям та почуттям єдності цілого народу. Знак наочним способом символізує походження, розвиток, ментальність, а також ціле культурне спрямування і геополітику народу" [1: 24].

До нашого часу дійшло багато символів, гербів, знаків національного характеру України. Але найбільш відомими і такими, що найкраще збереглися, є українські земельні герби. Вивчення земельних гербів розкриває природу формування суспільного, того чи іншого регіону світогляду, часто відбиває політичні та ідеологічні нашарування і розповідає про долю землі на окремих відрізках історичного часу. Волинь, як інші українські землі, мала свої герби протягом тривалої історії.

Поняття "Волинь" у часі, в історико-політичних змінах, а також у просторових характеристиках добре ілюструє геральдика. Герби Волині мають глибоке історичне коріння і відомі багатьом дослідникам різних часів. Одним із давніх можливих варіантів герба регіону є герб Полісся й Володимирського князівства кінця XIII – початку XIV ст., котрий мав у своїй основі "Погоню" – озброєного срібного вершника з білою короугою, на якій містився червоний хрест. Цей знак у поєднанні з гербом Галицького князівства був зображений також на грамоті Юрія I Львовича. У 1313 р. Литовська Русь, яка включала в себе землі Волині й Полісся, разом із Червоною Руссю, були основою Володимиро-Галицької землі початку XVI ст., а тому "Погоня" і золотий лев на голубому тлі об'єдналися в один знак.

Отже, найвірогідніші такі перші варіанти гербів Волинської землі: червоний хрест на білому полі щита, "Погоня", Юрій-змієборець і, нарешті, можливо під впливом польської геральдики – білий (срібний) хрест на червоному полі. В основу герба покладался

спочатку усічений варязький щит, пізніше – цей же щит завершеного вигляду. На усіченому щиті прямиий хрест торкався його країв. На пізнішому етапі всі інші знаки були витіснені гербом, в основу якого було покладено черлений варязький щит з лапчастим білим (срібним) хрестом, що не торкався його країв. Червоний колір щита означав мужність, очищення та відданість своїй землі і Богу. Біла (срібна) барва хреста символізувала чистоту і непорочність.

У XVI ст. на золотих і срібних монетах (дукатах, талярах, півталярах) Сигізмунда Августа зображені на реверсі герби підвладних земель, в тому числі хрест (видовжений) – герб Волині. Також на медалі Сигізмунда I, випущеній на честь реформ 1527 р., є герб Волині – костуроподібний хрест з накладеним гербом Польщі, що свідчить про "осібне право" Волинської землі, надане їй у 1501 р., і приналежність її до Польської держави.

Гербом Волинського воєводства XVI–XV ст. є червоний, подібний до німецького, стилізований щит з білим окантованим хрестом, на тлі якого розміщувалося зображення білого польського орла на малиновому щитку, що вказувало на державну приналежність цієї території.

Після поділів Польщі у кінці XVIII ст. у Російській імперії було утворено Волинське намісництво з центром у Новограді-Волинському, герб якого був затверджений 22 січня 1796 року. На золотому тлі французького щита зображувався червоний хрест, котрий розміщувався на грудях двоголового царського орла, розташованого теж на золотому полі щита. Багато міст Волинського намісництва мали потім у своїх гербах у верхній частині цей знак, який вказував на приналежність міста до регіону і на владу Російської імперії.

З утворенням 12 грудня 1796 року Волинської губернії до неї були включені землі колишнього Київського воєводства, південна частина Полісся на правому березі річки Прип'ять та Волинське воєводство. Центром губернії спочатку стало місто Новоград-Волинський, а згодом місто Житомир, яке мало свій герб. У склад Волинської губернії увійшли такі повітові міста: Лабунь, Заслав (Із'яслав), Остріг, Рівне, Дубровиця, Овруч, Ридомипіль, Житомир і Чуднів. Пізніше губернія отримала нові території за рахунок створених трьох повітів (Володимирського, Луцького і Ковельського) із земель Холмщини та двох повітів (Кременецького і Дубенського), вилучених із Подільської губернії. Герб Волинської губернії був затверджений 8 грудня 1856 року. Він відтворював давні традиції земельної символіки, але мав ознаки приналежності до Росії. В середині червоного поля французького щита, який став за новими правилами основою всіх гербів Росії, розміщувався срібний хрест. Щит увінчувала царська корона і охоплював вінок золотого дубового листа, переплетений Андріївською стрічкою. Волинська губернія та її герб символізували і визначили нове поняття "Волинь", яке стосувалось часів Російської імперії (Рис.1).

Коли Волинські землі увійшли до складу Російської імперії, то міста повинні були отримати герби за царським наказом, який визначав правила їх творення. 27 березня 1911 року Володимир-Волинський отримав герба, який мав в основі французий щит з чорним полем і вершником з булавою на білому коні, який перемагає змія зеленого кольору. Булава у вершника з'явилася, мабуть, для того, щоб відрізнити його від подібного на московському гербі. У правій вільній частині щита розміщувався історичний герб Волині: червоний щит з білим (срібним) хрестом – чотирикінцевим.

Пізніше, коли знову у XIX ст. переглядались і перезатверджувались або укладались нові герби, герб Володимир-Волинського одержав трибаштову міську корону, а навколо щита – переплетені олександрівською стрічкою два золотих колоски. У цьому гербі на той час переплелись історія і сучасність, але замість списа у вершника залишилась булава.

Досить складною є історія герботворення міста Луцька. У 1432 р. Луцьк одержав магдебурзьке право і його гербом стала постать святого Миколи-чудотворця угодника між двома вежами замку. Про це засвідчують документи XV ст., скріплені печатками, з відповідними зображеннями.

З утворенням Волинського намісництва Луцьк стає повітовим центром і одержує свого герба, що складається з двох частин. У верхній частині щита розміщується двоголовий орел, на грудях якого червоний щиток зі срібним хрестом, а у нижній – жінка у човні, яка тримає у

випростаних руках вінки над вежами. Вінки у руках жінки символізують радість і щастя, а вежі – непорушність, розбудову і процвітання. Популярні у ті часи зображення човна відбивало польську версію, що назва міста походить від польського слова "лудзь" – човен.

Слід зауважити, що жінка на гербі міста Луцька з'явилася після того, як у 1598 р. папа римський передав місту мармурову статую "Найсвітлішої панни", яка мала опікуватися містом і утверджувати в ньому владу домініканського ордену та католицьку віру. У 1749 році "панна" була коронована, і корона перейшла на фігуру жінки у міському гербі. Фігура "панни" зберігалась у костелі, побудованому в 1764 році власником міста Станіславом Манецьким, родовим гербовим знаком якого був човен.

У 1840 році волинський землемір створив проект луцького герба, у якому повторювалася відзнака XVIII ст.: "У човні вінченосна дівчина, яка тримає в обох руках гілки над двома вежами." Свій новий герб Луцьк отримав лише 27 січня 1911 року. Хоча у ньому й не було використано мотиви попередніх емблем, цей герб яскраво нагадував про велич Луцька як одного з найславетніших міст-фортець княжої Волині: "На срібному тлі червона фортечна вежа, на якій витязь натурального вигляду, що тримає у правиці опущеного меча, а в лівій – восьмикутного золотого Хреста. У вільному куті щита – герб Волинської губернії. Щит увінчано срібною кам'яною короною з трьома зубцями й обрамлено двома золотими колосками, з'єднаними Олександрівською стрічкою" [2: 16]. Такий герб ми зустрічаємо на грошових знаках міста Луцька (Рис. 4). Наприкінці XV ст. Рівне отримало великокняжий привілей на магдебурзьке право та герб із зображенням мурованої вежі з трьома брамами. Судячи з усього емблема відтворювала давнє повір'я про те, що до міста можна в'їхати трьома шляхами – Дубнівським, Острозьким та Клеванським" [3]. Після другого поділу Речі Посполитої місто Рівне стало центром повіту Волинського намісництва. У 1796 році російський уряд підтвердив старовинний герб міста, який мав наступний опис: "У верхній частині герб Новоград-Волинський. У нижній на блакитному тлі зображено у трьох з'єднаних срібних вежах три брами, на знак в'їзду до того міста з трьох боків" [4: 24].

У 1857 р. герольдмейстер Б. Кене переглянув герб міста Рівного і вніс деякі зміни до його композиції. Застарілий герб Волинського намісництва у верхній частині щита він замінив на герб Волинської губернії у вільному куті, до щита було додано стандартне обрамлення у вигляді срібної тризубчастої кам'яної корони та двох золотих колосків, з'єднаних Олександрівською стрічкою. Обриси головної фігури герба також було замінено. Замість трьох з'єднаних веж із трьома, оберненими у різні боки брамами, Б. Кене зобразив у своєму проекті фортечний мур із однією вежею та трьома брамами, оберненими на глядача. Внаслідок такого редагування герб повністю втратив свій давній зміст, пов'язаний із зазначеним вище повір'ям. Зображення цього герба зустрічаємо на міських бонах 1919 р. (Рис. 5) [4: 24].

Подібним чином проходило реформування геральдики Житомира. З 1668 р., коли Київ було остаточно приєднано до Московської держави, до Житомира було перенесено воєводські установи. На той час місто було власністю магнатів Іллінських. Внаслідок другого поділу Речі Посполитої, територію Житомирського повіту було зараховано до Ізяславського (невдовзі перейменованого на Волинське) намісництва Російської імперії. 22 січня 1796 р. було затверджено новий герб Житомира, у якому повторювалася його відзнака кінця XIV ст.: "У верхній частині щита герб Новоград-Волинський. У нижній на блакитному тлі відчинена брама з трьома вежами на ній. Сей герб здавна поданий сьому місту князями литовськими на знак звільнення його з-під влади старостинської" [2: 31]. Пізніше, 24 червня 1804 р., Житомир було проголошено губернським містом, але на символіці його герба це ніяк не позначилося. Лише у 1863 р. Б. Кене переробив композицію житомирського герба, замінивши герб намісництва у верхній частині щита на губернський у вільному куті, а також додавши прикрасу у вигляді золоті кам'яної корони з трьома зубцями й двох колосків, з'єднаних Андріївською стрічкою. Таким цей герб фігурує на бонах Житомирської Міської Управи 1918 року (Рис. 3).

Герб Крем'янця зразка 1874 року зображено на грошових знаках в дещо стилізованому виді. Події визвольних змагань в Україні розвивалися надто бурхливо, тому творцям кременецьких грошей було ніколи вникати в геральдичні нюанси. Проте в ціло-

му герб був вдалий, бо в основу його зображень було покладено прості й зрозумілі символи, що характеризували життя міста і відображали навіть особливості рельєфу місцевості. До того ж корінням він проріс у сиву давнину і, на відміну від гербів інших українських міст, у ньому майже не було імперських рис.

У центрі герба – замок з двома вежами і стіною, який і розкриває зміст міста, а також його назву: "кремінь" – твердиня, 400-метрова гора Бона – уособлення неприступності замку, якого за часів Данила Галицького не змогли взяти штурмом татаро-монголи. Водночас віддавалася данина шани польській королеві Боні Сфорці, яка з 1538 до 1558 року була власницею міста і доклала немало зусиль, щоб укріпити замок. Зліва вгорі широко-раменний білий хрест – історичний герб Волині, який підкреслює, що Крем'янець є невід'ємною складовою частиною цього регіону. Міський герб вінчає корона з трьома зубцями, яка свідчить, що даний населений пункт мав статус повітового міста.

Дослідниця російської міської геральдики Н.Соболева, характеризуючи по будову російських міських гербів часів імперії, підкреслила, що вони візуально втілювали зміст урядової політики стосовно міста [5: 102]. Це досягалося за допомогою підпорядкованості міського герба імперському, який був обов'язковим елементом більшості міст. Імперський герб намагалися вставити навіть у тих випадках, коли, він, з погляду геральдичних законів, був зайвим. Проте Крем'янець зумів уникнути "монаршої ласки", хоча, починаючи з 1857 року, відбував в тривалу процедуру узгодження і виправлення в гербовому відділенні департаменту герольдії, яке очолював барон Бернгард Кене. Треба віддати належне цьому знавцеві геральдики. Проекти його гербів відповідають найсуворішим канонам, а системи їх прикрас допомагали з першого погляду визначити політичний, економічний, адміністративний статус міста. Б.Кене і співробітники його установи при виправленні герба м. Крем'янця не зачепили його картушевої частини, а тільки прикрасили стилізованим колоссям й стрічками. Таким і постав він після затвердження 31 січня 1874 року [5: 102] (Рис. 6).

Крім гербів, які вміщено на паперових грошах, велику роль відіграють такі елементи, як геральдичні і негеральдичні знаки, що мають різні символічні значення і відображають певну ідеологію. До негеральдичних знаків належать: природні зображення – людини, тварин, птахів, риби, сонця, зірок, рослин і т.д. Кожний із цих символів передає певне поняття. Наприклад, зображення жінки на паперових грошових знаках означає республіку; орла – владу, панування; бика – скотарство, працю, терпимість; ведмедя – силу, передбаченість; лева – владу, силу, хоробрість, відвагу; сокола – хоробрість, красу, розум. Штучні предмети (зроблені людськими руками) меч, лук і стріли, щит шолом – войовничість, серп і молот – союз робітників і селяні т.д.

Тератологічні зображення – це предмети, які не існують у природі, наприклад, двоголовий орел, дракон, ваштан та ін. Дракон – символ могутності, сили, божества, води. Крилатий змії – зло, неспокій та ін.

Чималу роль при вивченні геральдичних ознак на паперових грошових знаках, бонах відіграють фарби, які повинні достовірно відображати кольорову символіку певних знаків, затверджену відповідними законодавчими актами. Кожен колір може бути переданий на гербі, щиті паперових грошей не фарбами, а чорно-білими графічними лініями, голубе – горизонтальними, чорне – взаємно пересічними лініями і т.д. Всі перелічені геральдичні і негеральдичні символи несуть змістове навантаження, від розшифрування яких залежить об'єктивний аналіз грошового знаку, а з ним і правильне розуміння задуму емітента.

Через брак грошей, віддалені від центру місцеві органи самоврядування, використовували знайдені в банках, касах паперові гроші, на яких були емблеми попередніх емітентів. Випускаючи їх в обіг, самоуправління ставили на них свої штампи, наддруки, чим пояснювали причини їх випуску, терміни обігу і гарантії. Тому, аналізуючи такі бони, слід звертати увагу не на герби попередніх емітентів, а на нові позначення, з допомогою яких можна встановити, хто і коли їх випустив (суперскрипційна ознака).

Таким чином, як писав В. Лукомський, "герб є особливим видом історичного джерела, що дає шляхом визначення його нові цінні дані, а гербова експертиза, як необхідна

складова частина комплексного історичного дослідження, може дати нові розв'язання проблеми соціально-економічної історії" [6: 141].

Список використаних джерел

1. Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Русская сфрагистика и геральдика. – М., 1963. – С. 24
2. Терлецький Ю. Герби губернських міст Волині // Знак. – Ч. 7. – 1994. – С. 16.
3. Терлецький Ю. Герби міста Рівного. // Третя науково-геральдична конференція. Тези доповідей. – Львів, 1993. – С. 52.
4. Панченко В. Гербівник міст України. – Київ-Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1996. – С. 24.
5. Соболева Н. Старинные гербы российских городов. – М., 1985. – С. 102.
6. Лукомский В. Гербовая экспертиза // Архивное дело. – 1929. – № 1. – С. 41.

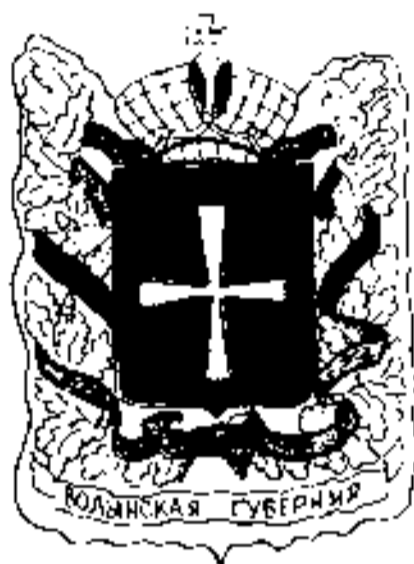

Рисунок 1
Герб Волинської губернії
затверджений
8 грудня 1856 р.

Рисунок 2
Герб міста
Новоград-Волинська
(Зв'ягель)

Рисунок 3
Герб міста Житомира

Рисунок 4
Герб міста Луцька

Рисунок 5
Герб міста Рівного

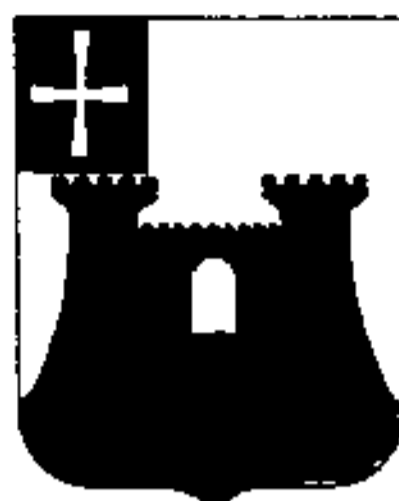

Рисунок 6
Герб міста Кременця

Нryhoriy Saposhnyk

THE HERALDIC PECULIARITIES ON THE LOCAL MONETARY SYSTEM IN VOLYN

In the article the question about heraldic marks on local marks of Volyn is considered. Heraldry – special heraldic discipline, which studies a history of occurrence and use of the arms, and is an art of arms creation. The money marks are historical and economic source, state document and cultural monument of the past. The study of heraldry helps better to understand political, economic and cultural questions of the history of our society.

УДК 94 (477)

Анатолій Трембіцький

ДО ІСТОРІЇ ЦЕХІВ НА ПОДІЛЛІ ЗА ПРАЦЯМИ ЄВФІМІЯ СІЦІНСЬКОГО

В статті висвітлено значну роль відомого дослідника Є. Й. Сіцинського у вивчення історії ремісничих об'єднань, окремих аспектів їх діяльності та цехової обрядовості, їх вплив на політичне та економічне життя Поділля, його населених пунктів.

Традиційна культура Поділля тісно пов'язана з природними умовами, історичним буттям народу, способом його життя і діяльністю, характером і психологією, виражена в матеріальній (знаряддях праці, ремеслах і ін.) і духовній формах. Далеко за межами України відома подільська кераміка, вишивка, ткацькі та килимові вироби та ін.

Окремі елементи історії ремесел Поділля висвітлено в дореволюційній історіографії, в роботах відомого поділезнавця Є. Й. Сіцинського, які мають значну цінність для вивчення історії політичного та економічного життя Поділля, його населених пунктів. Предметом його особливої уваги стали історія ремісничих об'єднань міст Поділля, а також окремі аспекти цехової обрядовості, цеховий устрій ремесла, кількість і роль ремісників Подільського краю [1], ряд його публікацій кінця ХІХ – початку ХХ ст. присвячено

вивченню народних промислів Поділля. Крім того, в результаті дослідження господарських занять населення, був виданий збірник "Кустарные промыслы Подольской губернии" [2], в якому узагальнено відомості про гончарні, ткацькі, шкіряні і деревообробні промисли, килимарство та інші.

Із сучасних істориків і краєзнавців певний вклад у фрагментарне висвітлення даної проблеми внесли Ю. Блажевич [3], В. Галкін [4], О. Завальнюк [5], С. Касапчук [6], П. Клименко [7], О. Комарницький [8], Л. Мельничук [9], Є. Назаренко [10], М. Петров [11], Р. Петрушенко [12], І. Шипович [13], В. Шуров [14], вони розкрили деякі аспекти та специфічні риси і особливості ремісничого устрою на Поділлі, подали характеристики та проаналізували частково праці відомого дослідника Є. І. Сіцинського про ремісників, цехи, промисловість та торгівлю Подільського краю. Деякі характеристики досліджень Є. Сіцинського про цехи на Поділлі зберігаються у фондах ЛНБ ім. Стефаніка [15].

Вперше Є. Сіцинський звернувся до історії цехів у монографії "Город Каменец-Подольский" [16], де розкрив деякі особливості і аспекти діяльності ремісників міста Кам'янця. Певні історичні фрагменти діяльності такого типу цехів, як друкарні, висвітлив він у історичному нарисі "Подольские типографии и издания" і лекції у 1903 р. під такою ж темою в Подільському єпархіальному історико-статистичному комітеті [17].

Головною працею Є. Сіцинського про історію розвитку і діяльності цехів на Поділлі є "Материалы для истории цехов в Подолии" [1]. Проте він не зупинився на цій праці, а продовжував збирати і фрагментарно висвітлювати ту чи іншу діяльність ремісників Поділля в наступних працях, таких як "Історичний нарис друкарства та видавництва на Поділлі" (1923) [18], "Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиріччя. 1914–1924 рр." (1926) [19], лекції "Подільські друкарні в XVI–XIX ст." прочитаній на археологічній виставці у Кам'янець-Подільському ІНО (1921) [20] та у рукописах "Лірницькі пісні. Матеріали народної словесності (1930) [21] і "Друкарні та видання на Поділлі" (1934) [22].

В загальній частині своєї праці "Материалы для истории цехов в Подолии" Євфимій Сіцинський подав коротку історію розвитку цехів, їх організацію, структуру, вказав на позитивні та негативні сторони цехових товариств. "Зібрати, записати, зберегти всі ці залишки старовини" – так описував він мету своєї головної праці. Він виклав і видав те, що йому удалось зібрати з історії цехів Поділля. "Цехи – це організація, чи братства ремісників, що розвинулися особливо в середні століття в містах західної Європи і відтіля поширилися в Польщі", – стверджував він і відмічав, що у західноєвропейських містах цехи виникли у XI–XII ст., а потім в XIII ст. із західної Європи цеховий устрій ремісників перейшов в Польщу і поширився по всій Польсько-литовській державі, а також на Поділлі, де у XVI ст. цехи уже були в повній силі. При переході 1793 р. Поділля під владу Росії, цехи існували в багатьох подільських містах і містечках і мали свої статuti, свою внутрішню організацію [1: 25–27].

Описуючи внутрішній устрій цехів, він писав, що цехи ремісників переслідували насамперед свої, ремісничо-професійні цілі, представляючи добре організовану громаду, вони непохитно відстоювали свої права в суспільному становищі, були професійними школами, де удосконалювали ремесло. Але були і негативні сторони цехів у їхній діяльності, вони заволоділи монополією ремісництва, різними законоположеннями, усунули будь-яку конкуренцію з боку ремісників, що не належали до їхніх цехів, крім того, вони конфісковували вироби кустарів. В самих цехах також переслідувалась будь-яка конкуренція, обмежували кількість виробів, число робітників і майстрів, спеціальності. При такій постановці ремесла, споживачі повинні були звертатись до нечисленних майстрів і бути від них у повній залежності щодо якості роботи і ціни на вироби. Усе це не сприяло розвитку ремесел, нищило будь-яку продуктивну й обробну промисловість. Проте цех представляв не тільки ремісничу організацію, а був і братством, що переслідувало релігійно-моральні цілі, спостерігало за життям і поведінкою своїх членів і їх сімейств, вказувало на порушення ними загальноприйнятих правил, захищало особисті права кожного, йому ж належала судова і поліцейська влада над своїми членами, цех обкладав членів податками, складав, у випадку потреби особливе міське ополчення для захисту міста. Основним органом цехового управління були загальні збори всіх старших членів грома-

ди [1: 28–29]. Правила внутрішньої організації, порядок управління, обов'язки і права членів цеху визначалися в статутах [1: 30].

Імовірно у Кам'янці, що був на той час столицею Подільського воєводства, цехи з'явилися, дуже рано у XVI ст., але маємо небагато відомостей про кам'янецькі ремісничі громади [1: 31]. Проте Є. Сіцинський вказує, що в документах 1578 р. зазначено цехи шевців, кравців і металевих виробів, в який були об'єднані слюсарі, мечники, котлярі, лимарі, сідельщики і лучники. А в XVII ст. тут був цех дерев'яних виробів, куди входили стельмахи (екіпажні майстри), колодії (колісники), столяри і бочарі (бондарі) [1: 35–37].

Дальше Євфимій Йосипович зазначав, що за правилами столярного цеху 1669 р. в цей цех зовсім не приймалися учні грецького і вірменського віросповідання, тобто діти русинів і вірмен, вони повинні були мати окремі цехи. За податковими списками 1578 р. ремісники Кам'янця поділені на "jus Meideburgensis" (польську громаду), "jus Rutenorum" (руську громаду) і "jus Armenorum" (вірменську громаду). "Jus Rutenorum" мала тільки шевців, тобто шевці мали свої особливі організації за національностями, в "jus Armenorum" були крім шевців, скрипичники, цирульники, сідельщики, ювеліри і столяри, а вірмени мали свої відмінні від поляків організації, в "jus Meideburgensis", розрізнялися тільки поляки і русини, що вказує на те, що ремісники одного ремесла ділилися на поляків і русинів, проте чи складали вони особливі цехи, чи ж представляли якісь їх відділення, точно не відомо [1: 39]. В той же час, росіяни, які ввійшли в цехи поляків, повинні були виконувати суспільно-релігійні обов'язки і підкорятися пануючому римо-католицькому віросповіданню. Усі члени цеху, і православні, і католики, мали бути присутніми в деякі свята у костелі і брати участь у католицьких процесіях, а не виконуючі цього піддавалися грошовому штрафу [1: 40].

У Кам'янці вже в 1700 р. ковалі, слюсарі і мечники, внаслідок своєї нечисленності, об'єдналися в один цех, а в 1703 р. вони прийняли до свого цеху металевих виробів, ще й лимарів і сідельщиків. У 1712 р. згідно статуту до цеху тонкого ремесла ввійшли майстри ремесел-злотницького (ювелірів), конвисарського (олов'яників), котлярського (мідників, виробників казанів мідних), гафтарського (золотошвейв), людвисарського (ливарів), мосенжного (бронзовщиків), бляхарського (жестяників) і гусягурського, крім цього були ще цехи шевський (шевців) і кушнірський (шкіряників) [1: 41]. А також у XVIII ст. тут були ще цехи портняжський, м'ясників і хірургів [1: 42].

У Меджибожі Летичівського повіту, були цехи ткачів, кушнірів, кравців, гончарів, шевців і ковалів [1: 44]. У Сатанові Проскурівського повіту, згідно документів і місцевих переказів, були цехи-шевський (чоботарський), теслярський, кушнірський, ткацький, ковальський і гончарний [1, 48]. Тепер у Сатанові розвинуті лише кушнірство (обробка овечих шкур і пошиття з них кожухів та шапок), шевство і гончарство, був тут і цех жебраків, "прошаків", яким монастир видавав документи на право збирання милостині [1: 51]. У Балті (у XVIII ст. містечко Юзефград) був шевський цех.

Про Сатанівський цех жебраків Є. Сіцинський у рукописі "Лірницькі пісні. Матеріали народної словесності" (1930) писав: "Сатанів відомий на Поділлі по кількості жебраків. У книзі "Декретов духовного суда в Подольском воєводстве в 1741–3 г."... 1742 р. 11 серпня записано наступне: Андрій Кузька, "цехмістер Сатанівських прошаків" чи як в іншому місці "прошак Сатанівського монастиря". В XIX ст. у Сатанові було організоване боржниками ціле товариство прошаків, яким давалися прошацькі місця і які випрошували на ярмарках милостиню. Над цими прошаками був навіть старший "цехмістер" [21: 5]. Втім братство, або цех жебраків подібний Сатанівському, був і в Барі. Злидарі тут були також під заступництвом колишнього там монастиря й одержували від нього "прошацькі листи", але документальних відомостей про те, що барські злидарі мали цехову організацію, відсутні.

"Такі документальні залишки цехів, що були в деяких містах і містечках Поділля, наскільки нам удалося зібрати ці залишки. Але безсумнівно, що цехи існували й в інших місцевостях Поділля, хоча ми не маємо документів, що відносяться до тих місцевостей. Далі ми вкажемо, де ще збереглися залишки цехів у вигляді побутових пережитків чи у вигляді яких небудь речових знаків і предметів, улаштованих цехами" – так писав Є. Сіцинський. У Янові були цехи-шевський, різницький, гончарний, ткацький і портняжсь-

кий [1, 52]. У Хмільнику за теперішніми звичаями і переказами, були кушнірський, шевський і пахарський цехи. В Дунаївцях цеховий устрій зберігся в тутешніх звичаях у великій чистоті, з багатьма архаїчними рисами, тут були чоботарський, скорняжський, ткацький цехи. Деякі залишки цехового устрою існують і в Миколаєві, де були цехи-кушнірський, гончарний і шевський. У Шаргороді також були цехи, де цеховий устрій зберігся в деяких звичаях, що мають дотепер величезний вплив на місцеве ремісниче суспільство, цехи простягали свій контроль на сімейне життя своїх членів і стримував прояви аморальності серед ремісників [1: 56–59].

Сліди існування цехів в інших містах і містечках Поділля залишилися тільки у вигляді деяких речових пам'яток. Так, у Могильові над входними дверями собору вирізаний напис: "До тои цркве подвижени рабъ Б. Николай З... купецъ, братство молодече и братство жонче, цехъ шевский и цехъ паньярский, належни до того ковале, бондаре оусе". У церкві с. Москалівки, біля Браїлова, є в притворі столик з висувними шухлядами у вигляді комода. На лицьовій стороні столика знаходиться наступний напис: "Року 1786 сооружися жертвенникъ сей за стараниемъ Демиана Демьянчука, цехмистра коншту гончарского, и Иоана Резнидитюка, ключника и целой братии" [1: 59]. У Теплику є дзвін з написом, що він встановлений у 1765 р. шевським цехом. Пам'яткою цехам, що були в Зінькові, служить "цеха", цеховий значок у вигляді мідної іконки, яка належала колись Покровській церкві, а потім Зіньківській Троїцькій, відкіля надійшла в історико-археологічний музей [1: 60].

"Розробляючи і досліджуючи історію Поділля, проф. Є. Сіцінський на основі архівних, документальних матеріалів і літератури дав докладні описи з історії цехів Поділля у працях "Материалы для истории цехов в Подолии" і "Подольские типографии и издания", вказав невідомий автор в "Біобібліографічних відомостях про Є. Сіцінського [15: 6–7].

У своїй праці "Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиліття (1914–1924 рр.)" він показав, що науково-дослідна кафедра народного господарства та культури Поділля при Кам'янецькій ІНО вивчала та досліджувала ремісництво і фабричне життя на Поділлі, проводила у 1923–1924 рр. екскурсії в села Цибулівку і Панівці, її члени робили доповіді, зокрема В. Зборовець про кустарну промисловість, П. Клименко – про ремісницьке та професійне життя, ліквідацію подільських приватновласницьких цехів в ХІХ ст., Карачківський – організацію кам'янецьких цехів кінця ХVІІІ – поч. ХІХ ст., Заклинський – про Дунаєвецьку профспілку текстильщиків за часів старої економічної політики. У цей період відділ кераміки історико-археологічного музею поповнився порцеляною українських фабрик (Межигір'я, Баранівка, Корець), виробами із гутного (кустарного) скла, кількома стародруками Міньковецької друкарні кінця ХVІІІ – поч. ХІХ ст. [19: 175–176]. П. Клименко у 1927 р. подав ґрунтовний опис торгівлі, ремісничого, мануфактурного і фабрично-заводського виробництва у різних галузях краю на початку ХІХ ст. [7].

Найбільш повно охарактеризував вклад Є. Й. Сіцінського в дослідження історії розвитку ремісничих цехів на Поділлі у 1904 р. в своїй рецензії на працю "Материалы для истории цехов в Подолии" І. Шипович, який писав, що Сіцінський подав короткі, дещо занадто загальні звістки з історії "повстання і розвою цехів". Щодо закриття цехів шляхетськими сеймами, то король з вигодою для себе видавав їм привілеї і не можна порівнювати значення цехів в Європі зі значенням, яке вони мали у Польщі. "Цехи в полной силе были в Польши в ХІІІ и ХІV вв., особенно когда польские города получали... т. н. магдебурске право". Він вказав, що до цеху приймалися в більшій частині сини майстрів, проте до цеху міг вступити і дійсно вступали сини міського слуги і навіть хлопа, коли пан визволяв свого підданого. Поза трьома категоріями людей хлопців, братів і майстрів в цехах були ще т. зв. робітничі-термінатори, перехідний стан визволених учнів до "товаришів". Сіцінський найбільше говорить про цехи Кам'янця у ХІV ст. за Коріатовичів, але якихось документів з того часу аж до 1535 р. не збережено, лише у 1553 р. кам'янецькі ткачі дістали статут від львівського ткацького цеху, тому що Львів відігравав роль метрополії і академії *artium* для деяких цехів, в статуті подані правові і звичаєві відносини в цеху між його старшими й молодшими членами. Привілеї ткачів, столярів, боднарів й

колодіїв були підтверджені у 1669 р. королем Михайлом, проте в одному обмежувалися вірмени в торгівлі полотном, в другому заборонялося приймати в цехи руських і вірменських хлопців. Крім цього тут були цехи шевський, кравецький, металістів, які не були поділені на руські і польські, а об'єднані в один спільний [13: 30]. Євфимій Сіцінський погоджується на такий утравізм в XVIII ст., але не в XVI–XVII ст. і доказує свою здогадку тим, що згідно грамоти 1669 р. члени цеху мають свою спільну гробницю і каплицю, а русинів і вірменів не мають між себе приймати, русини мусіли мати свій цех, де могли б їхні сини вчитися ремеслу. За реєстром і перевіркою 1565–1570 рр., ремісники одного ремесла були поділені на руських, польських і вірменських. Руські цехи існували до переходу Кам'янця під Польщу, русини вступали в цехи польські і виходив утравізм, а XVIII ст. характеризується не тільки злукою цехів різних народностей, але й злукою кількох цехів подібних і зближених по ремеслу в один цех, так об'єдналися ковалі, слюсарі і мечники, а золотники, олов'яники, котлярі, еконвісари в інший цех, об'єдналися в один цех шевці з кушнірами, проте такі об'єднання не були ідилічні, викликали сварки і спори між шевцями і кушнірами, між майстрами різних вір. Крім наведених був ще цех хірургів, котрі відстоювали виключне право лікувати міщан. Знаки цехові (хоругви, печатки та ін.) використовували ремісники аж до XX ст., в 1902 р. було закрито в Кам'янці "ремісничу управу", а 8 печаток різних цехів передано в міську управу. Крім Кам'янця існували цехи також в інших місцевостях Поділля, це відомо з статутів, з збережених цехових печаток, привілеїв, з "бытовых пережиткахъ прошлого времени" – зі звичаїв, традицій. У містечках Меджибожі, Сатанові, Балті існували цехи ще до XVIII ст. на підставі привілеїв наданих їм панами – Потоцькими і Сенявськими, до цехів крім поляків-католиків, належали русини-уніяти і відносини між ними були згідні. За привілеями кушнірів і кравців Меджибожа, кожний майстер має відповідно до своєї віри ходити до церкви або до костелу, а "кожний цех має давати по рівній вазі воску tak do kosciola rzymskiego, iak u cerkwi greckiey a wszyscy grekowie. Albo tez ieden grek a wszyscy rzymianie, a також всі як поляки так і русини мали святкувати латинські свята". В цехах міста Балти не зобов'язували русинів до цього, бо там їх було більше і надавали привілеї, Любомирський був досить толерантним чоловіком, протектором православних. Будь-які покарання, датки в тих містах платилися в формі "кількох бочок пива, або гарців горівки". В привілеях тих міст на першому плані стояла повинність оборони міста, кожний майстер мусів мати "самопал", по 100 готових набоїв і т. п., а Зофія Денгофова (Сенявська) в грамоті містечку Меджибожу наказувала всім цехам "strzelanie do tarczy... za miastem na slobodzie... j Zielonych Swiatkach, przykladem innych miast... a ktoby nie trafil ma dac sztrofu gr. 3, za te zas sztrofy darowizny kupowac powinni starsi dla tych co do celu uderza... strzelanie ma trwac dni 15". Як видно із збережених грамот, свої цехи в Меджибожі мали ткачі, кушніри і кравці (об'єднані разом), гончарі, ковалі і шевці. В Сатанові були ткачі, кушніри, гончарі, ковалі, шевці і теслі, існував ще цех дідів-убогих, що жили "під скалами" коло монастиря та від нього мали "прошацькі листи", що дозволяли жебрати, убогі мали свою організацію і цехмістра. В 1777 р. у Балті був шевський цех, в інших містечках збереглися сліди цехів в вигляді надписів в церкві (Могилів) або на дзвоні (Москалівка, Теплик), у вигляді "цехи" – іконки Божої Матери (Зіньків), у відносинах і традиційних звичаях, родинних церемоніях, святах (Янів, Хмільник, Дунаївці і Шаргород) [4: 31–32].

Подільські дослідники Ю. Блажевич і С. Касапчук фрагментарно висвітлюючи його творчі здобутки, стверджували, що серед історичних праць Євфимія Йосиповича важливе місце займають "Материали для истории цехов в Подолии", де він висвітлив різноманітні сторони життя і побуту подолян, проблеми історії та розвитку традиційних народних промислів і ремесел, питань організації цехів на Поділлі. Він досить детально зупинився на історії виникнення цехів в Європі, починаючи з XI–XII ст. та їх поширенні в Польщі, Литві і Україні, подав матеріали історичного характеру, про внутрішній устрій цехів, організацію виробничого процесу, позацехової діяльності цеховиків і членів їх сімей, підготовку учнів та підмайстрів, порядок управління та взаємовідносини з іншими організаціями. Він висвітлив діяльність цехових організацій у XIV–XVIII ст. в містах і містечках Кам'янець-Подільський, Меджибіж, Сатанів, Янів, Хмільник, Дунаївці, Миколаїв, Шаргород, Могилів, Москалівка, Теплик, Бар, Зіньків. Багатий матеріал подано ним щодо цехів

в Кам'янці, детально описано історію створення цеху ткачів, його статут, права, обов'язки та звичаї, певні обмеження, заборони та штрафи у випадку не виконання або не дотримання ними звичаєвих норм і правил, а також про цехи столярів, бондарів, колодіїв, стельмахів, шевців, чоботарів, ковалів, сидельників, шорників, кравців, слюсарів, мечників, кушнірів, м'ясників і хірургів [6].

Подільський аматор-краєзнавець Є. Назаренко показав, що Є. Сіцинський, висвітлюючи історію розвитку подільських цехів приділив увагу на діяльність цехів саме в його час. Так, досліджуючи цеховий устрій містечка Дунаївці він писав, звернувши велику увагу на цехові звичаї та обряди, що за три дні до виборів цехового старшини виносилася з дому цехмістра і ставилася біля воріт хоругва, зроблена з шовкової матерії з вишитими посередині хрестом і знизу особливим цеховим значком, старшина видавав парубкам з свого цеху значок – "цеху", що нагадував ремесло цеху: шевський у вигляді чобітка, кушнірський – звичайного ножа, ткацький-ткацького човника. "Цеха" прикрашалася барвінком і ягодами калини, її носили по будинках ремісників свого цеху і сповіщали про вибори. А після виборів, новообраний старшина з цеховою хоругвою і запаленими свічками обходив будинки майстрів. В містечку Зінькові Летичівського повіту "цеха" була зроблена в 1764 р. і мала вигляд маленької мідної іконки овальної форми з вигравіюваними зображеннями церкви Покрови, а з іншого боку Божої Матері. В містечках Миколаєві, Меджибожі кожен цех мав у церкві встановлену на свої кошти ікону і свої хоругви, які носили під час хресних ходів і похоронних процесій. Є. Сіцинський описав також печатки цехів для сургуча та мастики, так для сургуча були: печатка з зображенням стола на чотирьох ніжках з двома вертикальними стовпцями і горизонтальною перекладиною з кулею, печатка з зображенням посередині ножиць та написом "Цехмистрь Кам.-Под. портняжного цеха-цеховой управы", печатка з зображенням двох дуже тоненьких молотків та написом "Печ. Камен. кузнецько-слесарн. цеха", печатка з зображенням вола і сокири над ним з написом "Печ. резницького цеха"; а для мастики були-печатка з зображенням ложки, виделки і ножа, складених навхрест з надписом "Тов. старш. Ювел. цех. Кам. об. укр.", печатка з надписом "Печ. Кам.-Под. старш. ювелир. цеха общ. рем. укр.", печатка з зображенням рубанка і надписом "Печ. Каменец-Подольского столярного цеха", печатка з зображенням двох малярських пензлів і круговим надписом "П. малярського цеха г. Камен.-Под.". Ці печатки сьогодні зберігаються в музеї міста [10].

Сучасний дослідник Поділля Р. Петрушенко, вивчаючи кераміку Бару ХІХ – поч. ХХ ст. вказав, що подільський священик Є. Сіцинський в "Матеріалах для історії цехов в Подолии" хоча і вмістив багатий фактичний матеріал про гончарні осередки Поділля, історію цехових братств, асортимент виробів, місця збуту та інші різноманітні відомості, проте, історія Барського гончарного цеху майже не знайшла свого висвітлення в його праці, а стосовно нього він посилався лише на перекази і на сьогодні, на превеликий жаль, не знайдено архівних документів, які би засвідчували існування гончарного цеху в місті Барі, не збереглося цехових грамот, статуту, актових книг, цехових ікон та печаток [12: 409]. К. Матейко, досліджуючи кераміку західних областей України ХІХ–ХХ ст. [23], посилаючись на Є. Сіцинського, стверджує, що в Барі в ХVІ ст. було три гончарі.

Інший краєзнавець Л. Мельничук, досліджуючи історію гончарних цехів Поділля ХІХ – поч. ХХ ст., вказує про надзвичайно цінний матеріал про 44 цехи подільської кераміки в 10-ти повітах губернії, крім Кам'янецького та Ушицького в ІХ вип. "Трудов ПЦИАО" [24]. У ХІХ – поч. ХХ ст. було покладено початок вивченню кустарних промислів краю, зібрано значний фактичний матеріал, який став цінним джерелом до підготовки й опублікування важливих історико-краєзнавчих досліджень, помітно розширюється тематика етнографічного дослідження побуту подільських міст і сіл. Вагомий внесок у вивчення матеріальної культури регіону, розквіту кустарних промислів, осмислення виробничої діяльності та народного мистецтва подолян поряд з Є. Сіцинським вніс О. Прусевич [25]. Він найбільш повно розповів про стан гончарного промислу в Подільській губернії в 1916 р., яким Зіньків славився на все Поділля, про жидівських "падиків", які здобули велику славу серед подільських жидів і показав, що на Поділлі гончарні цехи існували в великих центрах, дрібних містечках, окремих селищах, вони були наділені усіма правами та звичаями і складалися з майстрів, челядників та учнів ("хлопців"), які вирізнялися звичаями, одягом,

об'єднувались в цехи, вибирали цехмістра. Цехові звичаї тут існували й після їх скасування.

Подільська художньо-промислова школа відіграла особливу роль у вивченні народних промислів Поділля. Її викладачі та учні проводили значну роботу зі збирання та дослідженню гончарства, вишивки, настінних та інших розписів, паперових прикрас, народного одягу, сільського будівництва. Значну етнографічну цінність, становлять видані нею роботи В. Гагенмейстера "Українська старовина. Подільське гончарство", "Гончарі Бацуци", "Графіка на Поділлі. Метрики XVII ст.", "Кахлі України, Росії, Польщі", "Зіньківські гончарі", "Гутне скло Поділля" та інші альбоми присвячені ремеслам [26: 26].

Короткий аналіз висвітлення Є. Сіцінським історії такого ремесла, як друкарство подав подільський краєзнавець Ю. Блажевич [6], вказавши, що до історії друкарства на Поділлі Є. Сіцінський звертався не раз, проте найбільш повні історичні відомості щодо друкарень та їх видань подано ним у рукописі "Друкарні та видання на Поділлі". Він показав причини відсутності на Поділлі, у період середньовіччя і XVII–XVIII ст. українських, польських чи російських друкарень. А перша латинсько-польська друкарня в Подільському воєводстві була закладена лише у 1601 р. в Панівцях, біля Кам'янця-Подільського. Після її розгрому і знищення у 1611 р., майже 180 років не було ніяких друкарень, тільки у кінці 1790 р. в містечку Яришеві було закладено друкарню, яку у 1792 р. перевезено в Тульчин, але і там вона проіснувала недовго. У 1792 р. в Миньківцях поміщик Ігнатій Мархоцький, відроджуючи ремесла та промисли, збудував папірню і заснував друкарню, яку в 1829 р. перевезли у Дунаївці, а в 1831 р. – до Кам'янця. Водночас в містечку Дунаївці була ще друкарня закладена в період Барської конфедерації. У 1795 р. до Могильова-Подільського перевіз з Дубоссар свою друкарню молдавський протоієрей Михайло Стрельбицький. Є. Сіцінський дуже детально подав історію зародження і розвитку друкарства в Кам'янці-Подільському. При губернському управлінні в 1798 р. була утворена казенна друкарня, крім того, у губернському місті в XIX ст. існували друкарні різних громадських організацій та приватні: Вагнера (1831–1858), Давида Крайза (1858), "Русская типография" Глікіна (1899–1907), С. Киржацького, продану ним Свято-Троїцькому братству, яка у 1920–1921 рр. була власністю Кам'янець-Подільського університету, а вже потім державною, Ландвигера (1899–1906), Койфмана (1906–1907), Кенігсберга і Фітермана (1909–1912), Вайбаума (1915–1920), Когена, Дунаєвецького і Тухбіндера (1918–1920), Клігера і "Художественная типография" М. Гутмана (1919–1920). Подібні друкарні існували в містах і містечках Балта, Бар, Бершадь, Брацлав, Вінниця, Гайсин, Жмеринка, Літин, Летичів, Могилів-Подільський, Немирів, Нова Ушиця, Ольгопіль, Проскурів, Томашків, Тульчин, Хмельник, Ямпіль. Більшість із них у 20-х роках було націоналізовано і перетворено на державні. Є. Сіцінський вказав друкарні старообрядців в містечку Янові (1812–1819), в невеличкому селі Почапинецькому Майдані на Літинщині (1819–1822). Він зупинився також на діяльності єврейських друкарень у Меджибожі (1780–1823), Мордка Шелеховича (1792–1806), Межирові на Літинщині (1787–1808), Могилеві-Подільському (1798–1821), Янові (1801), Солобківцях (1805), Калюсі (1809–1810), такі ж друкарні діяли в Барі і Шаргороді, в селі Збриж на Кам'янецьчині [3: 162–164].

Коротку згадку про ремесло каменерізання на Західному Поділлі подав В. Галкін [4: 540], вказуючи, що традиції художньої обробки каменю на Поділлі сягають давніх часів, а наявність сировинного матеріалу створювала необхідні умови для розвитку каменерізного мистецтва у регіоні. Підтвердженням цьому, за даними В. Галкіна, із посиланням на Є. Сіцінського, є кам'яний хрест, знайдений у Голодьківському монастирі Літинського повіту "при рытье фундамента для новой церкви найден был... каменный крест, вероятно бывший раньше надгробным памятником. На этом кресте есть какие-то надписи и цифры: "1393". Этот крест теперь стоит вкопанным возле новой церкви с правой стороны" [27].

Деякі аспекти історико-етнографічного значення праці Є. Сіцінського "Материалы для истории цехов Подолии" висвітлили відомі сучасні вчені-поділлязнавці І. Винокур [28: 73], І. Рибак [29: 33], Л. Баженов [30], вказуючи, що з самого початку своєї наукової роботи вчений безпосередньо звертався до історії цехів на Поділлі, провів велику роботу з вивчення краю і ця праця є найбільш значною розвідкою про цехи Поділля. Вона є

важливою народознавчою працею, яка не втратила актуальності в галузі етнографії, тому що написана з наукових позицій і насичена великим фактичним матеріалом. Для підготовки цієї праці Є. Січинський використав біля 40 архівних джерел, і подав, як додаток тексти "Правил Львовського ткацького цеха, виданих Каменецким ткачам для керівництва, 1535 г.", 5 грамот польських королів цехам ткачів, бочарів, колесників і столярів у 1553–1783 рр., 10 грамот власників Меджибожа, Сатанова та їх спадкоємців ремісничим цехам у цих містечках [1].

Є. Січинський не тільки збирав матеріали про ремісництво на Поділлі, він також вивчав та рецензував статті про народні промисли на інших теренах України. Так ним були вивчені і проаналізовані праці про виробництво і продаж церковних свічок в Київській єпархії у XVIII ст., медоваріння в 1623 р. та історію друкарень в Києві [31]. Ці огляди-рецензії варті уваги і мають сьогодні дуже велику вартість, в них стисло подано відомості про історію українського народу та церкви, імена та хронологічні дати і як би не Євфимій Йосипович, ці праці так і залишилися б невідомими для сучасних дослідників історії України.

Справу свого батька щодо вивчення історії ужиткового (виробничого) мистецтва продовжив його син В. Січинський, який видрукував біля 30 праць про історію становлення і розвитку ремесел на теренах України і Поділля зокрема. Так, історію української порцеляни він висвітлив у працях "Волинська порцеляна", "Межигірська порцеляна", "Українська порцеляна", "Фабрична порцеляна II пол. XIX ст.", "Нариси з історії української промисловості", "Українське ужиткове мистецтво: Кераміка. Порцеляна. Металеві вироби. Ткацтво. Вишивки. Вироби з паперу. Писанки" [32]. В них він показав історію порцелянового виробництва в Україні, починаючи з трипільської культури і до початку XX ст., зокрема історію фабрик в Томашові, Баранівці, Городниці, Корці, Межигірі, Потелічі, охарактеризував їхні вироби і взаємозв'язок із народною керамікою, висвітлив причини занепаду цього виробництва в Україні в останній чверті XVIII ст., відродження та розвитку порцелянової промисловості в кінці XVIII – першій половині XIX ст., подав ілюстрації виробів і фірмових знаків українських порцелянових фабрик, провів огляд папірень, гутних промислів, керамічної, фаянсової, порцелянової, ткацької та текстильної промисловості, килимарства, металевих виробів та ливарництва, обробки деревини, вишивки, виготовлення писанок, вказав реєстр майстрів та перелік окремих галузей виробництва.

Про історію українського гончарства писав у працях "Про гончарство в околиці Карпат", "Подільське гончарство" [33] де подав характеристики подільських, ічнянських і нижинських гончарних виробів, спільність і відмінність їхніх форм, прикрас і застосування, звернув особливу увагу на роботи майстра А. Бацуци з Адамівки на Поділлі.

Характеристику керамічних виробів починаючи з Трипільської культури і до поч. XX ст., розвиток цих промислів у XV–XVI ст. та їх високий рівень у XVII–XVIII ст., історію розвитку, технічних досягнень та організації цехових товариств і різних галузей керамічного виробництва в Україні, художнє оформлення і використання виробів, про керамічні центри та окремі майстерні і школи, зв'язок з Візантією і Заходом, експорт виробів в інші міста та держави подав В. Січинський в працях "Кераміка", "Кераміка княжих часів", "Кераміка козацьких часів", "Кераміка: З історії укр. промислового мистецтва", "Ренесанс української кераміки", "Сучасна керамічна промисловість", "Українська народна кераміка" [34].

Історичний огляд розвитку ужиткового виробництва – боднарства, стельмаства, токарства, ложкарства, скульптури і різьбярства, починаючи з IV ст. до н. е. й до поч. XX ст. розкрив В. Січинський у працях "Селянське виробництво в дереві", "Різьба" [35].

Інші види ремесел В. Січинський дослідив у працях "Металеві вироби", "Ужиткове (виробниче) мистецтво", "Папірні на Україні", "Українське цукроварство московськими очима", "Перший український пароплав", "Ткацтво", "Українське скло", "Шкляні вироби", в яких висвітлив історію гутництва (виробів з скла), паперового виробництва, цукроваріння, машинобудування починаючи від найдавніших часів до Першої світової війни, вказав на знищення паперового виробництва в Україні російським урядом [36].

Крім того В. Січинський, у віднайденій нами маловідомій рукописній праці "Наукові дослідження над українським мистецтвом", подав деякі аспекти дослідження і висвітлення ремесел на Україні в 30-х р. XX ст., вказавши, що аспірант В. Гагенмейстер Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри ІНО видрукував працю: "Подільський гончар Бацица" [37: 247 зв.] та проводяться виставки "Всесоюзна сільсько-господарська та кустарно-промислова Виставка" з Українським відділом (Москва, 1923), "Кустарна Виставка" (Київ, 1924) [37: 251 зв.], але, на жаль, більш детальних характеристик цих виставок не подано.

І сьогодні в незалежній Україні, де активно розвивається мале підприємництво, праці історика і краєзнавця Є. Січинського, в яких висвітлюються аспекти розвитку і становлення ремесел, є надзвичайно цінними посібниками усіх тим, хто займається питаннями історії та відродження народних промислів та ремесел на Поділлі.

Список використаних джерел

1. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии. – К.-П., 1904. – С. 25–102.
2. Прусевич А. Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – 645 с.
3. Блажевич Ю. Матеріали до історії друкарства на Поділлі з кінця XVIII до початку XX ст. (З рукописної спадщини Ю. Січинського) // Володимир Січинський та Україна. Мат. міжн. конф. – К., 1996. – С. 161–167.
4. Галкін В. Ю. Кам'яні хрести Західного Поділля // Мат. X Под. іст.-краєзн. конф. – К.-П., 2000. – С. 539–545.
5. Задорожнюк А. Б. Ремесло Кам'янця-Подільського в XVI–XVIII ст. (Історіографія і джерела) // VIII Под. істор.-краєзн. конф. Тези доп. – К.-П., 1990. – С. 67–68.
6. Блажевич Ю. І., Касапчук С. М. Ю. Січинський і його книга "Матеріали для історії цехів в Подолии" // Духовні витoki Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. наук.-практ. конф. – К.-П. – Хмельницький, 1994. – С. 104–105.
7. Клименко П. В. Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX віку // Ювілейний збірник на пошану академіка Дм. Багалія... – К., 1927.
8. Комарницький О. Б. Розвиток промисловості містечок подільської губернії (кін. XIX – поч. XX ст.) // Поділля у контексті української історії. Всеукр. наук. конф. – Вінниця, 2001.
9. Мельничук Л. Гончарство Поділля XIX – початку XX століття: історіографія проблеми // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність: Наук. зб. – К.-П., 2002. – С. 83–96.
10. Назаренко Є. Ю. Січинський про прапори, знаки і печатки цехів на Поділлі // Дунаєвщина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Мат. наук. краєзн. конф. – К., 1997. – С. 46–48; Ю. Січинський про прапори і печатки цехів на Поділлі // Край Кам'янецький. – 1997. – 8 липня.
11. Петров М. Б. Кам'янець-Подільський – важливий осередок торгівлі України в XV–XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – К.-П., 2002. – Т. 8(10). – С. 179–190.
12. Петрушенко Р. Художні особливості розписів кераміки Бара XIX – поч. XX ст. // Подільська Старовина: 36. наук. пр. / Від. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С. 409–419.
13. Рецензія І. Шп. (Шипович) на працю: Материалы для истории цехов в Подолии. Камінець, 1904 // ЗНТШ. – Т. LXVI. – 1901. – С. 30–32.
14. Шуров В. Є. Січинський – дослідник історії цехів на Поділлі // Тези доп. XVIII Він. обл. іст. краєзн. конф. – Вінниця, 1998. – С. 29–30.
15. Біобібліографічні відомості про Є. Січинського. 1930-і рр. // ЛНБ ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф. 9. – № 4650. – Арк. 1–9.
16. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание – К., 1895. – 247 с., 24 іл.
17. Е. С. Подольские типографии и издания (Исторический очерк) // ПЕВ. – 1903. – № 46. – С. 1379–1387; Подольские типографии и издания. Лекция на собрании Подольского Епархиального Историко-статистического Комитета. – 1903.
18. Січинський Є. Історичний нарис друкарства та видавництва на Поділлі // Бібліологічні вісті. – К., 1923.
19. Січинський Є. Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиріччя. 1914–1924 рр. // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 172–177.
20. Січинський Є. Подільські друкарні в XVI–XIX ст. // Лекція на археологічній виставці у Кам'янець-Подільському ІНО. – 1921. – червень.
21. Січинський Є. Лірницькі пісні. Матеріали народної словесності. Авторський рукопис. 1930 р. // ХОКМ. – 6. №. – Неоп. фонд.

– Арк. 1–6. Копія архів А. Т. 22. Січинський Є. Друкарні та видання на Поділлі. Авторський рукопис. 1934 //ХОКМ. – ДК 8790. – 66 арк. 23. Матейко К. Народна кераміка західних областей Української РСР XIX–XX ст. – К., 1959. – 107 с. 24. Приходы и церкви Подольской епархии //Труды ПЕИСК. Вып. IX. – К.-П., 1901. – С. 267, 519, 875. 25. Прусевич А. Местная старина //ПЕВ. – 1905. – № 15. – С. 346–351; Його ж. Историко-археологические и этнографические заметки о м. Зинькове Летичевского уезда. ПЕВ. – № 14–16 //ЗНТШ. – Т. 74. – 1905. – С. 167–173; Його ж. Гончарный промысел в Подольской губернии //Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 18. 26. Поділля. Историко-етнографічне дослідження (Авт.: Артюх Л. Ф., Балушок В. Г., Борисенко В. К., Пономарьов А. П. та ін.) – К. – 480 с. 27. Сецинский Е. Материалы для истории монастырей Подольской епархии – К.-П., 1891. – С. 81. 28. Винокур І. С., Корнілов В. В. Ю. І. Січинський //УДК. – № 3. – 1991. – С. 69–74. 29. Рибак І. В. Етнографічні дослідження на Поділлі в середині XIX – на початку XX ст. //Тези доп. VI Под. істор.-краєзн. конф. – К.-П., 1985. – С. 33–34. 30. Баженов Л. В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький, 1995. – 256 с.; Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – К.-П., 1993. – 480 с. 31. Рец. Є. Січинського на: П. О продаже церковных свечъ в Киевской епархии в XVIII веке. Киевские Епархиальные ведомости (КЕВ). – № 3. – 1896 //ЦДІА України у Львові. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 106. – Арк. 5–8; Орловский И. Медоварение к престольному празднику святой Софии Киевской в 1623 г. КЕВ. – № 35. – 1908 //Там само. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 105. – Арк. 91 зв. – 92; К матеріалам для исторической типографии Киева. Труды Киевской Духовной Академии. Кн. II. – С. 311–336. 1909 //Там само. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 105. – Арк. 102–104. 32. Січинський В. Волинська порцеляна //Нова хата. – 1936. – № 15–16. – С. 11–12; Межигірська порцеляна //Там само. – 1936. – № 20. – С. 1–2; Українська порцеляна //Там само. – 1936. – № 13–14. – С. 7; Фабрична порцеляна II пол. XIX ст. //Там само. – 1936. – № 22. – С. 1; Українська порцеляна //Філадельфія, 1951. – 20 с., іл.; Українська порцеляна. – Філадельфія: Америка, 1952. – 19 с., іл.; Українське ужиткове мистецтво: Кераміка. Порцеляна. Металеві вироби. Ткацтво. Вишивка. Вироби з паперу. Писанки.: Альбом. 47 табл. з 500 рис. – Прага, 1943. – 8 с., 47 табл.; Нариси з історії української промисловости. – Львів, 1936. – 112 с., іл. 33. Січинський В. Подільське гончарство //Нова хата. – 1937. – № 4. – С. 5–6; Гончарство в околиці Карпат //Там само. – № 11. – С. 11. 34. Січинський В. Кераміка //Українська Загальна Енциклопедія (УЗЕ): В 3-х т. – Львів-Станіслав-Коломия. – [1934]. – Т. 3. – С. 473–476; Кераміка княжих часів //Нова хата. – 1936. – № 6. – С. 4–5; Кераміка козацьких часів //Там само. – № 10. – С. 3–4; Ренесанс української кераміки //Там само. – № 7–8. – С. 10; Сучасна керамічна промисловість //Там само. – 1937. – № 15–16. – С. 2–3; Українська народна кераміка //Там само. – № 2. – С. 2–3; Кераміка: З історії укр[аїнської] промислового мистецтва //Промислово-торговельний вісник (Варшава). – 1934. – № 8/9. – С. 3–5, іл.; Кераміка: Історичні відомості //ЕУ: В 3-х т. – Мюнхен-Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – С. 301–302. 35. Січинський В. Селянське виробництво в дереві //Нова хата. – 1935. – № 20. – С. 2–3, іл.; Різьба //ЕУ: В 3-х т. – Мюнхен-Нью-Йорк, 1949. – Т. 3. – С. 821–824; Різьба //УЗЕ: В 3-х т. – Львів-Станіслав-Коломия. – [1934]. – Т. 3. – С. 449–452. 36. Січинський В. Папірні на Україні //Крила (Нью-Йорк). – 1952. – № 6. – С. 17–18; Українське цукроварство московськими очима //Українське слово (Париж). – 1956. – № 774; Перший український пароплав //Літопис Червоної калини. – 1937. – № 12. – С. 14–15; Металеві вироби //ЕУ: В 3-х т. – Мюнхен-Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – С. 308–310; Ужиткове (виробниче) мистецтво. Металеві вироби //УЗЕ: В 3-х т. – Львів-Станіслав-Коломия. – [1934]. – Т. 3. – С. 460–463; Ткацтво //Там само. – Т. 3. – С. 463–466; Шкляні вироби //Там само. – Т. 3. – С. 479–480; Українське скло //Нова хата. – 1937. – № 18. – С. 5; 1938. – № 1. – С. 3, № 4. – С. 2–3; 37. Січинський В. Наукові дослідження над українським мистецтвом //ЦДІАУ у Львові. – Ф. 402. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 246–257.

Anatoliy Trembitskyj

TO THE HISTORY OF MANUFACTURES IN PODILLYA REGION ON THE WORKS OF EUPHUMIA SITSIŃSKOHO

In the article is revealed a great roll of the famous researcher Y. Y. Sitsinsky in learning the history of handicraft unions, some aspects of their activity and shop ritual, their influence on political and economical life of Podillya, its populated ir eas.

УДК 94 (477)

Юрій Фартушняк

ВЗАЄМОВПЛИВ МІЖ БУРЯКОЦУКРОВИМ ВИРОБНИЦТВОМ ТА ШЛЯХАМИ СПОЛУЧЕННЯ І ТРАНСПОРТОМ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

В статті прослідковується взаємовплив між бурякоцукровим виробництвом та шляхами сполучення і транспортом Подільської губернії в другій половині ХІХ століття. На основі першоджерел та наукової літератури досліджено причини, які спонукали державу, акціонерів, виробників цукрового буряка та цукру будувати залізничні дороги, та шосейні шляхи в Подільській губернії і який вплив вони робили на розширення цукрової промисловості губернії в другій половині ХІХ століття.

На наш погляд, дослідники минулого покликані, в першу чергу, допомогти своїм сучасникам зрозуміти, чим вони відрізняються від своїх предків, що ними рухало в процесі соціально-економічного життя. З цією метою історикун приходиться звертатися до різноманітних аспектів змін людей і суспільства, і в першу чергу до історії економіки, політики і культури. Але враховуючи основну мету історика, допомогти самопізнанню його сучасників – аналіз явищ минулого є важливим не лише сам по собі, як ключ до розуміння того, чим жили люди минулого (на відміну від людей нинішніх), а і те, як вони по-своєму вирішували економічні і соціальні проблеми, чим керувались при прийнятті рішень. В історії немає більш важливішого, ніж аналіз імперативів, які керували діями людей минулого.

Виробнича діяльність в житті людей займає основне, першочергове значення. Тому в зв'язку з 180-річчям будівництва перших цукрових заводів в Україні, які в ХІХ столітті стали основним виробником цукру в Російській імперії, питання дослідження процесу взаємовпливу між бурякоцукровим виробництвом і шляхами сполучення і транспортом в Подільській імперії, яка в той час за вирощуванням цукрового буряка та виробництву цукру займала друге місце в державі після Київської губернії, є вагомим аргументом, щоб цьому питанню присвятити дану статтю, тим більше, що дана проблема є складовою частиною дисертаційного дослідження з історії розвитку цукрової промисловості в Подільській губернії в ХІХ столітті.

Процес формування шляхів сполучення і транспортних засобів України в другій половині ХІХ століття і в, першу чергу, залізничного, досліджувався деякими вітчизняними вченими. Перш за все звертає увагу праця Верховського В. М. [7], який ще в кінці ХІХ століття зробив короткий історичний екскурс в дослідження початку зародження залізничних доріг в Росії. Розвитку залізничного транспорту в Південно-Західному країв періоду кінця ХІХ – початку ХХ століття присвятив свою працю Андреєв П. Н. [2]. Великий внесок в дослідження причин виникнення і розвитку залізничного транспорту України в другій половині ХІХ ст. – початку ХХ ст. вніс визначний український вчений Кульчицький С. В.

[23], який цьому питанню присвятив не лише ряд ґрунтовних статей, але й в 1963 році захистив дисертаційне дослідження на здобуття вченого ступеня кандидата економічних наук. Становленню і розвитку залізничного транспорту присвятили свої праці Белінський Є.Ф. [3], Ангелайко В. І. [1], Гуржій І. О. [17] та інші. В період незалежної України питанню розвитку залізничного транспорту на Правобережній Україні, і в тому числі на Поділлі, присвятили ряд досліджень Бугатчук С. С. [4] та Холтяр Ю. А. [35]. В своїх публікаціях вони розкрили передумови, причини, що визначали становлення транспортної мережі України, її місце та роль в розвитку промисловості, сільського господарства і торгівлі. Разом з тим, взаємозалежність між будівництвом залізничних доріг та інших шляхів сполучення і розвитком цукрової промисловості в одному з найбільших бурякосіючих районів і виробництва цукру – Подільській губернії в другій половині XIX століття все ще залишаються малодослідженими. Саме цьому важливому питанню і присвячена дана стаття.

Гальмівними чинниками ринкових відносин Російської імперії в XIX ст., в тому числі і України, були застарілі засоби виробництва, методи господарювання та погані шляхи сполучення. Одним із шляхів виходу з кризи феодално-кріпосницької системи, яка поглибилася в середині XIX століття землевласники Подільської губернії бачили в розвитку нової галузі виробництва – цукровій, яка поєднувала в собі сільськогосподарський промисловий сектори. Тому, на Поділлі в середині 20-х років XIX століття з'являються перші цукрові заводи. Кількість яких з року в рік зростає і в 1860–1861 роках в Подільській губернії діяло 90 парових і 23 вогневих цукрових заводів [36: 234–235]. В 1861 році Україна виробляла 49 тис. т цукру, що складало 79,5 % загального обсягу виробництва в цілому по Росії [32:92]. В 1864–1865 р. на 33 цукрових заводах Подільської губернії було перероблено 705457 берківців цукрового буряка з яких було виготовлено 447404 пудів цукру-піску на суму 2144030 крб. [14: 144,145].

Вироблений на поміщицьких та купецьких підприємствах цукор, здебільшого вивозився за межі губернії, а також збувався на ярмарках і базарах, продавався в крамницях, подавався до чаю в корчмах, шинках, поштових станціях тощо. В 1850–1854 рр. на головних українських ярмарках щороку продавалося 4,3 тис. т цукру на суму 1,8 млн. крб. [25: 38]. Але через невпорядкованість шляхів сполучення українській цукор не міг витіснити з внутрішнього ринку американський, ввіз якого в 1856–1861 р. досягав 1,3 млн. пудів щорічно [23: 103], тому українські цукровиробники і купці були зацікавлені у розвитку нових видів шляхів сполучення і транспорту. В будівництві залізних доріг були зацікавлені не лише власники цукрових заводів, але й поміщики в господарствах яких концентрувалися 80 % посівів цукрових буряків [16: 104]. При величезній протяжності Російської імперії заходу на схід, з півночі на південь, виробництво цукрових буряків було сконцентровано більш ніж на 50 % лише в двох губерніях: Київській і Подільській [16: 98]. Власники цукрових плантацій були зацікавлені в будівництві залізниць тому, що при доставці буряка возами на відстань 5 верст по хорошій ґрунтовій дорозі втрати склали 15 % валових затрат, доставка цукрового буряка на 10 верст – 25 %, 20 верст – 40 %, а за 30 верст – вже 50 %. Найбільш раціональною відстанню плантації від заводу вважалося до 10 верст [24: 83]. Потреба в будівництві залізничних доріг вимагала і будівництва цукрових заводів, так як до 80-х років XIX століття в переважній більшості обладнання для них, перш за все парових, експортувалося з країн Західної Європи і перевезення обладнання гужовим транспортом до місця призначення були не лише економічно не вигідним, але подекуди технічно неможливими в зв'язку з їх великими габаритами і надмірною вагою.

З другої половини XVIII століття і до появи залізничних доріг в середині 60-х років XIX століття в Україні основними транспортними шляхами були сухопутні чумацькі шляхи, якими чумаки волами на возах, так званих "мажах", перевозили вантажі, головними чином хліб, сіль, рибу тощо. Розвиток капіталістичних відносин на середину XIX століття не задовольняли такі шляхи сполучення та транспортні засоби, не лише з точки зору повільної доставки вантажу на яку впливали погодні умови, але й тому, що з кожним десятиріччям ціни доставки вантажу весь час дорожчали. В 1861 р. перевезення вантажів волами в Україні коштувало втричі дорожче, ніж доставка товарів залізницями в Західній

Європі. Наприклад, за перевезення хліба з Балти до Одеси (194 км) платили стільки ж, скільки коштувала доставка хліба з французьких міст Гавра до Тура (512 км) [28: 298]. Отже, відсутність залізничних шляхів в Україні, взагалі, та Подільській губернії, зокрема, гальмувала їх економічний розвиток, в тому числі і цукровиробництво, яке в той період було дуже вигідним, а отже перспективним. Епоха українських залізниць почалася з Подільської губернії в 1865 році із завершенням будівництва першої гілки, що з'єднувала Одесу з Балтою – ринком обміну товарами між Подільською та Херсонською губерніями. Її будівництво почалося в 1863 і закінчилося в грудні 1865 року [2: 12]. В 1866 році розпочалося будівництво залізниці Київ-Балта, яка частково проходила територією Подільської губернії. Згодом залізнична гілка була побудована між Балтою і Єлизаветградом (Кіровоград). Відрізок Балта-Жмеринка проходив Подільською губернією [5: 234]. В 1870 році відкрилася залізниця довжиною більше 440 верст між Балтою і Києвом. Ділянка залізниці, яка пролягала між цими містами, через Подільську губернію, створила сприятливі умови для розвитку міст Балти, Вінниці, Жмеринки. В наступному 1871 році залізницю було прокладено від Жмеринки до Волочиська. Пізніше були прокладено залізниці Козятин-Умань, Вапнярка-Хрестинівка, Жмеринка-Могилів. Завдяки залізничній колії Київ-Балта, Вінниця одержала сполучення не лише з Одесою і Києвом, але й Москвою і Петербургом. Відкриття залізничного сполучення в 1873 році між Козятином і Здолбуновим зв'язало Подільську губернію, через Вінницю, з західними містами України і Польщі [21: 82]. Введення в експлуатацію цих доріг, що проходили через Подільську землю з'єднало не лише подільські міста Жмеринка-Проскурві-Волочиськ між собою, але й забезпечило з'єднання залізничної мережі Поділля з магістралями Західної Європи. Будівництво залізничної магістралі Київ-Брест 1873 р. сприяло розвитку північних повітів Поділля, через які вона частково проходила. До залізничної сітки приєднувалися міста Полонне, Шепетівка, Славута. В 60–70-х рр. XIX століття в Україні утворилася велика залізнична мережа, і якщо в 1875 році вона складала 4069 км, то вже в 1879 році її довжина досягла 7335 км [1: 13–14]. Збільшення можливостей залізничного транспорту привело до того, що саме ним перевозилася більша частина товарної продукції. Так, вироблений в 1871–1872 році український цукор масою 70 тис. т переправлявся територією України, такими залізницями: Жмеринсько-Одеською, Кременчуцько-Одеською, Кременчук-Харків, Козятин-Київ-Москва. В 1879 році вивіз цукрового та зернового вантажу складав 376 тис. т [13: 345]. Протягом 80–90-х рр. залізничне будівництво в Подільській губернії продовжувалося розвиватися. В залізничну мережу були включені міста Могилів-Подільський, Бар та інші населені пункти південно-східного Поділля. Залізничне сполучення сприяло економічному розвитку краю і перш за все промисловості міст і селищ. Зокрема, на рубежі XIX–XX століть лише промисловість Вінниці і Проскурова порівняно з 70-х років XIX століття зросла більше як у 10 разів [35: 70]. Разом з тим ряд міст Камінець-Подільський, Нова Ушиця, Літин, Хмельник, які на той час не мали залізничного сполучення розвивалися значно повільнішими темпами.

Варто відмітити важливі процеси збагачення місцевих поміщиків, через землі яких проходили залізничні колії. За відведення земель, які вони мали у приватній власності, під будівництво залізничних доріг чи станцій, власники цих земель одержували грошові компенсації від держави, або від залізничної компанії, які вони здебільшого вкладали у розвиток промислового будівництва, в тому числі і цукрових заводів. Крім того, землі, які були поблизу залізничних доріг, зростали в ціні, що теж приносило їм чималий прибуток. Так, станція Крижопіль була побудована на землі поміщика Рубчинського, який скористався цим для особистого збагачення, спекуюючи земельними ділянками [21: 334]. Будівництво залізничних магістралей також вплинуло на ціну землі. Так, в зоні експлуатації залізниць в 70–80-х рр. XIX століття десятина орної землі зросла з 30–35 крб. до 100 крб. [3: 122].

Завдяки будівництву залізничних колій, на території Подільської губернії, виникли населені пункти. Так, завдяки будівництву, в 1866 року залізничній колії Київ-Одеса, появився населений пункт і станція Крижопіль, через який в 1870 році почався регулярний рух поїздів. В кінці XIX століття в Крижополі відбувається швидке зростання населення завдяки тому, що він стає важливим пунктом відвантаження цукрової сировини. В

1896 році зі станції відправили 582 тис. пудів, а через 2 роки – 1.152 тис пудів вантажів [21: 334].

Розширення зони бурякосіяння та торгівлі цукром, збільшення потреби в паливі і матеріалах, вплинуло на збільшення мережі залізничних доріг та під'їздів до них. Власники підприємств будували підїзні шляхи і цілі залізничні гілки. Купці, товаровиробники зерна, буряків і цукру одержували дозвіл на прокладання залізничних ліній з певним відхиленням, що давало змогу транспортувати продукцію, коли їх маєтки знаходилися неподалік залізничних станцій. Так, Ігнатій Щеньовський, власник цукрового заводу в Капустянах, в 1890 році побудував залізничну колію до Вапнярки, де проходила залізниця Київ-Одеса. Маючи чималі доходи від виробництва цукру, товариство взаємного страхування цукрових заводів, де головним акціонером був відомий і цукрозаводчик Владислав Браницький, вклали кошти в 5 проектів будівництва залізничних ліній, які були реалізовані протягом 5 років [5: 235, 236]. До кінці ХІХ століття в Подільській губернії всі цукрові заводи, за винятком тих, що були розташовані в південному районі губернії, мали свої залізничні гілки і таким чином були зв'язані з усією залізничною сіткою країни. До кінця ХІХ століття більше 50 % цукрових заводів України були пов'язані із залізничною системою Російської імперії [33: 67].

Залізничний транспорт відіграв велике значення в розвитку цукрової промисловості України і зокрема Подільської губернії. Він забезпечив не лише швидку доставку цукру до споживача, але й в значній мірі забезпечував доставку до цукрових заводів сировини, обладнання та робітників. За період з 1865 року до 1897 року в Україні було побудовано 7842 версти залізничних доріг, з них 1549 за рахунок казни і 6293 на кошти акціонерних компаній [7: 82]. Тобто, за цей час протяжність залізниць зросла більш ніж у 35 разів. В 1899 році в Подільській губернії нараховувалася 721 верста ширококолійної залізничної дороги. На Ямпільський повіт припадало 130 верст ширококолійної залізниці, Могилів-Подільський – 96, Гайсинський – 72, Вінницький – 65, Ольгопільський – 65 верст. Крім того в губернії було ще 461 верста вузькоколійної залізної дороги [27: 114,115]. Повіти Подільської губернії, через які проходили залізничні колії, мали найбільше цукрових заводів, що свідчить про взаємозалежність між розвитком цукровиробництва та залізничних шляхів сполучення. Так, в кінці ХІХ століття, в Вінницькому повіті, було 7 цукрових заводів, Браїловському – 7, Ямпільському – 6, Ольгопільському – 6, Могилів-Подільському – 5, Гайсинському – 5. Ці повіти у 1895 році давали понад 77 % цукру усієї губернії [26: 66,139].

З одного боку, розвиток промислового і сільськогосподарського виробництва Подільської губернії стимулював впровадження і розвиток залізничного транспорту, з другого, залізничний транспорт втягував нові економічні райони губернії в загальний товарний обіг, відкриваючи для всіх раніше ізольованих місцевостей шлях до ринку збуту продуктів, що тут вироблялися, в тому числі і цукрового виробництва. У Подільській губернії на початку ХХ століття густота залізничних шляхів була найбільшою в Російській імперії, за винятком губернії Царства Польського. На кожну версту залізничної колії на Поділлі припадало 33 кв. версти площі, в той час як на версту залізниць всієї європейської частин імперії 92 кв. версти [15: 7]. Подільські залізниці переважали залізниці Київської і Волинської губернії за густотою мережі та вантажообігом [8: 76]. Крім того залізничний транспорт забезпечував роботою певну частину працездатного населення. На залізничному транспорті Подільської губернії працювало 14,6 тис. чоловік [29: 70].

В другій половині ХІХ століття в Подільській губернії широкого розвитку набуло будівництво вузькоколійних залізниць, які здебільшого будувалися від магістральних залізниць до цукрових заводів та невеликих містечок. Зокрема з будівництвом у 1866 році на околиці села Вороновиця був споруджений Степанівський цукровий завод, від якого згодом до залізничної магістралі була побудована вузькоколійка. Вузькоколійна дорога була споруджена і до цукрового заводу, що був побудований на околиці Гайсина в 1899 році. Для транспортування продукції з Немирівських підприємств: цукрового заводу, винокурні, друкарні, пивзаводу та інших до міста Вінниці була прокладена вузькоколійна залізниця [21: 170,194, 471]. На кінець ХІХ століття у Подільській губернії було 461 верста вузькоколійних залізниць [27: 114]. Бершадський цукровий завод, який працював з

1873 року, був розташований в 3 км від станції Бершадь і був зв'язаний з нею вузькоколійною залізною дорогою. Браїлівський цукровий завод, який був заснований 1845 році, був згодом зв'язаний із станцією Браїлів ширококолійною залізничною гілкою довжиною в 4,5 версти і мостовою дорогою в 2,5 версти. Барський завод, побудований в 1900 році, був на віддалі 4 верст від залізної дороги і мав зв'язок з нею завдяки шосейній і мостовій дорозі [19: 5, 7, 8].

Бурхливий розвиток залізничного сполучення в Подільській губернії в другій половині XIX століття, що був спричинений швидким зростанням, перш за все, цукрової промисловості, спонукав до упорядкування сухопутних доріг і дорожніх споруд. Лише в 1899 році за рахунок губернського земського збору проводилися будівництво декількох шосейних доріг і мощених під'їздів, головним чином, до залізничних станцій. Цього ж року були закінчені роботи зі спорудження мостового шляху від Ольгополя до залізничної станції Попелюхи на відстані 2 версти 460 сажень. Будувався мощений шлях від Меджибожа Литичівського повіту до станції Деражня – 8 верст 432 сажні. На кінець XIX століття в Подільській губернії було 23 мости, 3907 верст ґрунтових доріг, 1128 верст – поштових, 169 верст патрульних, 122 версти етапних і 2485 верст торгівельно-присілкових доріг. Крім цього 207 верст – шосейних і 90 верст під'їзних доріг [27: 113, 114]. Всі ці дороги, крім під'їзних шляхів, утримувалися виключно через натуральну повинність селян і поміщиків, які для ремонту доріг наймали робітників. Під'їзні шляхи будувалися і утримувалися за рахунок коштів Південно-Західної залізничної дороги [28: 231]. Цукор та вироби з нього на кінець XIX століття реалізовувався на ярмарках, які збиралися в 180 містах губернії [6: 327]. Українськими залізницями в 1865–1886 роках за підрахунками С. В. Кульчицького в середньому щорічно перевозилося 4,4 млн. пудів цукру, що становило близько 30 % перевезень його залізницями Росії [23: 106]. Цукор, виготовлений на заводах Подільської губернії, так як і в інших губерніях Правобережжя транспортувався по Південно-Західній залізниці. Так у 1898 році Південно-Західною залізницею відправлено на Московсько-Воронезьку-Київську залізницю 1 млн. 799 пудів цукру, Московсько-Курську – 1 млн. 411 тис. пудів, Петербурзько-Варшавську – 1 млн. 373 тис. пудів, Лібаво-Роменську – 902 тис. пудів. З Києва у 1890–1898 рр. щорічно в середньому відправлялося 1 млн. 320 тис. пудів цукру. Крім того, через Південно-Західну залізницю йшли десятки і сотні тис. пудів цукру на Балтійську, Московську, Архангельську, Закаспійську, Казанську, Закавказьку, Пермсько-Тюменську, Злотоустську, Сибірську, Владикавказьку та інші залізниці [17: 18].

Залізничним транспортом, найбільш перспективним у XIX столітті, перевозився не лише цукор, але й цукровий буряк і відходи від виробництва цукру: чорна патока, цукрові вижимки (жом), фільтропресний бруд і будівельні матеріали для будівництва цукрових заводів тощо. Про масштаби збільшення плантацій цукрових буряків і виробництво цукру в Подільській губернії свідчать такі дані: з виробництва цукру Подільська губернія займала друге місце в Україні, після Київської. За 20 років (1862–1882) кількість цукрових заводів тут зросла на 53 %, а чисельність зайнятих на них робітників збільшилася з 1138 до 15879 чоловік. Якщо в 1862 році всі подільські цукрові заводи виробляли продукції на суму 1.409631 крб., то в 1882 році – вже на 24 221621 крб. сріблом, тобто в 17 разів більше [30: 20]. Цукроваріння потребувало все більшої кількості сировини. На початку 80-х років XIX ст. цукрові плантації в Подільській губернії займали 56 тис. десятин [30: 124]. У 1894–1895 р. цукрові плантації губернії займали 64475 десятин, що дозволило виробити 647707 пудів цукру [12: 54]. В 1900 році цукрові плантації Подільської губернії зросли до 101,8 тис. десятин [31: 120–121]. Збільшення посівів цукрового буряка в Подільській та інших губерніях Правобережжя вимагав збільшення кількості вагонів для перевезення до заводів цукробурякової сировини. Так, Південно-Західній залізниці на добу для транспортування цукрового буряка потрібно було 666 вагонів. При тому, що середній пробіг вагона з буряком був 70 верст [9: 521]. В Південно-Західному краї протягом жовтня-листопада 1899 р. було перевезено залізничними дорогами до 30 млн. пудів цукрового буряка. Під перевезення було зайнято 1000 вагонів [10: 101]. В 1913 році цукровий буряк складав 4,0 % від усієї перевезеної маси вантажів залізничними дорогами України [20: 1099].

Починаючи з середини 80-х років XIX століття, на цукрових заводах Подільської губернії, які знаходилися поблизу залізниць, почали використовувати кам'яне вугілля. Так, в 1883 році в Подільській губернії його було спожито 45000 пудів [30: 22]. В 1889 році 15 % кам'яного вугілля Донбасу використовувалось на цукроварнях [11: 804]. В 90-х роках XIX століття на цукроварнях і винокурнях Правобережної України збільшувалося використання вугілля з Донбасу, хоча воно було досить дорогим [5: 252]. Починаючи з 90-х років XIX століття використання кам'яного вугілля на цукрових заводах Подільської губернії збільшується і за виробничий сезон 1900–1901 р. на 52 заводах губернії було використано 3 млн. 417333 пуди вугілля вартістю 711760 крб. ціною 17–25 коп. за пуд. Хоча на цукрових заводах у цей час ще використовувалися і дрова. За сезон (1900–1901) було використано 56288 сажень за ціною дров від 14 до 30 крб. за сажень [18: 180, 206, 678]. Зокрема за сезон 1901–1902 рр. на Вишеольчедаєвському цукровому заводі було використано на виробництво цукру 131637 пуди вугілля на суму 37417 крб. 51 коп. і 684461 пудів дров на суму 85042 крб. 0,9 коп. Крім вартості вугілля і дров товариство виплатило ще 1811 крб. 81 коп., за доставку палива на завод і заробітню плату кочегарам і їх помічникам 1787 крб. 45 коп. Всього ж паливо, його транспортування та плата за його спалювання, обійшлася товариству заводу в 1901–1902 роках в 12658 крб. 45 коп. [22: 49–49 зв].

Найбільш вагомим показником, який підтверджує взаємовплив між розвитком шляхів сполучення, транспортом і цукровиробництвом Подільської губернії в другій половині XIX століття є виробництво цукру. Якщо в 1861 р. на цукрові заводи губернії припадало 20 % від вартості від усієї промислової продукції губернії, то в 1895 р. їх питома вага становить 67 %. За цей час виробництво цукру збільшилося з 454,8 тис. до 6825,7 тис. пудів [26: 139].

Отже, розвиток цукрової промисловості Подільської губернії впливав на розширення залізничної сітки губернії, а розгалуження мережі залізничних колій позитивно вплинуло на збільшення кількості цукрових заводів, розширення плантацій цукрового буряка, виробництво цукру і доставку його до споживача. Розширення мережі залізничних ліній до цукрових заводів зробили можливим застосування кам'яного вугілля на цукрових заводах, а це в свою чергу сприяло вдосконаленню технічних і технологічних процесів з виробництва цукру. Завдяки розвитку залізничних шляхів сполучення та транспорту в другій половині XIX століття завершився промисловий переворот в Україні, який почався ще в 40-х роках XIX століття саме з цукрової промисловості, в розвитку якої Подільська губернія займала провідне місце в Російській імперії та Україні.

Список використаних джерел

1. Ангелейко В. І. Залізниця України в 1865–1965 рр. / Нариси з історії техніки і природознавства. – К., 1969.
2. Андреев П. Н. Юго-Западные железные дороги. Историко-экономический очерк в связи с результатами эксплуатации и после перехода в казенное управление (1895–1908). – К., 1909.
3. Белінський Є. Ф. Розвиток залізничного транспорту України в період промислового капіталізму (друга половина XIX ст.) / Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. – К., 1963.
4. Богатчук С. С. Роль залізничного транспорту у формуванні капіталістичного ринку України (др. полов. XIX – поч. XX ст.) / Історіографічні дослідження в Україні. – Випуск 9. – К., 1999; Богатчук С. С. Залізничний транспорт в Україні // Історія України. – 1999. – № 8. Богатчук С. С. Політика царського уряду щодо будівництва залізничних доріг в Україні у 80–90-х рр. XIX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. III. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За загальною ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2001. Богатчук С. С. Роль залізничного транспорту в економічному піднесенні Подільського краю в XIX – на початку XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. II. Серія: Історія. Збірн. наук. праць (за загальною редакцією П. С. Григорчука). – Вінниця, 2000.
5. Бовуа Даніель. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998.
6. Большая Энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания. – Том 15. – СПб,

1902. 7. Верховський В. М. Краткий исторический очерк начала и распространения железных дорог в России по 1897 г. включительно. – СПб., 1898. 8. Весь Юго-Западный край. Справочная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. – К., 1913. 9. Вестник сахарной промышленности. – 1900. – № 17. 10. Вестник сахарной промышленности. – 1900. – № 4. 11. Вестник финансов промышленности и торговли. – 1890. – № 38. 12. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості. – К., 1928. – Т. 1. – Вип. 2. 13. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукрової промисловості. – К., 1930. 14. Географическо-статистический словарь Российской империи. – Т. 4. – С-Петербург, 1868. 15. Городецкий С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. – Вінниця, 1929. 16. Гук Д. Т. Географія сільського господарства СРСР. – Харків, 1960. 17. Гуржій І. О. Розвиток транспорту на Україні та посилення його ролі у всеросійській економічних зв'язках (60–90 рр. XIX ст.) // Український історичний журнал. – 1965. – № 10. 18. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1900–901 г. – К., 1902. 19. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1906–907 г. – К., 1908. 20. Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. – Т. 3. – К., 1995. 21. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К., 1972. 22. Каменець-Подільський міський державний архів. – Ф. 226. Подольская Казенная Палата. – Оп. 79. – Спр. 2300 "О дополнительно промышленном налоге с товарищества Вышеольчедаевского сахарного завода по отчету за 1901/02 год". 23. Кульчицький С. В. До історії виникнення залізничного транспорту на Україні / Економіка Радянської України. – 1963. – № 2. 24. Ландо В. М. Крестьянские плантации в свекловичном хозяйстве Украины // Вісник цукрової промисловості. – К., 1920. – № 2. 25. Методичні розробки з українознавства. – Харків: Пролетарій. – Вип. 4. Виникнення промислового капіталізму на Україні та громадянські рухи в першій половині XIX ст. – 1930. 26. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю (автори Баженов Л. В., Винокур І. С., Гуменюк С. К. та ін.). – Хмельницький, 1990. 27. Обзор Подольской губернии за 1899 г. 28. Рожкова М. К вопросу о значении ярмарок во внутренней торговле дореформенной России (первая половина XIX в.) // Исторические записки. – 1955. – Т. 54. 29. Рубач М. А. Пролетариат Украины накануне социалистической революции / Рабочий класс и рабочее движение в России в 1917 г. – М., 1964. 30. Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1884. 31. Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1901. 32. Сборник сведений по истории и статистике внешней торговле России. – СПб., 1902. 33. Ткаченко О. В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні. Кін. XIX – поч. XX ст. Монографія. – Переяслав-Хмельницький: Вісник Переяславщини, 2000. 34. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – XXXI. Подольская губерния. – С-Петербург, 1903. 35. Хоптяр А. Залізничне будівництво на Поділлі в кінці XIX – поч. XX ст. // Наукові записки історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – Кам'янець-Подільський, 1996. 36. Яцунский В. К. Социально-экономическая история России XVIII вв. Избранные труды. – М., 1973.

Yuriy Fartushnyak

INDEPENDENCE BETWEEN BEETROOT-PROCESSING PRODUCTION AND THE WAYS OF COMMUNICATION AND TRANSPORT OF PODILLYA IN THE SECOND HALF OF THE XIX TH CENTURY

The article explores the interdependence between beetroots processing production and the ways of communication and transport of Podillya province in the second half of the XIX century.

Based on the origin sources and scientific literature, the article explores the motives which urged the state, stockholders, beetroots and sugar producers to build railways and

how they influenced the broadening of sugar industry in the province in the second half of the XIX th century.

УДК 94 (477)

Іван Зибачинський

ХОТИНСЬКЕ ЗЕМСТВО І ВИРІШЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ КРАЮ

У статті розкрито роль Хотинського земства у вирішенні соціально-економічних проблем краю.

Питання розвитку Хотинщини другої половини XIX – початку XX ст. і на сьогодні лишається маловивченим. Недостатньо досліджені не тільки окремі сторони, але й цілі напрямки з історії краю. Невід’ємним та ключовим елементом історії Хотинського повіту другої половини XIX – початку XX ст. є історія виникнення та розвитку місцевого земства. З ним пов’язані найбільш прогресивні та корисні надбання повіту часів панування Російської імперії. Земство було стержнем економічного, суспільного та культурного життя краю. Тому без розуміння історії земства та його внеску не можливе повне розуміння історії краю. На думку автора, досвід діяльності Хотинського земства може бути корисним для сучасних органів самоврядування. Також практичного використання може набути історія різних економічних товариств та організацій, створюваних Хотинським земством.

Стаття написана на основі документів Державного архіву Чернівецької обласної області – фонду Хотинської земської управи. Серед робіт, що торкаються проблематики слід назвати колективні монографії чернівецьких вчених "Буковина. Історичний нарис" [4] та "Хотинщина. Історичний нарис" [5]. Окремі аспекти теми були досліджені у праці В. Жукова [6].

Використовуючи джерельну та історіографічну базу при розробці теми, автор застосовував історико-порівняльний та хронологічний метод дослідження, опираючись на принципи об’єктивності та історизму.

Хотинському повітовому земству належить надзвичайно важлива роль у розвитку багатьох напрямків суспільно-економічного життя Північної Бессарабії другої половини XIX – початку XX ст. Воно більше півстоліття було ядром, концентрацією розумових та інтелектуальних сил повіту, докладало багато зусиль для розвитку освіти, медицини, благоустрою Хотина та містечок, налагодження різних земських служб.

У Бессарабії земські установи були введені в дію з 15 листопада 1868 р. Земства у Російській імперії запроваджувалися у якості позастанових органів місцевого самоврядування. Однак система виборів до них надавала великі переваги поміщицько-дворянським колам. Наприклад, 1906 р. в Хотинському повітовому зібранні було 22 гласних від дворян, 5 гласних від міста та 11 гласних від селян. Цим визначалася і подальша політика зборів і склад виконавчого органу земства – управи. Управа була покликана слідкувати за поточними справами земства та перетворювати у дійсність рішення земських зборів. До складу Хотинської управи в різні часи входило від 3 – 4 до 5 чоловік. Як правило, на трьох членів управи дворян припадав один селянин. Ця недосконалість призводила до того, що земська управа була виразником інтересів поміщиків та великих землевласників.

У своїй практичній діяльності земство керувалося покладеним урядом принципом обов’язкових та необов’язкових функцій. Незважаючи на законодавчі перепони, Хотинське земство більшу частину своєї діяльності присвячувало необов’язковим функціям, серед яких головне місце посідала освіта, медицина, ветеринарія та вирішення соціаль-

но-економічних проблем краю. Обов'язкові функції (утримання арештантських приміщень і квартир для поліції, етапна повинність, будівля і ремонт великих шляхів, виділення транспорту для роз'їздів поліцейських тощо) лягали додатковим тягарем на земство й відволікало його від вирішення негайних проблем.

Найбільш важливою проблемою соціально-економічного життя краю тих часів було безземелля чи малоземелля Хотинського селянства. У 1902 р. з 334773 дес. усієї площі повіту, селянам належало 160571 дес. (47,9 %), решта – дворянам, монастирям, казни тощо [4: 109]. Велика кількість селян була змушена орендувати землю в поміщиків для прожиття. Хотинське земство намагалося покращити цю ситуацію, допомагаючи селянам придбати земельні наділи. Часто земство виступало посередником між різними селянськими спілками та великими землевласниками, інколи навіть ініціатором створення селянських товариств для купівлі землі.

В умовах переходу селян до ринкових відносин, необхідності оплати викупних платежів особливого значення набула справа підтримки селян грошима для захисту від різних економічних негараздів та лихоліть, що так часто трапляються в перехідний період. Кредитні спілки в Україні зародилися у середині XIX ст., коли внаслідок скасування кріпосного права й реорганізації великого поміщицького землеволодіння селяни отримали у власність ділянки землі і можливість господарювати на них на власний розсуд. Оскільки фінансова спроможність учорашніх кріпаків була низькою, то вони потребували грошової підтримки ззовні.

У Бессарабії та зокрема у Хотинщині, не існувало кріпацтва, однак форма відробітку та платежів за оренду землі була натуральною. Перехід на нові форми господарювання з 1868 р. викликав на селі потребу в обмінних знаках – грошах. Тримаючи руку на пульсі потреб краю, Хотинське земство з перших років свого існування намагалося допомогти селянам доступним кредитом. Уже 1876 року Хотинська земська управа запропонувала відкрити позичкове товариство на основі статуту, складеного Московською спілкою сільських господарств [1: арк. 263]. Однак 1877 р. через фінансові труднощі Хотинське земство було змушене відкласти відкриття ощадно-позичкового товариства (далі – ОПТ).

Тільки у 1879 р. стало можливим заснування товариств. Земці – гласні Н. Лісовський та Л. Геєвський погодилися взяти на себе ініціативу створення ОПТ у Новоселиці та Балківцях. Ще 1874 р. для створення ОПТ був виділений спеціальний капітал, який одразу ж був переведений у цінні папери. На кінець 70-х він збільшився до 67 тис. крб. і знаходився без використання [1: арк. 264]. У 1882 р. було створено Новоселицьке ОПТ. Земство надало товариству позичку у 2 тис. крб. для загального капіталу. Однак Новоселицьке товариство ліквідувалося в 1897 р., так і не виплативши борг земству [1: арк. 130].

За цей час, гроші, які були виділені для організації ОПТ продовжували збільшуватися. Земці багато разів пропонували витратити їх хоч би частково на потреби селян повіту. Так, 1884 р. за ініціативою голови управи Є. Лісовського було надіслане прохання до уряду про влаштування інших форм допомоги населенню на ці гроші [1: арк. 266]. У 1889 р. XXI земське зібрання запропонувало міністерству внутрішніх справ виділити від цієї суми 5 тис. крб. для закупівлі та продажу селянам землеробських знарядь праці [1: арк. 267]. Доля цього клопотання була подібною до попереднього – відповіді на нього земство так і не дочекалося.

У жовтні 1904 р. до Хотинського земства надійшла пропозиція від губернатора про відкриття нового типу кредитних установ – каси дрібного кредиту (далі – КДК), які були затверджені постановою Державної ради від 7 червня 1904 р. Постановою XXXVIII земських повітових зборів КДК мали відкритися 1 січня 1907 р. при повітовій земській управі [1: арк. 2].

Земська каса за статутом мали займатися посередницькою діяльністю з закупівлі сільськогосподарського реманенту, продажу сільськогосподарської продукції, страхуванню, купівлі та продажу цінних паперів тощо. При цих операціях каса отримувала 2 % обороту [1: арк. 137–138]. Управа передавала касі всі повноваження стосовно справ постачання населення землеробськими знаряддями праці, разом із запасом цієї продукції та окремим фондом, який був створений для цих операцій.

Незважаючи на всі труднощі, Хотинська земська каса дрібного кредиту відкрилася, і з 1907 р. розпочала свою діяльність [1: арк.2]. Відразу в січні 1907 р. до КДК почали надходити клопотання селян про надання позичок від 30 до 300 крб. Помітно, що каса на початку надавала їх вкрай обережно - навіть упрощувала в місцевих гласних – селян збирати конфіденційну інформацію про кредитоспроможність та моральні якості клієнтів[1: арк. 23–24]. Поступово земська каса дрібного кредиту утвердилася в краї як серйозна установа, де не тільки селяни брали позички для розвитку господарства, але й торгівельні, громадські організації користувалися її послугами. Окреме відділення каси обслуговувало службовців Хотинського земства.

Важко переоцінити внесок земства в справу підняття рівня сільського господарства повіту, його розбудови та покращання методів господарювання. Ця діяльність була розпочата фактично з самого заснування Хотинського земства. Однак до кінця XIX ст. вона носила тільки характер забезпечення селян за низькими цінами досконалим інвентарем. Хотинська управа закуповувала землеробські знаряддя праці (плуги, борони, коси) та продавала практично за цінами виробника селянам. Так, на такі операції за 1894–1895 рр. Хотинське земство витратило майже 16 тис. крб. [1: арк. 253]. Цікаво, що більшість інвентарю було німецького виробництва. Під час листування з Петербурзькою управою у справах дрібного кредиту, управа ремствує на неможливість відкриття дрібного кредиту для селян, однак не без задоволення говорить, що Хотинське земство організувало в себе постачання селян землеробськими знаряддями праці (переважно плугами), які відпускаються з відстрочкою платежу, постачання селянам спочатку безкоштовно, а потім за оптовими цінами насіння кліверу, люцерни, кормового овесу та городового насіння. Ці операції велися на кошти повітового земства при незначній частковій допомозі міністерства землеробства, і, як вважали члени управи, це все давало непоганий результат [1: арк. 48].

Бурхливий розвиток діяльності Хотинського земства у сфері сільського господарства припав на початок XX ст., особливо на передвоєнні часи. У структурі апарату управи був створений окремий агрономічний (сільськогосподарський) відділ, де працювали агрономи та спеціалісти з різних галузей сільського господарства – селекції, садівництва тощо. У 1911 р. Хотинська управа витратила на утримання інструкторів з сільського господарства та агрономів 2086 крб., у 1912 р. – 3112 крб. [1: арк. 6]. Земство довгий час підтримувало зв'язки з Херсонським сільськогосподарським училищем, забезпечуючи себе кваліфікованими кадрами шляхом надання стипендій. Хотинське земство на початку XX ст. почало організовувати лекції по сільському господарству для селян, які з роками ставали все більш масовими. Наприклад, у 1911 р. земствам було зачитано 26 лекцій, на яких були присутні 2532 слухача, у 1912 р. відповідно 38 лекцій та 5501 слухач [1: арк. 6].

У повіті управа створила спеціальні пункти боротьби з сільськогосподарськими шкідниками. На свої гроші управа закуповувала препарати для боротьби зі шкідниками і відпускала їх селянам за ціною виробника, а бідним селянам – у малій кількості безкоштовно. Також управа витратила значні суми на різноманітні насіння кормового характеру, яким постачалося селянство. Так, у 1911 р. земство витратило 1200 крб. на безкоштовну роздачу насіння кормових рослин [1: арк. 6].

Не обминуло земство своєю увагою тваринництво краю. Ще з кінця XIX ст. управа почала влаштовувати конюшні для розведення коней, а пізніше був організований спеціальний земський пункт для цих цілей у с. Ленківцях [1: арк. 171]. Туди звозилися для подальшого розмноження з селянською худобою земські жеребці. З огляду на незамінність коней у тогочасному господарстві можна зрозуміти всю важливість таких заходів земства.

Іншою формою підтримки тваринництва в повіті було придбання різних видів свійських тварин. Зокрема, у 1911 р. Хотинське земство придбало різної худоби (коні, бики, барани, вівці, кози) на 6769 крб., у 1912 р. – на 7327 крб. [1: арк. 6]. Худоба видавалася на вигодування бажаним селянам задля їхнього розмноження на селі. За домовленістю з управою через певний термін тварини ставали власністю селян.

У 1911 р. у Хотині земська управа влаштувала сільськогосподарську виставку, на яку витратила 15216 крб. земських коштів [1: арк. 6]. Вироби з Хотинського повіту виста-

влялися та отримували схвалення, призові місця на різноманітних виставках. Зокрема, на Белцькій міжповітовій сільськогосподарській виставці від Хотина були представлені роботи під назвою "жіночі вироби селянок Буковини" [1: арк. 186].

Усі ці дії земства не могли бути панацеєю від всіх бід та недоліків сільського господарства, однак вони за визначенням самих земців підштовхували населення перейти до покращених прийомів ведення сільського господарства, що не могло не позначитися на піднятті економічних сил населення.

Багато зусиль Хотинське повітове земство поклало на розвиток інших земських служб задля покращення благоустрою повіту та вирішення соціально-економічних проблем краю. У повіті функціонувала земська пошта, прибутки від якої перевищували видатки на неї. Вона являла собою мережу станцій, розташованих по повіту. На 1878 р. у Хотинському повіті було 13 поштових станцій, з 133 конями [1: арк. 1]. У подальшому збільшувалася кількість коней та станцій. У 1891 р. на станціях вже було 163 коней [1: арк. 1].

На кожну станцію припадав штат кучерів та певна кількість коней. Усі ці станції здавалися в оренду приватним особам, з якими земство укладало відповідний контракт, та які відповідали за діяльність своєї станції, обслуговування тощо. У 70–80-х рр. більшість орендаторів земських пошт були місцевими селянами, а вже наприкінці XIX ст. їх замінюють підприємці – євреї. Деякі з них орендували декілька поштових станцій одночасно.

Виконуючи свої обов'язки, Хотинська управа видавала спеціальні "прогонні талони" чиновниками адміністрації та своїм службовцям на безкоштовний проїзд. Усі інші особи оплачували проїзд згідно з встановленими тарифами.

Отримала розвиток діяльність Хотинського земства у справі соціального захисту. З появою земств ця сфера починає бути в колі їхньої діяльності. Програму соціальної допомоги Хотинського земства населенню можна розділити на такі пункти: а) утримання сиріт та невиліковно хворих; б) допомога на медичне лікування; в) надання допомоги звільненим з в'язниць; г) окремі непостійні витрати.

Утриманням сиріт ("годувальництвом") земство почало займатися практично з часів свого створення. У разі осиротіння дитини, чи знайдення підкинутого немовляти, управа віддавала їх певним родинам чи окремим особам за згодою останніх. На одну дитину земством надавалося 5–6 крб. у місяць. Однак необхідно зазначити, що в умовах існування особливої системи моралі та згуртованості сільських громад, випадки підкидання дітей чи їх круглого осиротіння були досить рідкісними. Наприклад, у 1891 р. управа надавала кошти тільки на двох дітей, які залишилися без батьків [1: арк. 141–143].

Під утриманням невиліковно хворих розумілося грошова підтримка людям з незворотними пошкодженнями здоров'я, як інвалідів, душевно хворих тощо. Списки таких людей перебували в управі, яка призначала допомогу відповідно до фізичного стану людини. Зокрема, у 1885 р. Хотинське земство надавало грошову допомогу 24 особам цієї категорії, кожна з яких отримувала від 36 до 72 крб. на рік [1: арк. 153–182]. У 1893 р. Хотинське земство витрачало на таку категорію осіб 451 крб., за 3 роки (1893–1895 рр.) – 1801 крб. [1: арк. 225–230]. Зрозуміло, усіх цих сум було недостатньо для повного утримання хворих людей, вони могли слугувати лише посиленою допомогою.

Медицина в Хотинському повіті була безкоштовною. Хотинське земство з огляду на неможливість лікування певних хвороб, відсилало хворих людей до спеціалізованих медичних установ за межі повіту – до Києва, Кишинева, Одеси. Так, за два роки (1894 – 1895 рр.), пересилаючи душевно хворих на лікування до Кишинева, управа витратила 2614 крб., [1: арк. 232], а на лікування постраждалих від укусів скажених тварин, у Одеській бактеріологічній станції за 1893–1895 рр. витрачено 3749 крб. [1: арк. 237]. Хотинське повітове земство щороку надавало кошти людям, які виходили з місць позбавлення волі. На жаль, у земських документах вказується лише загальна сума, але не вказується сума, яка надавалася одній особі. Тому важко судити про значність цієї допомоги. Так, у 1891 р. земство надало 300 крб. на цю статтю видатків [1: арк. 213].

До Хотинської земської управи постійно зверталися окремі особи, родини чи цілі громади щодо надання разової допомоги через різноманітні лиха та проблеми, як то:

втрата годувальника, необхідність грошей на здобуття освіти дітям, інші проблеми тощо. Засідаючи колегіально, управа вирішувала ці питання.

Серед технічних нововведень, які започаткувало Хотинське земство в повіті, було розповсюдження телеграфного та телефонного зв'язку. У складі управи знаходився окремий телефонний відділ. Перед початком Першої світової війни телефонні апарати знаходилися у всіх волосних центрах повіту, окремих великих селах тощо. Хотинська управа вирішувала питання встановлення телефонів у приватних та юридичних осіб. При управі існувала земська телефонна станція, були побудовані телефонні склади в Хотині, Бричанах та Кошулянах. Завдяки всьому цьому комунікацій ставали більш доступними, інформація надходила прискореними темпами, прогрес входив у життя Хотинщини.

На початку XX ст. у Російській імперії у зв'язку з розвитком капіталістичних відносин набуває поширення консумаристський рух. У містах імперії створюються ініціативні групи громадян, які організовуються для задоволення власних потреб у спілки. Метою їх діяльності був захист власних споживчих інтересів від неякісної продукції та будь-яких зловживань у сфері торгівлі.

Не обминув цей процес і Хотинщину. Незважаючи на віддаленість регіону, вже на початку XX ст., справа консумаризму була, за визначенням сучасників, "назрілою місцевою потребою". Хотинська міська громадськість потребувала якісних промислових і господарських товарів, бажаючи при цьому обминути місцеві торговельно-посередницькі кола.

1 березня 1907 р. ініціативна група хотинчан з 10 осіб під егідою Хотинського земства заснували Хотинську споживчу спілку (далі – ХСС) [1: арк. 2]. Пай спілки складав 10 крб., однак можна було вносити його частинами. Правління ХСС в серпня 1908 р. у найманому приміщенні відкрило магазин, зайнялося вишукуванням якісних товарів. За пайові внески відбувалася купівля та подальше розповсюдження товарів, з прибутку відраховувалися витрати (перевезення товару, платня за наймання приміщення та працівникам магазину, відрахуванням 10 % згідно зі статутом до запасного капіталу), і чистий прибуток мав розподілятися між членами спілки [1: арк. 48]. Уже за перші шість місяців прибуток від діяльності магазину склав 11,9 % [1: арк. 176]. На кінець 1910 р. товарний оборот спілки збільшився на 30 % [1: арк. 186]. Якщо у 1909 р. ХСС продала товарів на 15 229 крб., то у 1910 р. – вже на 36 125 крб. [1: арк. 186]. Хотинська спілка придбала акції Московського народного банку та паї Новгородської споживчої спілки "Самодопомога". На 12 квітня 1912 р. членами спілки було 187 осіб [1: арк. 198–199]. Паї ХСС придбали Хотинська земська управа, Хотинська дума, Хотинське благородне зібрання. Послугами спілки користувалися практично всі офіційні установи краю.

Таким чином, Хотинське земство в другій половині XIX – на поч. XX ст. взяло на себе величезну кількість проблем соціально-економічного характеру. Забезпечення селян дешевим кредитом, вирішення селянсько-аграрного питання, різноманітна сільськогосподарська та продовольча допомога, соціальний захист окремих груп населення – ось їх далеко не повний перелік. Діяльність земства у цих напрямках постійно наштовхувалася на законодавчі та економічні перепони. Земство як інститут багато у чому було недосконалим не змогло вирішити за короткий проміжок часу усі проблеми, накопичені століттями. Однак земство ставило перед собою цілі та реально їх виконувало, досягало покладеної мети, і на цьому шляху виступало провідником прогресу у Хотинському повіті.

Список використаних джерел

1. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Хотинська земська управа. – Ф. 42.
2. ДАЧО. – Молодовське сільське правління. – Ф. 742.
3. ДАЧО. – Стальнівське волосне правління. – Ф. 995.
4. Буковина. Історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
5. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис. – Чернівці: МБ, 2002. – 463 с.
6. Жуков В. Города Бесарабии (1861–1900 гг.). – Кишинев: Штиинца, 1975. – 290 с.

Ivan Zybachynskij

OF KHOTYN LANDSHIP IN SOLVING SOCIAL AND ECONOMIC PROBLEMS OF THE COUNTRY

The article deals with the role of Khotyn` landship in solving social and economic problems of the country

УДК 94 (477)

Ірина Василик

ДІЯЛЬНІСТЬ КОСТЯ ЛЕВИЦЬКОГО У ТОВАРИСТВІ "ПРОСВІТА"

У статті розкрито юридичну, економічну, кооперативну та освітню діяльність Костя Левицького у товаристві "Просвіта".

Постать Костя Левицького – визначного українського громадсько-політичного і державного діяча, адвоката і публіциста, науковця, дійсного члена НТШ і товариства "Просвіта" ще не знайшла належного відображення в історіографії. Серед багатьох аспектів його діяльності, особливої уваги заслуговує праця в товаристві "Просвіта". Детального наукового аналізу потребує діяльність Костя Левицького, як одного з керівників "Просвіти", редактора її численних видань, автора і співавтора статутів, інших документів товариства, науково-популярних книг на економічну, просвітницьку тематику. Тому основною метою даної статті є науковий аналіз юридичної, економічної, кооперативної та освітньої діяльності Костя Левицького в товаристві "Просвіта".

Слід зауважити, що в сучасній українській історіографії є дуже мало наукових досліджень про людину такої великої ваги і значення в історії України, як Кость Антонович Левицький. Про життя та деякі аспекти діяльності Костя Левицького йдеться в праці Ігора Андрухів "Кость Левицький: сторінки життя" (Івано-Франківськ, 1995), в якій автор особливу увагу звертає на внесок Костя Левицького в створення ЗУНР, а його діяльності в товаристві "Просвіта" приділяється незначна увага, зокрема аналізується лише невеликий період праці Костя Левицького в даному товаристві [3: 14–15].

Біографічну довідку про Костя Левицького подає його сучасник Василь Лукич у своїх спогадах [10: 3]. Проте він акцентує увагу на політичній та кооперативній діяльності Костя Левицького, а про "Просвіту" зовсім не згадує. Також характеристику особистості та певні біографічні дані подає Ілля Витанович у праці "Історія українського кооперативного руху", що виданий в Нью-Йорку у 1964 році [4: 163]. Але в ній не порушується питання про діяльність Костя Левицького в товаристві "Просвіта", а тільки згадуються деякі проблеми кооперативної діяльності. В сучасній історіографії відомості про Костя Левицького можна зустріти в публікаціях газет і журналів, таких як "Українське Слово" [16: 13], "Право України" [17: 44], "Республіканець" [18: 75], "Шлях Перемоги" [19: 4], в яких тільки частково згадується в контексті інших питань про діяльність Костя Левицького в "Просвіті".

Таким чином, аналіз наукової літератури свідчить, що досліджувана нами проблема не знайшла повного і всебічного висвітлення в історичній науці. В усіх попередніх публікаціях, за невеликими винятками, основна увага приділяється загальним аспектам громадсько-політичної діяльності Костя Левицького. Переважна частина з них має науково-популярний характер. В українській історіографії досі відсутня узагальнююча комплексна робота про місце і роль Костя Левицького в національно-культурному відродженні українського народу в Східній Галичині взагалі і в діяльності товариства "Просвіта" зокрема.

Тому автор поставив перед собою завдання визначити основні етапи становлення і розвитку товариства "Просвіта", а також об'єктивно проаналізувати місце і роль Костя Левицького в його діяльності.

Метою продиктовані і основні завдання, які полягають у необхідності з'ясувати внесок Костя Левицького в процес національно-культурного відродження української державності; розкрити суть юридичної та кооперативної діяльності Костя Левицького в товаристві "Просвіта"; висвітлити його внесок в економічну та освітню ділянку роботи товариства; показати вплив і внесок Костя Левицького на розбудову усіх галузей товариства "Просвіта".

Роль Костя Левицького у суспільно-політичному житті Галичини та діяльності товариства "Просвіта" кінця XIX першої третини XX століття є досить вагомою. Як писав про Костя Левицького і його сподвижників – Олександра Барвінського і Євгена Олесницького їхній учень і сучасник Василь Лукич: "Доктор Кость Левицький належить до виняткового типу у нас людей, як Олександр Барвінський та Євген Олесницький, що надзвичайно прислужилися для розвитку рідної нації, як своєю літературною працею, так і політичною, культурною і економічною діяльністю, залишивши слід своєї роботи" [10: 1–2].

Кость Антонович Левицький народився 18 листопада 1859 року в містечку Тисмениця, недалеко від міста Станіслава у сім'ї священика Антона Левицького. Уже в дитячі роки Кость Левицький проявляв неабиякі здібності до навчання і це дало йому змогу успішно закінчити Тисменицьку нормальну школу і поступити в 1869 році до Станіславської гімназії. Після успішного закінчення гімназії Кость Левицький вступив на юридичний факультет Львівського університету, де був членом гуртків "Дружній Лихвар" та "Академічний Кружок". Під час навчання в університеті він брав активну участь у громадсько-політичному житті краю і з 1883 до 1908 років плідно працював у "Просвіты", для розвитку якої доклав багато зусиль та знань.

У 1884 році захистив докторську дисертацію, з 1890 року займався приватною адвокатською практикою у Львові. Наприкінці XIX – на початку XX століття Кость Левицький, сприяючи піднесенню українського підприємництва в Галичині, допомагав створити і брав активну участь у роботі цілого ряду важливих економічних організацій – "Народна торгівля", страхова компанія "Дністер", Крайовий Союз Кредитовий (згодом Центробанк, який очолював у 1898–1939 рр.), Крайовий Союз Ревізійний (очолював з 1904 року) та інші. 1889–1900 рр. (за деякими даними до 1905 року) К. Левицький редагував "Часопис правничий", був багаторічним президентом Товариства українських правників у Львові. У 1899 році виступив співзасновником, а згодом і головою Української Національно – Демократичної Партії. А вже у 1907 році обраний депутатом до австрійського парламенту (власне з цього року і починається активна політична діяльність Костя Левицького), а в 1908 році він був обраний депутатом до Галицького сейму. Керував діяльністю Українського парламентського клубу у Відні та Сеймового клубу у Львові. Під час Першої світової війни в серпні 1914 року очолив Головну Українську Раду у Львові, а з травня 1915 року – Загальну Українську Раду у Відні. Брав активну участь у листопадовій національно-демократичній революції. 9 листопада 1918 року Кость Левицький був обраний головою уряду ЗУНР – Державного Секретаріату. Після окупації Галичини польськими військами (1919 р.) у 1920–1923 роках був членом закордонного уряду Євгена Петрушевича у Відні, в якому займав посаду уповноваженого з питань преси і пропаганди, а з 1921 року – уповноваженого закордонних справ ЗУНР. В 1924 році повернувся в Галичину, де продовжував громадську і наукову діяльність. Належав до Українського національно-демократичного об'єднання. У 20–30-х роках Кость Левицький очолював Союз українських адвокатів, був членом Начальної Ради адвокатів в Варшаві (1935–1939 рр.), редактором видання "Життя і право", директором Центробанку. В 1939 році К. Левицький був заарештований органами НКВС, але після дворічного ув'язнення – звільнений. Частина терміну ув'язнення відбув у тюрмі НКВС на Луб'янці у Москві. В липні 1941 року став засновником і головою Української Національної Ради – органу, який мав представляти інтереси українського населення західних областей України перед німецькою окупаційною владою (ліквідована за наказом Г. Гімлера в березні 1942 року) [15: 308–309].

Похилий вік і нові політичні потрясіння остаточно підірвали здоров'я: 12 листопада 1941 року Кость Левицький помер. 15 листопада його тіло було виставлено для прощання в катедрі святого Юра у Львові, а наступного дня, в неділю, відбулися похорони, що перетворилися в національну маніфестацію. Поховано Костя Левицького на Янівському цвинтарі поруч із могилами воїнами УГА, які в листопаді 1918 року захищали очолювану Костем Левицьким молоду Західно-Українську Народну Республіку.

Крім правової, кооперативної, партійної та парламентарної діяльності особливий інтерес являє діяльність Костя Левицького у товаристві "Просвіта", яке організувалось в Галичині в важких умовах, оскільки 95 відсотків українського населення займалося сільським господарством, лише 2 відсотки було зайнято у промисловості. Вся торгівля, промисловість, державна адміністрація були в руках чужоземців – євреїв, поляків, німців... І саме "Просвіта", зуміла домогтися цивілізованих перетворень у царині єднання і консолідації українського народу щодо самозахисту національно-політичних, духовно-культурних і соціально-економічних прав українства. Для опрацювання першого статуту Товариства був створений комітет із представників академічної молоді, а також із таких діячів, як доктор Корнило Сушкевич, Михайло Коссак, професор гімназії Павлин Свенціцький та інші. Галицьке намісництво відмовилося затвердити запропонований статут, але комітет не змирився з цим. 2 вересня 1868 року Міністерство освіти дозволило заснувати Товариство "Просвіта". Це стало підставою для скликання у Львові перших загальних зборів. Їх організація була доручена конституційному комітетові на чолі з професором академічної гімназії Анатолем Вахнянином. Загальні збори були скликані 8 грудня 1868 року. На них прибуло 65 представників. Програма майбутньої праці "Просвіти" була коротко сформульована у виступі Андрія Січинського: "Кожний народ, що хоче добитися самостійності, мусить передусім дбати про те, щоб нижчі верстви суспільності, народні маси піднеслися до тої степені просвіти, щоб ця народна маса почула себе членом народного організму, відчула своє горожанське й національне достоїнство й узнала потребу існування нації як окремішньої індивідуальності; бо ніхто інший, а маса народу є підставою всього" [14: 10].

Щоб роз'яснити мету Товариства, його керівництво звернулося 11 лютого 1869 року зі спеціальною відозвою до народу. У ній вказувалось, що "поза школою не знаходить українська дитина ніякого духовного корму, через котрий самосвідомість, моральність і добробут у народі могли би чим раз більше розвиватися." Прикладом організації народної просвіти відозва вважала той шлях, який обрали чехи і серби, "котрі в однім поколінні успіли провести те, на що давніше складалися цілі віки."

Одним з аспектів діяльності товариства була видавнича справа – випуск популярних, дешевих книг для широких народних мас. Стосовно видань "Просвіти", К. Левицький писав: "Книжка сама не подасть освіти. Для цього треба ще й живого слова, треба провідників такого слова!". Та з 15 травня 1874 року Головний Виділ розділився на адміністративну комісію і на редакційну (літературну). До редакційної комісії входили: О. Огоновський, голова комісії, А. Вахнянин, секретар комісії, Д. Гладилевич. Такий поділ давав можливість "прискорити всяку працю через обговорювання справ наперед в комісіях, а опісля на пленарних засіданнях" [1: 144]. Крім книжок видавала "Просвіта" і часописи. Після зміни статуту в 1876 році Товариство почало видавати популярний часопис, від 1 жовтня 1877 року під редакцією проф. О. Партицького, а від січня 1878 року до 1 липня 1879 року під ред. А. Вахнянина.

Зазначимо, що на той час робота в "Просвіті" була важкою. Потрібно було боротись не тільки з неграмотністю народних мас, але й з всякими упередженнями, зневірою частини старої галицької інтелігенції. Та національно свідомі патріоти-українці, які повірили в "Просвіту", закликали народ до просвітницької праці. Серед цих просвітників був і Кость Левицький. Він писав: "Не забуду ніколи, пам'ятних слів першої відозви "Просвіти": "Нехай всякий, хто може, жертвує для рідного народу й свою лепту". Слова були для мене благородним живчиком в моім молодечім віці, що мені вказав перший шлях праці національної. Та я давав свою лепту по змозі. Як учень гімназійний використовував я час канікул, щоби неграмотним селянам читати книжечки "Просвіти", та пояснювати їм те, що пишеться, а грамотним роздавати книжечки "Просвіти", щоб далі читали і людям

пояснювали. Те саме робив я, як студент університету і допровадив до заснування читальні (читальню в селі Нижневі Кость Левицький заснував у 1881 році), де в неділю і в свята збирались найповажніші господарі з громади та читали газети й книжки. Те відбувалось під проводом мого отця Антона Левицького, місцевого пароха в селі Нижневі, Тлумацького повіту і моєї матері Костуні Левицької, що приєднувала сестриць до читальні, каси позичкової і крамниці. А по закінченні студій університетських сповнилось моє бажання, щоб я вступив в члени "Просвіти" і міг працювати в центральному відділі товариства "Просвіта" у Львові. Тут працював я двадцять п'ять років ідейно, щоб дати мою духову лепту для рідного народу, та уступив, коли мене покликано до важкого обов'язку: проведу політичного..." [3: 12].

30 листопада 1880 року з ініціативи В. Барвінського скликано перше українське народне віче у Львові. Віче було однією з форм політичної роботи Товариства. Зі зміною ситуації політична боротьба могла мати для "Просвіти" непередбачені наслідки. Зваживши на це, члени Відділу (Омелян Огоновський, Юліан Романчук, Олександр Огоновський, Кость Левицький, Іван Белей, Олександр Стефанович та інші) вирішили створити перше українське політичне товариство "Народна Рада" яке б співпрацювало з "Просвітою." Отже, у 1883 році Кость Левицький був обраний секретарем Головного Відділу (комітету, або ради) "Просвіти" і від того часу і до 1908 року плідно працював на просвітницькій ниві. Працюючи в Головному Відділі (керівному органі "Просвіти"), Кость Левицький багато приділяв уваги пропаганді правових знань та економічному навчанні серед українського населення Галичини [2: 1]. 1884 року також було засновано ремісниче товариство "Зоря", його очолив один із керівників "Просвіти" Василь Нагірний.

Заслугують на увагу перші книги Костя Левицького на економічно-правову тематику, написані за вказівкою Головного Відділу "Просвіти". А саме: "Про закон о товариствах і право збору", що була видана у Львові в 1884 році, також "Про каси позичкові", "Наш закон громадський", які були видані у Львові в 1889 році. Як секретар Головного Відділу "Просвіти", Кость Левицький бере активну участь в активізації економіко-господарського життя філій "Просвіти" у містах, містечках і селах Галичини. Так, у передмові до своєї першої книжечки "Про закон о товариствах і право збору" (Львів, 1884 рік), (Кость Левицький цю книжку написав під ім'ям Кость Антонович), він писав: "Товариства наші видають народні книжечки та законодавчі акти, але сама ця книжка мертва і мертві її букви не воскресять мертвих та не відкриють очей невидючим. Книжка сама не переведе освіти, бо до цього потрібно ще й живого слова, треба проповідників того слова! Треба нам основи просвітньої, треба нам читалень по всіх селах нашої Галичини, по всіх містечках та містах". І дійсно, стан справ до 1884 року був невтішним. Читальні Товариства "Просвіта" були в Бортниках, Тернополі, Коломиї, Станіславі, Золочеві та загалом налічувалось всього 132 хати-читальні. Все це було зумовлене не стільки пасивністю українців до національного відродження, як відсутністю правових знань про права і обов'язки сільських громад [3: 14].

Кость Левицький за дорученням Головного Відділу "Просвіти" протягом трьох років працює над працею "О правах і повинностях в громаді" (1886–1889 роки), в якій пояснює українцям їхні законні права про громадські об'єднання (Закон від 1869 року), щодо налагодження культурно-освітнього та економічного життя в сільських громадах. У передмові до цієї книжки Кость Левицький писав: "Справа не була легка, бо слова і терміни юридичні у нас на тім полі мало ще розвинуті, а з великого числа законів треба було вибрати найважливіші для нашого народу і сільських громад. При найважливіших питаннях використовував я закони і рішення Трибуналу адміністраційного у Відні, щоби в суперечках перед владою могли і наші люди посилатися на повагу найвищого Трибуналу в справах адміністраційних". Пояснюючи права і обов'язки громадян в громаді, Кость Левицький перш за все керувався почуттям патріотичного обов'язку, щоб "показати світові, що ми гідні бути господарями в нашій хаті, та що нам належить самоуправа громадська" [3: 15].

Та особливо значним є внесок Костя Левицького у справу економічної діяльності "Просвіти". З-під його пера в кінці 80-х років XIX ст. вийшов цілий ряд статей на економічну тематику з практичними порадами: як створити каси позичкові, закладати крамниці,

правильно торгувати і т. д. В промові до "Порадника торговельного" Кость Левицький писав: "Ми, Русини, нарід з поконівку хліборобський і купців між нами дуже мало. Торгівлю ведуть за нас по селах і по містах чужинці, збивають з того великі маєтки, а ми стоїмо з позакладеними руками і журимося, що біда нас притисла. Декуди по містах і по селах тулиться мізерна руська крамниця. В кільканадцяти більших містах видніють і більші крамниці Народної Торгівлі. Але це тільки капля в морі. З дуже малими виїмками ці товари з краю вивозять і до краю привозять та перепродують чужі руки. Наш народ до торгівлі не горнеться і, правду сказати, торгувати не вміє" [7: 3].

Цей поради́ник є цінний тим, що вперше був зроблений аналіз стану торговельної справи серед українців Галичини, а також дано практичні поради, як вести торговельну справу, враховуючи досвід інших країн світу. "Торгівля – це ремесло, – писав Кость Левицький, – під неодним поглядом ще трудніше від інших, а кожне ремесло вимагає науки, знання і практики". Тому Кость Левицький не закликає всіх "купувати вагу і залежаного товару", щоб заробити гроші, а щоб вчитися торговельного ремесла. Хто ж "залінивий або тупий, аби вчитися добре читати, писати і рахувати, тому радимо не починати з торгівлею", – підводить підсумок Кость Левицький [3: 23].

Кость Левицький добре розумів, що самою теорією через статті та книжки, без практичних навиків, не можна досягнути великих результатів. Це розуміли і інші члени Головного Віділу "Просвіти" і вбачали необхідність в реорганізації діяльності товариства, щоб крім просвітньої роботи, звертати увагу на економічне питання, в першу чергу допомагати українським селянам в організації господарських товариств, подібних до польських "Кружків рільничих". З цією метою Головний Віділ "Просвіти" і доручив Кості Левицькому у 1889 році, як юристу, людині знаній в цій галузі, підготувати новий статут Товариства. Близько двох років Кость Левицький зі своїми колегами працював над документами Товариства і вже 25 березня 1891 року на загальних зборах "Просвіти" був прийнятий новий статут, який перейменував Товариство з просвітнього в просвітницько-економічне.

Взагалі, всіх статутів Товариства "Просвіта" було шість, про що свідчить інформація, присвячена 60-літній діяльності організації [11: 199], а саме: від 2. IX.1868 року, 16. XII.1879 року, 14. X.1876 року, 25. III.1891 року, 17. I. 1913 року і 2. V.1924 року [13: 16].

До 1891 року Товариство однозначно визначалось як просвітницька організація, зорієнтована на масовість, на залучення до співпраці якнайширших верств народу. Це підтверджується зниженням членських внесків, що передбачено в статуті від 1876 року. Слід сказати, що 2 листопада 1882 році на загальних зборах Товариства "Просвіта" обговорювалися зміни параграфів статуту 1876 року [12: 1–3]. Внесені зміни до статуту у 1881–1882 роках не змінювали суті положень відповідних параграфів, а тільки їх доповнювали і конкретизували. Фактично, редакційні доповнення 1881–1882 років – це нова редакція статуту від 1876 року, датована 1882 роком. А також у лютому 1888 року, на загальних зборах Товариства обговорювалися зміни лише до двох параграфів. Із протоколів (через нечіткість формулювання) неможливо зрозуміти, чи ці зміни були прийняті [11: 199].

Мета статуту 1891 року, який розробив Кость Левицький, визначалась як просвіта і піднесення добробуту руського народу. Організаційно зміцніле Товариство, добившись певних результатів, прагнучи суттєво поглибити й розширити свою діяльність і підняти її ефективність, акцентує увагу в цьому статуті на економічній сфері. Тобто, поняття "просвіта" конкретизується, набуває нового звучання. Внесено нові пункти, котрі відповідають економічному напрямку діяльності, як-от:

- введення економічної просвіти шляхом повчання, допомога і надання порад при придбанні насіння, сільськогосподарських знарядь, заохочування до праці, ощадливості тощо.
- творення власних економічно-господарських структур, таких як рільничо-господарські спілки, крамниці, шпихлірі тощо.

До розділу "Засоби" у четвертий статут внесено пункт, котрим передбачено заснування філій, читалень і опіку над ними.

Отже, економічне спрямування товариства, зазначене Костем Левицьким в статуті, передбачало в прямій чи опосередкованій формі здебільшого економічну просвіту народу. В результаті внесених змін сутність Товариства не змінилася – воно й далі зберігало просвітницький статус із відповідним розширенням сфери свого впливу.

З цього часу почався новий етап діяльності "Просвіти". Згідно нового статуту при читальнях "Просвіти" по селах, утворились склади для збіжжя, рільничо-промислові спілки, закладались крамниці, позичкові каси і інші заклади [5: 267]. За ухвалою загального збору Товариства, який відбувся 25 березня 1891 року, читальні "Просвіти" вели курси неписьменних, проводили "відчити", вечорниці, ставили п'єси, а крім того, створювали рільничо-господарські та промислові спілки, позичкові й ощадні каси.

З переходом "Просвіти" на новий статут Кость Левицький пише працю "Що має робити "Просвіта" на основі нового статуту", яка вийшла окремою книжкою у Львові в 1892 році [8: 1]. В передмові до неї автор писав: "До цього часу "Просвіта" видавала книжки для народу, а від тепер буде "Просвіта" займатись не лише навчанням народу, але буде йому допомагати в справах господарських" [8: 2]. В цій невеликій книжці Кость Левицький дає практичні поради, як створювати читальню "Просвіти" на селі і що в ній має бути; як організувати при читальні крамниці, каси позичкові, громадські банки, промислові і господарські спілки. В заключному "Слові від "Просвіти" Кость Левицький писав: "Панове громадо! Перед нами сьогодні стоїть сумний краєвид. Серед глухої темряви, поміж запаленими стріхами, з заломаними руками блукає Русин і шукає долі, а тут перед нами видніє похилений панській двір, розвалена корчма і далекі поля, зарослі бур'янами. Той сумний вид хай пропадає і щоб більше й не приснився. Нам потрібно про це забути, а дивитися сміло в майбутнє, що стоїть перед нами. Сходить ясне сонце і заливає яскравим промінням обійстя Руського легія. Встає Русин здоровий, веселий, дивиться поважно на гарну хатину і біля неї крамниця, каса позичкова і щадниця, все добро громадське біля неї. Там в середині села видніє: церква, школа і читальня "Просвіти". Туди наша дорога, бо наше майбутнє: народ розумний і багатий, а до цього ми мусимо дійти. До цього дійшли інші народи... Будьмо народом!" [8: 28].

На засіданні Головного Відділу "Просвіти" від 11 грудня 1891 року було ухвалено, "увійти в переписку з редакцією "Батьківщини", щоб та започаткувала постійну рубрику під назвою "Письмо з Просвіти" і цей часопис для членів "Просвіти" продавався по зниженій предплатній ціні. У 1892 році велись переговори з Й. Олеськівим, про видання господарсько-промислової газети, тому що, як вважав член Головного Відділу Кость Левицький, "з огляду на те, що між народними часописами всі майже трактують політику, а газети, яка б зайнялася виключно справами промисловими і господарськими немає, Відділ висловив зауваження, що якщо "немає між русинами відповідних сил до такого видавництва то ж гадає послугуватися польськими силами за відповідну платню; – така газета не має мати жадного забарвлення партійного". Таким чином, створення газети, в якій би друкувались тільки господарські поради, мало велике значення як для народу, так і для авторів. Слід зауважити, що в січні 1894 року, перебрала "Просвіта" від Товариства "Дністер" його орган "Читальня", що виходив як місячник від 1893 року. Редактором "Читальні" був Кость Паньківський й часопис мав переважно господарсько-економічний характер.

А часопис "Письмо з Просвіти" друкував в основному господарсько-економічні статті відповідно з просвітньо-економічним напрямком діяльності "Просвіти". Але коли на початку 1897 року почав виходити політичний тижневик "Свобода" під редакцією доктора Костя Левицького, "Просвіта" припинила видавання свого органу в кінці 1896 року, щоб члени "Просвіти" могли передплачувати "Свободу". У "Свободі" був окремий просвітній відділ, де Головний Відділ "Просвіти" містив свої звіти та заклики. А в тім редактор "Свободи" доктор Кость Левицький присвячував багато уваги й місця "Просвіти" та її потребам [14: 52].

Крім того, у видавничій діяльності почесне місце займають календарі "Просвіти" і у цьому насамперед велика заслуга редакторів О. Партицького, Ю. Целевича, Ю. Романчука, В. Лукича, К. Паньківського, К. Левицького, О. Борковського, І. Франка, В. Білецького, Я. Веселовського, Г. Хоткевича, Ю. Балицького. У 1895 році редакторами

календаря "Просвіти" були П. Огоновський і К. Левицький. В календарі є цікаві статті про участь українців у крайовій виставці, яка проходила у Львові, про українську пресу та інші матеріали [3: 24]. 31 січня 1896 року загальний збір "Просвіти" обрав головою Товариства професора Юліана Романчука. Ці обов'язки він виконував 10 років. Члени "Просвіти" провели маніфестації з нагоди 50-річчя скасування панщини і 100-річчя "Енеїди". "Просвіту" заслужено називали матір'ю цілого ряду інших національних товариств. Товариство "Просвіта" поряд з Українською Греко-Католицькою Церквою започаткувало і поширювало європейський кооперативний рух на західноукраїнських землях. Разом організовували кооперативні крамниці, позичкові каси та зернові шпихліри, де селяни мали можливість придбати за доступними цінами необхідні товари, позичити гроші на оплату переїзду на заробітки за океан, будову хати, весілля та інші потреби. Товариство "Просвіта" належним чином оцінило ідеї кооперації в соціально-економічному, духовно-культурному і політичному становищі галицького селянства. Використовувало найбільш ефективну на ті часи доступну інформацію – випуск різноматичних популярних книжечок, які члени Товариства отримували безкоштовно. За перших 50 років своєї діяльності (1869–1918) "Просвітою" у Львові видано 348 популярних книжечок тиражем 2 941 115 примірників, у тому числі 42 – на господарсько-торгівельні теми.

Заходами "Просвіти" чи при її співпраці утворюється низка місцевих і центральних економічних і кооперативних установ.

"Просвіта" засновує "Товариство взаємних обезпечень" у 1895-му році, співзасновником якого був Кость Левицький. В 1898 році засновано центр для фінансового обслуговування усіх видів кооперації у Львові "Крайовий Союз Кредитовий", до створення якого був залучений Кость Левицький і власне він був на чолі КСК від початку аж до самої смерті.

По мірі зростання та розподілу українського кооперативного життя "Просвіта" передає економічні функції фаховим кооперативним центрам – "Крайовому Союзові Ревізійному" (заснованому 18 січня 1904 року, автором його статуту був Кость Левицький), саме КСР стає організаційно-ідейним і контрольним центром кооперативних організацій Галачини, "Народній торгівлі", що займається кооперативною торгівлею у містах і селах, "Крайовому Молочарському Союзу – Маслосоюз", який веде заготівлю від селян молока і його переробку для потреб внутрішнього ринку і на експорт, "Крайовому Союзу Господарських Спілок", "Земельному Гіпотечному Банку", "Крайовому Союзу Кредитовому", товариству "Сільський господар" та іншим. Передавши економічні функції кооперативним центрам, "Просвіта" продовжує завідувати економічною освітою.

З середини 90-х років XIX ст. Кость Левицький стає головою філії "Просвіти" у Львові і одночасно заступником голови Головного Відділу "Просвіти" Юліана Романчука. А оскільки Юліан Романчук, був депутатом австрійського парламенту, і більшість часу був відсутній, то фактично протягом 1900–1906 років Кость Левицький виконував функції голови Головного Відділу "Просвіти". На зламі двох віків значно активізовується політичне життя, в якому члени "Просвіти" йдуть попереду. Саме тоді, 1899 року, більшість народовців оформилися в Національно-Демократичну партію на чолі з Юліаном Романчуком та Костем Левицьким. Замість назви "русин" (руський) поширюється назва "українець" (український). Не можна обминути увагою той факт, що діяльність "Просвіти" в галузі кооперації була визнана у світі. 1910 року діячів галицької "Просвіти" запросили взяти участь у Міжнародному Кооперативному Конгресі у Гамбургу. 1911 року "Просвіта" взяла участь у виставці Одеського відділу Російського технічного товариства. Експозиція "Просвіти" на виставці займала центральне місце і користувалася великим успіхом.

Відомо, що Кость Левицький написав багато книг і статей присвячених господарсько-економічним питанням. Та він був не тільки теоретиком, а й практиком. Особливо великим і повчальним є його досвід у розвитку кредитових спілок.

Як член Головного Відділу "Просвіти" Кость Левицький багато зробив не тільки на економічному полі діяльності, а й на освітянському, особливо для пропаганди української мови та організованого зміцнення товариства [4: 474]. У передмові до статті "Про права рускої мови" (1896 рік) Кость Левицький писав: "Як у кожному ділі, так і щодо мови треба бути свідомими свого народного права та й виконувати те право, бо не варт сво-

боди і людського права той народ, що з них не користує... Русинів завжди була дорога його мова... , тому то високий народний обов'язок кличе до нас: чи то вдома між своїми, чи між чужими; в уряді чи поза урядом; в справі малій чи то в справі великій; в гаразді чи то в нещасті; проти малих чи то найвищих достойників – все і всюди говорити тай писати по руськи! Той обов'язок, що виходить з почуття власної гордості народу, не є ніяким самовільним покликком до боротьби або ворогування проти других народів; бо має він своє право, безпечне в наданім праві, котре всякі уряди і власті мають шанувати. А хто доходить свого права, той не робить нікому кривди. Не тільки уряд, якщо хоче, щоб ми його шанували, то мусить шанувати і нашу рідну мову", ці слова є актуальними і на сьогодні [3: 27]. Заслуги Костя Левицького перед "Просвітою" були поважно вшановані. За свою плідну працю, впродовж двадцяти п'яти років в товаристві, Костя Левицького у 1908 році з нагоди 40-річчя "Просвіти", було прийнято в Почесні члени "Просвіти", що було найвищою нагородою для членів товариства [9: 11]. У почесні члени приймали осіб за видатні заслуги перед українським народом або Товариством. Від почесних членів вимагалось: бути присутніми на загальних зборах, і на зборах філіалів своєї місцевості з правом голосування, вносити певні пропозиції, а також вони мали право активного і пасивного вибору. До їхніх обов'язків входило ще й подавати керівництву на розгляд письмові пропозиції в справі видавництва і замовлення майна.

Від часу існування "Просвіти" Кость Левицький був 51-м членом цього товариства. Серед Почесних членів були відомі діячі Галичини: Анатоль Вахнянин, Володимир Гнатюк, Михайло Грушевський, Юліан Целевич, Юліан Романчук, Юрій Федькович, Іван Франко, Корнило Устіянович.

Починаючи з 1906 року, "Просвіту" очолював доктор Євген Олесницький (усього 4 місяці) та Петро Огоновський. 1 листопада 1910 року головою Товариства став судовий радник Іван Кивелюк, який виконував ці обов'язки до 1922 року. За його головування "Просвіта", попри тяжке воєнне лихоліття, досягла небачених висот. Однак Товариство чекали нові випробування. Російська окупація Львова завдала значної шкоди "Просвіти". Було знищено бібліотеки, читальні, репресовано активних діячів. Деякі з них змушені були виїхати за межі Галичини. Навіть після російського відступу воєнний стан унеможлилював Товариству розгорнути свою діяльність. Та все ж вона активізувалась у 1918 році, коли Україна воскресла до державної незалежності. Товариство "Просвіта" допомогло сформувати Міністерство освіти ЗУНР.

1 листопада 1921 року відбулися загальні збори, на яких було обрано головою Товариства Івана Кивелюка, що саме сидів під арештом. На жаль, йому не довелося головувати довго: рівно через 4 місяці Іван Кивелюк помер. Більше року "Просвіту" очолював мер міста доктор Іван Брик. У квітні 1923 року загальні збори обрали головою професора Михайла Галуцинського.

Після смерті професора М. Галуцинського десятим головою "Просвіти" був обраний Іван Брик. Товариство працювало далі, переборюючи труднощі.

Розпочатий польською владою на зламі 20–30-х років наступ на українську культуру призвів до сумних наслідків. Значно скоротилося число читалень і членів "Просвіти", різко зріс в умовах тодішньої економічної кризи її борг.

Але Товариство не здавалось і вже 1934 року мало 3046 читалень і близько 500 тисяч членів. За редакцією професора Василя Сімовича далі виходив ілюстрований науково-популярний місячник "Життя і Знання". Видавалися книжки фірми фонду "Учітеся, брати мої!" – для найширшого загалу української громадськості, новорічні календарі [14: 15].

Після 1937 року "Просвіта" переживала тяжкі часи. Польська влада закривала читальні, особливо на північно-західних землях. Радянська влада намагалась через низові читальні пропагувати "великі перетворення" за Збручем. У таких умовах відбувалися 8 червня 1939 року в "Театрі Різномірностей" останні загальні збори "Просвіти". Вони обрали головою Товариства отця Юліана Дзеровича.

Збір відкрив Василь Мудрий тодішній депутат і віцемаршалок Варшавського Сейму. Звіт зачитав секретар Головного Відділу Микола Дужий. На цих зборах почесними чле-

нами "Просвіти" було обрано о. Т. Цегельського зі Струсова та о. С. Мохнацького з Тербовлі.

1939 рік став останнім роком існування "Просвіти" на наших землях. Сталінською владою було знищено у центральному будинку Товариства (площа Ринок, 10) його архів, цінні історичні документи і рукописи, друковану продукцію. Так було вчинено і з осередками "Просвіти" і в інших містах і селах. Не дозволили відновити роботу "Просвіти" і гітлерівські окупанти.

Відтоді Товариство "Просвіта" існувало лише за межами України, де українські емігранти відсвяткували його ювілей.

Таким чином, соціально-політичні обставини пробудження духовного життя і народної волі до визволення від чужоземців сприяли розгортанню культурного руху в Східній Галичині. Одним із логічних його завершень було виникнення товариства "Просвіта", яке стало центром і осередком формування національної свідомості, утвердження і усвідомлення необхідності трансформації предковичих здобутків українського народу, збереження і розвитку духовності, свободи особистості й свободи нації, яка стала життєвою потребою.

Духовне відродження відбувалось у надзвичайно складних умовах, які склались тому, що австро-угорський уряд і польська шляхта проводили цілеспрямовану шовіністичну політику, спрямовану на національне знищення корінного населення краю. Продовжуючи свою працю на ниві відродження нації, "Просвіта" внесла вагомий внесок у розвиток видавничої сфери, вказуючи чіткі орієнтири і шляхи зміцнення основ духовності, виражаючи потреби широкого загалу, втілюючи їх на практиці, кінцевою метою чого була освіта народу, популяризація знань, які б сприяли інтелектуалізації і відродженню, завоюванню незалежності і утворенню самостійної держави. Як бачимо, молоде покоління адвокатів, правників, економістів, громадських діячів мало великий вплив на розвиток економічного і духовного життя краю. В тому числі великий внесок вніс і Кость Левицький в організацію українських товариств та їхню діяльність. А також великого значення на той час набули його книжки, в яких автор дає конкретні поради щодо економічного життя українців, пояснює позитиви і негативи тих чи інших явищ і радить як вийти з скрутного становища. На той час ці поради були досить вагомими і актуальними для встановлення економіки краю і не тільки економіки, а й духовно-просвітнього життя. В своїх працях Кость Левицький гостро критикував тогочасну політику і об'єктивно оцінював можливості українців, їхні недоліки та прорахунки у економічному і духовному житті Галичини.

Кость Левицький розумів, що будучи осередком видавничо-культурного та просвітньо-економічного розвитку, "Просвіта" виконувала державницьку роль в утвердженні відродження нації, була єдиним порятунком від духовного, економічного та політичного занепаду. І здобутки національного руху в Східній Галичині стали можливими значною мірою завдяки активній праці "Просвіти", дійовій підтримці передової народовської інтелігенції, серед якої були провідні діячі того часу – Юліан Романчук, Корнило Сушкевич, Андрій Січинський, Анатоль Вахнянин, Омелян Огоновський, Корнило Устиянович, Володимир Барвінський, Олександр Стефанович, Іван Белей, Кость Левицький та інші. Саме "Просвіта" проголосила єдність усього українського народу, виступила за його об'єднання, вела цілеспрямовану боротьбу за культуру і духовність нації. Пріоритет ідеї відродження утвердив право народу на самовизначення, об'єднав інтелігенцію, зберігши її від цілковитої полонізації і русифікації.

У своїй праці "Просвіта" ставила на перший план духовне життя народу, визначаючи рідну мову першорядним чинником розвитку національної культури і передумовою об'єднання українських земель, поділених кордонами імперій. Товариство, зокрема, Головний Відділ (членом, а згодом деякий час і головою якого був К. Левицький), був переконаний у тому, що національна культура збереглася лише у селянському середовищі, а всі інші верстви, насамперед зденационалізовані, повинні її вивчати і поширювати, допомагати народові стати на шлях освіти і суспільного прогресу, створюючи недільні школи, видаючи україномовні шкільні підручники, твори усної народної творчості, вивчаючи і пропагуючи історію, географію та етнографію України.

Важливими джерелами праці Товариства були не лише національні прагнення народу, але і наукові публікації, у яких висвітлювались питання історії та культури України, фольклористики, мовознавства, роблячи значний внесок у розвиток і популяризацію ідей відродження нації.

І безумовно, свій великий внесок у цьому напрямку вніс провідний діяч "Просвіти", автор праць на економічну і просвітню тематику, співавтор статуту Товариства "Просвіта" 1891 року, відомий адвокат, політик, організатор і співорганізатор багатьох відомих в Галичині організацій, депутат австрійського парламенту і галицького сейму – Кость Левицький. Він працював над розбудовою майже всіх ділянок українського національного життя. Педант у праці К. Левицький найбільше імпував прямою і відвертістю характеру. В своїй довгій, одночасно з політичною, громадсько-економічною діяльністю Кость Левицький був найбільше заслужений як автор багатьох статутів, інтерпретатор правових норм, автор книг юридично-організаційного змісту, заступник-радник перед судовою та політично-адміністративною владою. Великий працелюб, Кость Левицький любив мати справу з працюючими, чесними й талановитими людьми. Будучи завжди реалістом, прозорливий стратег ніколи не схиляв голови перед дійсністю, а передбачливо й детально оцінював ситуацію та власні сили і тільки тоді починав діяти. Головним кредом його життя було підпорядкування власних інтересів інтересам загальнолюдським. Він був з тих, завдяки кому "Просвіта" піднялася на вищий щабель свого розвитку. Адже саме "Просвіта" була важливим фактором духовного прогресу, прищеплюючи масам любов до рідного слова, глибоку пошану до здобутків і традицій минулого, прагнучи обґрунтувати пріоритетність загальнолюдських гуманістичних та естетичних цінностей. Якщо стратегічна мета Товариства – освіта нації – не викликала ні у кого заперечень, то засоби її досягнення, і головне питання, хто вестиме народ за собою – залишалось відкритим. Тому Товариство, орієнтувався на тодішні традиційні культурні риси, створивши міцне і надійне керівне ядро, згуртувавши навколо себе значну більшість членів "Просвіти", проводячи плідну і цілеспрямовану діяльність демократичним шляхом розвитку. Перевага у роботі Головного Відділу надавалася формуванню національної свідомості українства Східної Галичини, пропаганді знань, освіти, культури, ставленні до селянства не як до сірої маси, яка потребує лише керівництва, а проводячи плідну просвітню працю на засадах християнської моралі.

Список використаних джерел

1. Алексієвець М. М., Зуляк І. С. Діяльність "Просвіти" у національно-культурному відродженні Східної Галичини (1868–1914). – Тернопіль, 1999. – 184 с.
2. Андрухів І. Кость Левицький: сторінки політичної біографії // Вперед. – Тисмениця, 1990. – 1 лютого.
3. Андрухів І. Кость Левицький: сторінки життя. – Івано-Франківськ, 1995.
4. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: Булава, 1964. – 680 с.
5. Календар "Просвіти" на рік 1920. – Львів, 1919. – С. 267–286.
6. Календар "Просвіти" на рік 1923. – Львів, 1922. – С. 183–196.
7. Левицький К. Про нові спілки господарські... 1904. – 40 с.
8. Левицький К. Що має робити "Просвіта" на основі нового статуту. – Львів, 1892. – 30 с.
9. Центральний державний історичний архів України у місті Львові. Ф. 348. – Оп. 1 – Спр. 179. – Арк. 10–18.
10. ЦДІА у м. Львові. – Ф. 363. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 1–2.
11. ЦДІА України. – Львів. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7629. – Арк. 199.
12. ЦДІА України. – Львів. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7629. – Арк. 1–3.
13. Перський Степан. Популярна історія Товариства "Просвіта" з ілюстраціями. – Львів, 1932.
14. "Просвіта": історія і сучасність (1868–1998): 36. Матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ "Просвіта" ім. Тараса Шевченка / Упоряд., ред. В. Германа. – К.: Вид. Центр "Просвіта", Вид. "Веселка", 1998. – 488 с.
15. Довідник з історії України (А–Я): Посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. / За заг. Ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
16. Брунь С. Виборюючи Волю України: 1 листопада 1918 року. – Листопадовий зрив і до 80-річчя утворення ЗУНР // Українське Слово. – 1998. – 29 жовтня. – С. 13.
17. Тищик Б. [ЗУНР] (державний апарат і законодавство) // Право України. – 1994. – № 5–6. – С. 44–47.
18. Рожик М. З історії

діяльності українських партій і організацій в 20–30-х роках ХХ століття на Західній Україні // Республіканець. – 1994. – № 3–4. С.74–79. 19. Дашкевич Я. ЗУНР: позитивний і негативний досвід // Шлях Перемоги. – 1998. – 28 жовтня. – С. 4. 20. Левицький К. Про закон о товариствах і право збору. – Львів, 1884. 21. Левицький К. Про каси позичкові. – Львів, 1889. 22. Левицький К. Наш закон громадський. – Львів, 1889.

Iryna Vasylyk

THE ACTION OF KOST LEVITSKYI IN THE SOCIETY "PROSVITA"

This article tells about judicial and economic activity of Kost Levitskyi in the society "Prosvita".

УДК 94 (477)

Андрій Криськов, Віталій Левицький

ГОСПОДАРСТВО СТАРООБРЯДЦІВ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

Дана стаття розглядає питання землеволодіння, землеустрою та господарства старообрядців Подільської губернії у пореформенний період.

Проблема землевлаштування різних категорій землеробського населення Правобережної України є недостатньо дослідженою, зокрема, це стосується питань землеустрою і господарювання старообрядців після реформи 19 лютого 1861 року.

Питаннями еволюції аграрних відносин займалися Боровой С. Я., Волошин Ю., Лященко П. І., які вказували на половинчастість реформи, недостатнє забезпечення селян землею. Вони підтверджують те, що старообрядці були поставлені в гірші умови у порівнянні з колишніми кріпосними та державними селянами. Ці висновки підтверджуються архівними матеріалами Києва та Кам'янця-Подільського.

Після церковної реформи патріарха Никона і царя Олексія Михайловича 1653 року відбувся розкол у православному суспільстві, результатом якого стала поява противників реформи – старообрядців. Їх переселення з Росії на територію Поділля відбувалося протягом кінця ХVІІ – ХVІІІ століть. Цьому сприяло декілька обставин. По-перше, політична ситуація в Російській державі, а, зокрема, гоніння, які розпочалися після придушення Петром І стрілецьких повстань. По-друге, в останній чверті ХVІІ – на початку ХVІІІ століття розпочалася "нова колонізація" Правобережної України. Землевласники Поділля вимагали робочих рук після тривалого періоду воєн, а глибока релігійність старообрядців сприяла тому, що їх закликали на поселення. Король Ян ІІІ Собеський спеціальним указом дозволяв противникам реформи патріарха Никона вільно селитися в межах Речі Посполитої і надавав їм свободу віросповідання [1: 174]. Після приєднання Правобережжя України до Російської імперії в становищі старообрядців відбулися зміни. Указом Олександра І від 19 червня 1806 року старообрядцям, які поселилися на поміщицьких та старостинських землях згідно письмових контрактів там залишилися, було надано повне право "пользоваться их свободою и теми выгодами, какие означены в их условиях и договорах, сохраняя оное с обоих сторон во всей их силе". Якщо ж письмових угод укладено не було і старообрядці займалися землеробством на момент приєднання, то стосовно них указ вимагав "оставить навсегда приписанными к земле хлебопашцами наравне с прочими владельческими крестьянами". Міщанам-старообрядцям

було дозволено залишитися в цьому статусі, якщо документи на міщанство мали законні підстави [2: арк. 5].

Старообрядницькі поселення в Подільській губернії розташувалися дугою по кордону з Молдовою, починаючи з Ушицького повіту до м. Балта з повітом. Всього в губернії нараховувалося більше 50 населених пунктів компактного проживання старообрядців. В Подільській губернії їх, за офіційними даними, на кінець XIX ст. нараховувалося 18849 осіб чоловічої статі [3: 27].

За соціальним станом переважна більшість розкольників належала до міщан, які проживали в селах, часто на чиншовому праві. Вони були приписані до міст не лише Подільської, а й Херсонської, Чернігівської, Волинської губернії, Бессарабії, Царства Польського, а деякі – до міст Османської та Австро-Угорської імперій. Таким чином, жителі одного села могли бути громадянами різних країн, не знаючи іноді, де знаходиться місто їхньої приписки; перереєстрацію вони здійснювали через посередників.

З розвитком капіталістичних відносин в середовищі старообрядців з'являється прошарок підприємців. На Поділлі діяли близько 200 купців-старообрядців, які переважно займалися торгівлею чорносливом, бахчевими культурами та худобою (Балтський повіт). Купці Лапіни, Кушнерьов, Бондарев, Соловійов, Шахов, маючи степові землі на південь від м. Балти, володіли великими гуртами худоби. Річний оборот цих купців складав 150–200 тис. крб. сріблом. Вони ж займалися і забоем худоби. Для цього в Балті було влаштовано 12 салганів, у кожному з яких знаходилося по 21 котлу. Тут щорічно перероблялося до 20 тисяч овець і до тисячі голів великої рогатої худоби, що давало більше 20 тисяч пудів жиру. Частина його використовували на місцевому милоробному заводі, а більшість реалізовували в Одесі [3: 34]. Вищезгадані купці утримували крамниці. Одним із джерел прибутку купця Лапіна був магазин, який торгував галантереєю та тютюном і мав річний оборот у 20 тис. крб. сріблом [4: арк. 3]. Однак матеріальне становище купців-старообрядців не відповідало їхньому впливу. Вони не допускалися в міську думу м. Балти, тривалий час їх не зачисляли до гільдії. В провину ставилося їхнє віросповідання [5: арк. 5].

Незважаючи на приналежність більшості розкольників до міщанського стану, їх господарство було тісно пов'язане з землеробством. У "Працях Подільського єпархіального історико-статистичного комітету" майже в кожному описі розкольницького села вказується, що старообрядці займаються землеробством на орендованій землі, садівництвом та городництвом, а також ремеслами [6: 202, 215, 217]. Старообрядці, за визначенням П. І. Ляценка, "составляли класс свободных съемщиков помещичьих земель и вследствие этой экономической самостоятельности являлись для помещиков наиболее надежными и желательными арендаторами" [7: 236].

Реформа 19 лютого 1861 року дещо погіршила становище землеробів-старообрядців, які осіли на орендованих землях, а більшість стала чиншовиками. Земля в пореформенний період стала предметом вільної купівлі-продажу. В Подільській губернії на 1856 рік було закладено в різних кредитних установах 48,8 % всіх поміщицьких маєтків [8: 201]. Для поміщиків, які перебували в боргах, продаж частини земель був виходом з даного становлення.

Але наявність чиншовиків перешкоджала мобілізації земельних фондів. Тому поміщики почали зганяти їх з земель шляхом укладання строкових орендних контрактів і підняття чиншу до 8–12 крб. за користування десятиною землі [3: 36]. Деякі поселення старообрядців через відмову приписатися до місцевих сільських товариств і, тим самим, втратити свій міщанський статус, взагалі втратили можливість отримати будь-яку землю, навіть під власними оселями. У 1872 році на цій підставі відібрали землю у старовірів с. Ставчани Ушицького повіту і за рішенням Подільської судової палати передали місцевому селянському товариству. У 1880 році з цієї ж причини відібрали землю у старообрядців с. Жуківці Вінницького повіту [9: арк. 28–29].

У 1891 році в Подільській губернії на вимогу Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора О. П. Ігнат'єва були зібрані цікаві дані про старообрядців, зведені нами у таблицю 1.

Таблиця 1.

Землеволодіння старообрядців Подільської губернії у 1891 році

Назва повіту	Загал. кількість сімей старообрядців	З них не користувалися землею	Кількість власної землі, дес.	Кількість орендованої землі, дес.	Середня орендна плата за дес. в крб. за рік.	
					Присадиб. орна	
Брацлавський	192	23	18,3	371,4	10	Дані відсутні
Ямпільський	304	90	130,5	179	8,5	2,76
Летичівський	327	8	659	46,1	12	6
Літинський	122	-	-	351,7	12	4
Кам'янецький	80	79	-	4,8	7,5	30
Вінницький	823	260	-	1687,7	2,5	4
Проскурівський	1	-	10	-	-	-
Балтський	25	7	1994	732,6	4,5	9
Ушицький	204	39	284,3	707	Дані відсутні	Дані відсутні
Ольгопільський	188	-	-	309	Дані відсутні	Дані відсутні
Могилівський	1	-	121,3	-	-	-
Гайсинський	Дані відсутні	Дані відсутні	Дані відсутні	Дані відсутні	Дані відсутні	Дані відсутні
Всього по губернії	2267	506	3217,4	4389,3	8,14	9,29

[10: арк. 224–351].

З таблиці 1 видно, що 1761 сім'я старообрядців володіла на правах приватної власності 3217,4 дес. землі і орендувала 4389,3 десятини. В той же час 506 сімей, або 22,3 % від всієї кількості сімей старообрядців губернії, землі не мала зовсім, що змушувало їх переключатися на інші види господарської діяльності.

У 1891 році в Подільській губернії було 262 сім'ї, які орендували у поміщиків рибні ставки і сади. Такі господарства були у с. Війтівці Летичівського повіту. За оренду ставу вони платили 110 крб. за рік [10: арк. 292–293]. У селі Маньківці того ж повіту 2 сім'ї старообрядців за оренду ставу платили 100 крб. на рік [10: арк. 245–246]. У м. Стара Синява Літинського повіту 1 сім'я старообрядців орендувала з 1864 року 11 десятин землі хутора з фруктовим садом і 2 рибних ставки. Договір пролонговувався кожних 10 років. Орендна плата за десятину саду складала 18 крб., а за ставки – 1000 крб. [10: арк. 252–253]. З 1879 року сім'я старообрядців у с. Іванківці Літинського повіту орендувала 8 десятин землі з будинком і рибним ставком за 400 крб. на рік [10: арк. 252–253].

З 2267 сімей старообрядців губернії землевласниками були лише 415 або 18,3 %. Причому кількість власної землі була різною. Так, якщо в с. Слобідка Мирова Ямпільського повіту 54 сім'ї (130 осіб) володіли 94,6 десятинами землі [10: арк. 241–242], що в середньому на сім'ю складало 1,75 десятини, то в с. Домниця Балтського повіту 1 сім'я (2 особи) мала у приватній власності 500 десятин землі, а у с. Воронкове того ж повіту 3 сім'ї (14 осіб) – 1494 десятини [10: арк. 295–296]. Старообрядець П. Іванов користувався на правах кредитора маєтком графа де Кастро-Ляцердо в с. Кривохижинці Могилівського повіту, якому позичив 21 тис. крб. сріблом [10: арк. 309–310].

Переважна більшість землеробських господарств старообрядців на 1891 рік виявилася на чиншовому праві.

Таблиця 2.

Поширення чиншового права у землеробських господарствах старообрядців Подільської губернії у 1891 році

Назва повіту (1)	Кількість сімей старообрядців (2)	З них на чиншовому праві (3)	% % (4)
Брацлавський	192	169	88
Ямпільський	304	245	80,59
Летичівський	327	38	11,62
Літинський	122	120	98,36
Кам'янецький	80	1	1,25
Вінницький	823	563	68,4
Проскурівський	1	-	-
Балтський	25	-	-
Ушицький	204	96	47
Ольгопільський	188	188	100
Могилівський	1	-	-
Гайсинський	Дані відсутні	Дані відсутні	Дані відсутні
Всього по губернії	2267	1420	62,64

[10: арк. 224–351].

Отже, 1420 сімей, або 62,64 % загальної кількості сімей старообрядців, перебували на чиншовому праві. З 11 повітів, з яких є дані, лише у трьох – Балтському, Могилівському і Проскурівському – серед старообрядців не було чиншовиків. У повітах Ольгопільському, Літинському, Брацлавському, Ямпільському та Вінницькому старообрядців на чиншовому праві було більше половини.

Розмір чиншу коливався в залежності від місцевості. Так, у с.Пилипи Хребтіївські Ушицького повіту 96 сімей (281 особа) старообрядців на чиншовому праві мали 700 десятин землі. За неї платили чиншу щорічно: парові – по 22 крб. 50 коп. (7 господарств), тяглі – по 12 крб. 50 коп. (35 господарств), піші – по 6 крб. 30 коп. (24 господарства) і городники – по 2 крб. 25 коп. (10 господарств) [10: арк. 287–288]. Всього ж річного чиншу платили 768 крб. 70 коп. У с. Борсков Вінницького повіту чиншовиками були 367 сімей (968 осіб) старообрядців. На чиншовому праві вони мали 1099 десятин землі, за яку платили в рік чиншу 1700 крб. [10: арк. 260–261]. Іноді старообрядці, крім чиншу, відбували на користь землевласника й інші повинності. Так, у присілку Отаки Вінницького повіту 10 сімей (27 осіб), крім плати чиншу 145 крб. 50 коп. за 51 десятину землі "...ежегодно 22 дня свозят хлеб и жнут 57 копен хлеба" [10: арк. 261–262].

Капіталізм, який у пореформенний період почав швидкими темпами розвиватися у сільському господарстві Правобережної України, призвів до підвищення цін на землю та її оренду. Поміщикам стали не вигідні фіксовані повинності чиншовиків. Тому землевласники прагнули укласти з чиншовиками договір на оренду зайнятої ділянки і перетворити їх з довічних утримувачів на тимчасових орендарів, яких зігнати з землі вже було просто. Так, у с. Людавка Вінницького повіту проживало на чиншовому праві 85 сімей (382 особи) старообрядців. За 381,6 десятин землі вони платили чиншу графу Потоцькому 170 крб. на рік. У 1880 році Потоцький продав маєток князям Горчаковим, які підняли чинш: за 1 десятину садибної землі – 8 крб., левадної – 6 крб., орної – 4 крб. [10: арк. 263–264]. Це призвело до того, що старообрядці перестали платити і змушені були апелювати до губернських органів влади, бо мали письмову угоду на чиншове право. Через боязнь втратити землю багато чиншовиків-старообрядців перейшли на звичайну оренду, платячи за десятину землі від 5 крб. 60 коп. до 12 крб. [10: арк. 272–274].

З метою врегулювання землевлаштування старообрядців в Російській імперії 22 травня 1876 року були видані спеціальні "Положення о поземельном устройстве единоверцев и старообрядцев, проживающих на владельческих землях в губерниях Северо-западных и Белорусских", які дозволяли викупляти землі за сприяння уряду. Викупу під-

лягали землі, які старообрядці орендували на постійній основі до 17 червня 1863 року. Викупна позика визначалася шляхом капіталізації з 6 % орендної плати. Ті, хто не бажав викупляти землю, мусили протягом 1 року звільнити зайняті ділянки на користь землевласника [11: 741]. Однак у Подільській губернії цим законом при розгляді справ про землевлаштування старообрядців не користувалися, бо більшість їх були міщанами-землеробами та чиншовиками. Тому найчастіше використовувався закон від 9 червня 1886 року "О поземельном устройстве сельских вечных чиншевиков в губерниях Западных и Белорусских" (пункт 13 закону дозволяв розглядати чиншові права старообрядців, які доведуть свою приналежність до чиншовиків) [11: 270]. Положення 9 червня 1886 року вимагало від чиншовиків письмових доказів їх прав. Якщо ж документів не було, то володіння визнавалося чиншовим тільки в межах угідь, визнаних чиншовими. Не мали права претендувати на визнання своїх прав особи, які стали чиншовиками після 1876 року. Оцінка землі, яку викупували чиншовики, була досить високою – до 150 крб. за десятину садибної землі і до 82 крб. 50 коп. за десятину орної. Внаслідок цього, викупні платежі були, як правило, вищими платежів колишніх поміщицьких селян.

Деколи використовувався закон від 21 березня 1888 року "О поземельном устройстве бывших вольных людей второго разряда в губерниях Северо-западных и Юго-западных" [11: 381–394], згідно якого старообрядців, які були приписані до селян за законом від 25 липня 1864 року, визнавали орендарями поміщицьких земель. Вони отримали право викупу ділянок, які безперервно орендували з 25 червня 1864 року. Викупні позики видавалися їм у розмірі 85 % визначеної Міністерством фінансів імперії вартості ділянок, з якої робилася скидка у випадку знищення сервітутного права. Інші 15 % виплачувалися на 6 років.

На 1891 рік у Подільській губернії землевлаштуванню згідно закону 9 червня 1886 року підлягало 938 сімейств старообрядців, з яких до викупу приступили 243 сім'ї [10: арк. 224–351]. Згідно закону 21 березня 1888 року землевлаштуванню підлягало 260 сімей села Жуківці Вінницького повіту [10: арк. 262–263].

Внаслідок проведеної реформи в другій половині XIX ст., земельні відносини старообрядців зазнали суттєвих зрушень. Розвиток капіталістичних відносин призвів до обезземлення старообрядців, які могли бути лише строковими орендарями поміщицьких земель до 1880-х років, коли їм уряд офіційно дозволив викупувати орендовані ними землі. Однак, подальшого дослідження потребує питання розвитку землеволодіння та землеустрою старообрядців інших українських губерній Російської імперії та їх місця в аграрному розвитку України другої половини XIX ст.

Список використаних джерел

1. Волошин Ю. Російські старообрядці на території Подільської губернії у першій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: ОІУМ, 2001. – Т. 5 (7).
2. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 441.
3. Таранец С. Старообрядчество Подолии. – Киев, 2000.
4. КПМДА. – Ф. 226. – Оп. 79. – Спр. 1806.
5. КПМДА. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 1490.
6. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. 9. – Приходы и церкви Подольской епархии. / Под ред. Ефима Сицинского. – Каменец-Подольск, 1901.
7. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции России. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика. – СПб., 1913.
8. Боровой С.Я. К вопросу о задолженности помещичьего землевладения в предреформенный период. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Ленинград: Лениздат, 1972.
9. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 620. – Спр. 185.
10. КПМДА. – Ф. 112. – Оп. 2. – Спр. 3485.
11. Сборник узаконений и распоряжений правительства о сельском состоянии. – СПб., 1910.

Andriy Kryskov, Vitaliy Levytsky

OLD-BELIEVERS FARM IN THE PODILLYA GUBERNIA IN THE POST-REFORM PERIOD (SECOND PART OF XIX CENTURY)

The article deals with the problem of landownership, agrarian law and the farms of old-believers of the Podillya gubernia in the post-reform period.

УДК 94 (477)

Анатолій Фартушняк

ПЕРЕХІД ВІД ЧУМАЦТВА ДО ЗАЛІЗНИЧНИХ ДОРІГ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В 60-Х РР. ХІХ СТ.

В статті досліджуються причини переходу від чумацького промислу до будівництва залізничних доріг на Правобережній Україні в 60-х рр. ХІХ ст. На основі документальної бази показано причини транспортної кризи в Україні та шляхи виходу з неї за рахунок будівництва залізничних доріг та їх вплив на розвиток продуктивних сил Правобережжя.

Шляхи сполучення і транспорт завжди займали і займають важливе місце в соціально-економічному і культурному житті українського народу. Стан шляхів сполучення і транспортних засобів відображав загальний рівень розвитку продуктивних сил відповідного часу. Вигідне географічне положення Правобережної України сприяло тому, що через цю територію споконвіку із сходу на захід з півночі на південь проходили важливі транспортні шляхи, які з'єднували Східну Європу із Західною. Інтенсивність руху на шляхах залежала від загальної суспільно-політичної обстановки в Європі та цьому регіоні зокрема. Однак навіть при найнесприятливіших умовах торгівля не припинялася.

В сучасних умовах, коли цивілізований світ вступив в еру глобалізації, економічної інтеграції, роль шляхів сполучення і транспорту зростатиме в стократ. І майбутнє України, в значній мірі, буде залежати від того чи зуміє наша держава використати своє унікальне географічне положення і стати міцним транспортним мостом між країнами Європи і Азії, чи ні?

Якісно революційний стрибок в розвитку шляхів сполучення і транспорту в Україні був зроблений з будівництва першої залізничної дороги від Одеси до Балти, яка зв'язувала Правобережжя із півднем України.

Дане дослідження спирається на цілу низку праць написаних в різний час. Зокрема, слід відмітити працю Бутакевича Н. І. [6], яку він присвятив аналізу економічних причин появи і розвитку чумацтва в Україні, розкрив етапи його розвитку. Побіжно про роль і значення чумацтва, в тому числі на Правобережній Україні торкався у своїх працях Оглоблін О. [24]. Про роль чумацького промислу в первісному нагромадженні капіталу в Україні присвятив ряд своїх праць Слабеев І. С. [30; 31]. Обґрунтований аналіз історії виникнення залізничного транспорту в Україні зроблений Кульчицьким С. В. [18] та Белінським Є. Ф. [1]. Проблеми будівництва залізничних доріг на Правобережній Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. присвятила ряд праць Богачук С. С. [3; 4].

Важливість даної проблеми, яка висвітлюється в статті, полягає в тому, що в ній, чи не вперше, зосереджена увага на причинах переходу від чумацтва до нового виду транспорту – залізничного, проаналізовані чинники, які впливали на цей перехід, та на які кошти будувалися залізниці в Південно-Західному краї в 60-х рр. ХІХ ст.

Відсутність хороших всепогодних шляхів сполучення і транспорту є однією із причин відокремлення та ізоляції тієї чи іншої території. До створення залізничних доріг на Правобережжі дорогами можна було їздити тільки взимку саньми, бо влітку вони перетворювалися на закурені шляхи, а восени і весною – на непролазне болото. Як пригадував Мар'ян Лонжинський, який народився на Поділлі, "в той час в цьому краї не було доріг. Під час відлиги і осінніх дощів проїзд по битих шляхах перетворювався на справжні тортури для бідоласних тяглих тварин. На Кременецькому шляху можна було бачити покинуті вози, кабриолети, екіпажі, які терплячи чекали, доки підсохне або замерзне дорога" [2: 233–234].

Більшу частину вантажів перевозили чумаки. Чумацтво як візницько-торговельний промисел відоме з XII століття. Але поширилося і розквітло в Україні у XVI і впродовж чотирьох віків, аж до другої половини XIX ст., справляло значний вплив на її економічне життя. Чумаки – попередники сучасних торгівців і транспортників. Возили головним чином сіль з Криму, з Коломиї (на той час центр солеваріння), з Волощини. На Азов, Дон, і Волгу їздили по солону й сушену рибу. "Супутні товари" – хліб, солодоці, горілку, ремісничі вироби – брали туди і назад. Найбільшого поширення і розквіту набуло чумацтво в період з XVII – до середини XIX ст. завдяки перевезенню хліба на експорт до портів Чорного і Азовського морів.

Походження слова "чумак" вчені пояснюють по-різному. Одні дослідники пов'язують походження назви з словом "чума", оскільки чумаки, що ходили в Крим за сіллю та рибою, іноді завозили цю хворобу в Україну [29: 289; 25: 9; 6: 6–7]. Інші твердять, що слово "чумак" походить від слова "чум" – назви дерев'яної скрині що її використовували чумаки для перевезення солі та риби; на підставі інших джерел, слово "чум" означало ложку для міряння солі [12: 3779]. В найсучасніших дослідженнях походження слова чумак зв'язують з тим, що чумаки користувалися найчастіше мідними грішми – їх було багато і не просто було пограбувати чи вкрати. Обчислювали їх в давнину оригінально. Ось один спогад чумака: "Я сам бачив, як мої батько позичав гроші панові шапкою, п'ять шапок відміряли. Батько було оповідають, як вони чумакували, то гроші позичали тільки міркою, або вулієм міряють, боднею і чим прийдеться, а той, хто позичає, тою ж міркою віддає". В часи Івана Грозного в Росії була відома така "посудина", якою міряли золото і вона називалася "чум". Можливо ця давньослов'янська міра була в давнину популярною і серед селян Наддніпрянської України? [20: 12].

У 30 – 50-х рр. XIX ст. чумаки України щорічно привозили на продаж 2,5–4 млн. пудів солі й 600–800 тис. пудів риби. В 40 – 50-х рр. XIX ст. чумаки за сезон (з квітня по жовтень) транспортували 60–80 млн. пудів різноманітних вантажів, у тому числі 25–40 млн. пудів хліба на експорт, що складало близько 2/3 всього вивозу [26: 507]. Чумаки з Правобережної України перевозили товари в Одесу, Москву, Австрію і на значні ярмарки [9: 145]. "Такса" перевозу вантажів чумаками з розвитком товарно-грошових відносин постійно зростала. Згідно цінника 30-х рр. XX ст.: "За довіз одного пуда краму з Петербурга до Бердичева (1500 верств) платили 1 крб. 50 коп. сріблом. За переправу зі Львова до Відня (100 нім. миль – 700 верств) платили по 5 ринських (3 крб. 15 коп. сріблом) за центнер перевезеного" [20: 12]. Відсутність залізниць впливала на збільшення ціни хліба за його доставку. Доставка однієї чверті хліба з Подільської губернії до Одеси коштувала 3–4 крб. Тому на початку 60-х рр. XIX ст. до побудови залізниці з Балти до Одеси середня ціна однієї чверті пшениці в Могилів-Подільському була 5 крб. 40 коп., в Одесі – 8 крб. 60 коп., в Лондоні – 16 крб. 83 коп. [14: 33]. Порівняно велика плата за перевезення вантажів чумацькими возами на середину XIX ст. була викликана великими витратами на організацію чумацького промислу. Так в 40–50-х рр. XIX ст. на придбання і спорядження одного пароволового воза треба було витратити не менше 75 крб. [22: 362]. До цього треба ще додати 15–20 крб. на інші неминучі витрати до одержання першого заробітку. Разом це становило 90–100 крб. Наскільки ця сума була великою для селянина бідняка з Поділля можна судити з того, що працюючи на цукровому заводі в середині XIX ст. вільнонайманий селянин в місяць міг заробити від 3 крб. 40 коп. до 6 крб. [15: 599]. В середині XIX ст. спеціальний чумацький віз (мажа) з парою волів і його спорядженням коштував від 100 до 200 крб., що було значною сумою для селянина [27: 109–110]. Розвиток

капіталістичних відносин в 60-і рр. XIX ст. супроводжувався збільшенням виробленого товару, а це в свою чергу вимагало транспортних засобів для доставки його до споживачів. Тому в 60-і рр. XIX ст. став відчутний дефіцит транспорту, ціна на воли, віз, а також і перевезення вантажів різко підскочила. Так, в той час пара чумацьких волів коштувала на Київщині 200–250 крб., а звичайних господарських – 125–175 крб. Вартість воза 30–35 крб. [20: 12]. Середній термін служби воза складав у середньому 3 роки [31: 98].

Займатися чумацтвом, маючи 1–2 вози, було економічно не вигідно, тому господарі, як правило, володіли декількома парами волів і возів. Окремі чумаки, маючи 30–50 і більше пар волів, використовували найману працю. Як правило, один найманий робітник обслуговував п'ять пар волів і одержував протягом сезону біля 25 крб. [6: 62]. Чумацький сезон починався ранньої весни і продовжувався до пізньої осені. В залежності від відстані чумаки робили протягом сезону 2–3 рейсу. На початку 60-х рр. XIX ст. з поживленням економічного життя в Україні, коли ціни на перевезення вантажів піднялися, заробіток чумака за одну поїздку з Староконстантинова до Одеси з зерном, а назад із сіллю вже складав 20 крб. [33: 250–251].

Запровадження залізничного транспорту в другій половині XIX ст. диктувалося також необхідністю економії земельних площ під чумацькими шляхами, які подекуди були шириною до 200 м. У XIX ст. межові інструкції визначали дорогу шириною – 30 сажнів. У Мелітопольському повіті місцеві поміщики звели цю ширину до 10 сажнів (сажень – 2, 134 м). А на Поділлі, де щільність населення була найвищою не лише в Україні, але й в Російській імперії, а отже і ціна на землю була найбільшою, подекуди ширина чумацької дороги доходила до 2 сажнів [20: 12]. Ріст товаро-грошових відносин викликав необхідність нових форм організації ринків збуту, а також розвитку транспортних шляхів. Розвиток залізничного і водного транспорту витіснив чумацтво, проте воно, живе в народній пам'яті – в піснях, казках, бувальщинах. Бо, як і козаччина, кобзарство, було чумацтво яскравою сторінкою нашої історії.

Транспортна відсталість Росії в середині XIX ст. все більше давала про себе знати. В Україні почалася справжня транспортна криза, в результаті якої тільки в 1862 р. у поміщицьких маєтках Правобережної України залишилося без збуту до 7 млн. четвертей товарного хліба і насіння олійних культур [18: 104]. Велику частку товарного хліба давала Подільська губернія, про яку в книзі "Большая Энциклопедия" за 1902 р. зазначено, що "губернію справедливо називають житницею Росії" [5: 326]. Хліб в Подільській губернії завжди родив в такій кількості, що за місцевими потребами його залишалося значний надлишок. В 60-х рр. XIX ст. надлишок хліба в Подільській губернії складав 4 млн. четвертей, частина якого вивозилася до Одеси (пшениця і кукурудза), а інша перероблялася на спирт [9: 144]. Тому будівництво залізничних доріг після ліквідації кріпосного права 1861 року набувало першочергового значення, так як від якісних змін в транспорті залежав не лише розвиток капіталістичних відносин, але в кінцевому рахунку економічна і військова незалежність Російської імперії. Губернії, розташовані в Південно-Західному краї, які межували з країнами Західної Європи і, перш за все, з Австро-Угорщиною займали не лише провідне значення в економіці, але і військово-стратегічне.

Перша залізниця в Україні була прокладена спочатку між Одесою і Парканями, а згодом і до Балти Подільської губернії за рахунок державних коштів [23: 36]. Будівництво цієї дороги обійшлося казни в 7 млн. крб. – самі лише рейки коштували понад 1 млн. крб. На укладення колій працювало 15 тис. чоловік. Роботи були завершені в грудні 1865 р. У відкритті залізниці брали участь понад 200 вищих посадових осіб, серед них – генерал-губернатор Коцебу, архієпископ та консули іноземних держав, які знаходилися в Одесі [10: 210]. У 1866 р. державна скарбниця Росії почала фінансувати будівництво залізниці на лінії Київ-Балта. Невдовзі робота зі спорудження залізниці була передана у вигляді концесії бельгійському капіталісту де-Врієра [4: 72]. Залізнична гілка із заходу на схід з'єднала Балту з Єлизаветградом (Кіровоград), а далі з лінією Одеса-Харків. Відрізок Балта-Жмиринка був побудований на гроші барона Унгер-Штенберга і француза Фельйоли [2: 234]. Всього за 1863–1869 рр. казною в Україні було збудовано 600 верств залізничних колій [1: 128].

Нове дихання в розвитку промислового і сільськогосподарського виробництва на Правобережжі дала Одесько-Кременчуцька залізниця і її вітка від станції Жмеринка до Волочиська довжиною 154 верстви. Ця залізниця забезпечувала сполучення губерній Подільської, Волинської і більшу частину Київської і Херсонської, пересікаючи центри найважливіших сільськогосподарських губерній України [1: 121]. Залізниця Одеса-Балта та інші сприяли зростанню вантажообігу Одеського порту. Якщо в 1862 р. вартість товарів, що пройшли через нього становила 37 млн. крб. то в 1893 р. – 128 млн. крб. Як і раніше перше місце посідали хлібні вантажі, але почала зростати питома вага цукру, спирту [16: 91].

В кінці 60-х рр. XIX ст. уряд фактично відмовляється від інвестування залізниць за рахунок казни і передає будівництво залізних доріг в руки акціонерних товариств, застосовуючи концесійну систему їх спорудження. Уряд надаючи акціонерним товариствам концесії на залізницю, гарантував їм прибутки від акцій та облігацій залізничних позик, а також брав на державний рахунок всі їх збитки. Уряд гарантував розмір прибутку в розмірі 5 % на вкладений капітал на період 80 і більше років [1: 129]. Такі гарантії, надані урядом акціонерним товариствам призвели до хронічного державного дефіциту. Так в кінці 70-х рр. XIX ст. борги приватних залізниць казни по гарантіях і позиках, за різне залізничне устаткування досягли по мережі залізниць України 179 млн. крб. тобто близько половини (47 %) основного капіталу залізниць, або по 36 тис. крб. з кожної верстви експлуатованих залізниць [13: 416–425].

Будівництво залізниць в Південно-Західному краї відбувалося при великих фінансових махінаціях, великими хабарами на підкуп впливових осіб (чиновників). У жодній з нових галузей господарства спекуляція і корупція не досягли таких розмірів як при будівництві залізниць. Все це позначилось на вартості однієї верстви залізниці. Про ступінь завищення вартості верстви залізниці можна судити хоча б з того факту, що Закаспійська залізниця дорога, яка будувалася в безводному і безлюдному степу обійшлася в 17,5 тис. крб. за верству [19: 57]. В європейській частині Росії в 1867 р. попередньо встановлювалось, що ціна на спорудження залізниць і постачання її рухомим складом та залізничним устаткуванням не перевищуватимуть 64 крб. за верству. Але невдовзі середня вартість однієї верстви залізничної колії в Україні, яку споруджували акціонерні компанії, становило в середньому 70 тис. крб., а подекуди від 80 до 90 тис. крб. [1: 129–132]. На підвищення ціни однієї верстви залізниці в Україні впливали не тільки хабарі, корупція і зловживання чиновників, але й те, що 80-х рр. XIX ст. мережа залізничних шляхів опиралася не на вітчизняну промислову базу, а на поставки сталевих рейок, рейкового скріплення, хрестовин, стрілки та інших компонентів залізничного полотна фірмами з Англії, Бельгії, Франції та Німеччини. Починаючи з 1868 року за різні залізничні матеріали, сплачувалося Росією іноземним фірмам до 70 млн. крб. в рік, а всього за період між з 1868 рік по 1896 роки виплачено понад 900 млн. крб. [1: 138].

Збитковість акціонерних залізниць, низький технічний рівень збудованих залізниць, різке підвищення ціни на будівництво однієї верстви залізничної колії, надмірна завищеність тарифів на перевезення вантажів залізницею, запекла боротьба між власниками залізниць, хабарництво, зловживання, залежність від іноземного капіталу призвела до важкої кризи залізничного транспорту. Тому з 80-х рр. XIX ст. будівництво і експлуатацію залізниць поступово до своїх рук перебирає уряд, шляхом викупу в казну окремих неприбуткових ліній. Таким чином, держава поступово стає монополістом у будівництві і експлуатації залізниць. Залізниця, побудована на Правобережній Україні, входила до залізничного підприємства Південно-Західні залізниці, які очолював С. Вітте. Південно-Західні залізниці були утворені в червні 1887 р. і об'єднували акціонерні товариства Києво-Брестської, Одеської та Брестсько-Граєвської залізниць [3: 29]. До першого січня 1895 р. південно-західні залізниці були приватними, а після стали державними. Якщо у 1880 р. їх довжина складала 3302 км., то 1895 р. – 4567 км. [7: 15]. На початок XX ст. 90 % залізничних доріг належало державі [32: 118]. Загальна довжина залізниць в Україні зростає зі 227 км у 1865 р. до 8,4 тис. км в 1900 р. [11: 173].

Отже, розвиток продуктивних сил, а також розгалужена сітка залізничного і водного транспорту в другій половині XIX ст. звела нанівець чумацький промисел на початку

XX ст. Але чумацтво з великою неохотою поступалося місцем новим шляхам сполучення і транспорту. У 80-х XIX ст., не дивлячись на розгалужену сітку залізниць, в Україні нараховувалося 200 тис. чумаків [12: 3780]. Перехід України від чумацьких шляхів до залізничних доріг, які вперше почали будуватися на Правобережжі, як зазначав І. Лисяк-Рудницький відіграв велику роль, так як тепер торгівля як правого, так і лівого берегу України переорієнтовувалася в південному напрямку, а "це був вирішальний крок до економічної інтеграції українських земель та до створення географічного об'єднаного українського народного господарства" [21: 155].

Список використаних джерел

1. Белінський Є. Ф. Розвиток залізничного транспорту України в період промислового капіталізму (друга половина XIX ст.) // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. – К., 1963.
2. Бовуа Даніель. Битва за земля в Україні 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. Критика. – К., 1998.
3. Богатчук С. С. Політика царського уряду щодо будівництва залізничних доріг в Україні у 80-х – 90-х рр. XIX ст. // Наукові праці Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Випуск III. Серія: Історія. 36. наук. праць (за заг. ред. П. С. Григорчука). – Вінниця, 2001.
4. Богатчук С. С. Роль залізничного транспорту в економічному піднесенні Подільського краю в XIX – на початку XX ст. // Наукові праці Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Випуск II. Серія: Історія. 36. наук. праць (за заг. ред. проф. П. С. Григорчука). – Вінниця, 2000.
5. Большая Энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания. – Т. 15. – С.-Пб., 1902.
6. Бутакевич Н. І. Чумацтво на Україні: історико-етнографічні нариси. – Одеса, 1928.
7. Вестник Юго-Западных железных дорог. – № 27.
8. Военно-стратегическое обозрение Российской империи. – Т. X. – Ч. 2. Подольская губерния. – С.-Пб., 1849.
9. Географическо-статистический словарь Российской империи. – Т. IV. – Санкт-Петербург, 1868.
10. Герлігі Патріція. Одеса: Історія міста. 1794–1914. – К.: Критика, 1999.
11. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. – К.: Наукова думка, 1968.
12. Енциклопедія українознавства. – Т. 10. – К., 2000.
13. Журнал министерства путей сообщения. – 1878. – Т. 2. – Кн. 2.
14. Золотов В. А. Хлебный экспорт России через порты Чорного и Азовского морей (60–90 гг. XIX века). – Ростов-на-Дону, 1966.
15. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К., 1972.
16. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. – К., 1969.
17. Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф. 226. – Оп. 80. – Спр. 1519.
18. Кульчицкий С. В. Історія виникнення залізничного транспорту на Україні // Економіка Радянської України. – 1963. – № 2.
19. Лавричев В. Я. Крупная буржуазия в пореформенной России (1861–1900). – М.: Мысль, 1974.
20. Леськів Б. Зоряний шлях чумацтва // Голос України. – 1992. – 17 жовтня.
21. Лисяк-Рудницький І. Роль України в новітній історії. Історичне есе. Т. I. – К.: Основи, 1994.
22. Липовецький В. Железные дороги и чумацкий промысел // Экономический указатель. – 1897. – № 16.
23. Министерство путей сообщения. – 1865. – Кн. 5.
24. Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні. – Вип. 1. – К., 1931.
25. Радченко І. Я. Чумацькі народні пісні. – К., 1874.
26. Радянська енциклопедія історії України. – Т. 4. – К., 1972.
27. Риженко Я. До економіки чумацтва на Полтавщині в другій половині XIX ст. Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – К., 1931. – Вип. II. – Чумаки.
28. Свод Законов Российской империи. Под ред. А. А. Добровольского. – Кн. 3. – Т. 12. – С.-Пб., 1913.
29. Скальковский А. А. История Новой Сичи или последнего коша Запорожского составлена из последних документов Запорожского сечевого архива А. Скальковским – Одеса, 1846. – Ч. 1.
30. Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст. – К., 1964.
31. Слабеев І. С. Соціальне розшарування чумаків у XVIII–XIX ст. // Український історичний журнал. – 1959. – № 2.
32. Труды местных комитетов у нуждах сельскохозяйственной промышленности. – Т. XXXI. Подольская губерния. – С.-Пб., 1903.
33. Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. – С.-Пб., 1870.

Anatoliy Far tushnyak

CHANGE FROM CHUMACK BUSINESS TO RAILROAD CONSTRUCTION IN RIGHT-BANK UKRAINE IN THE 60-IES OF THE 19 TH CENTURY ARE ANALYSED

In he article the reasons of change from chumack business to railroad construction in Right-bank Ukraine in the 60-ies of the 19 th century are analysed. On the basis of facts transport crisis in Ukraine is snown, as well as waip of its overcoming by means of railway construction. The influence of the railroads on the development of productive for ces in Ukraine is described in the article.

УДК 94 (477)

Олексій Кошель

РОЛЬ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ФОРМУВАННІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ НАУКОВОЇ ШКОЛИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

В статті висвітлено процес формування Подільської історико-краєзнавчої наукової школи, що базується на традиціях регіональних досліджень. Показано провідну роль православного духовенства у становленні цієї школи.

Ліквідація кріпосного права в Росії і Україні та спроба проведення зверху демократичних реформ, капіталізація економіки у 60–80-х рр. XIX ст. позитивно позначились на розбудові освіти, науки та культури, в тому числі на піднесенні краєзнавчого руху. У другій половині XIX – на початку XX ст. відбувся справжній вибух громадського і наукового інтересу до історії України та її земель, до регіональних досліджень, що благотворно вплинуло на розвій українського національного відродження.

Однак на Поділлі і Волині ці суспільно-політичні процеси мали яскраво виражену специфіку. За відсутності тут академічних установ і вищих навчальних закладів ініціатором і організатором місцевого краєзнавчого руху й регіонального вивчення виступила православна церква та її духовні учбові заклади і священики. Саме єпархіальна влада першою зрозуміла всю важливість, доцільність і перспективність створення та діяльності під своїм контролем краєзнавчих товариств і осередків. Хоча церква при цьому ставила прагматичну мету – звести діяльність науковців і краєзнавців до вузько конфесійних завдань і спрямувати їх на протиборство з католицизмом і польською ідеологією, зокрема в українських землях, проте практика життя постійно вносила свої корективи та виводила дослідників на широкий простір вивчення громадянської історії, активізації їх до участі в громадських рухах. Одночасно розбудова краєзнавчих осередків на Поділлі і Волині позитивно впливала і на саму церкву, якісно підвищувала її просвітницькі функції, зрештою, стала одним з важливих факторів розвитку руху за її демократизацію та українізацію [1: 24–25].

За сприянням місцевого архіпастира Іринарха та дозволу Синоду з 1 січня 1862 р. стали систематично виходити у світ у Кам'янці-Подільському "Подольские епархиальные ведомости" [2: 16–17]. Одним з головних призначень цього періодичного видання було організувати створення історико-статистичних описів єпархії, її церков і парафій, населених місць та публікувати кращі такі нариси. Реалізація цього завдання полегшувалася тим, що редакторами часопису, який проіснував до 1905 року, як правило, були знані подвижники дослідження історії та культури краю, організатори краєзнавчого руху і

з-поміж них його перший редактор, протоієрей Кам'янецького кафедрального храму П. М. Троїцький (1862–1864), потім викладач місцевої духовної семінарії, протоієрей Є. С. Струмінський (1864–1865), ректор цього ж закладу, архімандрит Феогност (1865–1867), професор семінарії О. Я. Павлович (1876–1883) і, нарешті, головні керманічі краєзнавства, викладач семінарії, протоієрей М. І. Яворовський (1883–1892) та протоієрей Є. Й. Сіцінський (1893–1906) [3: 7–8].

Яскраве сузір'я талановитих редакторів, які відкрили доступ до неофіційної частини видання усім бажаючим для публікації історичних та документальних досліджень, описів, нарисів і повістей, перетворило єпархіальні "Ведомости" спочатку в головний осередок (до 1865 р.), а згодом в основну опору краєзнавчого товариства і, розмістивши на своїх шпальтах до 1905 р. понад 850 історичних розвідок та есе, стали унікальним явищем і базою [3: 699–910] формування та розвитку наукового поділлезнавства.

Зокрема, в період з січня 1862 по липень 1865 року, в умовах відсутності в губернії науково-громадських товариств, єпархіальні "Ведомости", взявши на себе місію розвивати регіональні дослідження, стали головним організатором краєзнавчого руху, осередком гуртування місцевих краєзнавців.

З редакцією часопису стали співпрацювати такі поділлезнавці, як протоієрей М. Я. Орловський, Є. С. Струмінський, священники В. М. Стефановський, В. М. Литвиновський, М. І. Квятковський, М. З. Доронович та інші, які активно публікували тут свої історико – краєзнавчі статті [3: 699–773].

Щоб зацікавити духовенство, місцеву інтелігенцію краєзнавчими дослідженнями, редакція єпархіальних "Ведомостей" уже в перших числах за 1862 рік помістила відозву до сільських священників збирати акти і документи з історії краю [4: 91–93], статистичні відомості про єпархію та її населення [5: 9–10] та опублікувала рукопис покійного протоієрея П. А. Гліщинського "Описание Подольской епархии". Часопис знайшов підтримку в місцевих краєзнавців, які протягом 1862–1865 рр. оприлюднили в ньому 32 статті і розвідки історичного характеру. З-поміж них привертають увагу й нині історико-статистичні описи містечка Ладижин Гайсинського повіту протоієрея Є. С. Струмінського, сіл Хрустового Ольгопільського та Лядави Могилівського повітів священників А. Литвиновського і В. Стефановського, нарис про Кам'янецький православний кафедральний собор, життєопис архієпископа Подільського і Брацлавського Кирила [6] протоієрея П. Троїцького та ін. Проте найбільш активним дописувачем часопису на ґрунті дослідження історії Поділля виступив тоді послідовник П. А. Гліщинського, священник, а згодом протоієрей із с. Глядки Проскурівського повіту М. Я. Орловський (1807–1887) [7].

У некролозі в 1888 році єпархіальні "Ведомости" писали про нього: "Протоієрей Михайло Орловський належав до числа кращих пастирів Поділля... був найвидатніший в середовищі бідного сільського духовенства... володів самими широкими історичними знаннями, був талановитим письменником на тлі історії краю" [8: 69–70]. До цього можна додати, що він усе життя знаходився в гуці народу, сповна розділив долю подільського села і своєю подвижницькою працею на тлі пастирства і краєзнавства сформувався як діяч українського національного відродження.

Хоч редакція "Подольских епархиальных ведомостей" започаткувала добру справу публікації історичних і культурологічних матеріалів місцевих науковців і ентузіастів, стала їх осередком, проте на середину 60-х років XIX ст. стало зрозуміло, що без створення спеціальних науково-краєзнавчих товариств, комітетів, які б очолили краєзнавчий рух, неможливо розв'язати завдання регіонального вивчення губернії.

8 липня 1865 р. при Кам'янець-Подільській духовній семінарії офіційно засновано Комітет для церковно-історичного опису Подільської єпархії, який згодом одержав назву "Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет" [9]. До складу Комітету на цьому засіданні увійшов 21 представник, у тому числі 9 осіб від єпархіального відомства і 12 від Подільської духовної семінарії, Кам'янецького, Приворотського і Шаргородського духовних училищ [10: 59–60]. Ядро комітету склали протоієрей П. М. Троїцький, Л. Ю. Лотоцький, Є. С. Струмінський, М. Я. Орловський, професори семінарії Д. І. Синицький, протоієрей М. З. Доронович та інші відомі на Поділлі краєзнавці. Комітет, який очолили ректор семінарії архімандрит Феогност (голова) і професор А. Я. Павлович (секретар),

спирався у діяльності на загальний священиків, учителів і на перших порах не виходив за межі суто церковної дослідницької організації.

У перші роки роботи єпархіальному історико-статистичному комітету відводилась роль вузькоспеціалізованого громадського товариства, своєрідного придатку до Подільської духовної семінарії, статутом якого передбачалося "брати на облік, перевірка, виправлення, доповнення і зведення в єдине ціле приватних історико-статистичних описів монастирів і церков, створених їх настоятелями". Друкованим органом Комітету визначено "Подольские єпархиальные ведомости", редактором яких став голова товариства, ректор Феогност [11: арк. 2].

На наступних засіданнях комітету 6 і 12 жовтня 1865 р. було розглянуто і затверджено програми опису церков і монастирів, які склали й опрацювали протоієрей П. М. Троїцький і професор А. Я. Павлович [13: 58–59]. Член Комітету професор Д. І. Синицький проаналізував на зібранні раніше надіслані священиками описи й матеріали і визнав їх надто слабкими. Було вирішено надіслати програми у парафії, направити викладачів семінарії на місця для перевірки і доповнення зібраних матеріалів та конкретної допомоги їх авторам [14: арк. 2]. З цього розпочалась наполеглива й цілеспрямована краєзнавча праця спочатку невеликого гуртка однодумців, який пізніше перетворився на одне з великих і авторитетних в Україні науково-громадських товариств.

У головному друкованому органі – "Подольские єпархиальные ведомости" в 1865–1875 рр. публікувалися кращі історико-статистичні описи та історичні нариси й статті краєзнавців. Зокрема, на шпальтах часопису члени Комітету опублікували до 30 розвідок, великих статей і, навіть, монографій про Поділля в загальному та церковно-історичному плані. До публікацій, які й досі не втратили своєї наукової актуальності, варто віднести дослідження М. І. Яворовського про спроби римських єпископів підкорити своїй владі православну церкву в Західному і Східному Поділлі у XVIII ст. за князювання Данила Галицького [15] і статтю про пам'ятки уніатської церковно-літературної діяльності наприкінці минулого століття [16], великий нарис А. Конського "Право патронатства в Південно-Західній Росії в XVI ст." [17], цикл статей П. М. Троїцького "Заснування на Поділлі православної єпархії під назвою Брацлавська і Подільська" [18], історичний нарис А. Я. Павловича "Як утворилася унія в Західній і Південно-Західній Росії" [19] та інші.

Однак найбільшу роль у вивченні історії та культури Поділля на цьому етапі діяльності Комітету відіграв його дійсний член, краєзнавець, протоієрей, а згодом архієпископ Митрофан Васильович Сіماشкевич (1842–1902) [20], який своєю науковою діяльністю здійснив значний внесок у розвиток українського національного відродження.

Свідченням того, що М. В. Сіماشкевич був непересічною постаттю на ґрунті дослідження краю, стала його публікація в єпархіальних "Ведомостях" циклу статей за 1871–1872 рр., які відразу були видруковані окремою монографією під назвою "Римское католичество и его иерархия на Подолии" загальним обсягом 530 сторінок [21]. Ця книга і нині є найбільш повною й фундаментальною розробкою регіональної історії католицизму, його взаємин з православною церквою, українським населенням.

Не менш видатною працею М. В. Сіماشкевича стала його монографія "Историко-этнографический очерк Подолии", яка теж спочатку друкувалася у 1874–1875 рр. в часописі єпархіальних "Ведомостей" [22]. Таким чином, книги "Римское католичество и его иерархия на Подолии" та "Историко-этнографический очерк Подолии" визначили М. В. Сіماشкевича як одного з фундаторів наукової історії та етнології цього краю.

Головним спрямуванням у роботі єпархіального історико-статистичного Комітету була організація створення опису Подільської єпархії та її духовних закладів. До кращих досліджень доцільно віднести описи Кам'янецького Св.-Троїцького монастиря професора Д. І. Синицького, Бершадського Преображенського монастиря архімандрита Єфрема та Браїлівського жіночого монастиря [23: 60–61].

Складніше налагоджувалась справа з історико-статистичними описами церков і парафій. Давалась взнаки слабка підготовка до історико-краєзнавчої праці більшості сільських священиків. На 1 вересня 1868 р. до Комітету надійшло 774 описи, але тільки 231 із них було рекомендовано до друку.

Місцеві священики більш охоче займались створенням історичних нарисів про міста, містечка й села Поділля. В 1865–1875 рр. єпархіальні "Ведомости" оприлюднили 31 історико-статистичний опис населених пунктів, у тому числі 4 – про міста, 8 – про містечка і 19 – про села Подільської губернії [24: 700–713].

Якісно новим показником діяльності Комітету стало видання "Трудов" – збірника наукових праць членів Комітету та науково-популярних творів з історії, етнографії, фольклору й культури загалом.

Видавничі турботи взяла на себе редакція "Подольских єпархиальных ведомостей", яка стала готувати до друку перші випуски "Трудов" як додаток до свого часопису [25: 3]. Перший випуск "Трудов" побачив світ у 1876 році. Рівно через 3 роки товариство здійснило другий випуск "Трудов" [26]. Завдяки "Трудам" утвердилось сузір'я талановитих дослідників: М. І. Яворовський, М. В. Сіماشкевич, М. З. Доронович, С. М. Лобатинський, М. Я. Орловський, М. Ф. Багинський, Є. Й. Сіцинський, В. С. Якубович та ін. В 1889–1896 рр. архіпастирем Подільської губернії був призначений преосвященний Димитрій, в миру Дмитро Іванович Самбікін (1839–1908 рр.), доктор церковної історії, громадський діяч, людина широких поглядів [27]. Саме при його духовному правлінні Подільська єпархія та краєзнавство переживало найвище своє піднесення. В 1890 році було відкрито Давньосховище старожитностей, яке стало складовою Подільського єпархіального історико-статистичного комітету.

На той час головною його складовою залишались подільські священики. Тоді Комітет відновив створення історико-статистичних описів Подільської єпархії, які були покладені в основу V, VI, VII, VIII, IX випусків "Трудов". Зокрема, у V-му випуску вміщені документи з історії унії в Брацлавському воєводстві та "Матеріали до історії монастирів Подільської єпархії", які підготував Є. Й. Сіцинський [28: 187–650]. Випуск VII 1895 року присвячений історичному опису церков і парафій Кам'янець-Подільського повіту, автором яких виступив той же Є. Й. Сіцинський [29]. Восьмий випуск "Трудов" побачив світ у 1897 році і був приурочений сторіччю утворення Подільської єпархії та возз'єднанню уніатів з православною церквою. Тут же подані нариси про подільських архіпастирів, інші розповіді про духовенство краю з кінця XVIII ст., які оприлюднили М. Яворовський, С. Дложевський, В. П'ясецький, П. Орловський та інші автори.

Таким чином, в 90-х роках XIX ст. завершився процес формування Подільської історико-краєзнавчої наукової школи, що базувалася на усталених традиціях регіональних досліджень, на спадковості поколінь місцевих учених і аматорів [30: 334–339]. Дану школу започаткували у 60–80-х роках XIX ст. члени товариства М. В. Сіماشкевич, М. Я. Орловський, П. Я. Павлович, С. М. Лобатинський, М. І. Яворовський та інші, продовжили естафету в 90-і роки Є. Й. Сіцинський, С. О. Венгрженівський, І. Шипович, О. З. Неселівський, П. Ф. Вікул інші дослідники Поділля. З-поміж них – ветеран краєзнавчого руху М. І. Яворовський став тією постаттю, яка органічно з'єднувала старше і молодше покоління поділлязнавців. Далеко не всі представники цієї школи могли вийти на зламі XIX–XX ст. за межі офіційної історіографії й займали помірковані позиції стосовно самодержавства. Авангард місцевої історико-краєзнавчої школи склали Є. Й. Сіцинський, М. І. Яворовський та їх сподвижники, які сприйняли наставництво професора В. Б. Антоновича, його відомої київської наукової історичної школи і, фактично, ввійшли до її складу, як поділлязнавчий загін дослідників [31: 163–170]. У цьому виявилась конкретна причетність Подільського єпархіального історико-статистичного Комітету, місцевої історико-краєзнавчої школи до становлення і розбудови української національної історичної науки.

Список використаних джерел

1. Зінченко А. Л. Благовістя національного руху: Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст. – К.: Освіта, 1993. – С. 24–25. 2. Білінський М. Часописи Поділля історико-бібліографічний збірник. – Вінниця, 1927. – Т. 1. – С. 16–17. 3. Указатель "Подольских єпархиальных ведомостей". 1962–1905. (Сост.: Е. И. Сицинский, С. Л. Бендаровский). – Кам'янець-Подільський, 1907. – С. 7–8. 4. Приглашение духовенству выслать редакции акты и документы, касающиеся истории края // ПЕВ. –

1862. – № 11. – С. 91–93. 5. Приглашение духовенству сообщить редакции ПЕВ статистические сведения о епархии // ПЕВ. – 1862. – № 1. – С. 9–10. 6. ПЕВ. – 1862. – № 21. – С. 693–701; № 16. – С. 521–529; 1863. – № 2. – С. 28–33; № 3 – С. 97–108; № 14–23; 1864. – № 1–17. 7. Федоренко С., Честечко Л. До історії написання першого історико-статистичного опису Подільської єпархії // Мат-ли дев'ятої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 207–208; Федоренко С. М. Подільський історик М. Я. Орловський // Музей і Поділля. Тези доп. наук. конференції. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 69–70. 8. Памяти протоиерия Михаила Орловского. // ПЕВ. – 1888. – № 12. – С. 69–70. 9. Стельмашкова А. Труды подольского епархиального историко-статистического Комитета как источник для написания статей к своду памятников истории и культуры. // Памятники истории и культуры Винницкой обл. – Вып. 8. – К., 1990. – С. 45–47. Стельмашкова А. Діяльність Подільського церковного історико-археологічного товариства (II Пол. XIX – I чверть XX ст.) // Хмельницькому – 500: Тези доповідей наукової конференції. – Хмельницький, 1991. – С. 60–62; Прокопчук В. С. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет // VI Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 79–80; Земський Ю. С. Подільський єпархіальний історико-статистичний Комітет (становлення та діяльність). – Хмельницький, 1997. – 27 с.; Земський Ю. С. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет. Автореферат дис. канд. іст. наук. – К., 1998. – 20 с. 10. Павлович А. Известие о Комитете, учрежденном при Подольской духовной семинарии для историко-статистического описания Подольской епархии // ПЕВ. – 1866. – № 2. – С. 59–60. 11. К.-ПМДА. – Ф. 3333. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 2. 12. Указатель "ПЕВ" 1862–1905. (Сост. Е. И. Сицинский, С. Л. Бендаровский). – Кам'янець-Подільський, 1907. – С. VII. 13. ПЕВ. – 1866. – № 2. – С. 58–59. 14. К.-ПМДА. – Ф. 832. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2. 15. Яворовский Н. И. Попытка римского епископа подчинить своей власти русскую церковь Юго-Западной России в XVIII в. // ПЕВ. – 1869. – № 3–4. 16. Яворовский Н. И. Памятники униатской церковно-литературной деятельности на Подолии // ПЕВ. – 1869. – № 5, 8. 17. Конский А. Право патронатства в Юго-Западной России в XVI в. // ПЕВ. – 1869. – № 15; 1870. – № 4–19; 1871 – № 1, 2. 18. Троицкий П. Н. Основание на Подолии православной епархии под названием Брацлавская и Подольская // ПЕВ. – 1873. – № 5–21; 1874. – № 38–14. 19. Павлович А. Как образовалась уния в Западной и Юго-Западной России. // ПЕВ. – 1869. – № 8. – С. 323–334. 20. Кулиш П. Польская колонизация Юго-Западного края // Вестник Европы. – 1875. – Т. 4. – С. 149–152; К.-ПМДА. – Ф. 3333. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 71–76. 21. Симашкевич М. В. Римское католичество и его иерархия на Подолии. // ПЕВ. – 1875. – № 4–8; 23–24; 1876. – № 1–15; Отд. изд. – Кам'янець-Подільський, 1872. – 501 с. 22. Симашкевич М. В. Историко-этнографический очерк Подолии // ПЕВ. – 1875. – № 4–8; 23–24, 1876. – № 1–15; Отд. изд. – Кам'янець-Подільський, 1875. – Вып. 1; 1876. – Вып. 2. 23. ПЕВ. – 1866. – № 7. – С. 243–246; 1868. – № 2. – С. 60–61. 24. Указатель ПЕВ. 1862–1905. – С. 700–713. 25. Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. – Кам'янець-Подільський, 1876. – Вып. 1. – С. 3. 26. Труды. – Кам'янець-Подільський, 1879. – Вып. 2. 27. Яворовский Н. И. Воспоминания о высокопреосвященном Димитрии, бывшем архипастыре Подольском // ТПЦИАО. – 1911. – Вып. XI. – С. 392–400; Бывший архипастырь Подолии высокопреосвященный Димитрий // Православная Подолия. – 1908. – № 17. – С. 289–302; Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 339. 28. Сецинский Е. Материалы для истории монастырей Подольской епархии // ТПЕИСК. – Кам'янець-Подільський, 1890–1891. – Вып. V. – С. 187–650. 29. Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. Каменецкий уезд // ТПЕИСК. – Кам'янець-Подільський, 1895. – Вып. VII. – 820 с. 30. Баженов Л. В. Основні наукові

школи краєзнавчого вивчення Поділля у XIX–XX ст. // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. Наук. зб. – Хмельницький, 1995. – С. 334–339. 31. Баженов Л. В. Професор В. Б. Антонович і його учні – дослідники Поділля // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т. 1. – С. 163–170.

Olexiy Koshel

THE ROLE OF THE ORTHODOX CHURCH IN FORMING PODIL HISTORIC COUNTRY SCIENTIFIC SCHOOL (THE SECOND HALF OF THE XIX – THE BEGINNING OF THE XX CENTURY)

The article shows the process of formation of Podillya historical, countrystudying scientific school, which is based on the traditions of regional studies. It shows the leading role of the orthodoxal clergy in the formation of this school.

УДК 94 (477)

Любомир Крупа

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ СИРИТ ПІД ПАТРОНАТОМ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

У статті вивчається становище українських сирит у міжвоєнний період в Галичині, значення митрополита Шептицького у їх вихованні та матеріальному забезпеченні.

Забезпечення та виховання дітей-сирит завжди була пріоритетною частиною внутрішньої політики держави, яка в цьому питанні була абсолютним монополістом. З огляду на те, що Україна тільки наприкінці XX століття здобула незалежність проблема сирит була і залишається актуальною. З історичної точки зору цікаво розглянути спроби представників української інтелігенції та духовенства зберегти дітей окресленої групи для нації. Такий підхід дає змогу на сучасному етапі допомогти державним органам проводити повноцінну політику у цьому напрямі, залучаючи до виховання дітей недержавні об'єднання.

Історіографія даної проблеми не достатньо розвинута з декількох причин: по-перше, українська греко-католицька церква радянськими істориками засуджувалась і увага концентрувалась виключно навколо політичних проблем; по-друге, секретність архівних фондів не давала змоги вивчити цю проблему; по-третє, у контексті дослідження діяльності митрополита Шептицького дане питання не висвітлювалось у наукових колах. З огляду на недостатність вивчення становища українських сирит у міжвоєнний період у Галичині і їх зв'язок з митрополитом Шептицьким, критичність забезпечення сучасних закладів для сирит вимагає популяризації даного питання і пошуку альтернативи у їх забезпеченні.

Події першої чверті XX ст. призвели до значного збільшення сирит, які не мали постійного місця проживання та догляду. Під час існування Австро-Угорської імперії влада утримувала державні сиротинці і брала на себе їх повне матеріальне забезпечення. Паралельно з цим створювались громадські заклади для сирит, які також користувалися державною підтримкою. Обставини змінились з часом розпаду імперії, тому громадські сиротинці стали основними закладами з утримання сирит. У цьому випадку їм на допомогу виступила Українська греко-католицька церква в особі митрополита Андрея Шептицького.

Ще під час війни архієпископ активно цікавився проблемою воєнних сиріт, намагався не допустити, щоб українські сироти попали під чужорідний вплив і тим самим були б втрачені для рідної церкви та народу. Перебуваючи у царській неволі, митрополит Андрей продовжував відстоювати права галицьких дітей. Наприклад, Я. Нагурський, говорить: "Знаючи про насильні вивози українських сиріт з Галичини до Таганрогу над Чорним Морем на те, щоб там виховувати їх у православ'ї, Митрополит кілька разів вносив письмові заяви до міністрів царського уряду з протестом проти таких дій, але не одержував ніколи відповіді" [1: 210–203]. Нині важко з'ясувати наскільки достовірна ця інформація, але припускаємо, що такі спроби вплинути на хід подій з боку митрополита були.

В той час на території Галичини працювала група осіб, яка займалась допомогою сиротам. Із метою збільшення масштабів допомоги 12 грудня 1915 р. "Українським комітетом несення помочі вдовам і сиротам, жертвам війни" була започаткована акція зі створення "Краєвого захисту ім. Митрополита Андрея графа Шептицького для сиріт", перші пожертви у який були внесені замість привітань митрополитові з нагоди іменин. Надалі, попри значну державну допомогу, новостворений орган неодноразово звертався до краян із просьбами подавати пожертви для сиріт, які приймало товариство "Дністер" [2: 14–16].

У 1917 р. "Краєвий захист" було перейменовано у "Фонд імені Митрополита Андрея графа Шептицького для сиріт", по поверненні Шептицького до Львова члени привітального комітету (11 вересня 1917 р.), після промови професора К. Студинського, вручили митрополитові 312,00 крон як перший внесок у цей фонд. Щоб надати новій добродійній організації юридичного статусу, митрополит доручив о. В. Лициняку розробити статут фонду, який би зайнявся виключно проблемою допомоги сиротам. За короткий час статут було розроблено і його підписало 12 осіб на чолі з Шептицьким. Намісництво не чинило ніяких перешкод такого роду організаціям, а тому вже 13 березня 1918 р. (документ за № 39657) надало фонду юридичного статусу, про що митрополитові повідомила поліція (20 березня 1918р. документ за № 141).

Вирішення усіх юридичних питань дало змогу 23.03.1918 р. провести перші загальні збори фонду, на яких остаточно затвердили назву організації: "Захист імені Митрополита Андрея графа Шептицького для сиріт", а також призначили Раду захисту на чолі з Шептицьким. Нова організація уже 24 березня 1918 р. викупила у С. Кальчевського та С. Свежавського за 2.400.000 крон територію під назвою Посіч-Майдан загальною площею 3.670 м² лісу. Митрополит мав намір створити такі умови для "захисту", щоб мінімально залежати від державних дотацій та приватних пожертв. Виходячи з цього, 30 травня того ж року було відкуплено від фірми "Адлерсберг і Кальмус", що у Станіславові, деревостани ціною 1.521.000 за 390 м². 15 листопада 1920 р. від імені товариства В. Охримович викупив у митрополії землі у с. Зарваниця площею 232 м². 104 сажні за ціною 324.900 крони, які митрополит оплатив із власного рахунка [3: 77–84]. Усіх витрат товариство зразу не могло покрити, тому взяло позику в митрополита Андрея, а також у товариства "Дністер". Шептицький, повернувшись у 1923 р., з візитації, анулював борг товариства щодо себе в розмірі 750.000 крон. Отже, на 1923 р. "захистові" належало 4.292 м² 104 сажні земель, а в той час це було значне багатство.

Може здатись дивним, для чого було "захисту" стільки земель, адже краще було б відразу матеріально допомогти сиротам. Як правило, Шептицький намагався передбачити ситуацію на декілька кроків наперед. Так було і цього разу – значні земельні та лісові ресурси давали можливість забезпечити сиротинців будматеріалами і паливом; торгівля деревом приносила значні прибутки, які направлялись на потреби "захисту", лісові масиви давали змогу організувати літні табори відпочинку. Основний мотив, який спонукав квалітивно скуповувати землі, полягав у тому, що ціна на них під час воєнних дій була значно нижчою ніж у мирний час. У майбутньому завбачливо створені ресурси становили основну базу матеріального забезпечення сиротинців, навіть, коли чинились значні перешкоди з боку польської влади. На жаль, ці володіння були втрачені після приходу радянських військ та радянської адміністрації, які провели тотальну націоналізацію земель.

Проводячи в 1921–1923 рр. візитацію українських громад в Америці, Шептицький розраховував зібрати там кошти на допомогу сиротам і жертвам війни. Щоб ця акція мала офіційний характер, він добився від Ватикану офіційного звернення до єпископів Америки сприяти зборові допомоги. 24 січня 1921 р. ватиканська канцелярія видала митрополиту Андрею дозвіл старатися про допомогу для українців в Європі та Америці. "Ця священна конгрегація (...) радо дає йому (Шептицькому – Л.К.), та сильно поручає його всім ієрархам, де лише він перебуватиме, щоб порадою та поміччю допомагати вірним, щоби молитвами до Бога і ділами помагали бідним братам Рутенцям" [4: арк. 5]. Отже, С. Понятишин (апостольський адміністратор у США) при написанні спогадів про перебування владики у Америці, припустився помилки твердячи, що "коли б митрополит, приїхав до З'єднаних Штатів понад два роки після війни, був мав рекомендаційного, припоручального листа з Риму, то вже з самого респекту до Апостольської Столиці, латинські єпископи, були б трактували серйозніше справу допомоги нашим сиротам" [5: 111].

Перебування у Сполучених Штатах Шептицький використав ще й для того, щоби зустрітися з високими державними керівниками та посадовими особами: Гардінґом, Г. Ворреном, та Г. Гувером, а також для з'ясування причин несправедливого розподілу міжнародної допомоги АРА, з якої користалась польська адміністрація. Протести й домагання митрополита не мали значного впливу на думки американських політиків. Але попри цю невдачу, збір коштів мав певний успіх – було зібрано від 15 до 23 тисяч доларів [5: 112]. Ця сума значно допомогла у розв'язанні проблем, пов'язаних із матеріальним забезпеченням сиріт у Галичині. Про це свідчать вдячні листи, які почали безнастанно надходити до митрополичого ординаріату від керівників сиротинців із різних частин регіону. Наприклад, 8 квітня 1924 р. надійшов лист із Тернополя від "Сирітського захисту": "В імени сиріт (...) для яких Ваша Ексцеленція ласкаво надіслала так щедрю жертву в грошах і матерії на одіж і біле, складаємо сердечну подяку" [6: арк. 15].

Найбільша користь від поїздки Шептицького до Америки була в тому, що завдяки його старанням українська діаспора консолідувалась і відновила зв'язок із Батьківщиною – Україною. У наступні десятиліття українці за океаном уважно спостерігали за подіями у Галичині, намагалися брати участь у справах, очолюваних митрополитом. Підтвердженням цьому є велика кількість листів із поздоровленнями Шептицькому, а також квитанції переводу грошей на сиротинський фонд [7].

Незадовго діяльність польської влади показала, що закупівельна акція сиротинського фонду, очолюваного митрополитом, була своєчасною і вдалою. 15 березня 1923 р. Варшава отримала з рук "миротворців" офіційний дозвіл на користування галицькими землями. Це давало змогу полякам, які до згаданого рішення встановлювали жорсткі антиукраїнські адміністративні правила, чинити максимальний тиск на українців. Польська антиукраїнська програма не залишила поза увагою і питання допомоги сиротам. 22 квітня 1924 р. до митрополичого ординаріату надійшло повідомлення: "Відколи Польща заволоділа Східною Галичиною стало положення українських сиріт просто безвихідне (...) послідну підмогу дістали українські сироти від польської держави в грудні 1923 р., вона виносила по 35.000 мп. для одної дитини на місяць, то значить одну третю цента американського. Ся плянова польська політика зглядом українських сиріт стремить наглядно до того, щоби крайна нужда приневолювала їх зголошуватися до польських захистів, де їх в дійсности приймають, однак виключно за ціну зміни обряду і народности" [6: арк. 65].

Обставини примушували митрополита ще більше піклуватися про стан сиротинців та дітей, оскільки й так вважав це питання одним з основних у своїй діяльності. Цьому є підтвердженням пастирський лист, написаний після повернення владики до Львова на вимогу польського уряду у 1923 р. Зі змісту послання випливає, що Шептицький розглядав молодь, а між нею і сиріт, як гаранта перспективного майбутнього для України. З огляду на це стає зрозумілим, чому так часто митрополит відвідував різні зохоронки, сиротинці, дитячі та молодіжні організації, а вони в свою чергу звертались до національного душпастиря за матеріальною підтримкою. До митрополичого ординаріату надходила велика кореспонденція з просьбами про матеріальну допомогу, більшість із яких отримувала часткове, а деколи і повне задоволення [6].

Митрополит Шептицький у міжвоєнний період, тісно співпрацюючи з українськими молодіжними організаціями особливу увагу у цьому контексті зосереджував на питанні утримання сиріт. Визначено, що греко-католицька церква в особі митрополита у цьому випадку забезпечила повноцінне утримання закладів для сиріт і виступала на їх захист перед антиукраїнськими факторами. Дана робота є науковою розвідкою у досліджуваній проблемі спрямована на її актуалізацію і потребує продовження досліджень.

Список використаних джерел

1. Нагурський Я. Митрополит Шептицький в літах 1939–1940. Світильник істини /Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові. В 3 т. – Торонто-Чикаго, 1976. – Т.2. – С.181–210.
2. Лициняк В. Фонд імені Митрополита Шептицького для українських сиріт // На поворот Митрополита Андрея графа Шептицького дня 10 вересня 1917 року. – С.14–16.
3. Лициняк В. Товариство "Захист імені Митрополита Андрея графа Шептицького для сиріт" у Львові / Його початок і розвиток по кінець 1925 року// Богословія. – Львів. – 1926. – Т.4. Кн. 1–4 – С.77–84.
4. ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 199.
5. Понятишин П. Митрополит Андрей Шептицький в Америці// Слуга Божий митрополит Андрей Шептицький/ Збірник популярно-наукових доповідей і статей та іншого архівного матеріалу, скомплектований з нагоди відзначень 45-ї і 50-ї річниць смерті митрополита Андрея Шептицького. – Філадельфія, Америка, 1995. – С.102–118.
6. ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 115.
7. ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 108.

Lubomyr Krupa

THE FORMATION AND ACTIVITY OF THE ARPLANAGES CREATED BY THE METROPOLITAN ANDREY SHEPTYTS'KYI

The article reveals the activity of Metropolitan A. Sheptyts'kyi in forming arplanages.

УДК 94 (477)

Наталія Григорук

ОСНОВНІ ВІХИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА МИКОЛИ ЧУБАТОГО (1889–1975)

У статті автор розглядає основні етапи формування та становлення М. Чубатого як вченого. Показано значення діяльності М. Чубатого для дослідження історії України.

Західноукраїнські землі другої половини XIX – початку XX ст. дали чимало видатних українських діячів, учених, людей, відданих українській ідеї, справжніх патріотів.

Були в українському суспільстві сильні духом одиниці, які своїми здібностями та наполегливою працею зуміли побороти всі труднощі та вийти на передові позиції творців української історичної науки. До них належав Михайло Грушевський, група його учнів та однодумців. Серед них визначне місце своєю плідною та різнобічною діяльністю посідає професор, доктор Микола Чубатий.

Проте його чесне ім'я донедавна просто не згадували. Про нього не писали ні в підручниках, ні в енциклопедіях, ні в словниках, не говорили на наукових конференціях. Прізвище Чубатий ні про що не говорило багатьом нашим сучасникам. До середини 90-х

років дослідженням життя і діяльності професора Миколи Чубатого займалися в основному вчені з української діаспори в США. Зокрема, в "Українському історичному" опубліковано статті про вченого професора Михайлом Жданом [4; 5], Ярославом Падохом [12], а англійськомовному "Українському кварталнику" Василем Ленциком.

І тільки в 1994 році Богдан Мельничук з Тернополя одним з перших в Україні опублікував у "Березілі" невелику, але цінну статтю "Микола Чубатий – невідомий і відомий" [9]. А далі з'явилась стаття у "Малій енциклопедії етносторонництва" 1996 р. [19], "Історія Миколи Чубатого" Олега Полянського в "Історичних силуетах" 1998 р. [6] та інші. Однак відсутність ґрунтовної узагальнюючої праці, що висвітлювала б життя та багатогранну діяльність М. Чубатого як історика України, права і церкви, його місце і роль у національному відродженні України, зумовила вибір теми даної статті і подальшого дослідження.

Народився вчений 11 грудня 1889 року в Тернополі в рільничій міщанській родині Дмитра й Параскевії з Зарихтів [14: 38; 15: 318]. Рід Чубатих, за твердженням професора, був заможним і "виводив своє походження з козацького роду". Михайлу Ждану відома "записка у хроніці магістрату Тернополя, що за короля Яна Собеського прибув з Дубна одружений козак Чубатий, який осів на Волині, мабуть після битви під Берестечком" [5: 48]. Від нього й вийшло кілька десятків родин, а між ними й родини Дмитра Чубатого, батька Миколи, які оселилися в Тернополі та в околиці. Свого батька та матір М. Чубатий називає заможними міщанами, свідомими свого міщанського походження [10: 113].

Крім Миколи у сім'ї Дмитра Чубатого була одна донька Текля та три сини Володимир, Теодор та Йосиф. Донька Текля вийшла заміж за о. Іллю Кливака, священика, якого вивезли росіяни на заслання під час першої окупації Тернополя в 1914 році. Під час революції о. Кливак повернувся з заслання до Одеси, де в 1917–1918 роках організував греко-католицьку парафію. Повернувшись до Галичини, виконував обов'язки священика в різних місцевостях. Вдруге ув'язнений більшовиками в 1941 р. помер у тюрмі в Горькому – дружина ж його, сестра Миколи Чубатого, померла восени 1968 року у Львові. Найстарший брат Володимир був державним урядовцем за австрійських, а потім польських часів. Помер у Тернополі після закінчення Другої світової війни.

Другий брат, Теодор, був священиком. Ув'язнений росіянами восени 1914 року, перебував на засланні в Сибірі до революції, потім повернувся в рідні краї і далі був священником у Чорткові. В 1941 році його заарештували більшовики та вивезли на заслання, де він і загинув. Наймолодший брат Йосиф, ще як студент права у 1914 році був мобілізований до австрійської армії. Восени 1914 року потрапив у російський полон. Був вивезений до Ташкенту і помер в таборі полонених [5: 48–49].

Можливо, що в батьківському домі та в його традиціях треба шукати джерела чому найвизначніший член роду Чубатих, Микола віддався науці історії соборної України. Початкову освіту він одержав у школі вправ при вчительській семінарії в Тернополі. Там з 1900–1909 рр. він здобував освіту в українській державній гімназії імені Франца Йосифа, яку завершив іспитом зрілості з відзнакою [2: 146]. 15 лютого 1909 року помер його батько [5: 318].

В 1909–1913 рр. Микола Чубатий студіював теологію у греко-католицькій духовній Семінарії у Львові. Одночасно з цим, за окремим дозволом митрополита Андрія Шептицького, у 1912–1914 рр. ходив на заняття до Михайла Грушевського, професора Львівського університету. "В тім періоді число слухачів виносило біля 15–20. Викладів слухали не тільки майбутні історики, майбутні учителі історії по гімназіях та вчительських семінаріях, а також студенти інших предметів філософського факультету, права, а деколи й теології" [17: 78] – пише у своїх спогадах вдячний учень. Можливо через це після теологічних студій М. Чубатий вирішив не висвячуватись на священика і вступив до Львівського університету, де в 1913–1914 роках на філософському факультеті студіював історію. З початком Першої світової війни він змушений був переїхати в університет до Відня, де в 1914–1916 рр. продовжував історичні студії. Після відступу російської армії з Галичини М. Чубатий повернувся до Львова та завершував там в 1916–1917 роках свої історичні студії. В той же час він, будучи учасником семінару професора Освальда Бальцера, відомого польського історика права, вирішив спеціалізуватися в ділянці українсь-

кого права. Тому по закінченні філософського факультету та здобуття доктора філософії – в серпні 1917 р. – він, за порадою проф. О. Бальцера в 1917–1918 рр. студіював право на правничому факультеті Львівського університету готуючись до габілітації на доцента слов'янського права. Тема наукової роботи, яку він отримав від проф. О. Бальцера була: "Державно-правне становище руських земель Литовської держави під кінець XIV в." [1: 1063–1064].

Микола Чубатий приймав активну участь в історичних подіях відновлення української державності в Західній Україні, як кур'єр і розвідник Центрального Військового Комітету, який готував листопадове повстання. Необхідно відзначити, що Чубатий був активним учасником зайняття Львова українцями в ночі першого листопада 1918 року [13: 187]. З 1 листопада 1918 року він став першим асистентом державного секретаря освіти Агенора Артимовича в уряді Західно-Української Народної Республіки [22: 112]. У січні 1919 року, прем'єр д-р Сидір Голубович включив Миколу Чубатого, як знавця історії українського права в склад 40-членної делегації до Києва для проведення злуки західних та східних українських земель в одну Українську державу, разом з іншими членами делегації брав участь у роботі скликаного Директорією Трудового конгресу України. В цьому ж році він був покликаний викладати історію українського права у Кам'янець-Подільському державному українському університеті [9: 167].

У другій половині 1919 року Чубатий переїхав до Львова і там працював як журналіст у щоденнику "Нова Рада" та редактором тижневика "Правда" аж до їх закриття польською владою в 1920 році. В обох часописах автор помістив приблизно вісімдесят статей [12: 102].

Влітку 1920 року у Львові утворився таємний Український університет. Професор М. Чубатий був запрошений викладати історію українського права на правничому відділі і став членом сенату цієї унікальної високої школи. Цей університет був першою академічною установою, що ввела викладання українського права, як самостійного предмету. З осені 1920 р. до літа 1923 року Микола Чубатий читав лекції з наймолодшої й ще не повністю зрілої науки – історії українського права. Результатом трирічної праці професора був перший підручник цієї ділянки, який подавав джерела та державне право перших двох діб української історії: княжої та литовсько-руської. Його назва така: "Огляд історії українського права. По запискам проф. д-ра М. Чубатого. Історія джерел та державного права". Ця праця мала три видання. Перше у 1921 р. подавало тільки джерела та державне право першої доби, друге у 1922 р. охоплювало першу, доповнену добу й другу та було позначене як "Частина I і II". Третє видання вийшло за сприяння Українського Вільного Університету у Мюнхені в 1947 р. в двох окремих частинах [5: 50].

Показуючи його історичні заслуги, Ярослав Падох писав: "Професор Микола Чубатий належить до найбільш заслужених науковців на основі потрібної заслуги для української науки: як основоположник системи історії українського права, як перший викладач цього предмету та як автор першого – хоч далеко не повного – підручника цієї молоді ділянки української історичної науки. Власне ці три "першенства", більш, як всі інші (а їх чимало) заслуги... професора запевнюють йому тривале й почесне місце серед наших істориків, зокрема серед істориків українського права" [11].

У 1925 році митрополит Андрій Шептицький запросив М. Чубатого викладати історію української церкви на богословському факультеті при греко-католицькій духовній семінарії у Львові. З 1926 року він був прийнятий членом Українського Богословського Товариства. У 1927 р. Богословський факультет було перетворено на Богословську Академію і М. Чубатий продовжував у ній свою працю спочатку як надзвичайний (до 1932 р.), а опісля як звичайний професор аж до 1939 р. [8].

Одночасно професор М. Чубатий писав статті до часописів "Діло" та "Наша Мета" і підготував ряд цінних наукових праць з історії української церкви, зокрема, "Правне становище церкви в Козацькій Державі" (1925), "Державно-правне становище українських земель Литовської Держави під кінець 14 століття" (1926), "Історія Української Католицької Церкви" (1934), "Відродження католицизму у Франції" (1938), "950 літ християнства в Україні" (1938) та інші [1: 1064]. За наукові заслуги Наукове товариство ім. Шевченка 24 вересня 1928 року прийняло його в дійсні члени, у 1932–1935 роках він був членом

його управи, а в роках 1937–1939 він виконував обов'язки заступника директора Історично-філософської секції Товариства [22: 20].

Обраний членом управи Міжнародної організації "Пакс Романа", професор М. Чубатий разом з дружиною, виїхав, як український делегат у серпні 1939 року до США на Міжнародний конгрес цієї католицької організації і у зв'язку з початком Другої світової війни, не зміг повернутись до Львова й залишився там до останніх днів свого життя [13: 188].

В Америці владика кир Константин Богачевський запросив його професором українсько-католицького коледжу св.Василія Великого у Стенфорді, а його дружині дав роботу бібліотекаря. З 1939 – по 1941 роки М.Чубатий працював в цій установі, але працюючи шість днів на тиждень він не мав часу постійно займатися наукою і відновив активну журналістську працю, готуючи для українського католицького тижневика "Шлях" щотижня передову ідеологічну статтю та друкуючись в щоденниках "Свобода" та "Америка". Його журналістський доробок того часу становив приблизно 100 статей [5: 51].

В серпні 1941 року професор М. Чубатий переїхав на постійне проживання до Нью-Йорку, де став співробітником часопису "Свобода", пишучи спершу по три статті щотижня, а після закінчення світової війни по дві. Добре познайомившись з умовами американського життя, він прийшов до правильного висновку, що для поширення правди про Україну серед найширших кіл американського громадянства потрібно видавати англomовний журнал. Тому в 1944 році він заснував "Український Квартальник" якого був редактором 13 років, до 1957 року. В 1947 році він придбав ферму і будинок в штаті Нью – Джерсі та отримав громадянство США [19: 897].

Одночасно з працею, журналіста професор Чубатий багато часу присвячував організації українського наукового життя в діаспорі. У суспільно-політичному житті вчений виступав з принципово позапартійних позицій, відстоюючи національні й регіональні цінності, необхідність розвитку культури, науки і освіти. Завдяки йому в Нью-Йорку відкрився "Дім Української Культури". Він був причетний до відновлення Українського Конгресового Комітету Америки й скликання його Першого післявоєнного конгресу, що відбувся 22 січня 1944 року у Філадельфії. У зв'язку з відновленням діяльності Наукового товариства ім. Шевченка в Німеччині та його реорганізацію на чотири автономні товариства: в Європі, в США, в Канаді та Австралії, професор М. Чубатий став засновником і першим головою НТШ в США (1948–1952 рр.) і заступником Президента Головної Ради НТШ (1952–1955 рр.). При цьому необхідно згадати, що він підтримував міцні зв'язки з американськими науковцями, зокрема з тими, що цікавилися справами України й СРСР й став членом низки американських наукових товариств: "American Historical Association" (1946), "Academy of Political Science – Columbia University" (1946) і ALLSS (1952) [1: 1046].

У 1963–1975 роках М.Чубатий – декан факультету права і суспільних наук Українського Католицького Університету в Римі, який заснував Блаженніший Патріарх Йосип Сліпий. Він був теж професором церковного права в Українському Вільному Університеті у Мюнхені (1946–1975 рр.) [16: 9]. В 1965 році професор М. Чубатий стає членом ініціативної групи створення Українського Історичного Товариства і до останніх днів свого життя був членом Управи даного Товариства. Помер видатний український вчений, історик права та церкви, педагог, відомий громадський діяч діаспори, проф. Микола Чубатий 10 липня 1975 року у Матавані, штат Нью-Джерсі, США.

"Діяльність проф. Чубатого, – відзначає Осип Кравченко, – багатогранна. Як суспільний діяч та організатор він – одна з найзнаменитіших постатей української еміграційної діаспори. Те саме сміливо можна сказати про нього як науковця. Його науковий доробок величезний, і сюди входять численні монографії та більші чи менші наукові статті" [7: 587].

Необхідно відмітити значення професора Чубатого для справи репрезентації української науки на Міжнародних форумах. Так, переборовши різноманітні перешкоди, він узяв участь у трьох Міжнародних Конгресах Історичних Наук. На VII-му, що відбувся у Варшаві 1933 р. він читав доповідь на тему: "Предмет історії українського права", що викликала живу й творчу дискусію над цим предметом. На X-у Міжнародному конгресі історичних наук в Римі 1955 р., в якому проф. Чубатий взяв участь, як член американської делегації, вів полеміку по реферату професора А. Л. Сідорова на тему: "Основные проблемы и некоторые итоги развития советской исторической науки". Завдяки поглибле-

ним контактам з організаторами чергового, XI-го Міжнародного конгресу істориків в Стокгольмі у 1960 р. проф. Чубатий виступив з доповіддю: "Київська Русь та виникнення трьох східнослов'янських націй", яка стала предметом дискусій, в якій взяли участь відомі радянські академіки М. Тихомиров і Б. Рибаків, а згодом "Вопросы истории" № 12, 1960 р. і "Український історичний журнал" № 3, 1961 р. [20]. Використовуючи значне коло джерел – історичних, археологічних, філологічних, етнографічних, спираючись на твердження авторитетних учених з цієї проблематики як українських, так і зарубіжних, М. Чубатий в доповіді на Конгресі, а потім в однойменній праці, яка була опублікована у 178 – у тому "Записок НТШ" за 1964 рік стверджує, що український народ має окреміший, цілком самобутній шлях свого тривалого історичного розвитку, багатовікові традиції власного національного і державного життя, цим самим спростував теорію існування єдиної давньоруської народності [18].

Підсумком наукової праці на чужині стала відома фундаментальна монографія Миколи Чубатого "Історія християнства на Русі – Україні", два томи якої вийшли у Римі відповідно у 1965 та 1976 рр. В ній він подав цілісну картину поширення християнства і становлення християнської церкви в Україні, простежив, щоправда з позицій українського католика, історичну канву міжцерковних відносин і розколу Української церкви.

В радянський період наукова діяльність проф. Миколи Чубатого оцінювалась однозначно негативно і тільки сьогодні почався процес її наукової реабілітації.

Список використаних джерел

1. Андрусак Т. Чубатий Микола // Довідник з історії України (А–Я): Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / За заг. Ред. І. Підкови, Р. Шуста, 2-е дооп. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – С. 1063–1064.
2. Губчак М. Українська державна гімназія в Тернополі // Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина. Регіональний Історично-Мемуарний Збірник. – Т. 1. – 2-ге видання Комітету "Тернопільщина", Філадельфія, ПА, 1983. – С. 137 – 149.
3. Гуцал П., Ткачук М. Дослідник історії церкви і права: (Микола Чубатий) // Історичний календар 99. – К., 1998. – С. 351.
4. Ждан М. Микола Чубатий. З нагоди 80-ліття. – Мюнхен, 1970. – С. 8.
5. Ждан М. Микола Чубатий // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 47–62.
6. Історія Миколи Чубатого: (Життя та діяльність громадського діяча) // Полянський О. Історичні силуети. – Тернопіль, 1998. – С. 107–110.
7. Кравченко О. Микола Чубатий (1889–1975) // Шляхами Золотого Поділля Тернопільщина і Скалатщина. Регіональний Історично-Мемуарний Збірник. – Т. III. – Філадельфія, ПА, ЗАС, 1983. – С. 585–587.
8. Мельничук Б. Маємо змогу доповнити "Березіль", або Слово про Миколу Чубатого // Тернопіль вечірній. – 1994. – 13 липня.
9. Мельничук Б. Микола Чубатий – невідомий і відомий // Березіль. – 1994. – № 9–10. – С. 167 – 168.
10. Остап'юк Б. Тернопільські міщани // Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина. Регіональний Історично-Мемуарний Збірник. – Т. 1. – 2-ге видання Комітету "Тернопільщина", Філадельфія, ПА, 1983. – С. 99 – 118.
11. Падох Я. Історична заслуга проф. Миколи Чубатого // Свобода. – № 179. – 1975.
12. Падох Я. Микола Чубатий (1889 – 1975) // Український історик. – 1975. – № 3 – 4. – С. 100 – 111.
13. Спогад і життєпис проф. д-ра Миколи Чубатого // Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на Західних Землях України. Зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. – Нью-Йорк, 1973. – С. 175 – 189.
14. Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО). – Ф. 487. – Оп. 1. – Спр. 288. – С. 38.
15. ДАТО. – Ф. 487. – Оп. 1. – Спр. 291. – С. 318.
16. Український Вільний Університет. – Мюнхен, 1958. – С. 9.
17. Чубатий М. Додаткові спомини про Михайла Грушевського з 1912–1914 років // Український історик. – 1975. – № 3 – 4. – С. 78 – 79.
18. Чубатий М. Княжа Русь – Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй // Записки НТШ. – Т. 178. Нью-Йорк-Париж, 1964. – С. 159.
19. Чубатий М. Д. (український правознавець і історик церкви, відомий громадський діяч діаспори) // Мала енциклопедія етноджерелознавства. – К., 1996. – С. 896 – 897.
20. Чубатий М. Найбільший історичний Конгрес, Америка, 17 жовтня 1955 р.
21. Чубатий Микола (11.12.1889 – 21.7.1975) – український вчений, історик права та церкви, педагог і публіцист // Підкова І. З., Шуст Р. М. Довідник з історії Ук-

раїни: В 3-х т. – К., 1999. – Т. 3. – С. 591. 22. Центральний державний історичний архів у Львові (далі ЦДІА у Львові). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 372. – С. 20. 23. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 390. – С. 112. 24. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 451. – Оп. 2. – Спр. 816. – С. 1–71.

Natalia Hryhoruk

THE MAIN PERIODS OF LIFE AND ACTIVITY OF THE PROFESSOR MYKOLA CHUBATYI (1889–1975)

In the article the author observes the main stages of formation and establishment M. Chubatyi as scientist. The meaning of M. Chubatyi activity for the investigation of history has been shown.

УДК 94 (477) (19)

Леся Костюк

ПУБЛІЦИСТИЧНА СПАДЩИНА О. КАНДИБИ-ОЛЬЖИЧА У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

У статті на основі матеріалів досліджено публіцистичну спадщину О. Кандиби-Ольжича. Розглянуто процес становлення та еволюції національно-патріотичних поглядів діяча. Визначено роль О. Кандиби-Ольжича як публіциста, виховника, громадянина в історії національного відродження України.

Розбудова незалежної держави, можлива, лише за умови поваги до власних сторінок історії, повернення із забуття сотен імен та історичних фактів з історії українського народу. Творення сучасної, національної державності змушує нас звернутися до свого славного минулого, яке було утрачене фатальною шкідливістю десятиліття, що насаджувалося нам псевдодержавою, яка в свою чергу викоринювала з національного ґрунту традиції державотворення.

У цьому зв'язку важливу цінність, наукове та практичне значення має діяльність відомого українського вченого і суспільно-політичного діяча О. Кандиби-Ольжича (1907–1944) у національному відродженні українського народу, у формуванні його національної свідомості. Саме на Тернопіллі урочисто святкували 90-річницю з дня народження О. Кандиби-Ольжича. До цієї дати студентське наукове товариство історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка організувало наукову студентську конференцію "Спадщина О. Кандиби-Ольжича у контексті національного відродження України".

О. Кандиба-Ольжич – блискучий науковець, поет, перекладач, публіцист, активний політичний діяч і видатний організатор культурного життя України.

Доробок О. Кандиби-Ольжича не великий: налічує 30 праць та 8 рецензій [32]. Переважна більшість з них не втратила своєї наукової вагомості й сьогодні. Не можна сказати, що роль О. Кандиби-Ольжича в національному відродженні кінця 30 – початку 40-х рр. ХХ ст. не цікавила вчених.

Для написання даної статті автор залучає широке коло джерел, різних за походженням та інформаційними можливостями. Головний масив праць зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Дослідження діяльності вченого можна поділити на три напрямки. Перший напрямок – це праці, які показують О. Кандибу-Ольжича, як поета. Серед дослідників цього напрямку слід назвати

Бойка Ю. [1], Ковалів Ю. [8], Лисенко Н. [10]. Дані дослідники в своїх розвідках подають коротку характеристику поетичні спадщині О. Кандиби-Ольжича, також показують його як прозаїка.

Особливо плідно вивчалася наукова діяльність публіциста вченим діаспори Л. Винаром [2], також знаходимо ряд публікацій у "Самостійній Україні" [3] та "Українському історичному" [12]. Дослідниками використовуються збірники та творів, значно нові підходи до вивчення наукової спадщини О. Кандиби-Ольжича, що розширить джерельну базу дослідження.

Вивчення політичної діяльності О. Кандиби-Ольжича припадає на другу половину ХХ століття. У цей період виходять окремі узагальнюючі праці, які містять нові оцінки політичного життя України кінця 30 – початку 40-х років ХХ століття. Статті Ждановича О. [4], Мельника Б. [11] Акцентується увага на політичній діяльності публіциста і яке місце він відіграє в політичному житті України. Переважно праці носять науково-популярний характер.

Тому потреби сьогодення висувують на перший план дослідження постаті О. Кандиби-Ольжича як публіциста. Цим, власне, і зумовлюється актуальність цієї статті.

Мета дослідження проаналізувати публіцистичну спадщину О. Кандиби-Ольжича. Розуміючи складність та багатоплановість досліджуваної проблеми автор зосередив головну увагу на вирішенні наступних завдань: охарактеризувати праці та показати внесок публіциста в розвиток тогочасної історичної науки; окреслити особливості його виховної, культурологічної та національної концепції; з'ясувати особливості суспільно-політичного світогляду вченого на різних його етапах публіцистичної діяльності кінця 30-х – початку 40-х років ХХ століття; узагальнити внесок О. Кандиби-Ольжича – публіциста у контекст національного відродження України.

Вчений виступає автором ряду статей, які друкувалися у часописах "Проблем", "Студентський вісник", "Сурми", "Український вісник", "Українське слово". Зокрема, він зосереджує свою увагу на літературознавчих, культурознавчих, політичних, освітніх та виховних проблемах, це прослідковується у його статтях "Весняні ігрища" [5], "Українське дошкілля" [6], "Виховання молоді" [7], опубліковані у 1941 році. У його розумінні, національне виховання молодого покоління має на меті "виплекати гармонійний, цілісний та сильний тип людини – українця" [9: 147]. Основною рисою цього виховання мала бути національність змісту і форми. Освітній матеріал у національній педагогіці повинен бути підпорядкований етично-виховним завданням для формування духовного типу і характеру та озброєння знаннями для життєвої боротьби [7: 112].

О. Кандиба-Ольжич у своїх працях наголошував, що виховання від дошкільного віку і до повноліття має бути нерозривним процесом з єдиною лінією розвитку та продуманою системою, яка взаємодоповнюється такими складовими: домашнє виховання, шкільне виховання. Виховна система молодіжних організацій. Отже, українська молодь повинна "зазнати" національного виховання [7: 113].

Вказуючи на важливість дошкільного виховання (діти від 4 до 7 років), в основі якого на думку О. Кандиби-Ольжича "повинна лежати народність як підвалина національної культури взагалі" [6: 164]. Він підкреслював, що уже з цього віку необхідно починати розбудову національного виховання молоді й цілого народу. "Народна пісня, музика, читане і писане слово, дитячий театр, вертеп, образотворчі засоби – все, що складає національну самобутність, кращі зразки світової літератури, – на думку автора, – повинні всеціло ввійти в щоденне життя дитини" [13: 165]. Виховання українського дошкільника повинно бути за формою і змістом. Своїм спрямуванням, справді українським і національним, невід'ємним, основу якого має складати народна культура. "У дошкільника, – писав О. Кандиба-Ольжич, – необхідно плекати такі риси характеру, як волю, активність, мужність, справедливість, почуття обов'язку та відповідальності, пошану й любов до батьків і родини, що є одним із істотних виховних завдань, релігійні почуття" [6: 168].

За О. Кандибою-Ольжичем, в основі навчання і виховання доросту (8–15 р.) має лежати історична традиція українського народу з її героїкою та романтикою княжої, козацької доби. У цьому віці актуальним є колективна праця в молодіжних організаціях. Освітній матеріал у цьому віці має бути, безоглядно вартісний та виховний [5: 105]. В період

юнацтва (16–18 р.), – зазначав О. Кандиба-Ольжич, – відбувається остаточне формування особистості і характеру. Це найвідповідальніший період виховної роботи над молоддю [7: 114]. "Література, лекції, спорт, наполеглива самостійна праця повинні ввійти в життя юнака як невід'ємна основа", – рекомендував О. Кандиба-Ольжич [31: 148].

Коли спробувати узагальнити погляди О. Кандиби-Ольжича на проблеми виховання та навчання, то слід відзначити наступні моменти. Він прагнув розробити власну концепцію націоналістичної педагогіки, застосувати і підпорядкувати її етнічно-виховним завданням. Метою національної освіти й виховання, на думку автора, є формування активної особистості, здатної до "життєвої боротьби", наділеної відчуттям власної гідності й великого самовизначення.

У літературознавчих статтях О. Кандиба-Ольжич аналізує творчість як окремих письменників "Василь Мисик" [14], "Дмитро Фальківський" [15], так і літературний процес загалом "Два світобачення" [16], "Голод і сучасна українська література" [17], "Сучасна українська поезія" [18]. Він переймається гордістю за тих українських письменників, "у творчості яких відчувається могутній потяг до досягнення національного ідеалу" [17: 245]. Така література, на думку автора, не тільки відмінна від російської – споглядальної та "безхарактерної", а й вирізняє нашу культуру "у цілій Європі" [16: 143].

Заслужують на увагу також статті О. Кандиби-Ольжича, які безпосередньо пов'язані з його революційною діяльністю члена ОУН. Програмними для ОУН, важливими для кожного українця стали "Українська історична свідомість" [19], "Дух руїни" [20], "Наші завдання" [21], "Український націоналізм" [22], "У двадцятиліття" [23], "Вояки – будівничі" [24], "Український міт" [25].

Головна ідея, яка проходить через його статті, через все його життя – це ідея пробудження національної самосвідомості народу та ідея націоналізму.

У статтях "Дух руїни", "Вояки – будівничі" О. Кандиба-Ольжич проаналізував причини поразки національно-визвольних змагань українців першої половини ХХ століття, назвавши серед них: геополітичне становище України на межі Захід – Схід, загарбницьку політику сусідів, водночас – публіцист підкреслив внутрішні причини, що зумовили втрати державної незалежності України. Щоб не було повторення історії, О. Кандиба-Ольжич звертається до своїх сучасників і політичних діячів із заповітом "боротися і перемогти" [24: 282].

Виступаючи на захист української держави, О. Кандиба-Ольжич звертається до всіх українців із закликом "повернути Україні перше місце на Сході Європи й виправдити своє почесне місце на грані двох світів" [25: 256].

Та, насамперед, слова О. Кандиби-Ольжича – публіциста були звернені до широкого українського загалу, від глибини національного самоусвідомлення, якого залежала й залежатиме доля українства. Саме відсутність національної ідеї у свідомості широкого загалу українців, на думку О. Кандиби-Ольжича, призвела до поразки за незалежність у кінці 30 – початку 40-х років ХХ століття.

О. Кандиба-Ольжич розглядав свідомість, як одну з найнеобхідніших умов існування нації. За О. Кандибою-Ольжичем "національно свідомою людиною активно включається в політичну боротьбу". "Така свідомість, – пише діяч, – дає вихід найбільш істотним і органічним проявам національної спільноти у відповідності до свого часу" [22: 297]. Саме національна свідомість, зазначив публіцист, лежить в основі справжнього українського націоналізму, розвиток якого до рівня державної ідеології є справою, що веде Україну із столітньої неволі [22: 298].

В розвідках політичного характеру автор розглядає історію як певну театральну декорацію на величезному спектаклі людства, якому основне не зовнішнє його оздоблення, саме дійство, де і проявляється ті чи інші ідеали, почуття і наміри людства та цілих народів. У минулих століттях О. Кандиба-Ольжич знаходить у Європі мужність, романтику пошуків нових ідеалів, а головне – він знаходить у битвах і змаганнях народів войовничість духа, прагнення принести на арену людства свої, вироблені тисячоліттями, грані бачення світу. Таким чином, на думку публіциста, кожен із народів в історичних змаганнях взаємодоповнюють і взаємозбагачують загальну картину людського співжиття, пропагуючи тим самим у світі добро й зло. Тобто, як кожна окрема людина, народ у сприй-

нятті О. Кандиби-Ольжича теж має свій певний характер, що зазнає змін у певних історичних ситуаціях.

Публіцист у своїй розвідці "Український міт" зазначає, що формування кожного етносу залежить від географічного розташування його основного поселення, в якому виростає цей народ. "Та, і не це головне, – на думку автора, – а головне духовні орієнтири, що виступають на передній план" [25: 260].

О. Кандиба-Ольжич робить певні порівняння стародавньої і сучасної історії Європи. "В стародавній історії бачиться чисте устремління звільнення Духа, а у сучасній Європі існує агресія, яка своєю метою ставить все й нові не тільки матеріальні завоювання, а й знищення у підкорених народів їх духовний самобут" [25: 260].

Виступаючи із своїми думками у пресі, О. Кандиба-Ольжич не намагався сподобатися певним політичним колам, а прагнув вивчити своїх земляків думати по-державницькому.

Крім політичних статей у 30–40-х роках О. Кандиби-Ольжичу належить багато дописів "культурного змісту". На сторінках багатьох часописів, діяч виступає з розвідками "Українська культура" [26], "Національна культура" [27], "Облога культури" [28], "До проблеми культурної ділянки" [29], "Культурна політика українського націоналізму" [30]. Аналізуючи український культурний процес, О. Кандиба-Ольжич писав, що кожний великий рух творить новий тип культури, опертий на національних джерелах духовності народу. Тільки національна культура, оперта на духовній природі та її історичній традиції, зможе забезпечити органічний вияв творчих сил кожної людини й нації в цілому [26: 204].

Також публіцист у своїх розвідках "Облога культури" і "Культурна політика українського націоналізму" визначає основні засади організаційної національної культурної політики. По-перше, важливою засадою культурної політики, на його думку, є стимуляція, а не адміністрування мистецтвом і наукою, бо джерелом мистецтва є творча воля [28: 140], по-друге, необхідність становлення національної теорії мистецтва та організація його масового споживання [30: 227].

О. Кандиба-Ольжич відкидає в українській культурі "драгоманівщину – фактичне узагальнення української духовності від Москви" [26: 154], а згодом заперечує заклик ще раз проголошений у 20-х роках ХХ століття М. Хвильовим – про орієнтацію української культури на сучасну Європу. Публіцист був ознайомлений з основними концепціями М. Хвильового "азіатського ренесансу", про це свідчать статті "Сучасна українська поезія" та "Українська культура". Зокрема у статті "Українська культура" знаходимо чітке резюме поглядів М. Хвильового: "Біг думок такий: більшовицька революція скінчилась, прийшла реакція захланної Москви: майбутнє лежить у відродженні нації і суверенності української духовності" [26: 156].

Концепція культури О. Кандиби-Ольжича дістала назву політично мілітарної. Так далі зустрічаємо у статті "Українська культура", що М. Хвильовий закликає орієнтуватися на психологічну Європу, яка має стати частиною "азіатського ренесансу". Автор доцільність такої орієнтації заперечував. Він дає таке пояснення у своїй розвідці: "Противенство українського духовного життя – та життя і мистецтва європейського – є безсумнівне. У нас ідеалізм і певність посідання найвищих правд, а поруч з тим матеріалізм Європи і мертво шукання за формою. Тут войовничість там пасифіські страхи... Україна становить у Європі окрему психологічну область, тому треба поставити під знак питання конечність нашої культурної орієнтації на сучасну Європу" [26: 158].

Сьогодні культурні пріоритети в багато в чому змінилися – виявили свою очевидну життєвість в принципі європейської демократії та гуманізму. Але вони ні в якому розумінні не йдуть у розріз О.Кандиби-Ольжича ідеями національної культури, яка виражає ідеали народу – культури, що саме вона, а не ідеологія формує духовність нації, бо ті явища переходять із генерації в генерацію, забезпечуючи духовну тяглість; його художніми ідеями, як за суттю своєю утверджують єдність людського роду з неспокойним серцем на єдиній і незмінній землі.

Отже, діяльність О. Кандиби-Ольжича як талановитого публіциста становить виняткове місце в доробку української преси ХХ століття. Публіцистична спадщина діяча, тісно пов'язана з доробком О. Кандиби-Ольжича як політика та письменника, відіграла ва-

гому націотворчу роль, впливаючи своїм соборницьким змістом на свідомість тисяч українських читачів. Майстерно володіючи словом, митець пробуджував національні почуття в українському загалі, тим самим відігравав роль одного з ідеологів національного відродження.

Список використаних джерел

1. Бойко Ю. О. Ольжич як поет // Український історик. – Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1986. – № 1 – 2. – 164 с.
2. Винар Л. Головний період наукової діяльності О. Кандиби: 1931–1940 // Український історик. – Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1986. – № 1–2. – С. 40–41.
3. “Доктор Олег Кандиба-Ольжич” // Самостійна Україна. – 1950. – № 6–7. – С. 7.
4. Жданович О. Революційний шлях О. Ольжича // Розбудова держави. – Зарево, 1955. – С. 103 – 105.
5. Кардаш Д. Весняні ігрища молоді // Пробоєм. – 1941. – № 2. – С. 104–106.
6. Кардаш Д. Українське дошкілля // Пробоєм. – 1941. – № 3. – С. 163–169.
7. Кардаш Д. Виховання молоді // Альманах “Сурми”. – 1941. – С. 111–114.
8. Ковалів Ю. Героїчний епос О. Ольжича // Слово і час. – 1994. – № 6. – С. 7.
9. Купина Н. Педагогічні ідеї О. Ольжича // Спадщина О. Кандиби-Ольжича у контексті національного відродження України. – Тернопіль, 1999. – С. 147.
10. Лисенко Н. Поет, учений, борець // Дивослово. – 1998. – № 8. – С. 85.
11. Мельник В. Поет він і воєн // Буковинський журнал. – 1994. – № 1–2. – С. 32.
12. Наукова діяльність О. Кандиби // Український історик. – Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1985. – № 1–2. – С. 27.
13. Неживий І. Народознавчі традиції в педагогічних ідеях О. Ольжича // Формування громадської самосвідомості молоді. – Донецьк, 1995. – С. 164–165.
14. Ольжич О. Василь Мисик // Ольжич О. Незнаному Воякові. – К., 1994. – С. 152–159.
15. Ольжич О. Дмитро Фальківський // Ольжич О. Незнаному Воякові. – К., 1994. – С. 159 – 167.
16. Ольжич О. Два світобачення // Ольжич О. Незнаному Воякові. – К., 1994. – С. 139–145.
17. Ольжич О. Голод і сучасна українська література // Ольжич О. Незнаному Воякові. – К., 1994. – С. 145–152.
18. Ольжич О. Сучасна українська поезія // Ольжич О. Незнаному Воякові. – К., 1994. – С. 173 – 189.
19. Ольжич О. Українська історична свідомість // Ольжич О. Незнаному Воякові. – К., 1994. – С. 242–256.
20. Ольжич О. Дух руїни. По сторінках історії // Ольжич О. Незнаному Воякові. – К., 1994. – С. 282–294.
21. Ольжич О. Наші завдання // Ольжич О. Незнаному Воякові. – К., 1994. – С. 306–307.
22. Ольжич О. Український націоналізм // Ольжич О. Незнаному Воякові. – К., 1994. – С. 297–306.
23. Ольжич О. У двадцятиліття // Ольжич О. Незнаному Воякові. – К., 1994. – С. 297.
24. Ольжич О. Вояки – будівничі // Ольжич О. Незнаному Воякові. – К., 1994. – С. 273–280.
25. Ольжич О. Український міт // Ольжич О. Незнаному Воякові. – К., 1994. – С. 256–264.
26. Ольжич О. Українська культура // Ольжич О. Незнаному Воякові. – К., 1994. – С. 152–159.
27. Ольжич О. Національна культура // Ольжич О. Незнаному Воякові. – К., 1994. – С. 230–231.
28. Ольжич О. Облога культури // Ольжич О. Незнаному Воякові. – К., 1994. – С. 230–231.
29. Ольжич О. До проблеми культурної ділянки // Ольжич О. Незнаному Воякові. – К., 1994. – С. 186–199.
30. Ольжич О. Культурна політика українського націоналізму // Ольжич О. Незнаному Воякові. – К., 1994. – С. 227–228.
31. Уманська Н. Ольжич про національне виховання молоді // Спадщина О. Кандиби-Ольжича у контексті національного відродження України. – Тернопіль, 1999. – С. 147–149.
32. Штогрин Д. О. Кандиба-Ольжич. Бібліографія // Український історик. – Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1985. – № 1 – 4. – С. 87–105.

Lesja Kostjuk

PUBLICISTS HERITAGE O. KANDYBA-OLZHYCH IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN NATIONAL REVIVAL

On the basis of the published materials O. Kandyba-Olzhych publicists heritage has been investigated in the paper. The process of maturing and evolution of national and pa-

triotic view points of the figure have been analyzed. The place of the O. Kandyba-Olzhych, as a publicists, educator, citizen in the history of Ukrainian national revival.

УДК 94 (477)

Юрій Молінський

ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МИРОНА ТАРНАВСЬКОГО У 1919 Р.: ЧОРТКІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ

В статті аналізується військова діяльність Мирона Тарнавського, як командира Другого корпусу ГА в ході Чортківської наступальної операції Галицької армії 1919 р.

Цього року Західна Україна святкуватиме 85-у річницю національно-демократичної революції та проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Серед багатьох її діячів особливе місце посідають військові, адже з перших днів свого існування молода республіка змушена була вести важку і кровопролитну боротьбу проти агресії з боку Польщі, яка розв'язала війну проти новопосталої української держави. Одним з таких діячів є кадровий український військовий командир Другого корпусу Галицької армії згодом її командуєчий, генерал Мирон Тарнавський.

Розглядаючи постать Мирона Тарнавського та його військову діяльність в ГА не можна оминати важливої події в історії польсько-української війни – червеневого наступу 1919 р. Галицької армії (далі ГА), який в історіографії відомий, як "Чортківська офензива". Під час її проведення він проявив себе, як вмільний керівник, талановитий полководець, що у слушний момент розгорнув наступальні дії свого корпусу проти ворога. Сам Мирон Тарнавський у своїх спогадах зазначав "... офензива, що її започаткував наступ на Чортків була хіба безпрецедентним в історії нових боїв. Армія без набоїв перейшла в наступ і довгі тижні гнала перед собою чисельнішого і в стократ сильнішого ворога" [1: 48].

Тому актуальним є осмислення ролі і місця М. Тарнавського у плануванні і здійсненні Чортківської операції ГА, з'ясування його позитивних рішень і дій та допущених прорахунків, що в повній мірі характеризують його військову діяльність на цьому етапі. Користуючись порівняльно-історичним, та проблемно-хронологічним методами потрібно вивчити і узагальнити діяльність М. Тарнавського в період червеневого наступу ГА. Метою даного дослідження є поетапне дослідження усієї Чортківської операції загалом та дій Другого корпусу М. Тарнавського зокрема, ролі і місця М. Тарнавського у плануванні цієї операції.

Якщо історії ЗУНР та проблематиці польсько-української війни присвячено чимало праць в т. ч. в сучасній історіографії, то питання військової діяльності М. Тарнавського зокрема в період Чортківського наступу не знайшли ще належного висвітлення в історіографії. Існує лише опосередкована інформація в окремих працях, зокрема таких, як "Трагедія Галицької України" О. Магаса [2: 99], багатотомному виданні "Українська Галицька Армія – матеріали до історії", що видавалися за кордоном. Появилися і нові наукові праці з історії національно-демократичної революції на західноукраїнських землях, а саме "Польсько-українська війна 1918–1919 р." М. Литвина [3: 590], "Українська республіка Галичан" С. Макарчука [4: 190] та інші. Але ці наукові видання не в повній мірі розкривають військову діяльність Мирона Тарнавського. Стосовно видань, що досліджують Мирона Тарнавського, як військового діяча, то вони переважно мають біографічно-описовий характер. Такі видання, як "Мирон Тарнавський Начальний Вождь ГА" М. Гордія [5: 136], що вийшло в 1936 році, а також сучасні видання "Генерал Мирон Тарнавський життя і чин" Б. Якимовича [6: 89] та "Генерал Мирон Тарнавський" О. Панькевича [7:

90] носять суто оглядовий характер. А щодо військової діяльності М. Тарнавського в період т. зв. "Чортківської офензиви" Галицької армії взагалі містять мізерні дані.

Отже, М. Тарнавський народився 29 серпня 1869 року в селі Бариліві Бродівського повіту (нині Радехівський р-н) на Львівщині, в сім'ї греко-католицького священика. Навчався в німецькій гімназії у Бродах (нині гімназія ім. І. Труша). Після закінчення старшинських курсів у Львові служив у 30-у батальйоні австрійської армії у Бродах. Згодом отримав хорошу військову освіту у Відні, де закінчив у 1892 році офіцерську школу. Військову службу проходив у різних гарнізонах Галичини: Бродах, Перемишлі, Самборі. У 1909 році в ранзі капітана був призначений командиром сотні 35-о Золочівського піхотного полку. З перших днів світової війни перебував на російсько-австрійському фронті, а своє бойове хрещення приймає під Радзивиловом [8: 844]. Неодноразово відзначається в боях влітку і восени 1914 року під Красним, Буськом, Львовом, Перемишлем, Санчом. В ході Першої світової війни був поранений. За бої 1917 року отримав Хрест Залізної корони і німецький Залізний хрест [9: 11].

З січня 1916 до весни 1917 року М. Тарнавський був призначений командиром вишколу легіону УСС. Під час рейду австро-німецьких військ виконував важливі завдання командування, зокрема командував полком, був офіцером штабу корпусу, референтом зв'язку з українським населенням Правобережжя, комендантом 14-и тисячного табору військовополонених під Києвом [10: 248]. Перебуваючи на цих посадах, він у великій мірі дбав про українські справи. Восени 1918 року вивів до Польщі, минаючи Галичину округним шляхом через Вінницю-Шепетівку-Дубно-Луцьк-Ковель на Краків мазурський полк [1: 69].

У Галицькій армії ЗУНР М. Тарнавський з 13 лютого 1919 року, де очолював команду Другого "Осадного корпусу", що під час польсько-української війни оточував Львів. Після Чортківського наступу 7–28 червня 1919 р. Галицької армії, Мирону Тарнавському було присвоєно звання генерала-четаря і доручено командування всією Галицькою армією. Після переходу ГА за Збруч М. Тарнавський пережив дні триумфу і трагедії обох українських армій. Під його керівництвом стрільці ГА 30-го серпня 1919 року оволоділи Києвом, але уже в листопаді цього ж року Галицька армія, від постійних бойових дій та епідемії тифу опинилася на грані знищення. Рятуючи армію, генерал М. Тарнавський уклав договір з Добровольчою армією генерала А. Денікіна, за що був звільнений з посади командуючого армією і переданий під суд військового трибуналу, за рішенням якого виправданий [11: 12].

При переході ГА до складу Червоної армії, в березні 1920 р. М. Тарнавський покидає її у зв'язку з політичними обставинами. Довший час переховується від більшовиків у Києві. В липні 1920 р. разом з ліквідаційною комісією ГА під ім'ям Мирон Терлецький [13: 344] переїздить в Галичину, де одразу був заарештований польською владою і відправлений у табір військовополонених у Тухолі, біля Гданська на Поморі, де перебував до січня 1921 року [14: 86].

Після звільнення з табору військовополонених переїжджає в Галичину і поселяється в селі Черниця Бродівського повіту де прожив до кінця життя. Помер генерал ГА Мирон Тарнавський 28 липня 1938 року і похований на Янівському цвинтарі у Львові.

Для докладнішого визначення місця і ролі М. Тарнавського у командному складі ГА під час Чортківського наступу, слід ґрунтовніше дослідити не тільки хід самої операції, але і її передумови, особовий склад корпусів, співвідношення сил ГА та польського війська.

Отже, на початок червня 1919 року, в результаті польського травневого наступу, ГА опинилась у так званому "трикутнику смерті", невеликому клаптику подільської землі між річками Дністер – Збруч, залізницею Гусятин-Чортків-Заліщики, де зайняла кругову оборону. Таке становище ГА було зумовлено цілим рядом причин. На середину травня, посилена 80-и тисячною армією генерала Ю. Галлера [3: 341] польські війська перейшли в наступ на всій лінії 300-кілометрового фронту [15: 46]. Значна перевага польської армії в живій силі (100 тис.) і техніці над Галицькою 36-тис. армією [3: 353] зумовила її швидке просування.

Травневому наступові польської армії сприяла і політична стабілізація відносин Польщі з сусідніми державами. Так, Польща заручилася перемир'ям з Чехословачиною, припинилися бойові дії за інші спірні території, отримано підтримку з боку Румунії, крім того, Червона армія не вступала в бойові дії проти Польщі на інших фронтах. Суттєвим недоліком бойових груп і частин ГА було слабе управління тилами. Часто їх командири не мали надійного зв'язку з вищими штабами та між собою, що порушувало ефективну взаємодію в боях. Не кращим чином діяла і розвідка [16: 19]. Саме ці фактори дозволили польській армії діяти більш розкуто в Галичині.

Починаючи з двадцятих чисел травня 1919 р., ситуація кардинально змінилася. 21 травня за категоричним протестом Д. Ллойд-Джорджа і керівника американської місії допомоги країнам Східної Європи Г. Гуверга, Польща змушена була зняти і перекинути на інший фронт декілька дивізій армії генерала Ю. Галлера. До того ж з категоричною вимогою припинити наступ виступила Найвища Рада в Парижі [3: 363], а уже 25 травня прийшло попередження від президента США В. Вільсона з вимогою відвести армію генерала Ю. Галлера з Галичини. По-друге, загострилися відносини з Чехословачиною, які загалом переросли у збройний конфлікт, що змусило Ю. Пілсудського зняти частину військ з території ЗУНР [17: 12]. По-третє, починаючи з червня, польські армійські групи генерала Бернальди і полковник А. Мінкевича зіткнулися з частинами Червоної Армії, що активізувала свої дії проти польської армії і захопила Броди, Радзивилів [3: 366] і тим самим вийшли на ліве крило польської армії. До того ж, за наказом Варшави від 29 травня генерал Ю. Галлер був змушений передати командування Галицьким фронтом генералові В. Івашкевичу і повернутися до Кракова [3: 356]. Все це загалом значно похитнуло становище польської армії в Галичині і дозволило ГА розпочати контрнаступальні операції.

В період 4–6 червня 1919 року, напередодні т. зв. "Чортківської офензиви" ГА дислокувалася таким чином: 2-й корпус полковника М. Тарнавського розташовувався на південь від Чорткова в районі Ягольниці. Штаб корпусу знаходився в Озерянах [18: 10]. На захід від нього, в районі Устечко-Товсте, розташовувався 3-й корпус полковника А. Кравса, що повернувся на цю посаду, замінивши генерала Гембачова [4: 113]. На схід від другого корпусу знаходився перший корпус підполковника О. Микитки, штаб корпусу перебував у Борщеві [18: 11; 17: 38]. Уся територія ЗУНР, яку займала ГА, становила лише 1500 тис. кв. км [4: 171].

На час українського наступу польське військо опинилося у несприятливих умовах, оскільки його бойові групи, дивізії і полки були розпорошені по широкому фронту, а найбільше дивізії генерала Олександровича, група Берського і дивізія полковника В. Сікорського. Третя дивізія легіонерів генерала Зелінського була перекинута на більшовицький фронт під Броди [3: 372]. Галицька армія навпаки була компактно розташована на менш ніж 100 кілометровому фронті і переважала противника щільністю бойових порядків. Найбільш боєздатною частиною ГА був другий корпус полковника М. Тарнавського, що зазнав найменших втрат під час травневого наступу поляків, в чому немала заслуга його командира.

Склад Другого корпусу з часу реорганізації був незмінний і напередодні "Чортківської офензиви" складався з чотирьох бригад: 1 бригада УСС під командою отамана Осипа Букшованого складався з 3 піхотних куренів під командою поручика М. Старосельця (1 курінь), сотника Б. Бількевича (2 курінь), поручика С. Іваницького (3 курінь). 3 Бережанська бригада підполковника Арнольда Вольфа складалася з 5 піхотних куренів, які під час "Чортківської офензиви" були реорганізовані в два піхотні полки та гарматний полк сотника Юліана Шепаровича.

Четверта Золочівська бригада С. Чмелика складалася з 4 піхотних куренів, які з 9 червня були перетворені в два полки. До складу бригади входили гарматний полк сотника П. Ласовського, що складався з трьох батарей [18: 55]. Сьома бригада А. Бізанца складалася з двох полків піхоти та 7 гарматного полку Ернеста Кнейфеля, що складався з 5 батарей [18: 56]. До Другого корпусу належав ще один курінь, що не входив до жодної з бригад, а безпосередньо підпорядковувався команді другого корпусу, але під час "Чортківської офензиви" курінь було передано до новосформованої бригади Омеляна

Лисняка. Оперуючи такими силами, і розуміючи усі недоліки корпусу та сили противника, М. Тарнавський розробляє детальний план контрнаступу на Чортків з якого почався подальший наступ ГА.

Чортківська наступальна операція, це одна з найбільш героїчних сторінок ГА під час польсько-української війни. Не дивно, що кожен хто був в меншій чи більшій мірі причетним до її планування намагався в подальшому приписати заслуги собі, щоб уникнути звинувачення в бездіяльності на її початковій стадії. Чортківський контрнаступ пов'язують з ім'ям генерала М. Омеляновича-Павленка та генерала Олександра Грекова. Однак є дані, що власне план операції зародився в штабі II корпусу під безпосереднім керівництвом полковника Мирона Тарнавського [4: 21]. Цю думку підтверджують й історичні документи та спогади очевидців. Зокрема безпосередньо план наступу на Чортків розробляли підполковник А. Шаманек, підполковник А. Вольф, сотник А. Бізанц та полковник М. Тарнавський і уже 5 червня 1919 р. план був представлений полковнику генерального штабу В. Курмановичу [1: 85; 3: 372; 10: 47]. Однак автори "Історії українського війська" слушно зауважили: "... генеза цієї офензиви ще до нині остаточно не визначена" [19: 509]. Суттєвою причиною такої ситуації було слабе відображення у джерелах, зокрема документах Генерального штабу, процесу розробки і проведення наступу. Чортківська операція здебільшого висвітлюється на основі спогадів її учасників [4: 173].

Сам М. Тарнавський зазначає, що командуючий ГА генерал М. Омелянович-Павленко, генерал О. Греков незаслужено приписують собі ініціативу в організації наступу [1: 85]. На перші дні червня по всій армії було видано наказ, щоб по лінії Серету застосувати проти ворога тактику "оборонного зачипку", час від часу робити малі вилазки для зупинення польського наступу. Як бачимо, в цьому наказі не було розпорядження про наступ. До того ж, одночасно вийшов інший наказ по тилу "... поспішно копати рови для подальшої оборони" [18: 55]. Праця над спорудженням окопів справді розпочалася. Логічно випливає висновок, що генерал М. Омелянович-Павленко мав наміри оборонні, а не наступальні. Тому, М. Тарнавський слушно зауважує, що накази генерала О. Грекова лише регулювали подальший розвиток подій і не випереджували накази начальників корпусів. До того ж, генерал О. Греков приступив до виконання своїх обов'язків в ніч з 7 на 8 червня, коли наступальні дії ГА вже розпочалися. Запізнився і наказ генерала М. Омеляновича-Павленка та сотника Лобковиця про наступальну операцію в районі Чорткова за підписом від 7 червня.

Як бачимо події, що відбувалися напередодні наступу на Чортків не були в повній мірі контрольовані штабом армії, її командуючим. Їх накази на початковій стадії наступу лише підтверджували накази, видані старшинами штабів корпусу і безпосередньо самим полковником М. Тарнавським.

Як зазначав М. Тарнавський, наступальні дії ГА в червні 1919 р. носили усі ознаки блискавичної війни, що в великій мірі застосовувались пізніше в роки Другої світової війни. Але між червневим наступом і такими ж маневрами в час Другої світової війни є суттєві розбіжності. Так, зокрема в період 1939–1945 рр. наступ проводили моторизовані частини, а в Чортківській офензиві залежало все від ніг стрільців [18: 41].

Саме методами несподіваних дій, швидкими маневрами, армія могла знівелювати брак боеприпасів і зброї. До того ж, М. Тарнавський використав слушний момент, коли польська армія в Галичині, порівняно з травневою наступальною операцією, була значно послаблена. Як вже зазначалося, значні сили польської армії були перекинуті на чеський фронт та прикордонний район з Німеччиною. 27 травня 1919 р. на чеський фронт був відправлений і генерал Ю. Галлер, передавши командування Східним фронтом генералу В. Івашкевичу [3: 365].

Напередодні 7 червня поляки зайняли Ягольницю і значно вклинилися в розташування II корпусу. Щоб ліквідувати польський виступ, М. Тарнавський кидає в напрямку Ягольниці два полки, 7 бригаду сотника Дубуляка, які змусили відступити польські частини в напрямку Чорткова. За планом наступу на Чортків, М. Тарнавський розташував свої бригади таким чином: Третя бригада розташовувалась між р. Серетом і дорогою Ягольниця-Чортків; у напрямку Чорткова з Улашковець мала наступати 7 бригада через

залізничну станцію Біла та Білобожницю. Перша і Четверта бригади за планом повинні були наступати на Вигнанку.

8 червня в невеликий пролом фронту, М. Тарнавський, скориставшись неузгодженням поляків, кинув всі сили свого корпусу. Наступ розвивався в швидкому темпі, були випадки, що артилерія виходила на передову лінію і обстрілювала ворожі укріплення. Це забезпечило успіх. Чортків до вечора 8 червня було визволено [20: 4]. В ході наступу в Чорткові була розбита польська дивізія під командуванням полковника В. Сікорського у складі 14, 36, 40 полків та кількох батарей [4: 173]. Корпус захопив одну легку, 5 важких гармат, 52 скоростріли, 60000 набоїв та 200 полонених [20: 9]. Найбільше відзначилась в бою сотня II Станіславського куреня 3 бригади, захопивши в полон двох старшин і 150 рядових і підстаршин, а також 8 кулеметів [18: 70]. За вдало проведену операцію в районі Чорткова, полковнику М. Тарнавському було присвоєно звання генерала, а командиру 7 Львівської бригади А. Бізанцу – підполковника [4: 174]. У званнях до полковника були підвищені О. Микитка, А. Шаманек, С. Чмелик, отамани – Р. Волощук, Б. Шашкевич [3: 374].

В подальших наступальних діях для корпусу та всієї армії настав півтора денний відпочинок, що був зумовлений, найвірогідніше, зміною на посту командуючого ГА. Вже 9 червня був зачитаний наказ нового командуючого армії генерала О. Грекова. За його наказом у всій ГА відбулася нова реорганізація. Було створено полки у тих бригадах, які мали більше 3–4 куренів піхоти.

Початок Чортківської наступальної операції був настільки швидкий і несподіваний, що польське командування на чолі з генералом В. Івашкевичем, лише 10 червня зробило спробу здійснення контрзаходів, щоб закрити Чортківський пролом. Зокрема, він скерував з Бучача на Білобожницю полк піхоти, але завдяки ініціативі командира II бригади Ф. Тінкля, який атакував поляків між Джурином і Трибухівцями, вони були змушені відступити до Бучача [21: 11]. Для взяття Бучача М. Тарнавський формує з частин 3 та 7 бригад корпусну групу під командою А. Вольфа. Дає йому наказ 11 червня оволодіти містом. Так, уже над вечір, корпусна група А. Вольфа зайняла Трибухівці і впритул підійшла до Бучача [22: 146]. На фронті I корпусу також тривали активні наступальні дії в напрямку Тербовлі.

Операція з оволодіння Бучачем ускладнювалась стратегічним розташуванням бригад II корпусу. По-перше, поляки зайняли укріплення на висотах західного берега р.Стрипи, що залишились тут ще з часів Першої світової війни. По-друге, українські бригади корпусної групи А. Вольфа взяли Трибухівці, але між ними і Стрипою тягнулась широка долина, що унеможливлювала прямий удар на Бучач. Аналізуючи таку ситуацію, генерал М. Тарнавський віддає наказ А. Вольфу атакувати місто обхідним маневром в тил. Несподіванка такого удару була настільки великою, що відступаючи польські війська, покинули в паніці бойові лінії і залишили в Бучачі свою артилерію та кулемети [23: 146]. Вранці 11 червня Бучач був в українських руках і це при тому, що місто обороняло 7 польських куренів під командою генерала Александровича [20: 5]. В боях за Бучач особливо відзначилися артилеристи 4 і 7 гарматних полків, зокрема батареї сотників С. Когута, В. Галана, Р. Олексія, Ю. Полянського, які вміло та ефективно підтримували наступ піхоти [3: 374].

Серйозна ситуація склалась на Тербовлянському напрямку, де супроти I куреня полковника О. Микитки, генерал В. Івашкевич скерував значні сили. Завдяки передбачливості начальника штабу II корпусу полковника А. Шаманека було знешкоджено сильний фланговий удар поляків. Оцінивши всю критичність ситуації, М. Тарнавський, згідно плану А. Шаманека, надсилає корпусну групу полковника А. Вольфа, яка вступила в бій з угрупованням супротивника під Дараховом і не пропустила його до Тербовлі, дозволивши тим самим корпусові розпочати штурм колишньої княжої столиці.

В такій ситуації польське командування гарячково заквивало прогалини свого фронту. Було значно посилено угруповання полків В.Сікорського в районі Тернополя. Під Бережани передислоковано також Львівську дивізію. Проте наступ галицького стрілецтва неможливо було зупинити. Згодом у спогадах, Мирон Тарнавський зазначав: "Треба було бачити одчайдушність наших стрільців і старшин під Бучачем, Струмиловим, Бережанами, щоб пізнати, який прекрасний елемент представляє собою українець–

галичанин" [1: 93]. Це могла сказати людина великого патріотичного духу, яка в даний момент була не тільки в районі бойових дій, яка сама рвалася на передові позиції, добре розуміючи усі тонкощі цього мистецтва – мистецтва війни. З взяттям Чорткова, Копичинців, Язлівця, Бучача, Струмилова, Теробовлі завершився перший етап Чортківської офензиви (7–12 червня). На цьому етапі провідну роль зіграли підрозділи II корпусу під команду генерала М. Тарнавського. Саме його військовий талант дозволив активно діяти ГА в цілому, а II корпусу зокрема.

Вже 13 червня всі корпуси ГА розпочали новий етап наступальної операції. Утворена за наказом генерала О. Грекова армійська група, яку очолив генерал Мирон Тарнавський (Перший і Другий корпуси), розгорнула наступ на Тернопіль, і частково на Семикивці-Денисів-Козову-Бережани. До початку наступу на Тернопіль корпуси армійської групи розташувалися таким чином: I корпус підійшов під Тернопіль, II корпус рухався в північно-західному напрямку між р.Стрипою і р.Серетом. Польські сили, за даними розвідки, свідченнями полонених і місцевих мешканців, були зосереджені в районі міста і становили потужну силу: 20 куренів піхоти. Оборонний південний рубіж Тернополя, який проходив околицями сіл Чернихів, Великі Бірки, Острів, Буцнів, був міцно укріплений, а окопи, до того ж прикриті дротяними засіками. Перед командиром армійської групи генералом М. Тарнавським постала чимала проблема. Силами 4 бригади II корпусу 9-ї, 10-ї і 21-ї бригад I корпусу було поставлено завдання оволодіти містом. Вирішення цього завдання вимагало оперативності і невідкладності. В районі Купчинців зосередилось Познанська дивізія В. Сікорського та військова група Бербецького [3: 376].

М. Тарнавський, реально оцінивши ситуацію, видав ряд наказів, щоб запобігти можливому контрудару польських військ. За цим наказом I бригада УСС повинна була заволодіти населеними пунктами Купчинці та Демнів. На підтримку 1 бригаді були виділені 3-я і 7-а бригади. Бій за Тернопіль точився протягом 14–15 червня. Комбінованим ударом з півдня і сходу цей важливий пункт стратегічної оборони поляків і вузол комунікацій опівдні 15 червня був визволений. У бою частково або повністю було розгромлено 8, 10, 12, 13, 19, 24-й польські полки піхоти, захоплено полонених та інших трофеїв [24: 8].

Після визволення Тернополя армійську групу М. Тарнавського було розформовано і корпуси отримали окремі завдання: Перший корпус полковника О. Микитки – просувався на Золочів-Броди і мав вийти на лінію залізниці Львів-Броди. Другий корпус одержав завдання оволодіти Бережанами. На відміну від швидкого просування I корпусу, II корпус М. Тарнавського просувався значно повільніше. Причиною повільного наступу була концентрація значної кількості військ противника на його шляху. Оцінивши важливість даної операції, Мирон Тарнавський відмовився від поспішної атаки на Бережани. Причиною такого рішення були не стільки чисельність польської армії (20 полків, що були зосереджені в районі Бережан) скільки географічне розташування міста [18: 26]. Адже Бережани в географічному плані були важкодоступні. Зі східної сторони місто захищала гора Лисоня (399 м) та Дикі Лани з південного сходу, що слугували добрим оборонним рубежем. Ця місцевість була добре знайома як генералові М. Тарнавському, так і багатьом старшинам, які ще в часи Першої світової війни перебували в Бережанах. З часів світової війни навколо міста збереглися австрійські оборонні укріплення, а безпосереднє залізничне сполучення з Львовом та Ходоровом надавало перевагу польській стороні, яка могла не тільки довго утримувати місто, але і дочекатися допомоги.

Прямий удар на місто вимагав численних людських жертв та великої кількості боеприпасів. До того ж така атака була б тривалою в часі і польській армії змогла б надійти допомога. Проаналізувавши ситуацію, М. Тарнавський та штаб II корпусу розробляв план операції з визволення Бережан. Головну увагу у здійсненні цієї операції покладалося на 1 бригаду УСС. За наказом М. Тарнавського, отаман О. Букшований здійснює своєю бригадою рейд лісами через Бишки-Гниловичі-Жуків-Лапшин і перекриває дорогу на Перемишль. А вранці 19 червня оточує місто з північного заходу. Частина 3-ї бригади генерал скеровує на Потутори із завданням захопити станцію, і взаємодіючи з 11 і 12 бригадами III корпусу, перекрити шлях на Рогатин та атакувати Бережани з флангу і тилу [25: 17]. Інші частини корпусу Мирон Тарнавський розташував на відтинку Куропатни-

ки-Шибалин. Головним їх завданням було активними діями з фронту на Лисоню сковувати головні сили і відволікати їх від головних флангових ударів.

Бережанська операція розпочалася зранку 19 червня 1919 р. потужною атакою підрозділів ГА на Потутори. Бригада УСС зламала опір поляків і захопила Лапшин і впритул підійшла до околиць Бережан. Лише під загрозою повного оточення і розгрому у ніч на 21 червня противник поспішно відступив з міста. На жаль, повністю заплановане здійснити не вдалося. Зокрема 11 бригада не зуміла втримати поспішно відступаючі сили поляків у напрямку Нараїв-Рогатин. Частина польського війська відступила у напрямку Перемишлян. Успішні дії українських військ стривожили правлячі кола Польщі. Уже 21 червня до Львова приїхав маршал Ю. Пілсудський, який перейняв командування над усією групою "Схід", та привіз суттєве поповнення: два повнокровні полки.

Після бережанської операції, Другий корпус М. Тарнавського продовжував наступати в напрямку Поморян-Перемишлян. Не маючи серйозного опору противника 23 червня бригади корпусу вийшли до річки Гнила Липа на рубежі сіл Вовків-Дунаїв та наблизилися до Перемишлян з півдня. Важкі бої тривали за Поморяни і висоти під Гологороми. Це був останній вдалий наступ Другого корпусу ГА, бо вже 28 червня, отримавши значну допомогу, польське військо розпочало контрнаступальні дії на всій лінії фронту.

Безпрецедентний в історії воєн наступ ГА завершувався, підходив до свого логічного розв'язання. Тритижневий наступ виснажив стрільців, армії катастрофічно бракувало боєприпасів. На 27 червня лінія фронту розтягнулась від Бродів до Калуша. Генеральний штаб ГА видав наказ: "Вперед!" з метою оволодіння Львовом. Але з початком польського контрнаступу ГА змушена була відступити. М. Тарнавський у спогадах зазначав: "І знову відворот... Але який інакший від першого! Це відступала армія, яка мала за собою геройські перемоги та була прагнута нових перемог" [1: 94]. Саме в період Чортківської операції найбільше проявився талант генерала М. Тарнавського, як полководця, на що звернуло увагу командування армії ГА і диктатор ЗУНР Є. Петрушевич.

Героїчний наступ ГА під час Чортківської операції засвідчив героїзм і самовіддачу стрільців і старшин, їх патріотизм, нестримне бажання боротися за свою державу. Але цього неможливо було досягнути лише благородністю ідей і одними прагненнями. Тритижневий наступ повністю виснажив і обезкровив українське стрілецтво, залишивши його без боєприпасів і резервів. Тому цілком зрозумілим був швидкий і результативний контрнаступ польської армії, що не зустрічала потужної протидії. Українська Галицька армія знову опинилася у так званому "трикутнику смерті". Її втрати тільки на 11–17 липня становили 6,5 тис. поранених (серед них близько 65 старшин), 47 гармат, 26 мінометів, 101 кулеметів, 128 возів і 2100 вагонів [3: 385].

Саме в такий скрутний момент Галицьку армію очолив генерал М. Тарнавський, який був призначений на цю посаду 5 липня 1919 р. за наказом Є. Петрушевича [26: 25–34]. Напередодні з цієї посади був звільнений генерал Олександр Греков. На посаду шефа штабу ГА був призначений полковник А. Шаманек. Слід зазначити, що генерал Мирон Тарнавський та полковник А. Шаманек без ентузіазму зустріли це призначення. Мирон Тарнавський погодився на цю пропозицію, але при цьому зауважив: "Якщо ваша пропозиція є приказом, погоджуюся, але переймаючи команду армією ставлю перед вами вимогу. Я не бажаю, щоб мене з вашого боку стрінула та сама доля, що стрінула незаслужено Павленка і Грекова" [1: 94]. До того ж в армійських колах генерал М. Тарнавський мав опозицію. Як зазначає С. Шухевич: "Окрім II корпусу ГА не вважав його ніхто охотно на новому становищі" [27: 147]. Таке несприйняття було не з його вини, а тому, що він зайняв цю посаду після брутального усунення генерала О. Грекова. Це вплинуло на ставлення військових до особи М. Тарнавського [27: 149]. С. Шухевич зазначає: "Коли б по генералі М. Омеляновичу-Павленку настав М. Тарнавський, то прийнято його було б зовсім по-іншому, бо генерал М. Тарнавський тішився в армії великою симпатією" [27: 147].

Після призначення генерала М. Тарнавського командуючим, в ГА відбулися наступні зміни: На посаді начальника оперативного відділу було замінено отамана Лобковіца на сотника Штунгайля. Це дуже образило Лобковіца, який в письмовій формі звернувся до Начальної Команди Галицької Армії (далі НКГА) про вихід з рядів армії і більше не повернувся [25: 148]. З Другого корпусу прийшов поручик Г. Кох, що володів українською

мовою, а тому був перекладачем А. Шаманеку. Очоливши Галицьку армію, генерал М. Тарнавський мав кілька варіантів виходу із ситуації: 1) домогтися перемир'я з поляками, щоб вони залишили хоч той клатчик Галичини де була зосереджена ГА; 2) перейти Збруч і разом з Дієвою Армією УНР діяти проти більшовиків; 3) порозумітися з більшовиками; 4) капітулювати [1: 95].

Ідею капітуляції М. Тарнавський відкинув відразу, а щоб визначитись, довелося вести активну дипломатичну політику. Порозумівшись з Петрушевичем, генерал висилає делегацію в складі от. С. Шухевича, сот. Луцького і сот. Гузара до поляків. Делегація отримала доручення добитися в поляків, якнайбільше поступок та гарантій, що після відступу за Збруч польська армія не буде переслідувати ГА [1: 95]. Але ця місія не принесла бажаного результату. Щоб вивести армію з критичної ситуації потрібно було прораховувати всі можливі варіанти. Не відкидався і варіант домовленості з Червоною армією, що притисла війська УНР на невеликому клатчику Поділля біля Кам'янця-Подільського. Попередні переговори з Червоною армією ще 24–25 червня проводив командир Першого корпусу О. Микитка в Дубно [27: 135]. Однак на даному етапі потрібна була конкретна домовленість і М. Тарнавський приватним чином направляє сотника Цьокана на переговори з більшовиками. Але вимоги, які надіслала радянська сторона, були неприйнятними для НКГА. Як згадував Мирон Тарнавський більшовики стояли на позиції: 1) ГА має видати Петлюру в руки більшовиків; 2) Більшовицька армія візьме ГА у свій склад на те, щоб спільно створити спільний фронт проти поляків; 3) ГА отримала запевнення від більшовиків, що ні командний склад, ні організація не зазнають змін. Червона армія допоможе з постачанням амуніції та провіантом [1: 96].

До того ж, ще однією суттєвою причиною термінового вирішення цієї ситуації стало рішення Найвищої Ради країн Антанти в Парижі, від 25 червня 1919 р. У ньому зазначалося: "Щоб боронити особи і місцеве населення проти небезпеки, які їм грозять від більшовицьких банд, Найвища Рада союзних і прийнятих до союзу держав вирішила уповноважити Польську республіку ввести свої війська аж по Збруч" [27: 135]. Лист з постановою Найвищої Ради доставив сотник Гузар 10–12 липня. З ним ознайомились генерал М. Тарнавський, полковник А. Шаманек, от. С. Шухевич, поручик Г. Кох, Д. Паліїв, О. Микитка, отаман Лянг [27: 150]. Цією постановою було остаточно визначено подальшу долю ЗУНР.

Перед командуючим ГА постав єдиний можливий шлях виходу з подібної ситуації – об'єднатися з Дієвою армією УНР. До того ж, Головний отаман С. Петлюра давно уже мав план об'єднання двох армій, намагався всіляко цього досягнути, зокрема шляхом договорів з Польшею чи представниками Антанти і безпосередньо з керівниками ЗУНР і Військовим секретаріатом. Проти такого об'єднання категорично виступав генерал О. Греков, отже немає нічого дивного, що на нараді в Кам'янці-Подільському С. Петлюра домігся його відставки [1: 96]. Перехід ГА через Збруч суттєво посилив би позиції Дієвої армії і дозволяв головному отаманові розгорнути наступ і потіснити більшовиків.

Виходячи з реальної ситуації, в якій опинилася ЗУНР та ГА генерал М. Тарнавський приймає рішення перейти з армією Збруч. Підготовка до такої акції велася заздалегідь. Зокрема в Гусятині, стояла залізнична сотня, що будувала залізничний перехід. Напередодні переходу через Збруч в ГА пройшло опитування серед стрільців, яке виявило їх бажання продовжувати боротьбу.

Провівши відповідні переговори з Головним отаманом, керівництво ЗУНР та командування ГА було вимушене ухвалити рішення покинути західноукраїнські землі. 16–17 липня 1919 року знесилена 8-и місячною війною ГА перейшла Збруч і опинилась на території УНР в районі Нова Ушиця-Проскурів. Уряд держави перебрався до Кам'янця-Подільського – ставки С. Петлюри. Чисельність ГА на час переходу становила 49800 стрільців і старшин, при 603 кулеметах і 17 гарматах [15: 48].

Разом з ГА з Східної Галичини втікала велика кількість української інтелігенції, які не мали нічого спільного з армією. Генерал М. Тарнавський змушений був приймати їх у армію на якісь посади, щоб дати можливість вижити. Священиків приймали як полонених духовників, декого як агрономічних дорадників до районних етапних команд. Найбільшим попитом користувались вчителі. Однією з причин такої еміграції була окупаційна

політика Польщі. Загальне число інтернованих і полонених, серед яких левову частку складали підстаршини, старшини, інтелігенція, та представники духовенства, польською владою становила на 1920 рік – 100000 чоловік [2: 34]. До того ж, на поодинокі українські села накладалась висока контрибуція під погрозою спалення, найчастішою причиною такої акції була вимушена воєнна позиція [2: 143].

Головний отаман С. Петлюра з радістю зустрів 40000, загартовану в жорстоких боях армію, адже мав намір за її допомогою виправити становище. "На допомогу нам прийшли брати галичани" – писав він у наказі по Дієвій армії від 22 липня 1919 року. Спеціальним листом Державної інспекції УНР було надіслано привітання ГА, що починалося з слів "Вітаємо Вас Придністрянські Сиві Орли на рідній своїй землі" [28: 1]. Тоді ж, в міському театрі відбувся урочистий вечір на честь Галицької армії, під час якого було показано драму М. Старицького "Дорошенко". Після драми виступили Головний отаман С. Петлюра та диктатор ЗУНР Євген Петрушевич. В їх виступі прозвучала тоді крилата фраза: "Ми переможемо ворогів, визволимо Київ і здобудемо Галичину", "Вперед через Київ на Львів" [27: 139]. Перед генералом М. Тарнавським відкривалися перспективи у військовій кар'єрі, але час і обставини цьому не сприяли.

З огляду на дане дослідження можна зробити суттєві висновки. Оскільки, саме під час Чортківської наступальної операції ГА з найкращої сторони проявився талант М. Тарнавського як полководця. Поетапне дослідження Чортківської операції ГА дозволило ґрунтовніше дослідити постать генерала М. Тарнавського, як військового діяча ЗУНР, висвітлити його позитивні рішення та допущені прорахунки, які хоч і не в значній мірі, але мали місце. З'ясувалось, що саме М. Тарнавському та старшинам штабу Другого корпусу ГА належить ініціатива щодо втілення червеневого наступу ГА. Адже саме підполковникам А. Шаманеку, А. Вольфу та сотнику А. Бізанцю під керівництвом тоді полковника М. Тарнавського, а не комусь іншому, належить план так званої "Чортківської офензиви", який тільки був погоджений з генеральним штабом ГА, а зокрема з полковником В. Курмановичем.

Під вмілим командуванням полковника М. Тарнавського, Другий корпус ГА не тільки не втратив свого особового складу і боєздатності під час травневого наступу поляків, але був ударною силою ГА під час Чортківської операції ГА. Під командуванням полковника М. Тарнавського доручені йому частини ГА звільнили від польських військ Чортків, Бучач, Бережани, Тернопіль і успішно продовжували наступ у напрямку Львова. Цілком логічним було, те що власне за Чортківську операцію ГА М. Тарнавському присвоїли звання генерала-четаря, що дозволяло говорити не тільки про його фаховість, як військовика, але і про визнання його, як полководця. Призначення М. Тарнавського диктатором ЗУНР Є. Петрушевичем на посаду командуючого ГА було виявом, як довіри так і шани, що в майбутньому генерал підтвердив.

Список використаних джерел

1. Тарнавський М. Спогади. – Львів: Вечірня година, 1992. – 127 с.
2. Магас О. Трагедія Галицької України. – Сан-Франциско, 1956. – 99 с.
3. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 р. – Львів, 1998. – 590 с.
4. Макаруч С. Українська республіка Галичини. – Львів, 1997. – 190 с.
5. Гордій М. Мирон Тарнавський Начальний Вождь ГА. – Львів, 1936. – 136 с.
6. Якимович Б. Генерал Мирон Тарнавський життя і чин. – К., 1995. – 89 с.
7. Панькевич О. Генерал Мирон Тарнавський. – Броди, 1998. – 90 с.
8. Довідник з історії України (А–Я). – К., 1999. – 1135 с.
9. Центральний Державний Історичний Архів України у Львові. – Ф. 760. – Оп. 1. – Спр. 37. – Ар. 11. // Генерал-четар Мирон Тарнавський: децю з даних його воєнної служби.
10. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995. – 285 с.
11. Центральний Державний Історичний Архів України у Львові (далі ЦДІА України у Львові) – Ф. 760. – Оп. 1. – Спр. 37. – Ар. 3–4 // Про засідання військової комісії зложеної з представників добровольчиського і галицького командування з дня 4–17-о падолиста 1919 року м. Одеси.
12. ЦДІА України у Львові. – Ф. 760. – Оп. 1. – Спр. 37. – Ар. 6–11 // Промова судді Шалінського із захистом підсудного ген. М. Тарнавського звинуваченого у зраді.
13. Національна бібліотека у Варшаві. – М/Ф. 87518–87519. – Ар. 626 // Ліквідаційна

комісія бовшої УГА (1920 р.). Зошит протоколів засідання Ліквідаційної комісії (5 VI 1920. Київ – 11 X 1920. Коломия). 14. ЦДІА України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1679 // Операція Володимира Огоновського "Галицька армія без зброї в кайданах". 15. Полянський О. Західна Україна в двох революціях 1848–1918. – Тернопіль, 1998. – 51 с. 16. Карпинець І. Історія 8-ї Сокольської бригади // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 4. – С. 18–20. 17. Дещо з історії III групи "Глибока" // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч. 10. – С. 11–13. 18. Українська Галицька армія: матеріали для історії. Т. 4. – Вінніпег, 1968. – 500 с. 19. Крип'якевич І., Гнатович Б., Стефанів З. та ін.: Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). – Львів: Світ, 1992. – 712 с. 20. Яворівський Е. Чортківська офензива і відворот за Збруч. Денник Начальна Команда Галицької Армії // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч. 12. – С. 3–18. 21. Будз Р. Друга Коломийська бригада у черневій офензиві // Український скиталець. – 1922. – Ч. 13. – С. 3–12. 22. Крезуб А. Нарис з історії українсько-польської війни. – Львів, 1993. – 320 с. 23. Українська Галицька армія: матеріали до історії. Т. 2. – Вінніпег, 1960. – 475 с. 24. Денник Начальна Команда Галицької Армії // Літопис Червоної Калини – Львів, 1934. – Ч. 13. – С. 3–20. 25. Магович П. При VII бригаді ГА // Літопис Червоної Калини – 1937. – Ч. 9. – С. 16–20. 26. Генерал Мирон Тарнавський // Життєписи Українських вождів. Галицька армія. – Кременець, 1919. – С. 25–34. 27. Литвин М., Науменко К. Історія Галицького стрілецтва. – Львів: Каменяр, 1991. – 172 с. 28. Центральний Державний Історичний Архів України у Львові. – Ф. 760. – Оп. 1. – Спр. 37. – Ар. 1 // Звернення до воїнів ГА від Державної інспекції УНР. 16.07.1919 р.

Yurij Mjlnskyj

MILITARY ACTIVITY OF MYRON TARNAVSKYJ: CHORTKIVS OPERATION

This article deals with the military activity of Myron Tarnavskyj as a leader of the YA 2 nol subunit diving the Chortkiv's attacking operation of Galychyna's Army in 1919.

УДК 94 (477)

Анатолій Галайбіда

ОРГАНІЗАЦІЯ, СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ПРОПАГАНДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРЕСИ УНР

На основі матеріалів національних періодичних видань стаття простежує організацію та діяльність органів пропаганди Української Народної Республіки, висвітлює їх роль в протистоянні більшовицькій ідеології та формуванні національно-патріотичного світогляду народних мас.

На сучасний момент питання становлення та діяльності державних органів пропаганди періоду Української Народної Республіки є малодослідженим. Дотично воно висвітлювалось у працях І. В. Крупського [3], Я. Й. Малика [4], М. М. Романюка [7], П. С. Федоришина [11] та інших, в яких простежується процес становлення та діяльності цілого ряду національних періодичних видань, досліджується їхній вплив на формування та поширення державницької ідеології, протистояння більшовицькій агітації. Головну увагу автори зосереджують на підборі та аналізі окремих матеріалів українських періодичних видань, що відображали різні аспекти державотворчого процесу. Однак, залишається не висвітленою певною мірою пропагандистська діяльність військової преси, потребує

окремого дослідження питання діяльності Центрального Інформаційного бюро, що діяло у складі Головного управління преси та інформації уряду УНР, займалось підготовкою агітаторів, створенням своїх осередків на місцях та співпрацювало з різними культурно-просвітніми організаціями в губерніях та повітах. Також відсутній у наявній науковій літературі ґрунтовний аналіз діяльності Міністерства преси та пропаганди УНР, роботи інструкторів-пропагандистів безпосередньо на місцях. У даній статті зроблена спроба проаналізувати вищеназвані проблеми у дослідженні діяльності преси УНР у 1918–1920 рр.

Українська революція 1917–1920 рр. була тим апогеєм цивілізованого поступу українського народу, який найповніше відбив його прагнення до створення власної незалежної національної держави, твердий намір зайняти гідне місце серед розвинутих європейських країн. Не залишалась осторонь цих доленосних подій для українського суспільства і національна українська преса. Навпаки, вона була тим авангардом передових політичних партій і сил, що повною мірою усвідомлювали значення української революції як якісно нового етапу в розвитку національної самосвідомості. Головне завдання, що ставила перед собою національна періодика – об'єднання української нації навколо ідеї розбудови власної незалежної національної держави. Досягти поставленої мети можна було лише через пропагування серед широких верств населення державницької ідеології, роз'яснення необхідності проведення радикальних реформ у суспільно-політичному та економічному житті народу, основних завдань та мети національної революції. Особливої гостроти питання пропагандистської діяльності національних періодичних видань набуло під час визвольної боротьби Української Народної Республіки проти зовнішніх агресорів. В цей період ще молода, до кінця не сформована національна українська преса змушена була, по суті, вступити в ідеологічну війну з агітаційно-пропагандистською більшовицькою машиною, боротися з поширенням ворожої ідеології в середовищі народних мас (в першу чергу селянства) та в рядах національної армії.

На сторінках національних періодичних видань міститься об'ємний матеріал, що дозволяє повною мірою оцінити масштаби їх пропагандистської діяльності, об'єктивно висвітлити здобутки і недоліки у роботі національних засобів масової інформації.

Так, в одному з чисел газети за лютий 1919 р. "Українська ставка" міститься стаття "Справа інформації", що відображає процес організації діяльності різноманітних інформаційних бюро та культурно-просвітніх організацій, висвітлює причини, що заважають скоординованій діяльності інформаційного бюро. В ній висвітлюється робота наради культурно-просвітньої Комісії з представниками Головного управління преси та інформації [10]. Зокрема, на ній було розглянуто цілий ряд питань, що стосувались роботи культурно-просвітніх організацій на місцях. Основними причинами, що заважали ефективній діяльності цих організацій були відсутність зв'язків між різними відомчими інформаційними бюро в губерніях і повітах; недостатня ініціатива агентів інформаційного бюро, які приїжджали з центру, до координації своєї діяльності з місцевими культурно-просвітніми організаціями і органами земського самоврядування; недостатня забезпеченість цих організацій відповідними друкарськими та іншими матеріальними засобами для розвитку своєї просвітньої діяльності; відсутність в бюро інформації конкретної програми діяльності та досвідчених організаторських сил, а також налагодженого зв'язку для передачі матеріалів з центру на місця.

"... З приводу діяльності Головного Управління Преси та Інформації в сучасних обставинах і його діяльності в майбутньому культурно-просвітня комісія винесла ряд конкретних побажань, на які вимагає звернути особливу увагу:

Негайно виробити певний Статут Головного Управління Преси та Інформації і представити його на розгляд Комісії;

Як між Центральним Інформаційним Бюро і його філіями на місцях, так і між різними губерніяльними і повітовими філіями мусить бути строга координація що до біжучої діяльності і її організації.

При заснуванні філії Інформаційного Бюро на місцях обов'язково входити в самі тісні стосунки з місцевими громадськими силами, відпускаючи відповідні кошти в їх розпорядження, а не в розпорядження окремих осіб;

Упорядкувати якомога краще українську інформацію за кордоном..." [10].

Проблемам організації та діяльності пропагандистського апарату приділяли свою увагу й інші національні періодичні видання. Так, газета "Новини" від 21 жовтня 1919 р. умістила статтю "Діяльність Міністерства Преси й Пропаганди", в якій йдеться про діяльність департаменту пропаганди. Зокрема повідомляється про те, що організовано спеціальні редакторські колегії для періодичних видань, почала видаватись нова газета "Новини", замовлено ряд брошур і відозв на різні теми, незабаром будуть створені курси агітаторів, створюються спеціальні агітпотяги, видається три власні газети: "Селянська громада", "Новини", "Український козак". Часописи планувалось розклеювати на поштових пунктах і залізничних станціях. Літаками пропагандистська література доставлялась за лінію фронту і скидалась на окуповану ворогом територію [5].

В газеті "Боротьба" від 13 жовтня 1919р. надрукована стаття "Інструкторсько-інформаційний апарат і його праця", яка дає можливість зробити висновки про важливість і необхідність роботи інструкторів-пропагандистів. Вона характеризує роботу урядових агітаторів в Кам'янець-Подільській губернії, наголошує на тому, що головною метою інструкторів на той час було успішне проведення військової мобілізації і що в цій справі вони зробили багато корисного. Інструкторами влаштовувались віча в селах, з'їзди селянських інструкторів, засновувались завдяки їх діяльності на селах "Просвіти", кооперативи, розповсюджувалась література і поширювались національно-політичні ідеї в середовищі народних мас. Однак, як зазначає газета, нормальній праці інструкторів перешкоджав поганий зв'язок з центром, обмеженість в літературі і тяжке становище з комунікацією. В Літинському повіті, наприклад, повітовим інструктором влаштовані за час з 8 серпня до жовтня місяця віча в таких селах як Сосни, Кушківці, Літинці, Новоселиці, а також багато зібрань на яких вибиралися відповідні теми, популярні для селян: справи мобілізації, постачання армії хлібом, про правительство, владу на місцях, хиби більшовицької влади, вороги України, боротьба з погромною агітацією" [1].

Значну увагу пропагандисти приділяли просвітницькій та культурно-виховній роботі серед населення губернії. Так, заходами інструкторів було організовано в м. Літині національний хор, розповсюджувалась в повіті газета "Селянська Громада". В Ямпільському повіті повітовий інструктор організував і вів редакцію популярної газети для селян "Ямпільське Слово", яка виходила три рази на тиждень, проводились заходи з відновлення "Просвіт" та кооперативних товариств. Зокрема, в Ново-Ушицькому повіті було відновлено 14 "Просвіт", в Миньківцях засновано аматорський гурток, який своїми виставами ("Мартин Боруля", "Нова ревізія" та ін.) здобув у населення велику популярність та зацікавленість. В Проскурівському повіті виходила три рази на тиждень газета "Голос Села", було відновлено "Просвіту". В Кам'янецькому повіті агітаторам доводилось вести напружену боротьбу з байдужістю селянства до мобілізації, а також пояснювати заплутану справу польсько-українських відносин, яка дуже турбувала селян. В Вінницькому повіті доводилось стикатись з сильною більшовицькою агітацією, особливо в Станіславській волості, де була міцна комуністична організація, забезпечена великими грошовими коштами [1].

В період революційних подій 1917–1920 рр. українська національна преса пропагувала серед широких верств населення необхідність проведення радикальних змін в соціально-економічному та політичному житті українського народу, намагалася об'єктивно висвітлювати процес взаємовідносин України з більшовицькою Росією. Так, "Робітничая газета" від 7 січня 1919 р., в статті "Самостійна Україна в епоху соціальної революції", дає позитивну оцінку бажанню поневолених народів будувати власну національну державу. Зокрема, вказує на те, що як в теорії, так і в практиці соціалістичного руху довелося визнати в національних рухах і змаганнях поневолених націй до утворення власних держав і революційність, і поступовість, і відсутність перешкод до економічного розвитку [6]. Характеризуючи україно-російські політичні відносини, газета зазначає, що політичне відокремлення України від Росії не означає поривання економічних зв'язків, тому що економічні інтереси не обмежуються політичним кордоном. Але далі наголошує на тому, що політичне відокремлення України і самостійна економічна політика дозволяють їй звільнитись від економічно визиску Москви. Аналізуючи взаємовідносини України й Росії

в період соціальної революцій, газета звертає увагу на те "...що повалення буржуазії як класу визискувачів, ще не означає знищення визиску взагалі. В будь-якому разі пролетаріат, який стає до влади на місце буржуазії, не може відмовитись від тієї економічної спадщини, яку залишила йому буржуазія і по інерції продовжує її політику визиску. Правда, визиск в даному разі має характер не класовий, а територіальний.

Отже, навіть соціальна революція в Росії і на Україні не знищує економічного визиску однієї країни другою, коли визискувана не забезпечить собі повної політичної незалежності, а разом з тим і самостійності економічної політики, не говорячи вже про національні інтереси українського народу, але й його економічні інтереси вимагають незалежності України..." [6].

Продовжуючи роботу з антибільшовицької пропаганди "Робітнича газета" систематично друкує на своїх сторінках підбірки матеріалів, що аргументовано критикують як саму партію більшовиків, так і її діяльність на території України.

Активно займалась антибільшовицькою пропагандою серед селян газета "Селянська громада", майже кожен випуск якої вміщував матеріали що викривали імперіалістичну сутність більшовицької політики у відношенні до України, закликала селян власними силами допомагати армії УНР у її нелегкій боротьбі з більшовицькими ордами [8].

Не залишались поза увагою національної періодики й події церковного життя, яке було тісно пов'язане з українською національною революцією. В цей час в середовищі українського духовенства виникає рух за відокремлення української церкви від Московського патріархату. Питання децентралізації української церкви постійно пропагувалось на сторінках єпархіальних періодичних видань. Так, газета "Слово" від 17 жовтня 1918 р. вміщує гостру критичну статтю священника М. Крамаренка під назвою "Церковний імперіалізм", в якій йдеться про необхідність розбудови власної української церкви, згуртування народу навколо ідеї національного відродження української церкви [9].

Процес українізації церкви систематично висвітлювала на своїх сторінках газета "Дністрянська хвиля". Так, в числі від 9 жовтня 1919р. міститься стаття "До церковної справи на Україні". В ній розкриваються проблеми української православної церкви напередодні Всеукраїнського церковного собору, пов'язані з розмежуванням духовенства на українське і московське, обґрунтовується необхідність створення незалежної української православної церкви, яка б дала змогу значно прискорити процес об'єднання українського народу, і в першу чергу селянства, навколо ідеї розбудови власної незалежної української держави [2].

Аналізуючи пропагандистську діяльність національних періодичних видань, можна зробити такі висновки: з моменту виникнення Української Народної Республіки національні періодичні видання розпочинають широкомасштабну пропагандистську роботу серед населення з метою роз'яснення необхідності розбудови власної незалежної, національної держави.

УНР приділяє питанню пропаганди велику увагу, про що свідчить ціла низка урядових розпоряджень та постанов стосовно підготовки власних інструкторів з агітаційно-пропагандистської роботи серед населення.

Одним із основних завдань, які постали перед національною періодикою, була боротьба з негативним впливом більшовицької агітації, роз'яснення широким селянським масам дійсних намірів більшовицьких інтервентів.

Урядові УНР не вдалося повною мірою скоординувати діяльність національних періодичних видань в ході психологічної війни за вплив на українське селянство, що негативно вплинуло на хід усього революційного процесу в Україні 1917–1920 років.

Незважаючи на недоліки в структурній організації, агітаційно-пропагандистський апарат уряду УНР робив усе можливе для того, щоб підвищити революційну свідомість народних мас, підняти їх на боротьбу за незалежність власної держави.

В цілому українська національна преса прикладала багато зусиль для об'єднання народних мас в процесі їх революційної та національно-визвольної боротьби навколо ідеї створення власної незалежної національної держави.

Список використаних джерел

1. Боротьба. – 1919. – № 2. – 13 жовтня. 2. Дністрянська хвиля. – 1919. – № 3. – 9 жовтня

3. Крупський І. В. Національно-патріотична журналістика України (друга половина XIX – перша чверть XX ст.). – Львів, 1995. – 182 с. 4. Малик Я. Й. Роль преси у психологічній війні більшовиків за українське селянство у 1919–1920 рр. // Українська періодика: історія і сучасність. – Львів, 1997. – С. 82–87. 5. Новини. – 1919. – 21 жовтня. 6. Робітнича газета. – 1919. – № 430. – 7 січня. 7. Романюк М. М. Українська преса Північної Буковини (1918–1940 рр.). – Львів, 1996. – 196 с. 8. Селянська громада. – 1919. – 22 червня. 9. Слово. – 1918. – № 14. – 17 жовтня. 10. Українська ставка. – 1919. – № 48. – 22 лютого. 11. Федоришин П. С. Преса і українська державність (1917–1920 рр.). – Тернопіль, 1996. – 186 с.

Anatoliy Halajbida

THE ORGANIZATION, FOUNDATION AND ACTIVITY OF THE PROPAGANDA SERVICE OF NATIONAL MASS MEDIA OF UNR

On the basis of the materials of the national periodicals the article analyses the problems of organization and work of the organs of propaganda of the Ukrainian People's Republic and their role in the opposition against bolshevik ideology and in the formation of the national-patriotic outlook of the people.

УДК 94 (477)

Богдан Трофим`як

УКРАЇНСЬКА ПЛАСТОВА ІДЕЯ В. ЯНІВА В НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІЙ БОРОТБІ ГАЛИЧНИНИ (1921–1939 РР.)

Вперше в українській історіографії розкрито формування пластової ідеї В. Яніва, його однодумців на тлі пластування, кінцевою метою якого, за твердженням ідеолога-пластуна, було створення суспільства, вірного Богові, Нації та Україні.

Повертаються в Україну імена тих, які в добу чужинецького поневолення творили і стояли у джерела українства, національної ідеї, науки, педагогіки, духовності, християнської моралі. Власне, такою викристалізованою історичною особистістю постає сьогодні перед нами з відстані майже в століття Володимир Янів. Його незламний характер видатного громадсько-політичного діяча, етнопсихолога, вченого, педагога, пластуна-ідеолога гартувався впродовж 30-ти років 15-ма арештами польської влади з перебуванням у камерах тюрем Бригідок і Берези Картузької та чотирма ув'язненнями у 40-і роки німецькою владою за національну діяльність та ідею.

В. Янів увійшов в історію, попри все, як фундатор галицького студентського життя, пластової ідеології: не лише Кодексу Великого Племені куреня Лісових Чортів, а й всього Українського Пласту. Сьогодні на основі доступних архівних матеріалів, історичної літератури ми можемо стверджувати, що у формуванні його національно-політичного кредо Пласт став рушійним, стверджуючим чинником його національно-духовних засад як провідника українського загалу, а також спричинився до створення ним новітньої пластової ідеології – підґрунтя дальшого утвердження національної ідеї, християнського світогляду, формування справжнього українця-соборника, загартованого душею і тілом.

В час спільних змагань українського народу у будівництві незалежної самостійної Української держави, повернення народові його національних цінностей, з врахуванням допущених хиб і корекцією на вдосконалення, є незаперечною науково-теоретичною значимістю і має виконувати важливе практичне, державотворче завдання.

Не секрет, що внаслідок тривалої тоталітарної науково глибоко продуманої ідеологічної політики внутрішній світ молоді людини заповнювався лжедуховністю, ненавистю до надбань своєї батьків, національної гідності й гордовитості, історичної правди. Процеси навчання і виховання були скеровані, в першу чергу, на шкоду духовному, національному вихованню з метою формування людини нового типу, придатної на роль "будівника комунізму", з чітко визначеними прикметами меншовартості та психологічного рабства. Власне, такий "будівник комунізму", нова історична спільнота – радянський народ і були потрібні "старшому брату", новоформованому партійно-номенклатурному класу.

Сьогодні працівники дошкільних освітніх закладів, викладачі шкіл та вузів повинні подолати той, ще присутній, на жаль, ідеологічний вакуум, відмовитися від поширюваних недругами думок про те, що навчання, наука та ідеологія не сумісні. Лише національна ідея мусить стати наскрізною в практичній навчально-виховній роботі серед підростаючого покоління. Адже патріотизм, любов до своєї землі, мови і культури рідного народу є тим найважливішим критерієм, що визначає обличчя кожного з нас! Власне на цьому наголошував ще Д. Донцов у доповіді "Українська молодь і теперішнє положення нації", виголошеній в липні 1913 р. у Львові на Другому з'їзді Українського Студентського Союзу, де було висунуто засади пластового руху на всеукраїнський ґрунт. "...Ходить о більше: о те, як вирватися з тої духовної гангрені, в якій виростили ми. І коли нова генерація, – зауважував Д. Донцов, – яка вийшла на шлях життя в героїчну добу нашої історії, не стрясе з себе спадщини старого духовного невільництва, дійсно смутно виглядатиме наше майбутнє. Криза духовна, яку ми переходимо, накладає на молоде покоління страшний тягар... Вимагає нового світогляду, нової моралі, нової віри, нової релігії волі і – нової людини!

Хай пластунська організація допоможе всім, що прагнуть нового!" [1: 14–15].

В останнє 10-ліття формування національної ідеї в незалежній вже Україні піддається всяким інтерпретаціям і трактуванням, що вимагає подальшого вивчення, вдосконалення і обґрунтування проблеми. Тому дослідження філософсько-ідеологічних засад ідеї українського Пласту на національних історичних традиціях українського народу повинно стати визначальним внеском у загальноукраїнську суспільно-політичну думку, сприяти державотворенню. На жаль, комплексного, концептуального вирішення зазначеної проблеми торкається сьогодні обмежена кількість дослідників. Серед них варто виділити помітну в українській історіографії працю Б. Савчука "Український Пласт 1914–1939" (Івано-Франківськ "Лілея-НВ", 1996), де автор присвячує окремий параграф філософсько-ідеологічним засадам пластової ідеї (С. 37–58), не розкриваючи ідеології пластового руху, створеного В. Янівим. О. Дем'янюк, автор статті "Діяльність пластових осередків на Волині", досліджуючи становлення та розвиток Пласту на Волині (1920–1939), не висвітлює зовсім пластову ідею на національному українському ґрунті (Вісник Національного університету "Львівська політехніка" – Держава та Армія, № 451. – Львів, 2002. – С. 109–112). Автор магістерської праці В. Леник з діаспори "Українська організована молодь" (молодечі організації від початків до 1914 р.). – Мюнхен–Львів, 1994 у розділі Пласт (С. 121–127) торкається лише його організаційних аспектів.

Напрявні ідеологічні аспекти пластового руху, проголошені Д. Донцовим, В. та Ю. Старосольськими на з'їздах Пласту, залишили певний слід і мали відчутний вплив на подальший творчий, науково-пошуковий шлях Володимира Яніва та актуальні сьогодні. Адже його практичне пластове життя, кероване О. Тисовським [2: арк. 1], розпочате 27 травня 1921 р. в Українській академічній гімназії Львова в пластовому курені ім. Петра Сагайдачного, плідно поєднувалося й доповнювалося власними науковими розвідками та доповідями на тогочасних пластових ідеологічних конгресах (грудень 1926 р.) та пластунів-абсолювентів (випускників) середніх шкіл (30 червня 1928 р.) у Львові [3: 104–105].

Доробки власних ідеологічних засад Пласту на основі майже 15-річного практичного пластування, особливо як провідника під час таборування на теренах рідного Галицького карпатського краю, стають відчутним підґрунтям в майбутньому для вченого, педагога, етнопсихолога української нації в його творчих пошуках та теоретично-науковій роботі на кафедрі психології Українського Вільного Університету у Мюнхені з 1946 року. Саме тут, після захисту в 1944 році в Берлінському університеті дисертації "Душевні пережи-

вання тюремного ув'язнення", Володимир Янів підготував працю "Українська вдача і наш виховний ідеал". Цей науковий, педагогічний трактат викликає нагальну потребу продовження і розширення творчих досліджень, започаткованих вченим, і потрібен сьогодні в першу чергу тим, хто працює на ниві національної освіти, доповнивши таким чином ту нішу-пропасть, що була штучно утворена і продовжує існувати між навчанням і вихованням молодого покоління. В. Янів у своїх педагогічних студіях, використовуючи засади пластового життя, доводить, що "...навчання і виховання можуть взаємно тільки скріплюватися й доповнюватися: коли, з одного боку, послідовно ведене навчання стається автоматично вихованням, тоді – з другого боку – через відповідне виховання ми можемо скріпити навчальний процес, і тому, наприклад, так дуже важливо при навчанні використати самовиховні організації, які навчання вплітають непомітно у свою виховну програму, іноді, як, наприклад, у Пласті, у постаті гри чи забави" [3: 4–5]. В Кодексі Великого Племена 3-го елітарного пластового куреня УУСП "Лісові Чорти", заснованого у Львові 22 липня 1922 р., серед учасників якого був і співавтор Кодексу В. Янів, наголошувалося: "Усі Лісові Чорти мусять бути добрими пластунами. Але у пластуванні підходять вони суворо до змісту, а свобідніше до форми. І вірять вони непохитно у пластову ідею, що є по дорозі до Великої Української ідеї і кращого завтра людства. Але у формальних справах керуються фантазією, свободою і вказівками Лісової Премудрости.

Кожен Лісовий Чорт, – акцентувалося у Кодексі, – мусить бути лицарської вдачі й аристократичного духу, при цьому мусить визначатися життєрадістю, оптимізмом, фантазією, чуттям гумору і романтики та в будь-якому – але доброму – напрямі вибиватись понад пересічність. Бо Лісові Чорти пересічності не люблять.

А мають Лісові Чорти за мету працювати в міру своїх сил на користь і славу України, Українського Пласту і свого Великого Племена" [5: 4–6].

Лісову Премудрість Великого Племена Лісових Чортів, крім В. Яніва, використали на користь і славу України її провідники, виховані в курені, що поклали свої молодечі голови на жертвник Батьківщини: Роман Шухевич, Іван Чмола, Степан і Андрій Охримовичі, Тарас Крушельницький, Андрій П'ясецький, Григорій Пісецький, Яромир Олесницький, Олександр Пашкевич, Роман Мацюрак, Роман Мармаш, Олександр Курчаба. Всі вони жертви польських, більшовицьких та німецьких окупантів.

Серед 50-ти пластунів, що пройшли школу Лісових Чортів і вагомо спричинилися своєю діяльністю до утвердження національної ідеї, українського виховного ідеалу, були: Богдан Кравців, в'язень польських тюрем, перший Голова Крайової Екзекутиви ОУН, поет, редактор, дійсний член НТШ і УВАН; Василь Кархут – лікар, письменник, перший організатор ремісничого Пласту, редактор журналу "Вогні", в'язень польських, німецьких, радянських тюрем; Юрій Студинський – доктор права, професор і декан Українського Вільного Університету; брати Володимир і Євген Врецьони – пластові провідники, громадсько-політичні діячі. Євген Врецьона – організатор військових частин на Карпатській Україні 1939 року, в'язень польських і мадярських тюрем, президент закордонного представництва УГВР (Української Головної Визвольної Ради) [5: 214–224]. Станом на 1983 рік всі вони відійшли на "Вічну Ватру".

У вказаній роботі В. Янів, розкриваючи джерела наших історичних трагедій, політичних катастроф, особливо після визвольних змагань, вбачає їх не лише у геополітичному становищі, чи в числовій перевазі ворогів, а в нашій вдачі, наших національних хибах. "Причини нашої долі, – говорить він, – мали б бути не поза нами, а в нас". В цьому контексті В. Янів стверджує, що національно-визвольний ідеал української, недержавної, поневоленої нації має своє спеціальне значення і завдання. Це потреба до розвитку, поступу, досконалості з одночасним зміцненням національних прикмет та ослабленням національних хиб. Тут він посилається на свого старшого сучасника і однодумця Д. Донцова, який наголошував, що "тільки повне перетворення – лише початок цілком нової духовності може нам допомогти" [5: 9]. Розкриваючи суть виховання, українського виховного ідеалу, В. Янів наголошує, що складовими виховання є три основні чинники: родина, церква та громада, виховних ідеалів є чотири: загальнолюдський, включаючи національне – шляхетність людини, релігійний, національний та класовий чи становий. Всі

вони взаємопов'язані та взаємно доповнюють один одного, а національний і релігійний синтезуються.

"Коли ми маємо накреслити наш національний виховний ідеал, то ми його тісно пов'язуємо із християнським виховним ідеалом... релігійне виховання українця, ідучи по лінії вроджених схильностей, увідпорнює нас на зовнішні впливи, і автоматично спричинюється до збереження нашої духової самобутності, нашого духовного "Я", чи – як це тепер звикли говорити: нашої національної ідентичності... ми базуємо наш національний виховний ідеал на релігійному!" Водночас, визначаючи як постулат виховання, В. Янів наголошує: "як виховний ідеал маємо дати ідеал повноцінної людини, – повноцінної, отже творчої людини, індивідуальності із власним поглядом на світ, із бажанням впливати на долю світу, – із бажанням змагатися із іншими людьми та їх випереджувати, із внутрішньою необхідністю ставити собі питання та шукати відповіді на них, чи ставити собі завдання і розв'язувати їх, – при цьому ті питання й завдання повинні бути якнайскладніші, щоб вони побуджували до якнайсильнішої праці. Ведучи мову про дисципліну дитини, В. Янів виходить з того, що "...дисципліна не має йти через накиннення її карою й погрозами, але шляхом впливання на почуття дитини чи юнака й перевазі" [5: 27–28].

Аналізуючи і визначаючи завдання українського виховного ідеалу, ми бачимо, що В. Янів не міг не почерпнути для вирішення поставленої мети в своїх науково-теоретичних працях багатолітній власний досвід практичного пластування. Адже Пластова Присяга проголошувала і зобов'язувала:

1. Бути вірним Богові і Україні.
2. Допомогати іншим.
3. Жити за Пластовим законом і слухатись пластового проводу.

Пластовою відзнакою, гербом є Державний Герб Тризуб, вплетений у лелеку. Вітаються пластуни словом-кличем "СКОБ", що зобов'язує кожного бути "Сильним, Красивим, Обережним, Бистрим".

Принагідно варто відзначити те, що юний Володимир Янів виховувався в родині львівських вчителів, де домінувало національно-християнське виховання, навчання з 1915 по 1927 рік в Українській академічній гімназії Львова – все це відчутно віддзеркалилося в майбутньому на його громадсько-політичному, науковому, педагогічному житті. Немаловажну роль в його творчому, національно насиченому житті відіграла його дружина Софія з родини Мойсейович, громадсько-політична і культурна діячка, педагог зі Львова. Закінчивши Центральний інститут фізичного виховання у Варшаві в 1933 р., Софія Янів обирається членом-кореспондентом НТШ, доктором УВУ, пластою виховницею і провідницею старших пластунок у Галичині (1929–1932 рр.), редактором спортивно-ідеологічного органу Українського Спортивного Союзу тижневика "Готові", членом УВО, ОУН, Крайової Екзекутиви на західних землях України (1934–1935 рр.), незмінним секретарем редакційної колегії Енциклопедії Українознавства, в'язень польських тюрем [6: 3974].

Першими, хто прищепив любов до пластового життя молодого гімназиста, були його батько і наймолодший заступник вчителя ("суплент") О. Тисовський. Незважаючи на те, що з боку гімназійної адміністрації йому делікатно докоряли, що "школа вчить, але не виховує", він 12 квітня 1912 р. приводить до пластової присяги сорок учнів гімназії, на церемонію якої запрошує вчителів, симпатиків Пласту – Федусевича і батька Володимира Яніва. Завдяки вчителю германістики і руханки, спеціалістові руханково-спортивних термінів, голові товариства "Сокол-Батько" І. Боберському, організація учнів гімназії отримує назву Пласт [7: 19, 21, 22]. Церемонія цієї першої в історії українського Пласту присяги стала формальним заснуванням Пласту, що швидко поширився в Галицькому краї, а О. Тисовський з часом увійде в історію, як один із поважних фундаторів пластового життя, методист, видавець, автор пластової літератури, гімну українського Пласту "Цвіт України і Краса", написаного в співавторстві з Іваном Франком.

*Пласт – наша гордість і мрія,
Любій Отчизні наш труд.
Буйний в нім порив, надія,
В Пласті росте новий люд...
...Славу Україні придбать!*

Слова Пластового гімну закликали новий люд до чесного служіння Батьківщині в ім'я здійснення великої мети.

Тринадцятилітнім юнаком 27 травня 1921 р. Володимир Янів вступає до пластової родини, з якою не пориває майже все життя. Це був час, коли після героїчних і трагічних визвольних змагань настала деяка розгубленість та депресія української інтелігенції. Проте незабаром розпочнеться поживавлення та відновлення українського національного життя. Пласт в цьому процесі стає ініціатором відродження українства із своїм вже власним пластовим світоглядом, організацією нового покоління. Слова гімну "В Пласті росте новий люд" почали здійснюватися на практиці. Рідко можна було вже почути думки людей застарілих поглядів, які старалися применшити роль Пласту – "голі коліна ведуть до ревматизму", "втягають молодь на скали, води", "замкнені в собі, як якісь масони". Немаловажну роль, а, можливо, й головну в національному поступі і відродженні безперечно відіграла Українська академічна гімназія та її філія, які стають кузницею підготовки національних кадрів, здорових тілом і душею. В. Яніва протягом 12 років навчають і виховують такі корифеї українства, педагогіки, пластового спортивного руху як проф. І. Боберський – відомий германіст Львова, вчитель руханки, батько українського сокільського, спортивного руху, доктор О. Тисовський – засновник українського Пласту, Михайло Галущинський – україніст, відомий організатор січового руху, Михайло Тершаківець – літературознавець, голова "Просвіти", Юліан Рудницький-Опільський – відомий український письменник та ін.

Водночас він вливається в перший курінь Уладу Українських Пластунів Юнаків (УУ-ПЮ) ім. Гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, заснованого в 1911 р. доктором О. Тисовським і відновленого в 1920 р. [8: арк. 1]. Молодий В. Янів спілкується тут з пластунами 7-го куреня УУ-ПЮ ім. Князя Льва філії академічної гімназії, заснованого Петром Франком в 1911 р., в майбутньому провідниками ОУН–УПА, борцями-героями за українську ідею, такими як Роман Шухевич – генерал-хорунжий, командир УПА, Гетьманський Пластун СКОБ, Богдан Кравців – провідник Проводу ОУН, редактор, пластовий поет, о. Іван Гриньох – доктор теології, віце-президент УГВР, духівник галицького сокільства, Едвард Жарський – історик фізичної культури, педагог, доктор філософії в Америці [9: 173]. При завершенні навчання в 1926 р. пластун з п'ятилітнім досвідом Володимир Янів через поділ першого куреня академічної гімназії засновує 51-й курінь УУ-ПЮ ім. Князя Святослава Завойовника, який в 1927 р. здобуває першість у краєвих пластових змаганнях [8: 24]. Він також бере активну участь в Організації вищих класів українських гімназій, в Союзі української націоналістичної молоді. З 1927 р. – член Української Військової Організації (УВО), з 1929 – член Організації Українських Націоналістів (ОУН), а в 1932–1934 рр. політичний референт Крайової Екзекутиви ОУН, редактор журналу "Наш клич" [10: 79]. Пластове, громадське і національне життя у В. Яніва виступають як єдине ціле, взаємодоповнюючим і збагачуючим чинником світоглядної організації нового пластового покоління, в формуванні якої він виступає вже як Провідник.

З остаточним заснуванням восени 1925 р. нової пластової структурної одиниці – Уладу Українських Старших Пластунів (УУСП), що об'єднував переважно студентів, абсолювентів, молоде греко-католицьке священство, вчителів, правників – молоду інтелігенцію, йде процес організації елітної української молоді з колишніх пластунів-юнаків не лише Львова, а й інших міст Галичини. На час розв'язання (1930 р.) в краю налічувалося більше 30-ти пластових куренів УУСП, серед яких найміцнішим був 3-й курінь "Лісові Чорти" зі Львова, що визначився організацією пластових таборів на Соколі, виробленням у пластовому житті багатьох звичаїв та церемоній, створенням пісень і це стало згодом зразком для наслідування. На 1930 рік в ньому було 50 пластунів, в т. ч. 4 скаутмайстри, а курінним був Володимир Верцьона. 2-й курінь "Червона Калина", пластуном якого був С. Бандера, об'єднував переважно студентство Стрия. 15-й курінь "Орден Залізної Остроги" – курінний Володимир Маркусь, складених на 1930 р. із студентів Львова, організував пластове постачання, табори юнаків, плевав традиції УСС. Певний час пластуном цього куреня був і В. Янів [11: арк. 15, 36]. 4-й курінь "Могікани" під керівництвом Ф. Кордуби (Тернопіль) та дівочий курінь "Дністрянки" (Тернопіль), який під керівництвом Галі Мороз вперше організував водний табір в Ісакові над Дністром. 10-й курінь під про-

водом І. Сенева був організатором водного спорту і водних таборів над Дністром, відновлював історичні військово-морські українські традиції Чорного моря. На 1930 рік об'єднував 35 пластунов, серед яких були Роман і Юрко Шухевичі, Ярослав Карпович, Яро Гладкий, Антін Івахнюк та інші. Перший жіночий курінь – "Ті, що греблі рвуть" – під проводом Софії Мойсейович (майбутньої дружини В. Яніва) тримав першість серед усіх жіночих куренів краю, був організатором таборів на Соколі і на 5 жовтня 1929 р. нараховував 26 пластунок, і всі вони мали однострої. Пластовим осідком УУСП на той час було помешкання на вул. Бляхарській 11-а у Львові, де збиралися пластуни з різних куренів [11: арк. 10, 25].

Не відставав від досягнень у пластовій діяльності майбутньої дружини й Володимир Янів. Отримавши прекрасний досвід практичного пластування в очолюваному ним в 1926–1927 рр., кращому в краї 51-му пластовому курені ім. князя Святослава Завойовника, він двічі протягом 1928–1930 рр. вибирається командантом УУСП і членом Верховної Пластової Команди. З самого початку діяльності постійного пластового інструкторського табору ім. А. Шептицького (липень 1924 р.), де командантом був досвідчений "старий вовк", колишній полковник Українських Січових Стрільців та київських Січових Стрільців (командир Е. Коновалець) проф. Іван Чмола, В. Янів разом з іншими молодими пластунами 3-го куреня "Лісові Чорти" займається його організацією, будівництво якого було завершено в 1932 р. під горою Сокол коло Підлютого в Карпатах. Тут на прекрасній розлогій поляні, подарованій митрополитом А. Шептицьким, спершу було збудовано 4 курені. Це місце стало осередком постійного пластового вишколу національного виховання й відпочинку галицької молоді. Щорічно тут відбувалося 2–3 табори по 3–4 тижні кожний (чоловічий і жіночий), в яких проходили вишкіл 150–200 пластунов-новаків та новачок при постійній участі і керівництві пластового скаутмайстра о. Олександра Бучацького, пластунов 15-го куреня УУСП "Ордена Залізної Остроги" та "Лісових Чортів" – І. Чмоли, С. Левицького ("Сірого Лева"), В. Яніва, постійного секретаря, члена булави табору та ін. Всі вони були провідниками таборування аж до 1939 р. [8: 42, 77].

Наслідком пластового життя, таборування В. Яніва були серйозні, доволі великі наукові аналітичні статті, які сьогодні потребують дальшого вивчення і узагальнення щодо його концепції національного виховного ідеалу, поєднання навчання з вихованням та ролі особистості в цьому процесі. Його участь у таборах на Соколі в 1929–1930 рр. спричинилася до написання окремої статті "Таборування і "Сокол" у вихованні нового типу українця, з відзначенням ролі Івана Чмоли". Автор приходить сам до висновку щодо потреби ширшого висвітлення питання про з'ясування суспільної функції Пласту і Лісових Чортів, "...вбачалося насамперед службу Батьківщині, і те бажання служби дозволило завжди сполучувати завдання Пласту з ширшим розумінням громадської роботи, від якої пластунові не можна було відмовитись. Та служба, – наголошував В. Янів, – вимагала повного опанування тіла і духової концентрації, що були можливі тільки завдяки гартові, який виникав з довголітньої заправи (тренування, – *авт.*), але вимагав також сили волі, – звичайно при повній фізичній справності. Встали зі світанком, – пише В. Янів, – розбудили себе у крижаній гірській воді. Приблизно 9 годин важкого маршу без зупинки. Тоді моттом (спонуюю, рушійною силою, – *авт.*) ставало часто "дальше", "вище", "швидше", "довше", не для рекорду, але для впевнення, що молодому поколінню стане сили, як цього буде треба для якогось сподіваного "маратону" (змагання). Рекорд ставав тільки заохотою, а не метою". За В. Янівом, довголітній фізичний і духовний вишкіл молодого покоління, що вимагав ще й сили волі, потрібні не задля досягнення рекордів, олімпійських девізів, а для майбутніх випробувань в національних змаганнях [5: 163].

Таборування в 1929 році часто проходило під безнадійними гірськими зливами, тому й сам табір деколи був відірваний від зовнішнього світу. Одного разу у табірному магазині закінчилися харчі. Ситуацію було доручено опанувати табірній булаві, до п'ятірки якої крім В. Яніва, входили О. Тарнавський (син генерала М. Тарнавського), Т. Крушельницький, Т. Рожанковський і пластун під псевдо "Мурмурандо". Приблизно півтори тони харчів закупили у найближчій крамниці в Перегінську, віддаленій від Сокола на 16 км. Вони змушені були перенести їх вночі, під дощем, та ще й кількості метрів через болото. "Тяжкі міхи, – згадує В. Янів, – ми переносили з закушеними в зусиллі зубами, дбаю-

чи, щоб у болото не скотився цінний вантаж". На його думку, справжнє розуміння пластової "елітарності" – бути "першим" не на "постах", але в твердій службі. Воно родилося з практичних потреб самого життя. А свідомість виконаного – зрештою таки нелегкого обов'язку була найкращою нагородою.

Фізичні випробування в таборі перепліталися, виходячи з Пластової Присяги, з вихованням національної гідності і гордості, християнського світогляду. Згідно з розпорядком табірної життя день тут завершувався на табірній площі читанням наказу, молитви, опущенням прапора. Одного дня чоті старших пластунів (виключно Лісових Чортів) було доручено виконати цю церемонію під проливним дощем, оберігаючи таким чином здоров'я новаків. "А чота стояла німо й у безрусі, – згадує В. Янів, – водячи тільки очима за прапором... І як бажалося, щоб колись прапор ми стягли як воїни українських збройних сил! А потім і молитва... До куреня вернулися ми промоклі до нитки, але з почуттям, яке несли ми згодом у концентраційні табори, за гарячим бажанням у найтяжчий час пороги й знуцання:

Прапоре наш, займай нам в гордій славі.

Ще й золотом і сріблом заблисти!

Дзвонячи в лихоманці зубами, – продовжує В. Янів, – ...кожний був такий щасливий, що й він був у чоті вибраних, щоб не занедбати урочистого церемоніалу, належного для символу наших змагань". За проведену взірцеву пластову роботу з виховання молоді в таборі 1929–1930 рр. урядові Вісті Верховної Пластової Команди повідомляли, що "свастикою відзнаки" відзначено членів булави – В. Врецьону, О. Тарнавського та В. Яніва.

21-річний старший пластун, молодший від команданта табору скаут-майстра І. Чмоли на 16 років, завдячував йому в опануванні тілесного і духовного гарту, педагогіки практичного пластування. "Полковник Чмола, – наголошував В. Янів, – був з раси провідників, які полонюють на кожному пості. Твердий для себе, твердим він був і для вихованців, яких полонював прикладом. Скупий на слова і ще скупіший на похвали, він умів дати пізнати, кого цінить".

На честь і в пам'ять багатолітнього команданта табору пластуни збудували і обсадили в той час "Алею ім. Івана Чмоли". "Сьогодні, мабуть, її нема, – згадує В. Янів, – ...але хто може забути виховника, скаутмайстра, нагородженого 16 лютого 1924 р. Пластовим Хрестом Заслуги, що організації дав сотні зразкових пластунів і десятки провідників? Думаю, що наші спогади і сьогодні повинні спонукати нас поставити собі питання, наскільки ми йдемо далі вказаним шляхом..." [12: арк. 9]. Які актуальні в наш час слова, на які вкрай потрібно було б дати відповідь нашим державним мужам від молодіжного політики України.

На основі вищенаведеного ми можемо сьогодні сміливо стверджувати, що на протязі 13-річного періоду навчання і активного пластового життя у Львові (1921–1934) В. Янів пройшов шлях від рядового пластуна-новака, курінного заснованого ним кращого в краї 51-го пластового куреня ім. князя Святослава Завойовника, секретаря і члена булави табору "Сокіл" до команданта Уладу Українських Старших Пластунів (УУСП) та члена Верховної Пластової Команди, яка за постійну, послідовну і віддану працю в Пласті нагородила його "свастикою відзнаки". Цілком логічно в цьому контексті представляється його перша пластова наукова розвідка щодо ролі пластування, таборування і таких особистостей як І. Чмола у вихованні нового типу українця. На основі загальної картини таборування, окремих епізодів пластового життя Лісових Чортів – патронів пластунів-новаків, – церемоніалу завершення табірної дня, виконання обов'язку в складних ситуаціях таборування В. Янів переконливо доводить, що власне віддана свідомо саможертвна праця і є виконанням Присяги, "елітарності" Пласту, служби Богові і Україні.

Свої наукові висновки щодо ролі Пласту для державницького, соборницького будівництва В. Янів розкриває в своїй останній роботі про пластування "Суспільна функція "Лісових Чортів" у міжвоєнну добу" (1922–1939) [5: 20–63]. Доволі об'ємна за обсягом (43 стор.) праця, написана в 1979 р., відрізняється від попередньої тим, що автор на основі сімдесятилітньої традиції Пласту і конкретному прикладі діяльності елітарного 3-го пластового куреня "Лісові Чорти" цілком слушно стверджує про найбільший, вирішальний вплив пластової ідеї в добу польської займанщини, особливо в 1921–1930 рр., на

духовну формацію нового покоління, на основі синтезу чинників: Пласту, його громадської дії, студентства та створення суспільства з єдиною кінцевою метою – службі визвольній справі народу.

Тому не випадково В. Янів як поет, філософ, вчений, пластун-педагог, ректор УВУ через 50 років після вступу до Пласту, вболіваючи за долю своєї Батьківщини, даліше вдається до написання робіт на пластову тематику, вбачаючи в цьому нагальну потребу до її вивчення та наслідування на теренах рідного краю.

Вивчення та осмислення пластових філософсько-ідеологічних засад В. Яніва на національно-християнському підґрунті в умовах визвольних змагань галицького українства за незалежність в добу польської окупації (1919–1939) є назрілим і потрібним в утвердженні українства у час державотворення. Пластова ідеологія, сформована Володимиром Янівим, значно сприятиме в наше сьогодення процесам формування національної ідеї, молодіжної, спортивної політики, реорганізації Збройних сил України.

Список використаних джерел

1. Донцов Дмитро. Юнацтво і Пласт. – Львів, 1928. – С. 14–15; 2. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДІАУ у Львові). – Ф. 78/389. – Оп. 1. – Спр. 823. – Арк. 1. 3. Янів Володимир. Українська вдача і наш виховний ідеал. – Мюнхен-Тернопіль, 1992. – С. 6. 4. Савчук Борис. Український Пласт, 1911–1939. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 104–105. 5. Кодекс Великого Племена Лісових Чортів. Лісові Чорти, їх життя і буття 1922–1945. Ювілейний історико-мемуарний збірник у їх 60-річчя. – Вашингтон-Нью-Йорк-Торонто. – 1983. – С. 4–6. 6. Енциклопедія Українознавства. – Т. X. – Париж-Нью-Йорк, – 1984, – С. 3974. 7. Данилів Теодор. Основоположник Пласту (До 80-річчя з дня народження професора, д-ра Олександра Тисовського). – Мюнхен, 1966. – С. 19, 21, 22. 8. Левицький Северин. Український Пластовий Улад в роках 1911–1945 у спогадах автора. – Мюнхен, 1967. – С. 46. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 78/389. – Оп. 1. – Спр. 823. – Арк. 1. 9. Трофим'як Б. Є. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні. – К., 1998. – С. 173. 10. Полянський Олег. Уроки Володимира Яніва. Історичні силуети. – Тернопіль, 1998. – С. 79. 11. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 78/389. – Оп. 1. – Спр. 824. – Арк. 15, 36; ЦДІАУ у Львові. – Ф. 78/389 – Оп. 1. – Спр. 824. – Арк. 10, 25. 12. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 135. – Арк. 9.

Bogdan Trofumiak

“PLAST” SCOUT ORGANIZATION LIFE OF VOLODYMYR YANIV AND FORMING OF HIS NATIONAL AND CHRISTIAN IDEAL (1921–1939)

For the first time in Ukrainian historical literature is shown the thirty years period of “Plast” Scout Organization Life of Volodymyr Yaniv as a main factor of forming of both the National and Christian ideal and the nowadays ideology of Ukrainian Scout Organization “Plast”, the ultimate end of it, according to ideology of “Plast” members, is formation of society which respects the God and Ukraine.

УДК 94 (477)

Іван Шумський

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ СТУДЕНТСЬКИЙ РУХ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО СПРЯМУВАННЯ НА ПОЧАТКУ 20-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано процес становлення західноукраїнських студентських організацій національно-демократичного спрямування.

Велику наукову цінність, пізнавальне і практичне значення має діяльність західноукраїнських студентських організацій і товариств у 20-і роки ХХ ст., які переживали період становлення у непростих умовах фактичної окупації регіону офіційним урядом Польщі. Актуальність дослідження посилюється ще й тим, що ці організації розгортали свою діяльність у надзвичайно складний період європейської та світової історії, коли багато країн переживало серйозні національні та соціально-політичні потрясіння. Також це дослідження є актуальним через необхідність вивчення та узагальнення досвіду взаємин західноукраїнських студентських організацій і товариств з політичними партіями та громадсько-політичними об'єднаннями, які сповідували різну ідеологію.

Попри усі досягнення української історіографії у вивченні історії студентського руху у Західній Україні у міжвоєнний період, зокрема, досліджень Б. Савчука [1], В. Старосольського [2], П. Мірчука [3], І. Андрухів [4] та інших авторів, дана проблема не досліджувалась у повному об'ємі, тому аналіз історіографії проблеми дає змогу зробити висновок про необхідність подальшого вивчення зазначеної теми з осмислення історії західноукраїнського студентського руху у 20-і роки ХХ ст. Мета дослідження базується на тому, щоб, спираючись на досягнення української та зарубіжної історіографії, враховуючи недостатню наукову розробку її ролі в суспільно-політичному житті краю у досліджуваний період, поглибити дослідження і зробити науково обґрунтовані висновки щодо ролі західноукраїнських студентських організацій і товариств у громадсько-політичному житті Західної України, визначити внесок українських юнаків і дівчат у процес національно-культурного відродження Західної України, боротьби за державність і при цьому з'ясувати значення студентських осередків для вказаних процесів. Завдання дослідження полягає у тому, щоб проаналізувати основні причини виникнення, функціонування та впливу західноукраїнських студентських організацій і товариств у перші роки фактичної окупації Західної України офіційним урядом Польщі, ширше і глибше дослідити організаційно-виховну діяльність у вказаний період.

На початку 20-х років ХХ ст. головні процеси оновлення і модернізації довоєнних студентських організацій зумовлювалися розгортанням боротьби за таємний український університет у Львові [1: 54]. Центром українського студентства знову стала відроджена навесні 1920 р. "Академічна громада". Вона виникла внаслідок об'єднання товариства "Ватра" з "Академічним Братством" 26 січня 1896 р. До ради товариства були обрані студенти І. Раковський, С. Голубович, В. Гнатюк, М. Підляшецький, Г. Питляр, Ю. Дроздовський, Г. Гарматій, О. Веселовський, М. Ластовецький, О. Грабовський. Головою товариства був обраний І. Раковський. В умовах панування польської влади члени "Академічної громади" приймають активну участь у створенні таємного українського університету, який розпочав свою діяльність з вересня 1921 р. За участь в цій акції 23 вересня активних членів товариства було арештовано, домівку "Громади" – опечатано, а 18 березня 1922 р. діяльність Товариства було заборонено. Усе майно "Академічної громади" було передано Товариству ім. П. Могили, про що свідчать архівні матеріали [2: арк.5; 5: арк. 1–3].

За "Академічною громадою" у листопаді і грудні розгорнули діяльність довоєнні академічні товариства "Основа" (виникла 1898 р.), "Академічна поміч" (1918 р.), "Медична громада" (1910). Згідно з розпорядженнями сенату Львівського університету від 14 серпня до 22 вересня 1919 р., підтвердженням урядом, право на навчання в ньому отримували тільки громадяни Польської держави та особи, які служили в польській армії [6: арк. 4].

Таким чином, діяльність західноукраїнського студентства, як самостійної сили, опинилася під загрозою ліквідації. У даних умовах виникає необхідність відновити крайову структуру "Українського студентського союзу" ("Укрстудсоюз"), діяльність якого була перервана війною. Він об'єднував товариства, гуртки, громади, які діяли при вищих та середніх навчальних закладах у кожному місті, де були гімназії. Гімназисти, як і їх старші товариші, відстоювали право на викладання українською мовою окремих навчальних дисциплін, відкриття українських гімназій або паралельних українських класів у польських гімназіях, підтримували вимоги студентів про відкриття українського університету, вели культурно-освітню роботу тощо [7: арк. 42].

У статуті товариства відзначалися основні його завдання і цілі: а) бути осередком наукового і товариського життя українського студентства; б) дбати про матеріальну і моральну допомогу своїх членів; в) допомагати існуючим науковим, культурним і просвітнім товариствам та давати поштовх до заснування нових українських товариств. Члени "Укрстудсоюзу" намагалися відновити діяльність читалень та бібліотек, видавництво наукових та літературних публікацій. Вони проводили наукові конференції, літературні вечори, артистичні концерти та інші зібрання, а також організовували курси для неписьменних [7: арк. 128–130].

У квітні-травні 1921 р. пройшли загальні збори в повітах та округах з відновлення роботи студентських секцій. Так, 10 травня відбулися збори Станіславської окружної секції "Українського Студентського Союзу", в роботі якої брало участь 13 чоловік. У дискусії з проблем майбутньої діяльності студентського союзу взяли участь І. Ставичний, І. Семянчук, І. Феношин, І. Яремич та інші. Збори прийняли резолюцію, в якій зверталися до студентів із закликом вступати до секції для "продуктивної роботи самоосвітньої між собою й культурної серед громадянства" [8: арк. 40].

Західноукраїнські студентські організації, які знаходилися на напівлегальному становищі, головну діяльність спрямовують на становлення таємного українського університету у Львові [1: 55]. Український таємний університет у Львові мав три факультети: філософський, правничий та медичний, а згодом ще й четвертий – технічний, разом 54 кафедри, на яких у 1921–1922 рр. академічному році навчалася 1258 студентів. Правничий та філософський факультети мали 4 роки навчання, а медичний і політехнічний тільки два перші, так, що студенти цих двох останніх відділів змушені були закінчувати навчання за кордоном [3: 52]. Викладання в українському університеті почалися з медичних курсів навесні 1920 р. Ініціатором курсів був М. Панчишин. На зимовий семестр записалося 120 студентів. Приміщень для навчання не було: займалося по сто людей у кімнаті для двадцяти, інші стояли і писали на плечах товаришів [9: арк. 15].

Як показала практика, усі закордонні університети визнали таємний український університет рівноцінним із західноєвропейськими вищими учбовими закладами та без особливих застережень зараховували студентам роки навчання. Першим ректором таємного українського університету став професор Василь Щурат, а після нього цей пост зайняв професор Маркіян Панчишин. Навчання відбувалося таємно у приміщенні різних українських закладів у Львові, а часом – навіть у приватних приміщеннях професорів.

Польський офіційний уряд не задовольнився лише офіційною забороною на відкриття таємного українського університету, ні переведенням його роботи у підпілля, а й застосував проти його студентів переслідування поліції та судові репресії [10: арк. 36–37].

3-поміж затриманих студентів на термін понад один рік заарештовано більше сотні юнаків та дівчат. Переслідування у навчальних аудиторіях, ревізії та арешти стали повсякденним явищем. Проти цього ректорат університету вніс до Союзу Народів у Женеві широкий меморандум, протестуючи проти дій польської влади. Цю скаргу підтримала своїм зверненням "Українська Академічна Громада" у Празі, яке підписали представники чеського, словацького, німецького і білоруського студентства на Закарпатті.

Свою солідарність з боротьбою за національний вищий учбовий заклад західноукраїнська громадськість засвідчувала щедрою моральною і матеріальною підтримкою для таємного університету та його студентів. Проте саме відсутність єдиного погляду на цю проблему обумовила фатальний розкол у студентському русі. Під тиском місцевих організацій "Украстудсоюз" продовжував переговори з сенатом Львівського університету, домагаючись повернення прав українцям, які вони мали до 1 листопада 1918 р., тобто до початку польсько-української війни. Урядом велась подвійна гра: українським студентам обіцяли допомогу, а у цей час польські організації підбурювали до виступів проти них. Деморалізацію посилив дозвіл на навчання для тих, хто служив у "Петлюрівській армії" (армії УНР). Чимало осіб через "тугу за польською наукою" йшли до жандармерії за фальшивими посвідченнями [1: 55].

Нова концепція розвитку західноукраїнського студентського руху та боротьби за українські вищі школи (УВШ) була визначена на квітневому, червневому та липневому з'їзді 1921 р. Вимогу "утраквізації" (права викладання польською і українською мовою) Львівського університету знімали з порядку денного. На липневому з'їзді визначалось, що метою, до якої повинна прагнути українська громадськість, є Самостійна Соборна Українська Держава (ССУД). Учасники з'їзду закликали всі українські партії Галичини, які стоять на фундаменті української національної державності, за взаємною згодою створити Тимчасовий Галицький Український уряд з центром у Галичині [11: арк. 33–34].

Зусилля мали спрямовуватися на створення власних вузів. З'їзд рішуче висловлювався проти подальшого від'їзду студентів за кордон. Українцям, які вступали до польських вищих шкіл, разом з родинами оголошували громадянський бойкот. З'їзд вимагав, щоб дипломи Українського університету і вищих шкіл мали переваги перед дипломами інших держав, а також передачі половини майна та установ Австрійського університету таємному українському університету у Львові. Представники партій засудили рішення Міжпартійної конференції, яка дала згоду на навчання частини українських студентів у колишньому Австрійському університеті [11: арк. 35].

Незважаючи на поліцейський терор, у другій половині жовтня 1921 р. відбувся II-й Крайовий з'їзд українського студентства Галичини, який прийняв резолюцію продовжувати всіма можливими засобами боротьбу за відкриття таємного українського університету. Це дало привід поліції провести другу хвилю арештів і тим самим припинити легальну діяльність українського університету. З листопада 1921 р. і до кінця свого існування (1925 р.) український університет діяв підпільно, а студенти і професорсько-викладацький склад продовжували нелегку боротьбу за легалізацію українського університету. У Чехії студенти університету мали визнання й авторитет, а "студії на ньому визнано офіційно рівнозначними зі студіями всіх чехословацьких державних університетів" [4: 51].

Протягом 1921–1922 рр. навчального року 136 студентів склали фахові іспити і крім того було прийнято викладачами 750 приватних іспитів. Підтримку у своїй боротьбі за право навчатися рідною мовою в національному університеті українське студентство мало і з боку українських студентських товариств, які існували за межами Галичини, а також з боку міжнародних студентських організацій.

Так, на Міжнародному Студентському Конгресі в Празі (23 березня – 4 квітня 1921 рр.), який об'єднував студентів із 13 країн світу, українське студентство представляла делегація від "Академічної громади". До складу української делегації входили: І. Федів, К. Паньківський, Ю. Рубін, Є. Віханський, С. Лопатинський, Є. Слабченко. На пленарному засіданні 5 квітня Конгрес одноголосно прийняв Український Студентський Союз до Міжнародної Студентської Організації. Після Конгресу члени української делегації створили Виконавчий Комітет з осередком у Празі і розпочали роботу зі створення Всеукраїнського Студентського Союзу, який мав об'єднати всі українські студентські товариства в Галичині та за її межами в єдину організацію [12: арк. 8–9].

Наприкінці серпня 1921 р. у Празі відбувся установчий з'їзд, який поклав початок діяльності Всеукраїнського Студентського Союзу. Головну мету своєї діяльності Союз вбачав у досягненні державної незалежності України. Однак, Український Студентський

Союз з Галичини, у силу відомих причин, став членом Всеукраїнського Студентського Союзу тільки в червні 1923 р. [4: 51–52].

У кінці 1921 р. було зроблено спробу нового організаційного оформлення. На з'їзді 2–3 листопада 1921 р. замість ліквідованих організацій виникла "Українська крайова студентська організація" (УКСО) на чолі з "Українською студентською радою", головою якої було обрано П. Гана. Їй підпорядковувались окружні та повітові студентські ради, покликані керувати місцевими секціями. Таким чином, згідно з прийнятою тоді програмою, через цю структуру все українське студентство мало бути мобілізоване на розбудову національного життя [13: арк. 34–35].

УКСО не змогла розгорнути діяльність здебільшого через причини внутрішнього характеру. Студентський рух опинився у глибокій кризі, викликаній акцією бойкоту українців, які вступали до польських вузів. Водночас посилювалася так звана академічна еміграція: студентство самовільно виїжджало за кордон, навіть філософи та юристи стали "перекваліфіковуватись" на інженерів і торговельників.

Для боротьби з цими явищами "Українська студентська рада" в грудні 1921 р. створила "Комісію бойкоту українського студентства" з відділеннями при місцевих секціях УКСО. Осіб, котрі "зломлювали національну карність", оголошували "зрадниками" і записували до "чорних списків", які вивішували у публічних місцях. Реабілітація була можливою тільки через "прилюдне каяття" [14: арк. 1–2].

За таких умов було внесено корективи до програми розвитку студентського руху, де пріоритетним напрямком стало об'єднання на станово-професійній основі. На найбільш представницькому з часу встановлення польської влади крайовому з'їзді 14 жовтня 1922 р., де 130 делегатів репрезентували 1,5 тис. осіб, УКСО було перейменовано на "Професійну організацію українського студентства" (Профорус). Прийнятті резолюції спрямовувались насамперед на зміцнення внутрішньої єдності [15: арк. 37–38].

Найвищим органом "Профоруса" був Загальний Крайовий Студентський З'їзд, а його постійним органом - Українська Крайова Студентська Рада (УКСР). Нижчими організаційними осередками УКСР були окружні та повітові студентські ради. Першим головою УКСР був Петро Ган ("Шевчиків").

Другу спробу піднесення західноукраїнського студентського руху паралізували тотальні репресії, пов'язані з українським бойкотом у жовтні-листопаді 1922 р. польських виборів та перепису населення у Галичині. З близько 2 тис. українських студентів, які перебували тоді у краї, понад 1,5 тис. було піддано арештам за звинуваченнями у "зраді" та причетності до УВШ. З них близько третини провело в ув'язненні більше місяця, решта переховувалися. Тоді саме слово "студент" асоціювалося з переслідуваннями, отже, допомога студентству з боку українців означала їх особисту небезпеку [16: арк. 1–2].

Таким чином, із завершенням університетської акції період становлення західноукраїнських студентських організацій і товариств підійшов до завершення.

Список використаних джерел

1. Савчук Б. Студентський рух у Західній Україні у 1920–1930-і рр.: хроніка організаційно-ідеологічного становлення // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Вип. ІХ. – Тернопіль, 1999.
2. Старосольський В. Академічна громада. – Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі ЦДАУ). – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 446. – Арк. 1–83.
3. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів (1920–1939 рр.). – Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. – Т. 1. – 639 с.
4. Андрухів І. Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939 рр. (Короткий історичний нарис). – Івано-Франківськ, 1995. – 72 с.
5. Розпуск "Студентської громади" і заборона діяльності товариства "Просвіта". – ЦДАУ України у м. Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7031. – Арк. 1–3.
6. Переписка із Станіславським і Коломийським староствами про діяльність українських організацій "Чорномор" і "Основа". – Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 638. – Арк. 3–10.
7. Статут Українського студентського союзу. – ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 279. – Арк. 130.
8. Переписка з Міністерством внутрішніх справ і повітовими староствами про діяльність політичних студентських ор-

ганізацій Львівського і Станіславського воєводств. – ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 806. – Арк. 40–41. 9. Звіт з медичного факультету Українського університету у м. Львові. – Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО). – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 15. 10. Український університет у Львові. – ЦДІАУ у Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 35–37. 11. Протокол з'їзду у Львові. – ЦДІА України у Львові. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 33–35. 12. Статут кружка "Прихильників книжки" при товаристві "Українська студентська громада" у Львові. – ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 399. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 1–10. 13. Переписка з Міністерством внутрішніх справ і повітовими старостами про діяльність українських студентських організацій "Чорномор" і "Основа". – ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 559. – Арк. 34–36. 14. Професійна організація українського студентства Західних земель України (Профорус). – ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 399. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 1–41. 15. Листи "Профоруса" НТШ у Львові у справі зборів, надіслання видань. – ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 399. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 30–39. 16. Діяльність "Профоруса". – ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 399. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 1–30.

Ivan Shumskyi

THE WESTERN UKRAINIAN STUDENTS' MOVEMENT OF NATIONAL DEMOCRATIC DETERMINATION AT THE BEGINNING OF THE 20-TH, XX CENTURY

In the article the process of establishment of the Western Ukrainian students' organizations of the national democratic determination has been analyzed.

УДК 94 (477) "1921/1939"

Валентина Доброчинська

ІСТОРИЧНІ ТА ГЕОГРАФІЧНІ СТУДІЇ ПОЛЬСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ НА ВОЛИНІ (1921–1939 РР.)

Зроблено спробу історичного аналізу науково-краєзнавчих студій (історичних та географічних) польських вчених міжвоєнного періоду (1921–1939 рр.) на Волині. Висвітлюються основні напрями дослідницької діяльності у вивченні краю, розкривається значення наукових осередків у формуванні культурного поступу, а також аналізується життєвий шлях та творча спадщина окремих науковців.

В основу дослідження покладені архівні матеріали і польські наукові видання міжвоєнного періоду.

З утворенням незалежної Української держави відкрилися широкі перспективи досліджень регіонів, що були в складі інших державно-територіальних утворень. Зважаючи на це, особливий інтерес з точки зору історичного аналізу посідає Волинь міжвоєнного періоду (1921–1939 рр.), яка протягом століть зазнала глибоких суспільно-політичних трансформацій.

Вчені радянського періоду основну увагу зосереджували на висвітленні, передусім, політичних та економічних аспектів суспільного життя Волині в розрізі історії Західної України. Це прослідковується у працях І. Заболотного "Нескорена Волинь: Нарис з історії революційного руху на Волині: 1917–1939 рр. (1964 р.), М. Кравця "Революційний рух на Волині в період світової економічної кризи в 1929–1933 рр. З історії західноукраїнських земель" (1958 р.), Р. Оксенюка "Нариси історії Волині: Соціально-економічний розви-

ток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939 рр.)" (1970 р.), С. Макарчука "Етнонаціональне развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма" (1983 р.), Ю. Сливки "Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939 рр.)" (1985 р.) та ін.

Дослідження суспільного життя міжвоєнного періоду тривалий час ускладнювалося існуванням цензури, обмеженням доступу до архівних матеріалів, а також пресом тогочасних стереотипів радянського менталітету. Аналізуючи стан наукових розвідок, слід зауважити, що комплексного дослідження історії Волині (1921–1939 рр.), що висвітлювали б проблеми політичного, економічного й культурного розвитку на даний час не опубліковано, за винятком монографії М. Кучерепи та Р. Давидюк "Волинське Українське Об'єднання (1921–1939 рр.), 2001 р."

Активізації наукового пошуку щодо вивчення культурного розвитку краю сприяють дослідження науковців Волинського державного університету імені Лесі Українки, зокрема Н. Кінд-Войтюк [3], В. Дмитрук [21: 23], В. Радзій [32], Я. Мольчак та Л. Ільїн [33], В. Мельник і В. Кудрик [40] та ін. Тому проблема аналізу історичних та географічних студій польських вчених є актуальною та своєчасною.

Наше завдання – узагальнити та систематизувати наукові напрями досліджень в галузі історії та географії на теренах Волинського воєводства. В основу роботи покладені матеріали Державного архіву Рівненської області, праці польських науковців міжвоєнного періоду та сучасні публікації дослідників.

З часів першої експансії в Україну польського короля Казимира Великого у 1340 р. і Люблінської унії 1569 р., в результаті якої утворилася Річ Посполита, гостро постало питання про існування українців, як окремої етнічної спільноти. В кінці XVIII ст. ініціативу щодо володіння західноукраїнськими землями перехопила Російська імперія.

У 1919 р. претензії поляків на землі Західної України відновилися. Вони ґрунтувалися на історичних аргументах "споконвічних" польських земель, яким належало увійти до складу новоутвореної держави – Другої Речі Посполитої [1: 371].

Згідно умов Ризького договору від 18 березня 1921 р. територія Західної Волині відійшла до складу Польщі. З огляду на це, верховенство нації належало полякам, а українці стали однією із національних меншин. Тому пріоритет дослідження волинського краю належав польській науковій еліті, представники якої в силу суспільно-політичних реалій виявили цікавість до історико-культурної спадщини українського народу та природних багатств краю. Нерідко, польська інтелігенція, відмежовуючись від офіційної політики урядових кіл, сприяла вивченню та збереженню історичних цінностей та природи Волині.

Суттєвий вклад у вивчення краю внесли представники української інтелігенції, але через національні та політичні утиски їх праці носять поодинокий характер.

На території Волинського воєводства не було осередків, які гуртували науковців, за винятком Волинського товариства піклування про пам'ятки минулого, яке, на жаль, проіснувало недовго.

Представники інтелігенції, переважно польської, підіймали питання про створення на теренах Волинського воєводства музейних закладів, що відтворювали історико-культурну самобутність краю. Це питання обговорювалося на сторінках періодичних видань, а також у колах науковців. У другій половині 20-х рр. між Я. Гофманом, А. Савіцьким, Я. Фітцке, К. Пшемиським та ін. виникла дискусія з приводу формування музейної мережі на Волині та втілення музеєзнавчої програми.

8 жовтня 1928 р. на ім'я керівника Управління спілки польських вчителів у Рівному, надійшов лист від куратора Волинського шкільного округу А. Савіцького про доцільність відкриття Волинського музею у Луцьку [2: 2].

Під час офіційного візиту президента Другої Речі Посполитої І. Мосціцького на Волинь, 16 червня 1929 р. у Луцьку відбулося урочисте відкриття Волинського музею, а через декілька днів, часопис "Przegląd Wołyński" від 23 червня вмістив перше повідомлення про цю подію [3: 83]. Очолив музей відомий польський історик, етнограф, бібліограф О. Прусевич (1878–1941рр.).

У міжвоєнний період науковці Волині підтримували зв'язки з Львовом – культурно-освітнім центром Західної України. 1 червня 1933 р. до Головного управління польського

історичного товариства у Львові надійшов з Рівного лист, в якому повідомлялося, що на регіональній конференції загальноосвітніх шкіл ухвалено питання про створення філії товариства на Волині. Передбачалося, з початком нового 1933/34 навчального року розпочати організаційну роботу відділу товариства в межах Волинського воєводства.

Мета та завдання польського історичного товариства були чітко окреслені в статуті, головною метою якого було "поширення розвою історичної науки" та об'єднання академічної думки й досліджень аматорів, що виявляють інтерес до історії. Товариство визначило низку завдань, а саме: випуск періодичних видань, присвячених історичним наукам; проведення наукових засідань та екскурсій; налагодження культурних зв'язків з істориками Польщі; влаштування публічних читань; надання матеріальної допомоги в наукових дослідженнях; пропаганда і презентація історичних наук за кордоном та ін.

Науковий осередок утримувався за рахунок прибутків з видавництва літератури, членських внесків та добровільних пожертвувань.

Товариство включало *почесних* членів, що мали значні заслуги в галузі історичної науки (вони користувалися деякими перевагами, зокрема, отримували безкоштовно публікації товариства); *дійсних* членів, які безпосередньо працювали за фахом історика, а також *звичайних*, яким діяльність організації "лежала до серця", й аматорів, що підтримували роботу товариства [4: 2–4].

У 1935 р. виникло Волинське товариство приятелів науки (ВТПН), яке об'єднало польських науковців, що досліджували матеріальну і духовну культуру та природні багатства регіону. Товариство працювало на громадських засадах, центральний осередок якого розміщувався у Луцьку на вул. Сенкевича, 31, а відділи знаходилися у Кременці та Рівному [5: 8].

23 лютого 1935 р. в Луцьку відбулося засідання наукової ради ВТПН, до складу якої увійшли відомі краєзнавці: Я. Гофман, А. Яворчак, Л. Кисіль, З. Опольський та ін. Згідно протоколу, були створені гуманітарна, природнича та господарська комісії, що займалися дослідженням окремих галузевих питань [6: 12].

Науковці товариства розробили тематику лекцій з історії та географії Волині, зокрема: "Волинь і Люблінська унія", "Лицей Волинський в Кременці", "Волинь за часів російських. Повстання 1831 р.", "Видатні жінки Волині: Беата і Гальшка", "Морфологія Волині", "Річки Волині та їх використання", "Геологія Волині", "Природні багатства Волині" та ін. [7: 2].

Серед активних діячів наукового осередку, що внесли вагомий вклад у культурний розвиток Волинського воєводства, слід виділити постать Якуба Гофмана, видатного польського політичного і культурного діяча, автора численних публікацій з історії, археології й етнографії. Народився майбутній вчений 19 березня 1896 р. у м. Коломия на Івано-Франківщині, в сім'ї інтелігентів. Освіту здобув у м. Ясло Краківського воєводства.

З 1921 р. Я. Гофман працює на освітянській ниві у м. Ліда Барановицького повіту. В 1923 р. переїжджає до Рівного, де з його ініціативи протягом 1930–1939 рр. виходить "Rocznik Wołyński" – науково-популярне енциклопедичне видання, що було найінформативнішим джерелом про волинський регіон [8: 106].

Ідея видання "Рочніка Волинського" з'явилася у 1927 р. на з'їзді Спілки польських вчителів у Ковелі, де Я. Гофман акцентував увагу на проблемі підготовки наукових матеріалів для вчителів щодо якісного викладання шкільних дисциплін. В управлінні освіти Волинського шкільного округу, вчений виголосив доповідь "Стан і потреби науки на Волині та про Волинь" [9: 8].

У 1930 р. із друку вийшов перший том "Рочніка Волинського". З цього приводу газети "Ekspres rankowi" (30 червня 1930 р.) та "Kurjer Warszawski" (16 вересня 1930 р.) вмістили повідомлення про появу на Волині наукового часопису польської інтелігенції, водночас скептично зауваживши, що подібні видання виходили тільки у містах великої Польщі. Поява наукового збірника на Волині стала несподіванкою: "Рівне стало видавничим осередком. Чи хто це чув? І в тому місті, резиденції Любомирських плідно працює польська думка." [10: 3].

У 1931 р. вийшов другий том "Рочніка Волинського", появу якого також не обминула увагою польська преса. Зокрема, "Gazeta Warszawska" від 25 червня 1931р. виділяє

працю М.Томкевича "Волинь у королівстві (1569–1795)", в якій історик аналізує факти культурної асиміляції Волині з Польщею до періоду загарбання регіону Російською імперією. Автор газетної публікації зазначив, що "Рочнік Волинський" повинен переконувати читачів про подальший розвиток польського населення на території Волині "не як тимчасовий, а кінцевий" [11: 3–5].

В останньому восьмому томі "Рочніка Волинського" була опублікована "Bibliografia Wołynia" Я. Гофмана. У праці подавалися розділи, що охоплювали різні сторони суспільного життя краю, а саме: політика, соціологія, освіта, наука, релігія, культура, мова, математичні та природничі науки та ін. [12].

Над, без перебільшення, фундаментальною працею Гофман працював декілька років. У Польщі суттєву допомогу в складанні карток для "Бібліографії Волині" надала Т. Лясковська, яка листувалася з вченим з приводу систематизації матеріалу із теми дослідження [13: 2].

Я. Гофман лишався незмінним редактором усіх видань "Рочніка Волинського" й збирав матеріал для дев'ятого тому, який передбачалося закінчити в березні – квітні 1940 р. Однак, у зв'язку з подіями Другої світової війни задум реалізувати не вдалося [14: 5].

З часу перебування на окупованій території поляки намагалися дослідити архівні матеріали й відродити сторінки історії, водночас підкреслюючи, що їх предки "будували Волинь".

В історичній довідці про Волинь (автори не вказані), вчені на основі низки історичних документів доводять, що український та польський народ, які проживають по "обидва боки Бугу дочекалися з'єднання й повинні берегти і передавати цей зв'язок наступним поколінням" [15: 66].

Неабиякий інтерес польських істориків викликали події, що пов'язані з перебуванням на Волині наймолодшого із синів Гедиміна – князя Любарта. Дослідники проаналізували генеалогію потомків Дмитра-Любарта Гедиміновича від двох дружин – Агрипіни та Агафії. Додатком до історичних джерел слугували дві фотографії – замок Любарта з пташиного польоту та в їзда брама Луцької фортеці [16: 104].

Цінним краєзнавчим джерелом з історії Волині є творча спадщина Я. Гофмана. Зберігся рукопис історії Рівного, в якому автор аналізує розвиток міста, життя та діяльність польської шляхти. Цікаву статистику історик подає щодо кількісного співвідношення мешканців Рівного за релігійною приналежністю на 1885 р., а також дані про національний склад міського населення у 1921 р. [17: 36]. Не менш цікавою, з позицій дослідницького аналізу, є рукопис Я. Гофмана з генеалогії князів Острозьких. Історик дослідив знатний родовід починаючи із 1366 р., виділивши при цьому гілки князів Заславських, Збараських, Гольшанських та ін. [18: 317–319]. Цікавою роботою вченого був переклад польською мовою праці російського історика Ф.А. Кудрявцева "Повстання поляків на Байкалі (1865 р.)", що вийшла у 1927 р. в Москві [19]. Слід зазначити, що наукові інтереси Я. Гофмана були досить багатограними й сьогодні потребують ґрунтовного вивчення його рукописної спадщини.

Актуальною з поміж наукових напрямків досліджень міжвоєнного періоду, є релігійна тематика польських науковців, які всіляко намагалися провести наскрізну лінію "споконвічного" католицизму на території Волині, нехтуючи православними традиціями та прагненнями українського народу. Яскравим прикладом сакральної теми щодо історичних витоків католицизму на Волині є рукопис Я. Фіялека, в якому аналізується поява єпископств на поч. XIV–XV ст. у краї [20].

До представників польської наукової думки належав Юліан Нец, випускник Ягеллонського університету в Кракові, історико-правничого факультету. З червня 1934 р. творча діяльність Ю. Неца пов'язана з Волинню, де він розпочав організаційно-науковий пошук очолив публічну бібліотеку в Луцьку, став секретарем та керівником гуманітарної комісії ВТПН. Протягом 1935–1939 рр. історик-краєзнавець присвятив Волині ряд публікацій: "Друкарня монастиря отців Василіанів у Почаєві", "Друкарні на Волині", "Ю.І.Крашевський – дослідник минулого Волині" та ін. На початку Другої світової війни був поранений і 1 жовтня 1939 р. помер [21: 63].

Важливу роль в дослідженні минулого Волині відіграли археологічні розвідки. На території краю знаходиться велика кількість археологічних пам'яток від найдавнішої доби (палеоліту) до пізнього середньовіччя. Значне місце серед них займають стоянки, поселення, курганні могильники, залишки давньоруських міст і укріплених поселень, культові місця та скарби, що складаються із дорогоцінних прикрас і монет. Вивчення археологічних пам'яток дозволило визначити хронологічні межі та культурну приналежність окремих поселень й виконати історичну реконструкцію минулого.

Неабиякий інтерес до минувшини краю виявили польські археологи, які дістали підтримку Польської Академії наук і адміністративних центрів на місцях. Відповідно до цього, була розгорнута широкомасштабна діяльність щодо пошуків старожитностей майже в усіх повітових містечках та селах, про що свідчать складені системи каталогів із внесенням великого спектру даних.

Методичною основою пошукових робіт польських вчених на Волині стала "Археологічна карта Волинської губернії", складена В.Б. Антоновичем й оприлюднена на XI Всеросійському археологічному з'їзді у Луцьку в 1899 р. [22: 133].

Серед краєзнавців-археологів Волині чільне місце належить Яну Йозефу Фітцке, який народився 12 січня 1909 р. у Гдові, пов. Мисленіцький, Краківського воєводства. В 1929–1933 рр. навчався в Ягеллонському університеті на археологічному відділі. По закінченні університету він працював у Лодзі та Кракові. Із серпня 1936 р. дослідник отримав у Луцьку посаду кунстопа і керівника музею. За три роки вчений реорганізував роботу цього закладу, створивши нову музейну експозицію, яка складалася з чотирьох відділів: природничого, археологічного, етнографічного та історико-мистецького.

Я.Фітцке сприяв організації музейної справи у Волинському воєводстві. Разом з Ю.Нецом він упорядкував колекції занедбаного музею князів Острозьких в Острозі. Вагомий вклад вченого в дослідженні старожитностей Волині. За три роки діяльності (до вересня 1939 р.) він провів археологічні розвідки на різночасових пам'ятках краю [23: 327–328]. Я. Фітцке по праву вважають одним із найкращих знавців лінійно-стрічкової або дунайської культури. До такого типу культур належать поселення Луцьк-Гнідава, Луцьк-Дворець, Луцьк-Красне, Городок Луцького повіту, Городок на Рівненщині. Проведені вченим дослідження показали домінування лінійно-стрічкового декору, яким прикрашалася столова кераміка. На поселеннях Гірка Полонка та Гнідава знайдені фрагменти столових посудин з орнаментом із смуг (стрічок), заповнених всередині ямками або насічками. Подібний рідкісний орнамент виявлено також і в Польщі в басейні р. Одер. До цінних знахідок належать фрагменти чаш з піддоном, ймовірно від ритуальної посудини, прикрашеної овальними ямками і слідами охри на поверхні [24: 6].

У 1937 р. під час проведення археологічного пошуку в с. Вільгір Бугринської гміни (нині Гощанський р-н., Рівненської обл.) вчений виявив курган культури шнурової кераміки, а в с. Колесники тієї ж гміни, знайдено поховання IV ст. н.е., яке підтверджує, що дана територія була прабатьківщиною слов'ян.

В околицях с. Берестяне (поблизу Цуманя, Волинської обл.) Я. Фітцке у 1938 р. розкопав декілька курганів, де знаходилися бронзові вискові кільця, плетений перстень, срібна сережка, що свідчило про ідеологічні уявлення населення та віру в потойбічне життя [24: 5]. Зібрані пам'ятки давніх культур вчений надіслав до Варшави й частково передав до Волинського краєзнавчого музею.

Життя талановитого науковця трагічно обірвалося в квітні 1940 р. Разом з іншими полоненими польськими офіцерами в Катинському лісі Я.Фітцке був розстріляний.

Протягом 1924–1926 рр. польський вчений Людвіг Савицький дослідив поблизу с. Городок (Рівненського повіту) в урочищі Застав'я у західній частині села три пізньопалеолітичні стоянки, в результаті чого виявлені рештки викопної фауни, крем'яні вироби, кістяні знаряддя та черепашки з отворами [25: 92]. Отже, в період пізнього палеоліту людина опанувала техніку виготовлення різноманітних знарядь із каменю, навчилася обробляти кістки, що є свідченням розвитку спеціалізації виробничих процесів.

Успіхом увінчалися археологічні розвідки, які були проведені групою польських вчених у Горохівському повіті. Про цінність знахідки повідомлялося в газеті "Kurjer Literacko-naukowym" від 12 серпня 1929 р. Під час розкопок, які проходили в с. Борочиче було

знайдено срібну посудину, прикрашену орнаментом, та глечик, наповнений римськими монетами I–II ст. н.е. Особливу цікавість викликала медаль цезаря Іовіана (363–364 рр. н.е.), вилита із чистого золота, вагою 300 г, діаметром 9 см, товщиною 4 мм, з отвором вушка 7 мм.

В результаті проведених археологічних розвідок в Борочичах у товщі землі було знайдено скарб староримських срібних монет I–IV ст. н.е., вагою 50–60 кг, прихованих у срібних й глиняних посудинах [26: 23–24].

До 23 січня 1923 р. експедиційна група завершила розкопки городища Замчисько поблизу с. Корнів, Чаруківської гміни, Луцького повіту. Протягом 1922–1929 рр. польський археолог Зигмунд Леський опрацював знахідки та зробив карту пошукових робіт.

16 вересня 1928 р. Я. Гофман надіслав до Товариства історичних пам'яток у Варшаві звіт археологічних досліджень городища Замчисько Горохівського повіту. До 20-х рр. територія Горохівського повіту не досліджувалася. Під час проведених робіт були виявлені знахідки лужицької культури, зроблено детальний опис території, карти-схеми та легенди до них [27].

У 1924 р. Я. Гофман дослідив давньоруське місто Мильск (с. Новомильськ, Рівненський р-н), яке згадується в Іпатіївському літописі 1551 р. [28].

Цікаві предмети матеріальної і духовної культури вчений виявив під час пошукових робіт у 1930 р. поблизу с. Стадники (Здолбунівський повіт). Він провів археологічні розкопки поховання, де було знайдено посуд, мідні вискові кільця, сережки і підвіски, що належали до стжижовської культури [29: 88].

Дослідження даного періоду вирізняє глибина та якість наукового пошуку, а також різноплановість та широкий спектр наукових напрямків. Головним завданням краєзнавчого пошуку була, передусім, систематизація бібліографії краю, створення різноманітних каталогів та анкет, які в подальшому повинні були стати фундаментом прикладних досліджень Волині.

У 1930 р. в межах воєводства були розроблені та розіслані анкети для збирання історичних та географічних назв з метою накопичення інформації для написання краєзнавчої монографічної праці про Волинь. Анкетування передбачало перелік питань, зокрема: як обробляють землю; перелік церков, назви глибоких місць в річках; назви ґрунтів; назви пасовищ, угідь; назви урочищ, гір, курганів, пагорбів, долин; назви млинів; назви брам, фортець, мурів; назви залишків руїн тощо. До кожного опису потрібно було подати коротенькі нотатки з поясненнями. Зразком такої анкети слугували відомості, які включали відповіді на 22 питання мешканця с. Горбаків Бугринської гміни, Рівненського повіту Федора Повара [30: 8–23].

Належну допомогу у зборі даних про пам'ятки природи краю надавала інтелігенція, в особі вчителів різних типів шкіл, які на абонентську скриньку 228 у Рівному надсилали зібрані матеріали анкет [31: 15].

Важливе місце у краєзнавчих дослідженнях Волині посідають географічні студії польських науковців. Пріоритетним напрямком наукового пошуку вчених стало вивчення природних умов та ресурсів регіону.

У 20–30-х рр. ґрунтознавці сільськогосподарського науково-дослідного інституту в Пулавах провели серію експедиційних польових робіт на Волині, результати яких публікувалися у збірнику "Materjaly do rozniania gleb Polskich". Однак, ці дослідження носили переважно описовий характер і не вміщували елементів виробничої характеристики ґрунтів, а також відчувався брак аналітичних даних, які б характеризували їх фізико-хімічні властивості. Праці вміщували відомості про гранулометричний склад, вміст гумусу та ін.

Вивченням ґрунтів займалися Я. Томашевський, В. Зайковський, які підходили до характеристики ґрунтів, як певних структурних комплексів.

Із картографічних ґрунтових досліджень заслуговує на увагу праця Менчинського "Pregladowa mapa gleb Wołynia i południowego Polesia" (1925 р.) і Міклашевського "Mapa gleb Polskich" (1927).

Отже, у краї проводилися дослідження ґрунтів з метою їх класифікації для кадастрових потреб й оподаткування, але без врахування агрономічної характеристики [32: 77].

Дослідження західної частини Волинського краю здійснювали експедиції Польського бюро меліорації, створеного в 1928 р. З метою вивчення гідрологічного режиму водних об'єктів були встановлені водомірні пости на малих річках і озерах (Світязь, Пулемецьке, Острів`янське) [33: 61].

Велика заслуга у вивченні озер Волинського Полісся належить професору Варшавського університету, фундатору польської географічної школи – Станіславу Ленцевичу (1889–1944 рр.). Перед Першою світовою війною він виїхав із Варшави до Швейцарії. У 1913–1914 рр. С. Ленцевич навчався у Невшательському університеті. Його науковим керівником став відомий геолог і тектоніст, дослідник Альп – Еміль Арган. По закінченні навчання молодий вчений повернувся на батьківщину й приступив до викладацької роботи у Варшавському університеті. З 1920 р. С. Ленцевич очолив, створений за його безпосередньою участю, Географічний інститут Варшавського університету. Наукові інтереси вченого були досить різносторонні. Творчу спадщину науковця складають праці з геоморфології, фізичної географії, історії географічної науки, антропології, археології тощо.

Комплексом великої дослідницької роботи вченого стала експедиція в 1928 р. до західної частини Полісся, основне завдання якої полягало у розробці плану меліорації та збільшення площі орних угідь. В результаті проведених робіт експедиція обстежила понад 140 озер. Праці С. Ленцевича охоплюють гідрографію, батиметрію, а також термічний режим водойм.

Багатьом творчим задумам талановитого вченого не судилося здійснитися. 1 вересня 1944 р. разом з дружиною його розстріляли в Прушковському концтаборі [34: 115–117].

У дослідженні озер Полісся брали участь Е. Рюлле, Є. Кондрацький, Б. Криговський. Їх результати узагальнені в працях С. Ленцевича "Межиріччя Бугу і Прип'яті. Ріки і озера" [35], Є. Кондрацького "Каталог озер Поліських" [36], Е. Рюлле "Озера західної частини Волинського Полісся" [37].

Значне місце в роботі Польського бюро меліорації відводилося дослідженню боліт Волинського Полісся. Цією проблемою займалися С. Кульчинський "Стратиграфія торфовищ Полісся" [38], В. Тимракевич "Стратиграфія торфовищ краю ..." [39], у яких висвітлювалися питання стратиграфії болотних і озерних відкладів.

У вивченні рослинного світу Волині особливий вклад вніс польський ботанік Стефан Мацко. Дослідник народився в 1899 р. в с. Жаб'є Тарновського повіту. Навчався в Ягеллонському університеті, де займався науковою роботою під керівництвом відомого ботаніка В. Шафера. У 1932–1939 рр. працював вчителем у Луцькій гімназії. Він був членом ВТПН та делегатом Державної ради охорони природи Волині. Вчений вперше обґрунтував сітку природно-заповідних об'єктів краю [40: 110].

Багато актуальних проблем що мали стратегічне значення для економіки Польщі публікувалися у періодичному виданні "Рочнік Волинський". Щоб проілюструвати їх тематику слід виділити праці А. Борусевича "Географічні краї Волині" [41], Є. Смоленського "З фізичної географії Волині" [42], С. Матковського "З геології Волині" [43], Е. Рюлле "Вивчення Ковельського повіту" [44], М. Кочвара "Геоботанічні стосунки Волині" [45] та ін. в яких зроблено оцінку природних умов та ресурсів краю.

Незважаючи на те, що дослідження польських вчених йшли у фарватері національної політики Другої Речі Посполитої щодо "східних кресів", вони залишили помітний слід у культурному розвитку Волині міжвоєнного періоду. Завдяки краєзнавчим студіям науковців зроблено низку публікацій з історії краю, організовано ряд археологічних пошуків, які відкрили унікальні знахідки старожитностей, що доповнювали невідомі факти та події. У межах Волинського воєводства розгорнули плідну роботу музейні заклади та установи, формувалися наукові краєзнавчі осередки, що консолідували передовий досвід, виходив науковий збірник "Рочнік Волинський" – енциклопедичне джерело інформації широкої громадськості.

Значну роль відіграли географічні дослідження, зокрема складено каталоги природних ресурсів (озер, ґрунтів, лісів тощо), розроблено наукові основи охорони пам'яток природи регіону.

На сучасному етапі творча спадщина польської інтелігенції потребує ґрунтовного та всестороннього вивчення вітчизняних та зарубіжних архівних джерел.

Список використаних джерел

1. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1991. – 509 с.
2. Переписка с редакцией журнала "Иллюстрация школьна" и др. по вопросам истории и краеведения // Державний архів Рівненської області (далі ДАРО). – Ф. 184. – Оп. 1. – Спр. 3.
3. Кінд-Войтюк Н. В. Музейні заклади Західної Волині 1921–1939 рр. // Історія міст і сіл Великої Волині: Науковий збірник "Велика Волинь". – Т. 25. – Ч. 2. – Житомир, 2002. – С. 82–86.
4. Статут Польского исторического общества и переписка с Главным управлением во Львове по организации отдела Польского исторического общества в г. Ровно. – ДАРО. – Ф. 160. – Оп. 1. – Спр. 68.
5. Зіневич Є. Наукові осередки на Волині в період міжвоєнного двадцятиріччя (1921–1939 рр.) // Сім днів. – Рівне, 1997. – 15 листопада.
6. Внутренний устав Музейно-библиотечной комиссии "Вольнского общества приятелей науки" и протокол заседания научного совета комиссии. – ДАРО. – Ф. 160. – Оп. 1. – Спр. 75.
7. План лекций по истории Вольни, Вольнским обществом друзей науки. – ДАРО. – Ф. 160. – Оп. 1. – Спр. 70.
8. Пащук І. До біобібліографічного словника краєзнавців Рівненщини // Волинські дзвони. Наук.-краєзн. альманах. – Рівне, 1999. – Вип. 3. – С. 106–110.
9. Виписка из газет в отношении издания книги "Рочник Вольнский" Вольнским окружным управлением союза начальных школ. – ДАРО. – Ф. 160. – Оп. 1. – Спр. 29.
10. Jakub Hoffman. Bibliografia Wolynia // Rocznik Wolynski. – Т. VIII. – Rowne, 1939. – 492 с.
11. Список заграничных печатных изданий, необходимых для использования при составлении библиографии о Вольни. – ДАРО. – Ф. 160. – Оп. 1. – Спр. 48.
12. Списки книг переданных польской академией наук Вольнскому окружному управлению; переписка с издательствами о предоставлении исторической и др. литературы. – ДАРО. – Ф. 184. – Оп. 1. – Спр. 8.
13. Историческая справка о Вольни. – ДАРО. – Ф. 160. – Оп. 1. – Спр. 41.
14. Материалы к хронике... – ДАРО. – Ф. 160. – Оп. 1. – Спр. 39.
15. Рукопись Гофмана по истории г. Ровно. – ДАРО. – Ф. 160. – Оп. 1. – Спр. 35.
16. Рукопись Гофмана по генеалогии Острожских князей. – ДАРО. – Ф. 160. – Оп. 1. – Спр. 34.
17. Рукопись Гофмана о восстании поляков на Байкале в 1865 г. – ДАРО. – Ф. 160. – Оп. 1. – Спр. 37.
18. Рукопись доктора Фиялек Яна о возникновении епископств в начале XIV–XV вв. // ДАРО. – Ф. 160. – Оп. 1. – Спр. 49.
19. Дмитрук В. Юліан Нець – науковець, дослідник Волині міжвоєнного часу // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. Матеріали IX наук. історико-краєзн. міжн. конф. 20–23 січня 1998. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 63.
20. Баженов Л. В., Баженов О. Л. Археологічні дослідження Східної та Південно-Східної Волині (кінець XIX – початок XXI ст.) // Історія міст і сіл Великої Волині: Наук. зб. "Велика Волинь": Праці Житомирського наук.-краєзн. Товариства дослідників Волині. – Т. 25. – Ч. 1. – Житомир: ПП М. Г. Косенко, 2002. – С. 133–145.
21. Охріменко Г., Дмитрук В. Ян Фітцке – дослідник минувшини Волині // Житомирщина на зламі тисячоліть. Наук. зб. – Житомир, 2000. – С. 327 – 328.
22. Охріменко Г. В. Ян Фітцке і вивчення культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) на Волині // Матеріали I–III наук.-краєзн. конф. "Остріг на порозі 900-річчя" (1990–1992 рр.). – Ч. 2. – С. 5–7.
23. Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 95 с.
24. Отчеты о произведенных раскопках в Гороховском повете и библиография по археологии Вольнского воеводства // ДАРО. – Ф. 160. – Оп. 1. – Спр. 79.
25. Отчет делегата Государственного археологического музея в Варшаве Я. Гофмана о проведенных раскопках в Забороле и в Новомыльске на Вольне и переписка с музеем. – ДАРО. – Ф. 160. – Оп. 1. – Спр. 77.
26. Свешніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська область. – К.: Наук. думка, 1982. – 116 с.
27. Анкета по сбору географических названий на территории Вольнского воеводства для составления монографии истории и ответы на них. – ДАРО. – Ф. 160. – Оп. 1. – Спр. 46.
28. Анкеты о достопримечательностях природы и народных обычаях на Вольни, собираемые для монографии Вольнского воеводства и ответы на них. – ДАРО. – Ф. 160. –

Оп. 1. – Спр. 45. 29. Радзій В.Ф. Історія ґрунтових досліджень на Волині // Українське Полісся: вчора, сьогодні, завтра. 36. наук. праць. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 77–78. 30. Мольчак Я.О., Ільїн Л.В. Історичні аспекти і основні напрямки дослідження озер Волині // Велика Волинь: минуле й сучасне. Матеріали міжн. наук.-крезн. конф., жовтень 1994 р. – Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка, 1994. – С. 617–619. 31. Каманин Л.Г. Профессор Станислав Ленцевич как ученый и создатель научной географической школы // Изв. АН СССР. Сер. географ. – 1967. – № 3. – С. 115–117. 32. Lencewicz S. Miedzyrzecza Bugu i Prupesi. Wody plynace i jeziora // Przegląd geogr. – 1931. – Т. XI. – 28 s. 33. Kondracki J. Katalog jezior poleskich // Prace, wykonane w zakladzie geogr. Uniwersytety w Warszawie. – 1938. – № 24. – S. 19–32. 34. Ruhle E. Jeziora Krasowe zachodniej czesci Polesia Wolynskiego // Rocznik Wolynski. – 1935. – Т. IV. – S. 57–74. 35. Kulczynski S. Stratografia torfowisk Polesia. – Brzesc, 1930. – Т. 1. – № 2. – S. 12–21. 36. Tymrakiewicz W. Stratografia torfowisk krasowych i zagospodarowania Polesia. // Przegląd techn. – 1929. – № 11. – S. 42–60. 37. Мельник В.І., Кудрик В.В. Стефан Мацко як дослідник природи Волині // Велика Волинь: минуле й сучасне. – Житомир, 1993. – С. 109–111. 38. Bogusiewicz A. Krainy geograficzne Wolynia // Rocznik Wolynski. – Rowne, 1939. – Т. VIII. – S. 1–16. 39. Smolenski J. Z geografii fizycznej Wolynia // Rocznik Wolynski. – Rowne, 1930. – Т. I. – S. 4–31. 40. Matkowski S. Z geologii Wolynia // Rocznik Wolynski. – Rowne, 1931. – Т. II. – S. 385–401. 41. Ruhle E. Studium powiatu Kowelskiego // Rocznik Wolynski. – Rowne, 1937. – Т. V–VI. – S. 171–384. 42. Koczwarra M. Geobotaniczne stosunki Wolynia // Rocznik Wolynski. – Rowne, 1930. – Т. I. – S. 71–96.

Valentina Dobrochynska

HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL STUDIOS OF POLISH RESEARCHERS IN VOLYN (1921–1939)

In the article an attempt of historical analysis of scientific and regional studios (historical and geographical) of Polish scientists during the period between the wars (1921–1939) in Volyn has been made. The main tendencies of research activity in learning of the land are depicting, the role of scientific centres in the formation of cultural progress is determining, the life and creative heritage of some scientists are also analysing.

The archive materials and Polish scientific publications of the period between the wars are the basis of the research.

УДК 94 (477)

Віктор Мицько

**“ГОСПОДАРСЬКО-КООПЕРАТИВНИЙ ЧАСОПИС” –
ПРОВІСНИК УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ
НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД
(1921–1939 РР.)**

У статті розкрито роль “Господарсько-кооперативного часопису” для розвитку української кооперації.

20–30-і роки ХХ століття тісно пов'язані із розвитком кооперативного руху на західноукраїнських землях. Провідники ідей кооперації всіляко прагнули поставити кооперацію на захист економічних, національних, культурних інтересів українського загалу. Для поширення кооперативних ідей на теренах Західної України починає видаватися різноманітна друкована продукція. Значне місце у кооперативній пресі того часу займає “Господарсько-кооперативний часопис” (далі – ГКЧ або Часопис).

Проблема дослідження даної праці полягає в тому, що вітчизняна кооперативна преса у міжвоєнний період, і, зокрема, ГКЧ досі не вивчена. Невідомими залишається проблематика видання, структура, його історія та роль у пропагандистській роботі на кооперативній ниві.

Історіографія даної проблеми представлена в основному бібліографічними виданнями Мартинюка Миколи “Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр)” [48: 65], Дроздовської Олеси “Українські часописи повітових міст Галичини” (1865–1939 рр.) [45], “Періодика Західної України в 20–30-х рр. ХХ ст.” [49] у яких повністю аналізується історія преси і даній проблемі присвячено досить невелику кількість інформації. Щодо останніх публікацій, то можна відзначити статтю Баліцької Марії ““Господарсько-кооперативний часопис” як тип кооперативного видання (структура, проблематика)” [1: 70–73], у якій автор робить спробу вивчення даної проблеми. Але, на жаль, історичний розвиток видання ГКЧ у цьому дослідженні не прослідковується.

При написанні даної праці, виходячи з постановки проблеми, автор ставить перед собою завдання:

- прослідкувати історичний розвиток видання ГКЧ;
- показати вплив Часопису, як кооперативного друкованого органу, на розвиток кооперації на західноукраїнських землях у міжвоєнний період;
- визначити його роль у розвитку українських кооперативних видань даного періоду;
- розкрити ідеологічний зміст ГКЧ.

ГКЧ був продовженням “...печатного органу Краєвого Т-ва госп. “Сільський Господар” “Господарський Часопис” та органів Краєвого Союзу Ревізійного “Економіст” і “Самопоміч” [2: 2].

У 1921 р. ГКЧ виходив як місячник Комітету Організації Кооператив, при видавництві товариства “Сільський Господар”. З 1922 року стає офіційним органом Союзу Українських Кооператив [46: 420]. Друкувався Часопис у видавничій спілці “Діло”, редакція і адміністрація знаходилася у м. Львові, на вул. Міцкевича, 12 [48: 65].

Часопис редагували справжні спеціалісти журналістики того часу. Головними редакторами були Ю. Павликовський (1921 р.), А. Гаврилко (1922–1927 рр.), З. Пеленський (1927–1930 рр.), Є. Храпливий (1930–1933 рр.) та В. Софронів-Левицький (1933 до кін.) [46: 420].

У січні 1922 р. через фінансову неспроможність часопис видаватися перестав, але вже у вересні цього ж року знову відновив свою роботу [3: 15].

З 1 січня 1925 р. ГКЧ почав виходити щотижня у середу. "ГКЧ буде виходити як тижневик, а крім того, будеться можливість що місяця видавати економічно-кооперативного змісту" [15: 8].

З 9 вересня 1925 р. з огляду на обмеження польським законом прав української мови та на виразне жадання судів, урядові оголошення уміщуються на польській мові [18: 1].

У 1926 році при ГКЧ починає виходити місячний додаток "Кооперативне Молочарство" [48: 65]. "Завдяки Президії Ревізійного Союзу Українських Кооперацій і прихильного відношення Редакції Г.К. Часопису буде наше "Кооперативне Молочарство" виходити поки що як місячний додаток до Г.К.Ч. З хвилиною коли круг читачів вийде поза рамці осіб найближче стоячих правління до молочарських та інших кооператив, і ширший загал, який таким чи іншим робом має стичність з цією галузю нашого промислу, відчуває потребу такого письма, приступимо до видавання самостійного часопису." [47: 1]. Так як в подальшому "Кооперативне Молочарство" стало самостійним виданням, то це означає, що додаток справив хороше враження на членів українських кооператив.

У 1933 р. змінюється формат з "газетного на кварт" [38: 11].

З 1935 р. при журналі виходила спеціальна сторінка "Ощадність" [48: 65], сторінка Товариства "Ощадність", яку редагувала редакція ГКЧ.

Від 5 лютого 1939 р. заголовок "Господарсько-Кооперативний Часопис" друкується також польською мовою [43: 1].

ГКЧ друкував такі рубрики як "Ціна грошей і збіжжя" "Ціна товарів", "Впис до реєстру кооператив", "Витяги з білянсу", "Оповіщення Загальних Зборів", "Оголошення", "Дописи", "Судові оголошення", "Кооперація інших народів", "Наша кооперація", "Правне положення та податкові тягарі для кооператив", "Наше молочарство", "Жінка у кооперації", "Хвилинка спорту" і т.д.

Щодо завдань, які ставив перед собою ГКЧ, то він був спрямований "... шляхом печатного слова служити справі економічного відродження нашого народу, підводячи підсумки дотеперішньої праці та розробляючи теоретичні й практичні питання що до дальшого зміцнення, поглиблення та поширення нашої економічної сили" [3: 1], "поширювати і поглиблювати ідею кооперації серед усіх верств нашого народу; обмірковувати питання кооперативного будівництва взагалі, а зокрема питання про союзне будівництво; підносити рівень культурного та господарського життя нашого народу; знакомити загал з діяльністю наших кооператив і їх союзів та успіхами кооперації за границею" [2: 2].

Передплата ГКЧ велася не тільки на добровільній основі, але й у обов'язковому порядку. "Усі союзні кооперативи, вписані в члени Крайового Союзу ревізійного чи зголошені і всі кружки Крайового Товариства господарського "Сільський Господар" та його Філії мусять обов'язково передплачувати часопис..." [3: 15]. Дальше йшлося, що у разі невиконання кооперативи будуть виключені з цих організацій.

Не обходилося і без труднощів у виданні Часопису та його передплаті. Про це читаємо з листа до редакції ГКЧ: "Звертаємо святочні числа часопису, що нам Союз прислав, бо нарід хоче хліба, тай дешевого товару, а не книжки, газети-паперу..." [24: 1]. Це не був єдиний такий лист від кооператив.

У Часописі також йдеться про байдуже ставлення до журналу. У ньому говориться, що одні "... в папір найважливішого примірника завивають перець, другі держать в шафі нерозтятий цілий річник так, як його одержали, взагалі, більшість ніхто не любить заглядати до свого одинокого орґану, дарма, що нас він так багато коштує і стараємося в ньому більше інтересних статей, ніж їх подає який небудь інший популярний кооперативний журнал в світі..." [24: 1].

Виходячи з труднощів поширення преси, ГКЧ знайомить українських кооператорів з розповсюдженням газет у Німеччині: "Більше, ніж $\frac{3}{4}$ мільйонів примірників кооперативної преси розходить в області 10 німецьких Союзів. Чи дивно, що за 1 квартал мають ті союзи близько 150 мільйонів золотих марок торгу. І чи – запитаємо при цій нагоді – забезпечили ми будуче нашої кооперації, коли одинокий нам Кооперативний Часопис друкується в 2.000 примірників, а популярну кооперативну літературу, продати її за безцін на завивання перцю" [20: 5].

Пізніше, передплата на ГКЧ значно збільшилася. Так, примірників виходило "... станом з листопада 1933 року було 3.363..." [38: 11], "... з днем 31.XII. 1937 виголосив 4.100 прим." [42: 19], "... з кінцем 1938 р. 4.350 прим." [44: 24].

Значну увагу ГКЧ приділяє розвитку молочарської справи. У рубриці "Кооперативне Молочарство" міститься інформація про всі ділянки поширення молочарської кооперації на західноукраїнських землях. В інформаційно-пропагандистських статтях Часопис доводить до народного загалу доцільність вступу в молочарську спілку. "... Кооперативна спілка уживає різних потрібних машин і посуд... Кооперативі легше знайти відповідного покупця, який заплатить за товар дорожче. ... Висилається людей на науку до молочарських шкіл, на молочарські курси. В той спосіб приучується організовано продавати всі свої плоди і організовано купувати ті товари, яких потребує. А лише організацією збуту і закупна піднесеться ціну власних продуктів і дістануться дешево фабричні товари. Організуйте молочарство!" [10: 13–14].

Редакція ГКЧ намагається часто знайомити українського господаря з важкими умовами праці відділу Крайового Союзу Молочарського та труднощами у розвитку молочарської справи. Щодо стану робочих приміщень, то Часопис у статті "Наше молочарство" повідомляє про стан львівського відділу КСМ в Стрию. Відділ "... міститься в домі "Сільського господаря" при вулиці Зіморовича 4.20. Агенція у двох маленьких кімнатах, – в кожній двом людям оминутися трудно. Перша неопалена: вага там, кілька скриньок з маслом та з покладками. Це підручний магазин. В другій кімнатці урядує директор Союзу п.І.Федак і його помічник п.Вінцовський. Є нині тако гість: післанець з кооперативи у Вікторіві... Наш редактор мусить ждати в підручному магазині, бо для четвертої особи нема місця в "директорському" бюрі [11: 36].

Щодо визначення труднощів у молочарстві, то тут Часопис знайомить читача із розмовою редактора ГКЧ з директором КСМ в Стрию Іваном Федаком. За його словами: "Першою трудностю нерозуміння – чи то небажання розуміти – значіння організації. Наш загаль не обходить провірюваний тисячу разів факт, що відповідну ціну товарів можна одержати тільки тоді, коли їх збувати через організацію. Байдуже також нашим хліборобам те, що більше платиться досконаліші хліборобські продукти та що тільки через організацію можна досягнути загальне досконалення хліборобських витворів! Є нераз просто неохота до організації. Виявляють її кооперативи, навіть такі кооперативи, які своє існування завдячують тільки Союзови молочарському. Наприклад дали ми деяким спілкам усе молочарське уладження і вони писемно зобов'язалися збувати через свою організацію увесь їхній продукт. Та не додержують зобов'язання. Набрали від різних чужих крамарів наперед завдатки і віддають їм тепер набіл за безцін. Але є так, що така кооператива має працюючих 10 філій, і через Союз збуває всего 200 кильограмів масла тижнево – бо 9/10 власної продукції віддає чужим крамарам... Недостача кооперативної свідомости та тупий, короткозорий егоїзм – це перші перепони нашої праці. Друга перешкода це недостача людей з фаховим знанням. У неодному селі заложеноби молочарську спілку, не одну спілку не требаби зачиняти, коли б були на місци спеціалісти-молочарі. Та їх нема навіть до праці в торговельних центрах самого Союзу. Також горе з домаганням завдатків на набіл. Ми відповідних на те капіталів не маємо, у спілки, які про це самі, на власних стартах, переконалися, не освідомлюють в потрібному напрямкові їх доставців, у уперто домагаються завдатків." [11: 36–37].

Розуміючи наболілі проблеми молочарської кооперації і потребу піднесення молочарської справи, ГКЧ друкує на своїх сторінках повідомлення про створення Молочарського курсу для вивчення молочарів для кооперативних молочарень [21: 7]. І результат не забарився. Вже на перше оголошення "зголосилося 34 кандидати, з яких прибуло лише 30" [22: 2]. Але, можна сказати, що перший важливий крок у підготовці спеціалістів-молочарів був успішним. Це була не остання замітка про навчання молочарства, а велася протягом усього існування Часопису.

Заслугує уваги ювілейна частина ГКЧ, присвячена 30-ти літтю молочарської спілки, де у статті Євгена Храпливого "Колиска нашої молочарської кооперації" прослідковано історичний розвиток молочарської справи від першого молочарського відділу у с.Завадові, що на Стрийщині, до створення "Маслосоюзу" [41: 1].

Післявоєнні роки на Західній Україні посилюється натиск польських шовіністів на українську мову, культуру, традиції, і т. д. Вийнятком не стало шкільництво. ГКЧ не залишається байдужим до питання української школи: "Ніякий нарід не загине, коли тільки непохитно й послідовно змагає до повноти своїх прав на життя. До справ своїх доходять народи окружно боротьбою, однак також уперта боротьба за права в час миру має велике значіння. Недавно боролися ми за життя нації оружно. Тепер боремся іншими засобами. Боремося на всіх ділянках суспільного життя, за кожную конечність національного розвитку. Між іншим розгоріла в послідніх часах боротьба за душу дитини, за нашу будучину, за рідну школу" [12: 57].

Часопис, крім боротьби з ополяченням дітей, усіляко закликає до поширення освіти серед українського населення. Якщо людина не здобуває належної освіти "з цього страшна шкода для нашої кооперації. Кооперація розвивається тільки у просвічених, у між темними масами не йде. Без дбання про народню освіту не збудуємо кооперації не оборонимо себе перед визиском чужих, не дійдемо до добробуту. Інтерес кооперації залучений тісно з школою" [12: 57] – йдеться у ГКЧ.

Виходячи з вищесказаного, на сторінках Часопису проводиться пропаганда матеріальної допомоги Українському Педагогічному Товариству (далі – УПТ) на підтримку і організацію "Рідної Школи". З приводу цього запроваджується кооперативний тиждень "Рідної Школи", який постійно пропагував ГКЧ: "Обов'язком кожного Українця та кожної Українки, кожної української Організації є стати членом УПТ та добровільно оподаткувати себе одним процентом доходу на "Рідну Школу"... Всі кооперативи, у також підприємства, спілкові торгівлі і приватні підприємства, відчислять з бруто прибутку що найменше 1 %, у де це можливо, то й більше – на "Рідну Школу"... " [12: 58].

Крім цього Часопис також закликає кооперативи допомогти інвалідам, які воювали під час Першої світової війни [29: 2].

Редакція ГКЧ особливу увагу приділяла запровадженню шкільних кооператив. "Домагайтеся усюди застосування шкільної кооперації і науки про кооперацію!" [6: 9] – звертається Часопис до народу. У статті "Як зорганізувати та вести шкільну кооперативу?" пропонується ознайомлювати молодь середньої школи про кооперацію, починаючи з 3 класу і "дати основні відомости про теорію кооперації та історію її розвитку" [6: 10]. Метою цієї кооперації є "вести для своїх товаришів, членів кооперативи, торгівлю приборами до писання, шкільними підручниками, книжками до читання, усіми іншими предметами, потрібними ученикови в школі; ... заохочувати до науки про господарство, розбуджувати замилювання до ощадности й праці; ... приготувляти своїх членів до праці в кооперативах задля того учити членів усіх кооперативних знань" [6: 10–11].

У наступних номерах Часопису друкуються подібні статті про шкільну кооперацію на Україні, а також для більшого заохочення їх утворювати, взірці із зарубіжного досвіду, такі, наприклад, як "Кооперативна школа у Празі", в якій детально освітлюється розвиток шкільної кооперації аж до вищої кооперативної школи [8: 125] і надалі до університету [8: 133].

Незважаючи на просвітницьку діяльність, ГКЧ змушений був попередити кооперативи, щодо заборони в їх приміщеннях тримати "нелегальні" книжки. На засіданні Ради Краєвого Союзу Ревізійного "... вирішено звернути увагу Союзним Кооперативам на те, що в ніякій кооперативі не сміються находити нелегальні книжки. Ані кооперативам ані службовикам кооператив не вільно в льокалі кооперативи передержувати таких книжок. бо тим нарощують наші організації на ще більші поліцейські переслідування, дають приходу адміністрації руйнувати нашу господарську організацію" [16: 1].

ГКЧ пропагує утворення кооперації у медицині. У статті "Ідея кооперації в сучасній медицині" йдеться, що "... головним завданням сучасної медицини є притягти усіх членів людського суспільства до безпосередньої співпраці в наборюванні хворіб, і шляхом ... до того являються широка пропаганда гігієни та санітарної свідомости серед найбільш відсталих кругів громадянства. Таким робом здійснюється на наших очах величезна ідея, ідея співпраці наукової медицини з найширшим загалом людства, як повне підтвердження старої правди, що навіть там, де наука стає безсильною, дружні зусилля людської спільноти, окрилені збірною волею і свідомістю, можуть зробити велике діло" [33: 7].

Велике значення ГКЧ приділяв жіноцтву, всіляко залучаючи їх до кооперативного будівництва. В Часописі говориться: "Брак жіноцтва в нашій кооперації це недостача нашої кооперації. Жінка вносить живість, різнородність до організації. До нашої кооперації внеслаби ще знання про товари, якими торгують кооперативи, досвід при куплі в кооперативах, вказалаби, як належало би зорганізувати кооперацію і як її вести, щоб вдовольнити споживачів" [14: 142].

У статті "Жінки працюйте для розвитку українського народнього господарства!" йдеться про обов'язки жінок у кооперативах. У ній говориться, що українська жінка "... мусить бути господарський патріот...; ... брати діяльну участь в оснуванні та будівництві інституцій народнього господарства; ... мусить згуртуватися в своїх існуючих господарських організаціях, як "Труд" і "Українське Народне Мистецтво", та так вести справи цих своїх кооператив, щоб їх стан свідчив про талановитість, творчість, рухливість української жінки; мусить брати зразки від жінок Чехії і Німеччини, яких домашнє господарювання є правдивим щастям дітям і їх чоловікам" [4: 1].

Щоби активніше залучати жінок до кооперативи, у Часописі з'являється нова сторінка "Жінка в кооперації". Введена вона була для того, щоби "говорити про кооперацію окремо до жінок, щоби нотувати на ній змагання і досягнення жінки на кооперативному полі" [40: 11].

За активне висвітлення життя українського жіноцтва, у редакцію ГКЧ часто поступали подяки. Так редакторка місячника "Жіноча Доля" пише до редактора Часопису: "... Ніяка українська газета не робить нам такої реклами, як Ви нам робите, – майже можемо сказати, що ніхто нас так не розуміє, як Ви..." [24: 1].

ГКЧ гостро ставить проблему вживання алкоголю на теренах західноукраїнських земель. У ньому говориться, що від вживання алкоголю і паління, деградує не тільки людина, але й усе українське суспільство. Щодо економічного підґрунтя цієї проблеми то "... у польську казну внесено українцями 48 млн. зл. З продажу спирту, горілки, а так як цифра ця зростає то не дивно, що надалі, заложить український народ тільки дрібничку... 100 мільонів зл.! Приблизно стількиж грошей пускає наш народ рік-річно з димом – прокурює!" [25: 4–5]. Виходячи з цього зроблено запитання-заклик до українських господарів, що: "Деб ми були, якби ті сотки мільонів, які добровільно передаємо (самі відносимо!) в чужі руки – пішли на українські народні ціли: на "Рідну Школу" на просвітні ціли, на кооперативу, на пресу і т.п.?" [25: 4–5].

Окрім буденної інформації, яка подавалася у ГКЧ, виходили також святкові номери різної тематики. Ч.1 за 1933 рік присвячена 30-ти річчю утворення Ревізійного Союзу Українських Кооператив, який був заснований 1904 р.

Розпочинається він віршем Романа Купчинського, складеного спеціально для ювілею [39: 1]. Далі йдуть статті Юліана Павликовського "Від блудних вогнів до горіючого Смолоскипу" (з нагоди 30-ліття організованої праці українського кооператизму), у якій йдеться про діяльність кооперацій і Крайового Союзу Ревізійного від його заснування до 1933 року [39: 1–4], Костя Левицького "Як ми оснували Ревізійний Союз Українських Кооператив" [39: 5–8], Омеляна Саєвича "Українська кооперація перед війною і в часі війни" [39: 8–11], Миколи Капусти "Трицятьліття ревізійної праці РСУК" [39: 13–15], д-ра Карла Коберського "Наш теоретичний і дискусійний орган" [39: 16], Івана Федака "Як я став кооперативним робітником" [39: 17], Василя Ольхового "Як відбувалася перед війною ревізорська праця в Ревізійнім Союзі" [39: 18]. До цього номера також був доданий безкоштовний додаток з світлинами організаторів і працівників РСУК та редакторів кооперативних видань.

Привертає увагу номер ГКЧ, присвячений 40-річній діяльності д-ра Костя Левицького на теренах української кооперації на галицькій землі. "... Д-р Кость Левицький оден з наших піонерів кооперації в Галичині. Його заходами основано 1898 р. Краєвий Союз Кредитовий, у 1903 р. Краєвий Союз Ревізійний. В обох цих Союзах був від самого їх початку Провідником кооперативної праці, як Голова Дирекції К. С. Кредитового, а Голова К.С. Ревізійного, аж до 1919 року. Цілою душею віддався кооперативному ділові... Як президент парламентського українського клубу у Відні уживав усього впливу для росту кооперації. Вказував нам лінію діяльності, вирішував спори, коли повстали внутрі орґа-

нізації, приєднував кооперативні матеріальні засоби, був сумлінним опікуном кооператорів. На самім світанку кооперації в Галичині уложив зразковий статут кооперативний. На зразок цього статута укладено потім всі інші статuti наших кооператив. Дня 21 вересня 1909. на кооперативній нараді з нагоди господарської вистави в Стрию виголосив д-р Левицький програмовий виклад про нашу кооперацію, в яким почеркнув дальші шляхи її розвитку... Ніколи не забував про наш рух. Вже навіть на еміграції старається у 1921 р., а французький переклад матеріалів про переслідування української кооперації в Галичині, висилає переклад делегатови нашої кооперативи на X-ий міжнародний кооперативний конгрес в Базилеї, так причинюється до уможливлення нам в Польщі кооперативної роботи. ... Усі бажаємо Нашому довголітньому Голові ще довго працювати на користь "Рідної Країни" [13: 89].

Цікавими є видання ГКЧ, присвячені пам'яті Івана Франка. Напередодні вшанування Часопис закликав: "Кооперативи! Застосовуйтеся і Ви до поклику Комітету для вшанування 10-ліття смерті Івана Франка, зробіть все, що в Вашій силі, для вшанування роковин незрівненого каменяра поступу – сина коваля з Нагуєвич, дрогобицького повіту" [25: 1].

У 1926 році вийшов перший номер ГКЧ, присвячений пам'яті незабутнього Каменяра української землі. На першій сторінці було поміщено його портрет, а далі були надруковані вірші "Гадки над мужицькою скибою" [26: 2–3], "Про тих дбай" [42: 4], "Хто чинить після слів" [26: 6], "Захоче то робиться добрим" [26: 7] і т.д., у також "Життєва освіта" (з повісти І.Франка "Перехресні стежки" [26: 6–7], "Земля мстить на них" (з "Воа Constrictor") [26: 9–11].

Наступний пам'ятний номер вийшов у 1933 році. Великої уваги у цього випуску заслуговують статті К. Коберського та А. Жука.

У статті К. Коберського "Іван Франко як провідник органічної праці" поверхнево торкнувся і ознайомив читачів з невсипущим генієм, письменником, публіцистом І.Франком [35: 2–3].

Стаття А. Жука "Іван Франко про кооперацію" висвітлює і підтримує Франкові ідеї фільваркового господарства. У ній він зазначає, що Франко займався кооперацією не як практик, але як публіцист, що відгукнувся на всі прояви і потреби народного життя, у тому дуже часто порушував також і кооперативні проблеми [35: 5–6].

Для піднесення самосвідомості вступу до кооператив та підтримки ідеї Міжнародного Союзу кооператив, ГКЧ широко пропагує відзначення кооперативного свята серед українського загалу. Щодо програми свята то, пропонувалося слідує: "... зазнайомлення з кооперативними ідеалами та кооперативною солідарністю; вказання на міжнародний поступ кооперації і на розвій національного кооперативного руху; вистава виробів кооперації; розпродажа, чи то роздача кооперативної літератури, святочний похід і т.д." [6: 133].

Крім таких кооперативних свят, ГКЧ закликає організувати окреме свято кооперації для дітей "... на яким співи і деклямації моглиби бути ті самі, що на загальнім святі, хоч краще колиб вірші виголошували діти..." [34: 5]

Заслуговує уваги Ч.39–40 ГКЧ, яка вийшла у 1925 році. Вона повністю присвячена Святу української кооперації. Цей номер відрізняється від інших і за змістом, і кількістю ілюстрацій. У цьому випуску містяться побажання до кооперації видатних прихильників ідей кооперативного руху. Це, насамперед, поздоровлення О.Саліковського, о.Леонтія Куницького, д-ра Лева Бачинського, Михайла Струтинського. Також тут зображені світлини з короткою біографією провідників зарубіжної та вітчизняної кооперації, зокрема, Роберта Оуена, Фрідріха Райфазена, Костя Паньківського, Євгена Олесницького, Василя Доманицького [19: 6–9].

Часопис постійно надавав інформацію про святкування кооперативних свят у окремій рубриці "Кооперативні свята", в якій йшлося про його відзначення із кооператив усієї Галичини, часто поміщаючи у ній світлини членів цих спілок та саме дійство.

Часто у ГКЧ друкувалися статті із історії України для розширення історичного світогляду української народності. Так у статті "Князь Володимир Великий" містяться такі відомості як "Походження і вдача князя Володимира", "Відносини на Україні по смерті Во-

лодимирового батька", "Похід Володимира на Полоцьк", "Війна з Ярополком", "Перші роки панування Володимира в Києві. Похід на Галичину", "Які границі мала держава Володимира Великого і як він нею заряджував", "Боротьба Володимира з печенігами", "Переказ про білгородський кисіль", "Хрещення Володимира і запровадження Христової віри на Україні", "Оповідання літописця про це, як Володимир прийняв християнство", "Заслуги Володимира на полі культури", "Смерть Володимира" [30: 9–10; 31: 5; 32: 5–6].

Велику увагу ГКЧ приділяє розвитку кооперації та, взагалі, економічному та політичному розвитку на українських землях окупованих більшовиками. Часопис описує про важке становище українських робітників. У ньому йдеться, що робітники "... обтяжені працею та примушені працювати понад обов'язкові години без ніякого винагородження. Мусять нерідко і в неділі безплатно працювати. У мимого видатність праці з кінцем 1925 р. дещо змаліла... З кінцем 1925 зареєстровано майже мільон безробітних. Ця статистика обіймає лише міських робітників, бо сільських в неї не почислено..." [27: 3].

Щодо кооперації, то централізація кооперацій під верховенством "Центросоюзу" гостро критикується. Централізація кооперативного руху "... найбільше дотикне Україну, бо вона з усіх так званих Радянських Республік, формально була ще більш самостійною. Український "Сільський Господар", або Рукоспілка, Кооптах, зносилися безпосередньо зі загрою, мали там свої аґентури – словом виступали на зовні, як цілком державно незалежна організація. Теперішня реорганізація знищить і ту позірну незалежність" [28: 7–8].

У 1933 році у ГКЧ друкується перший заклик до українського народу про голодомор на Україні під заголовком "Биймо у великий дзвін на тривогу!" у якій йдеться слідує: "Український народе! Велика Україна, Твій материк, це найбагатший край в Європі, корчиться нині в голодових муках і болях і терпить невинний національний гніт. Російські комуністи-більшовики, що вогнем і мечем знищили Українську Державу над Дніпром, що багнетами насадили свою диктатуру на нашій землі, розпинають тепер український народ. Вони нищать найкращих його синів розстрілами, мучать тюрмами й засланнями і масово виголоджують усе населення на Україні. ... На українських землях, де недавно хвилювали непроглядні пшеничні лани своїм буйним колоссям, запанувало наслідком комуністичної господарки людоїдство. Це найстрашніше явище під сонцем. Щоби в хліборобській країні брат поїдав з голоду брата – цього світ не чував і земля наша досі не знала..." [36: 1–2]. Це звернення у ГКЧ подали Українська Парламентарна Репрезентація і всі центральні установи, що заснували у Львові Український Громадський Комітет рятунку України, всього 35 осіб.

Крім життя вітчизняної кооперації ГКЧ широко описує кооперативний рух за кордоном. Часопис старається детально надати інформацію про наслідки Першої світової війни. У статті "Який тепер господарський стан Європи" йдеться наступне: "... Росія сама себе виключила з міжнародної торгівлі. Вона є океаном в якому досі не осіла ще буря. Сильні економічно держави нічого позитивного не роблять, щоби змінити відносини в Росії. В їх інтересі є, щоби цей колишній велит зівсім знищився і просив ласку, і держави могли тоді господарсько контролювати Росію. Австрії приказується бути незалежною, хоч її теперішні землі не можуть прокормити навіть Відня. ... Мадярщина ... не має розвиненого промислу й мусить промислові товари спроваджувати з загрою. ... Німецький промисл працює під тягарем страшного фінансового положення... Чехословаччина... з ляком глядить на зростаючий курс свого гроша. Хоч чеський товар добрий, та ніхто потребуєчий не може його докупити, бо задорогий. В Польщі з усіх держав Європи найбільше неполаднані фінансові та взагалі господарські відносини" [5: 2].

Окрім цього надавалися відомості про роботу Міжнародного кооперативного Банку [7: 51–51].

ГКЧ гостро критикує гітлерівську політику щодо німецьких кооперативів, порівнюючи її з більшовицькою: "Німецька споживча кооперація втратила найважливіші свої прикмети, а то свободу розвитку і свободу собою правити... Через участь влади в управі німецької споживчої кооперації стала вона подібною до большевицької державної кооперації, яка теж давно відійшла від правдивих кооперативних засад..." [37: 3].

Надавалася також у Часописі інформація про діяльність та заснування українських кооперацій за кордоном, здебільшого приділено увагу Споживчій спілці "Україна" [17: 4],

Ощадно-позичковому кооперативному товариству "Трудова Спілка" [23: 6] та Споживчо-виробничому кооперативному товариству "Українська Самопоміч" [23: 6] і т. д.

Отже, можна сказати, що ГКЧ на західноукраїнських землях відіграв велику роль у залученні та становленні нових кооперативів, всіляко сприяв розвитку промисловості та господарства. Не можна забувати про його національну та освітню боротьбу з окупаційною владою. Ризикуючи бути виключеним із видавничого життя, Часопис широко намагається проводити українізацію та боротися проти економічних утисків Польщі.

Зараз сміло можна говорити, що серед кооперативної преси західноукраїнських земель ГКЧ займав передову позицію. Він не боявся конкуренції з боку інших видань, а надавав їм всебічну допомогу у їх поширенні. За своєю структурою, проблематикою, ідеологічним змістом його можна поставити в один ряд з відомими кооперативними виданнями не тільки України, але й Європи.

Історичний розвиток видання ГКЧ пройшов нелегкий шлях вилучення видань польською адміністрацією, фінансові труднощі, зміни у редакційних колегіях, але незважаючи на це, ідеологічно залишався вірним українським ідеалам.

Список використаних джерел

1. Баліцька М. "Господарсько-кооперативний часопис" як тип кооперативного видання (структура, проблематика) // Збірник праць кафедри української преси. Випуск 2. – Л., 1996.
2. Господарсько-кооперативний часопис (далі – ГКЧ). – 1921. – травень. – Ч. 1.
3. ГКЧ. – 1922. – 1 вересня. – Ч. 1.
4. ГКЧ. – 1922. – 15 листопада. – Ч. 6.
5. ГКЧ. – 1923. – 1 січня. – Ч. 1.
6. ГКЧ. – 1923. – 15 січня. – Ч. 2.
7. ГКЧ. – 1923. – 1 березня. – Ч. 5.
8. ГКЧ. – 1923. – 1 червня. – Ч. 11.
9. ГКЧ. – 1923. – 15 червня. – Ч. 12.
10. ГКЧ. – 1924. – 15 січня. – Ч. 2.
11. ГКЧ. – 1924. – 1 березня. – Ч. 5.
12. ГКЧ. – 1924. – 15 квітня. – Ч. 8.
13. ГКЧ. – 1924. – 15 червня. – Ч. 12.
14. ГКЧ. – 1924. – 15 вересня. – Ч. 18.
15. ГКЧ. – 1925. – 1 січня. – Ч. 1–2.
16. ГКЧ. – 1925. – 15 січня. – Ч. 3.
17. ГКЧ. – 1925. – 2 вересня. – Ч. 36.
18. ГКЧ. – 1925. – 9 вересня. – Ч. 37.
19. ГКЧ. – 1925. – 27 вересня. – Ч. 39–40.
20. ГКЧ. – 1925. – 7 жовтня. – Ч. 41.
21. ГКЧ. – 1926. – 13 січня. – Ч. 3.
22. ГКЧ. – 1926. – 17 березня. – Ч. 12.
23. ГКЧ. – 1926. – 24 березня. – Ч. 13.
24. ГКЧ. – 1926. – 14 квітня. – Ч. 16.
25. ГКЧ. – 1926. – 28 квітня. – Ч. 18–19.
26. ГКЧ. – 1926. – 26 травня. – Ч. 22–23.
27. ГКЧ. – 1926. – 15 вересня. – Ч. 38.
28. ГКЧ. – 1927. – 7 вересня. – Ч. 36.
29. ГКЧ. – 1928. – 2 травня. – Ч. 18.
30. ГКЧ. – 1930. – 5 січня. – Ч. 1–2.
31. ГКЧ. – 1930. – 19 січня. – Ч. 3.
32. ГКЧ. – 1930. – 26 січня. – Ч. 4.
33. ГКЧ. – 1930. – 22 червня. – Ч. 25.
34. ГКЧ. – 1933. – 26 березня. – Ч. 13.
35. ГКЧ. – 1933. – 28 травня. – Ч. 22.
36. ГКЧ. – 1933. – 27 серпня. – Ч. 35.
37. ГКЧ. – 1933. – 17 вересня. – Ч. 38.
38. ГКЧ. – 1933. – 26 листопада. – Ч. 48–49.
39. ГКЧ. – 1934. – 7 січня. – Ч. 1–2.
40. ГКЧ. – 1934. – 8 квітня. – Ч. 14.
41. ГКЧ. – 1934. – 30 вересня. – Ч. 39.
42. ГКЧ. – 1938. – 29 травня. – Ч. 22–23.
43. ГКЧ. – 1939. – 5 лютого. – Ч. 6.
44. ГКЧ. – 1939. – 28 травня. – Ч. 22–23.
45. Дроздовська О. Українські часописи повітових міст Галичини (1865–1939 рр.): історико-бібліографічне дослідження / Наук. ред-консультант М. М. Романюк. – Л., 2001. – 364 с.
46. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. / За ред В. Кубійовича. – Л., 1993. – Т. 2.
47. Кооперативне Молочарство. Додаток до ГКЧ Ч. 41–42. – 1926. – 6 жовтня. – Ч. 1.
48. Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр.). Матеріали до бібліографії. / Передмова М. Вальо. – Л., 1998. – 298 с.
49. Періодика Західної України 20–30 рр. XX ст. Матеріали до бібліографії. – Т. 1. / За ред. М. М. Романюка. – Л., 1998. – 328 с.

Victor Mytsko

"THE MOSTESS CORPORATIVE JOURNAL" – THE FOUNDER OF UKRAINIAN COOPERATION IN THE WESTERN UKRAINE MID-WAR PERIOD"

The article deals with the role of the journal in Ukrainian cooperation in Western Ukraine.

УДК 908 (477)

Ірина Скакальська

С. ЖУК – ПРОВІДНИЙ ДІЯЧ УСРП НА ВОЛИНІ

У статті, на основі архівних джерел та публікацій, відображено діяльність Української соціалістичної радикальної партії на Волині у міжвоєнний період. Показано активну участь С. Жука у поширенні ідей УСРП.

Дана стаття охоплює ряд проблем, пов'язаних з діяльністю С. Жука як провідного діяча Української соціалістичної радикальної партії. Метою дослідження є комплексне вивчення політичної діяльності С. Жука на тлі історії краю та реалій суспільного життя Східної Галичини та Волині у 20–30-х роках ХХ ст. Вивчення краєзнавчого матеріалу і ознайомлення з діяльністю С. Жука, як керівника осередку УСРП на Волині, сприятиме вихованню патріотичних почуттів нащадків та відновленню історичної справедливості (ім'я С. Жука сьогодні маловідоме в Україні).

У статті ми сконцентрували увагу на вирішення таких дослідницьких завдань: простежити процес формування національно-патріотичних поглядів С. Жука та розкрити його роль у процесі піднесення національної свідомості українського народу.

Досліджувана стаття є одним з аспектів кандидатської дисертації на тему: "Громадсько-політична діяльність С. Жука", затвердженою вченою радою ТДПУ ім. В. Гнатюка від 02. 10. 2001 року.

Дане дослідження в основному ґрунтується на архівних матеріалах. Також архівні джерела доповнюють спогади людей, які особисто знали С. Жука, наприклад, М. Козуб. Іншим важливим джерелом при написанні даного дослідження стала преса. Так, газета "Громадський голос" була пресовим органом УСРП, тому більшість матеріалів було присвячено її діяльності, повітовим з'їздам партії, та взагалі політичному рухові. Друкувались в газеті і статті відомих політиків, лідерів УСРП, зокрема, С. Жука тощо.

На фоні дискримінаційної політики Польської держави на західноукраїнських землях діяли різні політичні партії та угруповання. Українські політичні сили виражали опозиційні настрої польській колонізаційній політиці, використовували своє легальне становище або часто діючи революційно-підпільними методами. Охоплюючи ідеологічний спектр від крайніх лівих до правих поглядів. Політичне питання поряд з аграрним були головними у програмах і діяльності українських партій [1: 66].

Після Першої світової війни українське політичне життя було репрезентоване чотирма найчисленнішими партіями: трудовою, радикальною, соціал-демократичною і християнсько-суспільною.

Спочатку всі вони діяли одноставно проти польської окупації і з цією метою заснували "Міжпартійну Раду", головою якої був К. Студинський, а секретарем – В. Бачинський. "Міжпартійну Раду" підпорядковувалася екзильному уряду ЗУНР д-ра Є. Петрушевича. Внаслідок нової політичної ситуації, а саме: закріплення радянської влади на Наддніпрянщині і польської окупації на західноукраїнських землях, перехід Є. Петру-

шевича на радянську орієнтацію, серед членів "Міжпартійної Ради" виникла велика різниця в поглядах щодо подальшої політичної діяльності, через те Рада перестала існувати [2: 42].

Щоб зрозуміти, в якому оточенні діяла УСРП, чим її суспільно-політична позиція відрізнялась від інших партій, необхідно розглянути основні програмні постулати та напрями діяльності партій, що представляли політичну палітру Західної України.

"Українське Національно Демократичне Об'єднання" (УНДО) утворилося 11 червня 1925 р. з об'єднання двох крил Української Трудової Партії, Української Партії Народної Роботи і Волинської національної групи Української Парламентарної Репрезентації. На II з'їзді в листопаді 1926 р. ця партія прийняла програму, яка в основу своєї діяльності взяла ідею соборності, державності й демократії та боротьбу проти комунізму [3: 28].

УНДО на політичній арені мала значний вплив серед українського населення [26: 4]. Визначними діячами УНДО стали: С. Баран, В. Бачинський, М. Галущинський, К. Левицький, В. Мудрий та інші.

В травні 1927 р. відкололась від УНДО група під проводом І. Будзиновського і створили окрему "Українську Партію Праці", з пресовим органом "Праця", партія проіснувала до 1930 р.

Особливу ініціативу УНДО виявило під час виборів 1927 р. до гмінних управ. Постійно звучали заклики до українців взяти гмінне і повітове управління, щоб самим у себе господарювати [4: 63].

Над концепцією стосунків з державою і польським суспільством задумувались і в УНДО. У 1932 р. окреслились кардинальні зміни у позиції УНДО супроти Польщі. Виступивши у сеймі 3 жовтня того року, голова УНДО Д. Левицький сповістив про намір домагатися від польської держави надання всім українським землям статусу територіальної автономії [5: 377].

Ще з 1899 р. на теренах Західної України існувала Українська соціал-демократична партія (УСДП), яка в 1924–1929 рр. була заборонена польським урядом. Основне її гасло – боротьба за незалежність українського робітничого руху.

Цікаво, як лідер УСДП Л. Ганкевич у своєму інтерв'ю газеті "Діло" порівнює діяльність УСДП і УСРП. Зокрема, він говорить, що обидві партії мають подібну ідеологію, крім того вони не конфліктують між собою, тому що УСДП організовує міський пролетаріат, а радикали сільський [6].

Як нелегальна підпільна партія, КПЗУ в 1923 р. стала на шлях утворення легальної, опертої на широкі маси організації під назвою "Українська робітничо-селянська спілка" (Сельроб) і з метою завоювання більшої підтримки в народі, проіснувала до 1932 р.

Сама КПЗУу 1923 р., схилившись під тиском комуністичного Інтернаціоналу, стала автономною частиною Польської комуністичної партії [240: 535]. Після цього КПЗУ більше звертала увагу на польський пролетаріат. З приводу цього С. Жук писав, що комуністи розуміють міжнародну солідарність не так, що польський і український пролетаріат мають допомагати один одному, але що українські робітники мають допомагати польським здобути владу в Польщі. Навіть коли перемаже комуністична революція в Польщі, то виникає питання, чи вона "дозволить" самовизначитись українському народові [7].

Крім КПЗУ, досить активну діяльність розгорнула ще одна нелегальна організація – УВО-ОУН. Незважаючи на протилежні ідейні засади, вони мали багато спільного в методах та засобах практичної боротьби. УВО-ОУН вважала себе виразником ідей національної демократії та намагалася створити політико-ідеологічний ґрунт для військового опору офіційній владі.

Представники українських легальних політичних партій різко критикували ОУН, вважали її діяльність відкрито терористичною. Також звинувачували ОУН в провокації пацифікаційних процесів.

На Західній Україні існував також ряд інших малочисельних українських політичних партій: Українська селянська партія, Українська партія соціалістів, Українська аграрна партія, Український католицький союз, Українська народна католицька партія, Волинське українське об'єднання та інші.

Другою, після УНДО, легальною українською політичною партією, що впливала на суспільно-громадське життя Волині була Українська Соціалістично-Радикальна Партія (УСРП). Утворена 1926 р. внаслідок об'єднання Української радикальної партії, що діяла в Східній Галичині з 1890 р., і Волинської організації Української партії соціалістів-революціонерів, утвореної в 1904 р.

С. Жук разом з А. Нивинським, громадсько-політичним діячем Волині, підписали у Львові 1926 р. статут новоутвореної УСРП. Утиски, господарське і національне поневолення українського працюючого народу, – все це вимагало спільної організації оборони і боротьби на основі погодженої програми, спричинило об'єднання двох партій соціалістичного спрямування. "Правда, – як зазначає С. Жук, – ще до формального злиття була налагоджена тісна співпраця. Було утворене політичне бюро обох партій, яке вирішувало всі питання біжучої роботи". УРП 3 квітня 1923 р. в одному із пунктів прийнятої резолюції зазначала, що з'їзд признає потребу спільного фронту всіх українських соціалістичних партій.

З початку утворення УСРП її головою було обрано Л. Бачинського, а після його смерті 1930 р. – І. Макуха. Визначними її членами були І. Блажкевич, М. Коберський, Д. Ладика, І. Попович, С. Жук, М. Стахів та інші. Деякі відомі письменники мали також зв'язок з УСРП: Д. Лук'янович, Л. Мартович і В. Стефанік.

Соціальна основа УСРП – селянство, дрібні підприємці, службовці, інтелігенція. Як зазначає один із діячів УСРП, партія навчилася поширюватися з низів і через низи. Дійсно, ідеї соціал-радикалів були популярними серед українського селянства.

Основні програмні положення соціал-радикалів були закладені ще в 1890 р. Ідеологом УСРП був М. Драгоманов і під авторитетним впливом була остаточно сформована і програма. В її основу було покладено етичний і науковий соціалізм на демократичних і кооперативних засадах. Метою партії є боротьба за соціальне і національне визволення працюючих, за перебудову господарства і політичного ладу на соціалістичний, в якому зникне визиск класів і націй [8: 25]. До речі, УСРП виступала проти комуністичного устрою на сході і проти фашизму на заході.

22 лютого 1931 р. УСРП вступила в соціалістичний Інтернаціонал. Відчуваючи солідарність з іншими, зокрема європейськими соціалістичними партіями, то УСРП не раз видавала "Відозви до соціалістичних організацій усіх країн", в яких протестували, наприклад, проти більшовицької диктатури.

Беззаперечно С. Жук підтримував програмні положення УСРП. Так, в програмі партії, в розділі, що стосувався політичних справ зазначалося, УСРП стоїть на засадах утворення самостійної Української Трудової Республіки і перехід всієї повноти влади в ній до рук працюючого народу. Зокрема, у спогадах про Семена Антоновича, майже всі кажуть, що він все своє життя боровся за вільну Україну. Наступний пункт програми УСРП зазначає, що необхідний перехід всієї верховності влади до рад працюючого народу, вибраних загальним, рівним, таємним голосуванням. І далі підкреслювалося, що ми стоїмо за рівні права для всіх працюючих. І що замість соціального поневолення повинна прийти соціальна справедливість. Так ось, під час розмови С. Жука із О. Когутом, депутат до сенату, Семен Антонович говорив, що український народ здатен здобути собі життя, якого вартий. С. Жук не раз зазначав про потребу організації селянства [9], відмічаючи при цьому, що відбувається "пробудження" селянина і зароджується селянська інтелігенція. Зацікавленість політичним життям з боку села досить велика, це видно з того, що до п. Жука часто зверталися представники різних сіл повіту із пропозицією провести у них віче.

Щодо селянського питання, то програма УСРП була набагато більше зорієнтована на вирішення даної проблеми. Так, зазначалося, що всі землі, що обробляються постійного найманню працюючим, мають без викупу перейти до народного фонду для розподілу між малоземельними і безземельними селянами. Крім того, ліси, копальні, та інші природні багатства мають перейти в управління рад працюючого народу.

Виступаючи на одному із віч, С. Жук підкреслював, що піднесення продуктивності дрібного селянського господарства залежить від двох чинників, перший – наділення селян

додатковими земельними ділянками без викупу, другий – добровільна кооперація сільськогосподарського виробництва.

Значною проблемою для селян був великий податок. В програмі УСРП зазначалося, що потрібно провести додаткову реформу так, щоб податок платився лише від дійсного прибутку, і то так, щоб з більшого податок був набагато вищий, ніж з малого, та цілком малий прибуток, щоб не оподатковувався. А на одному із віч було зачитано наступну поправку, що всі ґрунтові і домові податки мають бути скасовані. До речі, під цією поправкою був і підпис С. Жука. Як зазначав Семен Антонович, зменшення податку повинно компенсуватися внаслідок зменшення витрат на армію, та скорочення її чисельності. Неодноразово лунали заклики до селян самим боротися за землю доти, поки вся земля панська, державна і церковна без викупу не перейде до їх рук.

В культурному плані програма УСРП передбачала забезпечення всім національностям повного права їх на освіту і вільного розвитку культури. Причому освіта безкоштовна. С. Жук стверджував, що освіта – це найважливіша зброя кожного народу в його боротьбі за волю. При цьому, діти повинні вчитись рідною мовою, а не мовою гнобителів [10].

Щоб не склалося уявлення, що програма УСРП була зорієнтована лише на селян, то слід зазначити, що за робітниками вона закріплювала наступні права: справедлива оплата праці, восьмигодинний робочий день, право на страйк, соціальне забезпечення. Підкреслювалося, що ніколи не буде добра на селі, коли місто вороже селу.

Щодо організаційної структури УСРП, то органами партії є: місцеві громади, повітові організації, до речі, С. Жук очолював Кременецьку повітову організацію УСРП, з'їзди партії, Головну Управу і Головний Секретаріат.

Повітова управа складається з 3–7 членів, вона має обов'язок скликати щонайменше раз на місяць повітові конференції делегатів місцевих громад. Ми не раз зустрічали газетні повідомлення про такі конференції та головування на них С. Жука, наприклад, повітовий з'їзд УСРП у Кременці, в якому брали участь 400 осіб, відбувся 4 серпня 1928 р., головував С. Жук, крім того активно виступали І. Філик, П. Скакальський [11].

Такі з'їзди чи конференції не завжди відбувалися без перешкод. Так, 18 грудня 1926 р. Робакевич, повітовий староста, насильно розігнав конференцію УСРП без вагомих на те причин.

Першочерговим завданням повітової організації УСРП було поширювати вплив партії в повіті. Так, до 1937 р. в Кременецькому повіті нараховувалось кількасот членів УСРП і пару тисяч прихильників партії. Та й неодноразово С. Жук закликав до організаційної єдності в рядах УСРП та поширювати вплив на маси.

Спостерігала і поліція за діяльністю УСРП, нерідко зустрічаємо серед архівних документів відомості осередків поліції, наприклад, про боротьбу, яка тривала між політичними партіями, виступи політичних діячів [12: 3]. Інколи окремі нишпорки, виконуючи доручення старости проводили надзвичайні розслідування, які стосувалися зокрема провідних діячів УСРП. Крім того дозвіл на віча УСРП та інші партії мали брати у старостві. [13: 6] Як писав С. Жук, що без окремого дозволу не можна провести ані віча, ані наради. З приводу цього відбувалися навіть кумедні випадки. Так, віче в с. Лішній, при участі 400 осіб, комендант поліції не дозволяв нікому відкрити, крім С. Жука, який брав на це дозвіл. Доходило до абсурду. Польські власті, дозволивши С. Жукові перебувати в с. Боложівка, селі, в якому він народився і там жили його рідні, тільки вдень, а на ніч покидати село, бо там проходила прикордонна територія.

Ось ще один приклад, під час віча в с. Великі Загайці О. Когута і С. Жука було арештовано і під поліційним ескортом відправлено до Кременця, та доставлено до повітової команди поліції. Після 30-годинного арешту С. Жука було звільнено.

Багато переслідувань зазнав С. Жук під час виборів до гмінних рад 1927 р., в яких він взяв активну участь. Майже перед самими виборами, Кременецький староста Робакевич посадив у в'язницю С. Жука, боячись, що він може прийняти участь у виборах, привід ув'язнення – ніби С. Жук поїхав у своє рідне село, котре лежить у прикордонній смузі.

Проти цієї несправедливості виступали сенатор Черкавський і депутат Козубський. Та ув'язнення Семена Антоновича тривало 30 днів. Умови тюремного життя були жахливими. С. Жука поміщено в малесенькій келії 2 м ширини і 2,5 м висоти, разом із ще одним в'язнем [14]. Про арешт Жука писала і одна із польськомовних газет.

Оглядаючи діяльність УСРП, найперше, що підмічаємо, це проведення великої кількості віч і зборів, про це свідчать наступні статистичні дані.

Так, в 1924 р. – 144 віча, 1929 р. – 133, 1930 р. – 132, в кінці 1930 р. відбулися вибори до сейму тому ще 95, 1931 р. – 109, 1932 р. – 137 [8: 40].

Віча сприяли поширенню впливів УСРП серед населення. Так, вже на 1928 р. партія мала уже свої організації в більшості повітів краю і нараховувала 7 500 членів. Займалася УСРП і благодійницькою діяльністю, так партія, зокрема, підтримала комітет допомоги потерпілим від повені в Галичині, організований С. Жуком в Кременці. Та і тут польська влада намагалася перешкоджати українському національному рухові – діяльність комітету заборонялася.

Між політичними партіями точилася боротьба за впливи. Неодноразово, наприклад Сель-Робівці друкували в "Нашому житті" т. зв. компромат на провідних діячів УСРП, в тому числі і на С. Жука, зокрема написали про те, що Семен Антонович відмовився прийняти до "Просвіти" селянина, тому що він із Сель-Робу. С. Жук часто спростовував ці звинувачення [16].

Щодо пресових органів УСРП, то вони не були цілком залежні від партії, а скоріше примикали до неї. Такими були газета "Громадський голос" і журнал "Проти хвиль".

Штаб-квартира УСРП знаходилась у Львові, там неодноразово відбувались з'їзди партії, на яких вирішувались різноманітні питання. Наприклад, з'їзд УСРП 1926 р. працював із таким порядком денним: 1) звіт діяльності Головного секретаріату УСРП; 2) обговорення політичного становища в краю; 3) дискусії; 4) вибір Головної управи; 5) культурна і освітня праця; 6) економічні реферати; 7) членські внески.

У зібранні взяло участь 120 делегатів. До президії з'їзду від Волині ввійшли С. Жук, І. Макух. З'їзд обрав нову Головну управу: голову Лев Бачинський, заступників – Семена Жука, Івана Макуха і Івана Новодворського [17].

З усіх напрямків діяльності, соціалістичні партії, в тому числі УСРП, мусять звертати свою увагу також на культурно-освітній і кооперативний рух, втягуючи в область своїх впливів не тільки політичних діячів, але і освітніх та кооперативних спеціалістів. До речі, Семен Жук був і просвітнім і кооперативним діячем.

Крім того, УСРП мала власну організацію молоді "Каменярь" і відповідно видавала молодіжну газету літературного напрямку "Каменярь", а також при УСРП була "Жіноча громада" з пресовим органом "Жіночий голос".

Отже, на західноукраїнських землях на початку 20-х рр. незважаючи на жорстокий окупаційний режим польської влади, все ж таки були умови для продовження боротьби українських національних сил після визвольних змагань 1917–1920 рр. Про це свідчить широка палітра політичних партій та організацій на Західній Україні. Все-таки знайшлися політичні діячі, в тому числі і С. А. Жук, які зуміли організувати український народ в політичні партії, які вели боротьбу за свої національні права. Семен Антонович, будучи головою осередку УСРП на Волині, та заступником голови партії, постійно боровся і відстоював інтереси українського працюючого люду. Зокрема, піднімаючи важливі наболілі питання тогочасного суспільства на вічах, нарадах, в пресі, а згодом і на парламентській трибуні.

Список використаних джерел

1. Кондратюк О. Аграрне питання в програмних документах та діяльності українських націоналістичних політичних партій Західної України в 1919 – 1939 рр. // Республіканець. – 1994. – № 2.
2. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920 – 1939. – Т. 1 – Мюнхен, 1988.
3. Семенюк А. На тему українсько-польських відносин критичні зауваження. – США, 1996.
4. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 351. – Оп. 1. – Спр. 75.
5. Швагуляк М. Українські консерватори і справа українсько-польських взаємин (1921 – 1939 рр.) // Polska i Ukraina / Sojus 1920 r I jego następstwa. – Torun, 1997.

6. Наші соціалісти про себе. – 1929 – 13 січня. 7. Жук С. До характеристики громадсько-політичних відносин на Волині // Громадський голос. – 1926. – 11 вересня. 8. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 2063. 9. Учасник. Показали ще раз своє дійсне обличчя // Громадський голос – 1927. – 11 червня. 10. Спогади Козуб М. Жительки с. Підлісті Кременецького району Тернопільської області. 11. Повітовий з'їзд УСРП у Крем'янці // Громадський голос. – 1928. – 4 серпня. 12. ДАТО. – Ф. 316. – Оп. 1. – Спр. 233. 13. ДАТО. – Ф. 316. – Оп. 1. – Спр. 1154. 14. Новий присуд // Громадський голос. – 1927. – 23 листопада. 15. Жук С. У справі заборони діяльності українського повітового комітету у Крем'янці // Громадський голос. – 1927. – 29 жовтня. 16. Гладкий Г. Негромадські способи // Громадський голос. – 1926. – 13 листопада. 17. З'їзд УСРП // Громадський голос. – 1927. – 8 січня.

Iruna Skalska

S. ZHYK IS A PROMINENT MEMBER OF THE UKRAINIAN SOCIALIST RADICAL PARTY IN VOLYN

The article, based on archives and published works deals with the activity of the Ukrainian Socialist Radical Party in Volyn in the between war period. It shows an active participation of S. Zhyk in spreading the ideas of the USRP.

УДК 94 (477)

Іван Зуляк

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ПОЛЬСЬКОЮ ВЛАДОЮ ПРОСВІТНЬОГО РУХУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті з'ясовано механізм переслідування польською владою просвітнього руху і визначено складне становище "Просвіти", оскільки її діяльність суперечила польській політиці на "кресах".

Актуальність даної теми полягає у тому, що одним з ключових питань історії міжвоєнного періоду є діяльність "Просвіти" у Західній Україні. Важливим у цьому контексті є дослідження механізму польської політики у відношенні до просвітнього руху в цілому і "Просвіти" зокрема. Сучасний стан української історичної науки свідчить, що, незважаючи на певні серйозні здобутки, поза межами наукових досліджень міжвоєнного періоду, залишається чимало важливих нерозв'язаних проблем. Зокрема, це питання переслідування польською владою просвітнього руху в Східній Галичині і Західній Волині. Науковий доробок вітчизняних істориків обмежується публікаціями Кульчицького С. В., Васюти І. К., Слюсаренка А. Г., Гусева В. І., Дрожжина В. П., Грицака Я. Й. та інших [1], які дають статистико-демографічну та соціальну характеристику західноукраїнських земель, аналіз соціально-економічного, суспільно-політичного й культурного становища, політику польської влади щодо українців в цілому тощо.

Однак окреслена нами проблема не знайшла повного висвітлення, тому аналіз історіографії проблеми дає змогу зробити висновок, що на сьогодні в науковій літературі відсутні праці, що ґрунтуються на вивченні зазначеної проблеми, у яких було б з'ясовано механізм польської репресивної політики у відношенні до просвітнього руху. Проте активність просвітнього руху, відданість патріотичним почуттям й національним прагненням українського народу заслуговують на більш глибоке наукове дослідження.

Мета дослідження базується на тому, що виходячи з актуальності теми, на основі об'єктивного аналізу, показати механізм переслідування польською владою просвітнього руху й оцінити складне становище "Просвіти", оскільки її діяльність суперечила польській політиці на "кресах". Завдання дослідження полягає у тому, щоб виявити механізм та особливості польської репресивної політики й проаналізувати і оцінити реальні дії "Просвіти" у відповідь на переслідування товариства владою.

Після поразки українських визвольних змагань Східна Галичина й Західна Волинь опинилася у складі II Речі Посполитої, влада якої свої зусилля спрямовувала на зміцнення контролю над українськими територіями. Польська держава проводила дискримінаційну асиміляторську політику, тому просвітній рух стає впливовим чинником національної консолідації українства. Передумовами його відновлення у міжвоєнну добу стали традиції розвитку українських інституцій за часів Австро-Угорщини, віддані справі громадсько-культурні діячі, які долаючи адміністративні перепони з боку офіційної влади, самовіддано працювали задля збереження національної самобутності українського народу.

Останнім часом з'явилася тенденція до певної ідеалізації суспільних і національно-культурних відносин в Австро-Угорщині. Достатньо зваженої і обґрунтованої точки зору з цієї проблеми притримується Добржанський О. В., наголошуючи, що "Австро-Угорщина – величезна імперія, де під скіпетром проживали десятки народів Європи. Це примушувало її правителів постійно тримати у полі зору складні і надзвичайно заплутані проблеми міжнаціональних відносин. Було зроблено чимало позитивного, такого, чого не знали інші держави. Започатковано оригінальні і прогресивні на той час форми співжиття народів. Відкрито легальний шлях для розвитку національних еліт, національної ідеології, національної свідомості. В політичному житті національні проблеми стали звичайним явищем. Австрійській демократії було досить, щоб послідовно забезпечувати процеси націотворення, консолідації етнічних груп на засадах національної ідеології.

З іншого боку, в державі діяли потужні політичні сили, які тяжіли до утвердження німецького духу, онімечення всього громадсько-політичного життя" [2: 113].

Однак конституційний лад австрійської частини Габсбурзької монархії дав змогу викристалізуватися українській національній свідомості й розвинутися організованим формам громадського життя [3: 188]. Важливим аспектом якого була діяльність товариства "Просвіта". На думку С. Сірополка "Просвіта не є щось готове, що може один передати другому для засвоєння. Просвіта не є лише знання, які звичайно набуваємо в тій чи іншій школі. Просвіта є постійний вияв нашого духовного єства, є послідовний крок наперед у нашому духовному розвитку. Просвіта – це знання, які перетворюємо в чин на користь собі й своєму народові. Таким чином просвіта містить у собі три складових частини: науку, працю й віру, себто кожний має поставити собі такі запити: що мушу знати, що мушу робити, у що мушу вірити" [4: 140].

Першим кроком польської влади на території Галичини була ліквідація тих інституцій, котрі забезпечували її статус як окремої адміністративної одиниці. Галицький сейм було розпущено, а саме поняття "Східна Галичина" офіційно замінили терміном "Східна Малопольща" [3: 190]. До речі, на той час цей термін вживала польська преса, не виключаючи й єврейської "Хвилі" та урядових установ II Речі Посполитої, отримав влучну оцінку з боку польського ученого К. Ніча, професора Краківського університету, члена Краківської академії наук у статті під назвою "O nazwy dzisiejszych czesci Polski" [5: 2].

Офіційним терміном, прийнятим у польському діловодстві, було "русин", "руський", а не "українець", "український". Влада вважала, що поняття "українець" "український..." признається однаке в публичному житті без ніяких застережень, а навіть в офіційних ененціяціях репрезентантів у ряду її не поминається: відноситься вона виключно до українського табору, а не охоплює тих широких мас населення, які вважають себе за Русинів" [6: 7].

Феліньскі М. наголошував, що "... закидом, що його висувається проти Польщі у відношенню до української людности, є закид нетолерації, з якою Польща, має нібито відноситись до українського національного життя. В поширюваних на цю тему поголосках є впоювання поглядів, начеб Польща гнобила українське населення, нищила його культу-

рний та господарський доробок, ставилась негативно до його потреб, нищила шкільництво, одним словом приміювала супроти українського населення екстермаційну політику" [6: 3].

В очах громадськості влада намагалася проводити певну "відбудову" українських земель. Так було створено Генеральну Дирекцію Відбудови Міністерства прилюдних робіт ("Robot Publicznych" – автор), яка на кінець 1922 року виконала робіт з відбудови помешкань на 52,7 %. У воєводствах ситуація була такою: Краківське – 90 %, Станиславівське – 50,6 %, Тернопільське – 49,5 %, Львівське – 72 %. У таких повітах як Броди, Бережани, Рогатин, Тернопіль, Станиславів залишалися знищеними більше 10 тисяч помешкань. Одним із видатків Генеральної дирекції відбудови була "поміч пошкодованим". М. Луцкевич зазначав, що "поміч пошкодованим" є скрита форма допомагання ріжним урядовцям, осадникам, польським кольоністам (адже українець і білорус з оттих допомога не користав!). Нарід тільки не бачить допомоги на відбудову знищень світової війни, але на стягані з його податки має скріплення польського "стану посідання" [7: 65–67].

У промові, виголошеній 2 червня 1923 р. у польському сеймі, голова Українського сеймового клубу С. Підгірський, наголошував на тому, що "Дотепер відроджена Польща і її правительства безумовно нічого не зробили для українського народу, не мали виразної охоти вдоволити потреба українського народу, було і є тільки одно бажаним: як найскорше спольонізувати наш край й народ й всі суспільні й державні чинники відповідальні й невідповідальні ділами в тому напрямку" [8: 2].

Польща проводила постійну політику утисків українських товариств, шкільництва з метою поступового ополячення українців. Тому таке важливе місце відводилося контролю і обмеженням діяльності "Просвіти", щоб створити такі умови, у яких функціонування товариства було б неможливим або ж зведеним до мінімуму.

Товариство виконувало важливу функцію, об'єднуючи українство навколо просвітянської ідеї. Тим більше, що влада прагнула "порушити єдність українського руху, польський уряд підтримував регіональні тенденції серед менших етнічних груп – лемків, гучулів, бойків, а також русофільський рух у Галичині" [3: 190]. Тому "при сьогоднішньому захитанні авторитетів, при загальній, здебільша дуже поверховій переоцінці дотеперішніх цінностей та що важніше, при існуючому національному розбитті й розпорошенні, авторитет і традиція нашого найстаршого загальнонародного товариства кажуть нам тим ціпкіше гуртуватися під просвітянським прапором здорового українського духа і віру в кращу майбутність" [9: 2–3].

Відновлення діяльності Товариства було нагальною потребою часу і тим об'єктивним чинником, який дав змогу реалізувати національно-культурні прагнення українцям як національній меншині, на правах якої вони опинилися у Польській державі. Л. Радзейовскі в "Ржечипосполітей" подає таку картину становища на "кресах": "В пограничних повітах сьогодня ніхто не є певний свого життя і майна..."

Все це, що на східних "кресах" діється, є наглядним доказом, що цілий адміністративний апарат в цій країні не відповідає своєму завданню. Одначе не тільки поганий добір урядовців, не тільки слабкі сили державної поліції, призначені для пильнування внутрішнього ладу і стереження границі, спричинюють розпучливе становище. Джерело катастрофічної ситуації лежить глибше.

...ми хотіли володіти *stricte (!)* конституційними методами, приноровлюючи свободолюбні (!) гарантії" [10: 1].

Репресивні методи були надзвичайно різноманітними, починаючи від заборони передплати україномовних видань і закінчуючи носінням вишиваної сорочки; все це трактувалося владою як вияв нелояльності до держави. Для цього використовувались як офіційні, так і неофіційні владні структури на місцях. "Такто з одного боку уряд офіційними зарядженнями а з другого боку польська суспільність своєю приватною ініціативою, рухливістю і жертвенністю пядь за пядю відбирають нам наш стан посідання на полі шкільництва, руйнують підвалини нашого майбутнього, перетинають нерв життя Нації" [11: 1].

Замість того, щоб наблизити українців до себе, наочно демонструючи їм переваги демократії і спонукати до активної творчої ролі у державному житті, польський уряд за-

стосовував постійні репресії [3: 191]. Значної шкоди було завдано читальням, які виконували важливу функцію захисту українства від тотальної асимілятивної політики. Польські "стшельці" чинили насильство, намагаючись залякати місцеве українське населення і відвернути його від участі у товаристві. Так, у с. Сасові Золочівського повіту "стшельці" повибивали вікна у читальні на знак того, що читальня проводила своє свято [12: 1].

Яворівське староство в особі старости Ст. Косовського домогалося усунення "з огляду на безпеку і публичний спокій" з членів українських товариств, зокрема читалень "Просвіти": Бориса Володимира, Грабовського Володимира, Кулинич Мирона, Лінду Остапа, Лису Марію, Станьківну Степанію, Тиндика Ілька, Романця Нестора, Білоуса Романа, Лінду Степана [13: 7].

Самоосвітньому гуртку з Черепина, який ставив виставу "Тарас Бульба" у Толщеві, намагалися перешкодити "стшельці" [14: 7]. 11 грудня 1939 р. у читальні "Просвіти" у Старих Кутах мало розпочатись свято, на яке було запрошено представника філії з Кут Олесья Накловича. Та він не встиг закінчити свою привітальну промову, тому що поліція зажадала дослівного тексту його промови. На наступний день його було повідомлено зі староства про виселення з села [15: 7].

Крім того офіційні органи польської влади також використовували своє службове становище для боротьби з "Просвітою", перешкоджаючи проведенню культурно-освітніх заходів. "Громадяне с. Белеїв у Долинщині попали в страшну розпуку. В нечуваний спосіб знущається над ними жандармерія, а вони не в силі найти ані поради, ані охорони. Особливо не подобається жандармам, що в Белеєві розвивається читальня "Просвіти" та що там відбуваються концерти й вистави. Цю чисто освітню працю жандармерія вважає "політикою". Як самі жандарми хваляться, вони постановили викурити "політику" з села і тому арештували свідомого селянина б. українського Січового стрільця Прокопа Матвійцева" [16: 3].

Нечуваний випадок мав місце 28 травня 1923 р. у селі Скоморохах, Тернопільського повіту. Читальня "Просвіти" ставила виставу "Козацькі діти", та місцевий війт Людвик Бучковскі з учителем Жигальським і прибічниками Леоном Олійником, Володимиром Бучковскі, Іваном Гартовичем, Йосифом Тураньскі і Миколою Малішем вирішили перешкодити цьому. Війт вимагав, щоб чистий прибуток від проведення вистави було віддано на польську захоронку, посилаючись на інструкцію староства [17: 3].

Секретар повітової ради у Жидачеві Леон Токарскі як "кресовий лицар" забажав справити собі ювілей за кошти українських громад, розіславши їм обіжники з виплатою одноразової "добровільної" данини, мовляв для "uczczenia jubilata".

"Podpisany Komitet apeluje do Pana o niszczenie tego skromnego datru, który miał swoje znaczenie.

Lepiej dac pozniej jak nigdy".

Zydachow dnia 19. Czerwca 1923.

Antoni Bogdan, Jozef Mlot, Michal Kochanewicz, Juljan Pawlik, Michal Kalata, Sawa Roik w. r. [18: 3].

Знаючи, що одним з найкращих проявів просвітнього життя читалень "Просвіти" є аматорські вистави в честь Т. Шевченка та І. Франка, староство вимагало внесення прохання на дозвіл ставити виставу за два тижні до її початку, як правило вчасно дозволу не надсилало, тим самим намагалося перешкодити її проведенню. "Кожде прохання відсилає староство до станиці жандармерії. Командант кличе на станицю підписаних на прохання, каже собі предложити примірник пєси і поручає першому ліпшому постерунковому перечитати пєсу і видати осуд" [19: 4].

Така практика адміністрації доводила до того, що читальні змушені були підкуплювати жандармів. Нерідко у касовій книзі читальні можна було прочитати запис: "Жандарм за позволення представлення 200 мп". [19: 4].

Читальня "Просвіти" в Глуховичах Львівського повіту три рази готувала концерт і аматорську виставу і кожного разу Львівське староство знаходило ось таку заборону: "Староство львівського повіту ч. 28874/23. До читальні "Просвіти" в Глуховичах. Староство як влада безпеки не зіволяє на урядження аматорської вистави в дні 17/6, бо осо-

би, як улаштовують виставу, не дають ґварантії, що спокій і публичне безпеченство буде заховане – і т. д.

21 травня 1923 р. читальня отримала документ зі староства такого змісту: "До виділу "Просвіти" в Глуховичах. Забороняється улаштувати концерт 23/XII ц. р. (1923–автор) тому, що справи публичного спокою не промовляють за уділенням дозволу і т. д. – Львівське староство в..

Підписаний радник Желевскі [20: 3].

На підставі донесень староства в Перемишлянах з 2 березня 1922 р. ч. 4131 до чспр. У 232/22 у повітовому суді Глинян була заведена карна справа проти голови читальні "Просвіти" у Якторові Василя Пилата і виділу читальні. Голову і виділ обвинувачували у тому, що без дозволу староства 5 березня 1922 р. відбувалися загальні збори читальні. Староство замкнуло читальню, а карна справа велася цілий рік. Однак суд не взяв до уваги того, що читальня завчасно повідомила староство про проведення зборів, маючи дозвіл на їхнє проведення, підписане старостою Блоцьким [21: 6].

Аналогічні карні справи були проведені у місцевому карному суді проти читалень "Просвіти" у Розворянах та її голови Івана Седіла, проти виділу читальні у Теченії, себто проти Павла Гуцала і товаришів [22: 6].

11 селян Городенщини було звинувачено у "державній зраді" тому, що вони "в Городенці в Семаківцях та в Михальчу приступивши до тайної збройної організації, отже до товариства, що мало на меті розброювати постерунки державної поліції, грабити двори, удатися на радянську україну і повернути звіттам з озброєними бандами до краю з метою викликання заворушень і домашньої війни в Малопольщі" [23].

Селянин Юрко Луців, голова читальні "Просвіти" в Семаківцях і управитель крамниці, заявляв, що у поліції його били й тому він тепер заперечував попередні зізнання. На суді змушував його повторяти поліційні зізнання радник Ковальскі. Всі звинувачення, висунені проти нього в акті обвинувачення заперечував. "Був головою читальні "Просвіти" і читальня містилася в його домі. Приходили туди всі члени читальні, але бували й нечлени. В читальні ніколи не займався ані він ані інші члени політикою, а тим більше якимсь повстанням тому, бо там читались лише книжки та газети" [24: 3]. Згідно присуду суду 5 обвинувачених звільнено, 6 засуджено на тяжку тюрму від 1 до 2 років, а Ю. Луціва на 2 роки [25: 3].

5 серпня 1923 р. філія "Просвіти" у Підгайцях втретє проводила просвітно-економічне віче у Завалові. На віче прибуло багато селян з довколишніх сіл; та тому, що організатори віча не мали при собі письмового дозволу, поліція не дозволила його проведення. Коли дозвіл було нарешті отримано, "кресові" учителі Franciszek Kordas і Sylwester Miczek стали підбурювати присутних на вічу з насадженими баґнетами поліцаїв "Rozpędzić ich". Са "культурна" робота учителів мала той наслідок, що місцевий Поляк Madyslaw Papierski, – бідак, якому колись громада в 4/5 частях українська з милосердя дарувала парцелю під будову хати, хотів каменем кинути в бесідника, а поліцай Krzyzanowski на власну руку розігнав віче" [26: 4].

Комендант постерунку у Янківцях Тернопільського повіту Володислав Урбанік, восени 1922 р. припинив діяльність читальні "Просвіти" у Малашівцях, забрав читальняну бібліотеку, залишивши її у місцевого народного вїйта Яна Левіцького. У § 25 "Закону про Товариства" зазначено, що "вирішення про розвзання (припинення діяльності – автор) (товариства) правильно прислугує адміністраційні владі II-ої інстанції, а в випадках, означених § 11. Міністерству Внутрішніх Справ, до якого можна також відкликатися в речинці 60 днів від рішення адміністраційної влади II-ої інстанції щодо розвзання" [27: 78]. "А тут простий поліцай хоче собі присвоїти ці права, кажучи, що читальня "Просвіти" в Малашівцях розвзана, бо він її замкнув за ворожу діяльність проти Польщі. Тому що згадана читальня існує дальше, скликано загальні збори цієї читальні на день 17 мая 1923 р. на котрі прибув голова філії д-р Степан Баран. Коли вже збори розпочалися, впав Урбанік з ватагою поліцаїв і розігнав збори" [28: 3].

Загальні збори читалень постійно контролювала місцева поліція і жандармерія, хоча згідно § 18 Закону про Товариства "не мають права правительственні комісарі колине-

будь зїздити до льокалю товариств, тим менше жандарми і ту домагатися від виділу, щоби він показав їм свої книжки, або часописи" [27: 76].

"На всі збори делегує бережанське староство звичайних поліцаїв (тзв. постерункових). Так само на всіх Загальних зборах читалень "Просвіти" всупереч приписам закона про свободу зборів на перші місця побіч президії зборів засідає узброєний поліцай...

Кожночасна поява поліційного жовніра на зборах освітніх і культурних інституцій вражає честь і гідність зібраних громадян раз тому, що вона є протизаконна, а по друге, така контроля являється безцільною супроти того, що постерункові не знають української мови і не визнаються в законних приписах, отже така контроля є очевидною признакою шикан адміністарційної влади і наругою над правним ладом і порядком" [29: 4].

Українські товариства намагались використувувати свої права, гарантовані як конституцією, так і Законом про Товариства [27]. Делегація українських товариств у Городенці відбула на зустріч з станиславівським воєводою, маючи намір заявити про переслідування з боку адміністративної влади. "Коли зайшла мова про читальні "Просвіти", гуртки "Сільського Господаря" – воєвода відізвався до свого секретаря: "a ja nie pouwew, ze o tem mowa będzie" [30: 3–4].

Під час відвідування воєводою Богородчан до нього також від українських товариств прибула делегація на чолі з о. Антоном Рудницьким у складі Миколи Цюкенди, Федора Проця, Петро Костюка та інших осіб. Делегація вручила воєводі документ такого змісту: "Опинившись на основі рішення Ради Амбасадорів з кількамільоновою віткою Українського Народу по часовій болючій втраті державної самостійности в рамках Польської Річипосполитої тягарі в користь цієї держави, – згідно зі змістом польської конституції і інших законів, як також згідно з міжнародними трактатами, іменем всіх просвітних, гуманітарних, економічних, культурних і політичних українських товариств повіту, як також іменем цілої української суспільности повіту предкладаємо отсі постуляти.

...повної територіяльної одноцільної автономії всіх українських земель: Сх. Галичини з Лемківщиною, Волині, Холмщини, Підляшшя й Полісся з окремим краєвим соймом і краєвим урядом, уневажнення преведених в листопаді 1922 виборів до сойму і сенату, бо вибори ті переведено перед вирішенням правно-державного становища Сх. Галичини, дальше переведення виборів до самоправних тіл громадських і повітових, прийняття до адміністраційних урядів урядників-Українців відповідно до числа українського населення і пошанування прав української мови.

...припинення переслідувань просвітнього руху, а особливо читалень "Просвіти", як це напр. мало місце в Посічи і Лисці, де читальні закрито, а внесені рекурси не можуть діждатися свого полагодження.

...уділення допомоги голодуючому гірському населенню через доставу поживи по доступних цінах, уділення матеріальної допомоги кооперативам повіту, наділення кооператив концесіями на продаж тютюну, соли і цукру, уділення концесій філії "Просвіти" і "Сільського Господаря" на закупно расової худоби і дробу та заснування зразкової шкільки овочевих дерив і взірцевої пасіки.

Признання відшкодування філії "Просвіти" за шкоди, заподіяні польським військом" [31: 3].

Важливого значення в умовах польського панування надавалося заснуванню українського університету. Тому наукові і культурно-освітні інституції, такі як НТШ, "Просвіта", Товариство українських наукових викладів ім. П. Могили, Товариство учителів Вищих шкіл "Учительська Громада", УПТ, Взаїмна поміч українського учительства, Товариство українських правників, Українське технічне Товариство, Союз українських адвокатів, Товариство "Український лікар", Товариство українських священиків ім. св. апостола Павла, ректорат духовної семінарії, греко-католицька митрополича консисторія та представники українського громадянства, бажаючи забезпечити українській науці можливості розвитку, а українській академічній молоді навчання рідною мовою, звернулися до сейму з проханням ухвалити закон у справі заснування у Львові державного українського університету і державної української політехніки на основі існуючого у Львові українського приватного університету та української приватної політехніки. Тому що "існуючі в поль-

ській державі академічні школи цілком не оглядаються на наукові потреби українського народу, а по своєму призначенню мають служити головно польським науковим цілям.

...щоби ратувати молодь перед культурним занепадом, гурток українських вчених забрався до устроювання приватних університетських курсів... хоча влада старалася всіма силами ці виклади ударемнити різнородними поліційними репресіями" [32: 1–2].

Однак польська поліція, незважаючи на петиції українських інституцій, 8 червня 1923 р. провела ревізію у студентів-медиків в салі Лисенка. Списано всіх і забрано ще деякі записки. Того самого дня поліція зробила наїзд на "Просвіту" в ринку й навіть ще тут "відкрила" виклад української усної словесности [33: 3].

Заходами Народнього комітету у Тернопільському повіті 9 листопада 1923 р. відбувалося окружне віче у Тернополі, важливим питанням якого було становище українського народу в Польщі. У прийнятих на віче резолюціях висувався протест "...проти неприхильного поведення польської влади відносно найбільше життєвих інтересів українського народу на полі політичному, культурному і господарському та взиває український загаль до плянної оборони перед ворожим походом на українські землі, піддержки діяльности товариства "Просвіта", "Рідної Школи" і українських кооператив" [34: 8].

Насторожившись активністю участю "Просвіти" в громадському житті, 22 вересня 1923 р. львівська поліція викликала М. Галущинського і І. Брика, щоб у їхній особі застерегти "Просвіту" щодо напрямку діяльності товариства. "Остереження видано з поручення львівського воєвідства на тій мнимій підставі, наче би Т-во вело протидержавну роботу в часі конскрипції, данини, військового побору й виборів. Т-во вело й веде освітню працю в границях визначених статутом.

Поліція застерігає Президію, що розв'яже Товариство, коли воно буде переступати статутуову діяльність.

У львівському воєвідстві розв'язано 2 філії і кількадесять читалень" [35: 3].

З огляду на таке застереження Головний відділ товариства звернувся до усіх філій і читалень, щоб "...звернути усю енергію на дальше ведення і поширення культурної праці, а у жаднім випадку, коли адміністраційні органи в який небудь спосіб припинюють сю діяльність філії і читальні інтервенювати особисто в старостві, перебіг і вислід інтервенції як також опис цілого факту подавати до відомо Головного Відділу" [35: 3].

Таким чином, по-перше, незважаючи на переслідування і заборони польської влади, "Просвіта" зуміла вистояти, консолідуючи навколо своїх ідей широкий загаль українства, втілюючи основну мету своєї діяльності у суспільне життя. Г. Наш у статті "Завдання часу" зазначав: "Помимо волі й намірів уряду воно (українське громадянство – автор) висувало до життя такі організації й установи ("Просвіти", кооперативи), які змушували уряд капітулювати перед наслідками їхньої праці" [36: 3]. По-друге, переслідування просвітнього руху в Західній Україні було викликане тим, що польська влада була далека від розуміння національних інтересів українців. Протистояти негативним тенденціям влади було досить складно. Однак "Просвіта" зуміла подолати повоєнний етап відновлення свого розвитку і забезпечити важливий внесок у становлення національної свідомості.

Отримані результати дослідження дають змогу об'єктивно проаналізувати механізм переслідування польською владою просвітнього руху й оцінити складне становище "Просвіти", тому що діяльність товариства суперечила польській політиці на "кресах". Однак все ж таки Головний відділ у своїй праці продовжував керуватися як власними інструкціями, так і конституцією Польщі, законом про товариства тощо. У кінцевому результаті це дало можливість не лише відновити довоєнну працю "Просвіти", а й в умовах постійного тиску з боку влади активізувати просвітній рух в цілому.

Перспективним у подальшому дослідженні зазначеної проблеми є насамперед більш детальна порівняльна характеристика західноукраїнського просвітнього руху з урахуванням аналізу офіційних урядових джерел, які б відображали характер і особливості антиукраїнської політики.

Список використаних джерел

1. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 336 с.; Новітня історія України (1900–2000): Підручник /

А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. П. Дрожжин та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 663 с.; Історія України: Посібник / За ред. Г. Д. Темка, Л. С. Тупчієнка. – К.: Видавничий центр "Академія", 2001. – 480 с.; Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації в ХІХ–ХХ ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.; Васюта І. К. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939 рр.) // Український історичний журнал. – 2001. – № 6 (441). – С. 35–64. 2. Добржанський О. В. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с. 3. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с. 4. Ст. Сірополко. Просвіта і демократія // Народний ілюстрований календар Товариства "Просвіта" на звичайний рік 1931. Річник 53. Коштом Товариства "Просвіта" у Львові. – Львів, 1930. – 290 с. 5. "Малопольська" // Діло. Виходить щоденно рано. Видає. Видавнича Спілка "Діло". Ч. 97 (10.190). Рік ХLII. – Львів, вівторок 6. травня 1924. – 4 с. 6. Феліньські М. Українці у відродженій Польщі. Накладом Польського інституту Співпраці з Закордоном у Варшаві. Друкарня Ставропігійського Інституту у Львові. – Львів, 1932. – 120 с. 7. Луцкевич Марко. Польська "відбудова" українських та білоруських земель // Нова культура журнал культурного, суспільного й політичного життя. – Рік видання перший. – Львів, серпень, 1923. – Ч. 4. – 80 с. 8. За права українського народу. Промова Голови Українського Сейм. Клубу Самуїла Підгірського над експозе прем. Вітоса, виголошена в польському сеймі 2. червня ц. р. // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 51. (9.932). Рік ХLI. – Львів, п'ятниця 8. червня 1923. – 4 с. 9. Символ об'єднання і живучости // Новий час. Ілюстрований популярний часопис. Ч. 52 (810). Рік ХV. – Львів, понеділок, 12. травня 1930. – 16 с. 10. Цит. за: На "кресах" кипить // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 194 (10075). Рік ХLI. – Львів, п'ятниця 7. грудня 1923. – 8 с. 11. Іван Герасимович. Творім Силу // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 46. (9.927). Рік ХLI. – Львів, субота 2. червня 1923. – 4 с. 12. Стшельци гуляють // Народна справа. Український тижневий часопис. Ч. 12 (77). Рік III. – Львів, неділя 23 березня 1930. – 10 с. 13. Яворівський староста домагається усунення членів з товариств // Новий час. Ілюстрований популярний часопис. Ч. 80 (2192). Рік ХV. – Львів, вівторок, 13. квітня 1937. – 10 с. 14. Стшельци гуляють // Вісти. Суспільно-політичний тижневик. – Ч. 17. – Рік. II. Четвер, дня 24. травня 1934. – 8 с. 15. Кутська хроніка. Свято "Просвіти" в Кутах // Новий час. Ілюстрований популярний часопис. Ч. 2 (4494). Рік ХVII. – Львів, вівторок, 3. січня 1939. – 10 с. 16. Середньовічні методи // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 32. (9.913). Рік ХLI. – Львів, вівторок 15. травня 1923. – 4 с. 17. Напад вандалів на читальню "Просвіти" // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 56. (9.937). Рік ХLI. – Львів, четвер 14. червня 1923. – 4 с. 18. Жидачівщина. Ще одна добровільна данина // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 96. (9.977). Рік ХLI. – Львів, четвер 2. серпня 1923. – 4 с. 19. Снятинщина. Боротьба адміністрації з українським культурним рухом // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 34. (9.915). Рік ХLI. Львів, четвер 17. травня 1923. – 4 с. 20. І концерти для них небезпечні // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 210 (10010). Рік ХLI. – Львів, п'ятниця 28. грудня 1923. – 4 с. 21. Переслідування читальняного руху. Глинянщина // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 57. (9.938). Рік ХLI. – Львів, п'ятниця 15. червня 1923. – 8 с. 22. Переслідування читальняного руху. Глинянщина // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 57. (9.938). Рік ХLI. – Львів, п'ятниця 15. червня 1923. – 8 с. 23. Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 186 (10067). Рік ХLI. – Львів, п'ятниця 22 листопада 1923. – 4 с. 24. З судової сали. За державну зраду // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 187 (10068). Рік ХLI. – Львів, п'ятниця 23. листопада 1923. – 4 с. 25. Присуд // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 190 (10071). Рік ХLI. – Львів, субота 1. грудня. – 4 с. 26. Дописи з краю Підгаєччина // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 137. (10018). Рік ХLI. – Львів, четвер 20. вересня 1923. – 4 с. 27. Закон про Товариства з дня 15. листопада 1867. Ч. 134. В. з. д. з углядненням змін і доповнень, означених законом з дня 3. квітня 1925. В. з. д. ч. 43. поз. 297 // Народний Ілюстрований Календар Товариства "Просвіта" на переступний рік 1932. Річник 54. Коштом Товариства "Просвіта" у Львові. – Львів, 1931. – 100 с. 28. З тернопільського пашалика (Поліційні, адміністраційні і військові надужиття) // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 90. (9.971). Рік

XLI. – Львів, четвер 26. липня 1923. – 4 с. 29. Дописи. Бережани (Надмірна дбайливість влади) // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 180 (10060). Рік XLI. – Львів, середа 21. листопада 1923. – 4 с. 30. Делегація Українських Товариств у Городенці у станиславівського воєводи Юристовського // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 34. (9.915). Рік XLI. – Львів, четвер 17. травня 1923. – 4 с. 31. Українські постуляти. Богородчанщина // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 58. (9.939). Рік XLI. – Львів, субота 16. червня 1923. – 4 с. 32. За українські високі школи (Петиція українських інституцій і громадян до польського сейму і сенату) // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 73. (9.954). Рік XLI. – Львів, середа 4. липня 1923. – 4 с. 33. Дальша погоня за "тайним" українським університетом // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 58. (9.939). Рік XLI. – Львів, субота 16. червня 1923. – 4 с. 34. Тернопіль. (Окружне віче) // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 193 (10074). Рік XLI. – Львів, четвер 6. грудня 1923. – 8 с. 35. Комунікат Головного Виділу "Просвіти". Львів, дня 17. жовтня 1923. За Головний Виділ М. Галуцинський // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 161. (10042). Рік XLI. – Львів, субота 20. жовтня 1923. – 4 с. 36. Гр. Наш. Завдання часу // Нова Україна. Безпартійний двотижневик громадського, культурного та економічного життя. – Ч. 1. – 30 березня 1922. – Прага. – 36 с.

Ivan Zulyak

"THE CHASING OF THE CULTURAL PROCESS IN MID-WAR PERIOD BY POLISE POWER"

The article deals with the mechanism of chasing by Polise power of the cultural process of the Prosvita and its activity because it opposed the Polise politics.

УДК 94 (477)

Інна Чуйко

ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗУНР У 1919–1923 РР.

Стаття присвячена актуальній і недостатньо дослідженій темі дипломатичної діяльності уряду Західно-Української Народної Республіки в еміграції та військового командування Української Галицької Армії після її переходу через Збруч. У дослідженні висвітлюються зовнішньополітичні взаємини з УНР і денікінцями, контакти з більшовиками, переговори з країнами Антанти.

Історія української державності сягає сторіч – від славнозвісної Київської Русі і до сьогодення. Напруженими та плідними в державотворенні були роки української революції. На західноукраїнських землях ці процеси мали свої особливості. Спільними для державотворення на обох берегах Дніпра були велетенські зусилля творців держави та невирішеність проблеми в тих конкретно-історичних умовах.

Упродовж десятиліть офіційна радянська історіографія поставила поза законом історію західноукраїнського визвольного руху. Зміна ідеологічних доктрин виправила цю помилку. Свідчення цього – численні дослідження останнього десятиліття, зокрема наукової статті. Суспільно-політичний рух на західноукраїнських землях розглядають М. Кугутяк, І. Дробот, І. Васюта [1–3]. Власне зовнішньополітичну діяльність ЗУНР або окремі її аспекти досліджують Н. Городня, О. Павлюк, М. Генік, Б. Савчук, Т. Галицька-Дідух та ін. [4–10]. Акцентують увагу на окремих проблемах в загальній історії ЗУНР і дають популярне пояснення основних тенденцій О. Полянський, В. Мороз, Я. Дашкевич, А. Тернинський [11–14]. Чи не найбільший внесок у вивчення періоду визвольних зма-

гань на Західній Україні зробили автори найновіших монографічних досліджень Б. Й. Тищик, О. А. Вівчаренко, М. Литвин, К. Науменко, С. Макарчук, О. Павлюк, О. Красівський [15–20]. Б. Й. Тищик і О. А. Вівчаренко вперше в історико-правовій літературі зробили спробу висвітлити державно-правові аспекти виникнення і діяльності ЗУНР [15]. М. Литвин і К. Науменко свою працю "Історія ЗУНР" присвятили аналізу подій Листопадового зриву, державотворчої діяльності уряду та УНРади ЗУНР, подано хроніку українсько-польської війни, висвітлюються переговірні процеси, позиції Парижа і Москви [16]. С. Макарчук характеризує передумови проголошення ЗУНР, питання її державного і військового будівництва, хід українсько-польської війни, причини поразки УГА [18]. Монографія М. Литвина, крім ходу бойових дій на різних етапах українсько-польського військового протистояння, описує організацію УГА, діяльність військово-дипломатичних місій у Східній Галичині [17]. Праці О. Красівського і О. Павлюка приваблюють нас перш за все об'єктивним популярним аналізом зовнішньополітичної діяльності ЗУНР, характеристикою геостратегічної ситуації у Центрально-Східній Європі і світі, що вплинула на результати національно-демократичної революції на західноукраїнських землях [19; 20].

І все ж, якщо проблеми виникнення ЗУНР, внутрішньої політики, польсько-української війни вже знайшли певне відображення в історіографії, то зовнішня політика ще потребує поглибленого вивчення із залученням архівних матеріалів й адекватного трактування. Осмислення всієї сукупності опублікованих видань, проведення історіографічних досліджень має сприяти підвищенню теоретичного рівня і практичної значущості історичних досліджень. Адже уроків з історії ЗУНР можна винести чимало. Найголовніше, що маємо зрозуміти: ми ніколи не можемо сподіватися на благодійництво зі Сходу чи із Заходу, а повинні покладатися на власні сили. Гіркий урок падіння ЗУНР залишається актуальним донині.

Метою даної праці є вивчення конкретно-історичних умов розгортання дипломатичної діяльності ЗУНР у 1919–1923 рр.; з'ясування особливостей стосунків з УНР, денікінцями, більшовиками та державами Антанти; визначення місця і ролі зовнішньополітичної діяльності у вирішенні питання міжнародного визнання ЗУНР.

На жаль, українське населення в 20-х рр. ХХ ст. не вирішувало власної долі. В результаті поразки в ході українсько-польської війни 1918–1919 рр. Начальна Команда УГА та державні служби ЗУНР виїхали в Кам'янець-Подільський, а галицькі війська переправились через Збруч для об'єднання з Дієвою армією УНР, щоб довшою дорогою через Київ повернутись до Львова.

Проте взаємовідносини між двома українськими урядами склались не найкраще. Заснування Міністерства у справах Галичини, усунення Є. Петрушевича з Директорії стало відповіддю на проголошення його Диктатором. Давалась взнаки орієнтація на протилежні політичні сили, що були при владі в УНР і ЗУНР. Приводом для суперечок було і невиконання урядом УНР своїх обіцянок щодо матеріального забезпечення УГА.

В той час Директорія потрапила в безнадійне становище, оскільки радянські війська зайняли майже все Правобережжя і затисли уряд УНР на клаптику території в районі Кам'янця-Подільського. Не дивно, що на спільній нараді керівництва ЗУНР і УНР 15 липня 1919 р. С.Петлюра буквально розплакався, обіцяючи винагороду за порятунок. В результаті боїв територію обох українських армій було розширено до розмірів 90 на 300 км [1: 225].

Відкрився шлях до омріяного Головним Отаманом походу на Київ. Хоча галичани застерігали про небезпеку оточення українських армій поляками, денікінцями і більшовиками, все ж змушені були погодитись з планом С. Петлюри. 28 серпня 1919 р. війська генерала Кравса зайняли Київ, але, дотримуючись наказу С. Петлюри про уникнення бойових дій з Добровольчою армією, вони не змогли уникнути оточення денікінцями, які також увірвались у місто. Не маючи зв'язку з військовим і політичним керівництвом, галицька делегація заключила договір такого змісту: умови між Добрармією і УГА є чисто військовими; УГА визнається як екстериторіальна армія і відступає з Києва тощо [1: 250]. В умовах військових успіхів білогвардійці могли погодитись на переговори лише з галичанами.

Та вже 19 вересня 1919 р. в щоденнику НК з'явився перший запис про сутички з білогвардійцями. 22 вересня відбулось спільне засідання Директорії і представників галицької влади, на якому вирішили почати військові дії проти А. Денікіна, а для забезпечення тилу вислати спільну дипломатичну місію до Варшави, щоб домовитись про спільні дії проти більшовиків і А. Денікіна [2: 124]. Вже до цього часу було зрозуміло, що С. Петлюра схильний до порозуміння з Польщею.

Військові успіхи білогвардійців в жовтні 1919 р. поставили галичан у скрутне становище. Додалась ще одна проблема – пошесть тифу. Ці обставини розв'язали військовим руки. Головнокомандувач УГА генерал М. Тарнавський вислав до денікінців делегацію. Переговори відбулись 1 листопада 1919 р. в штабному вагоні генерала Я. Слацова на станції Гайсин. Білі прийняли всі умови галичан: припинити бойові дії, у випадку переходу до А. Денікіна зберегти УГА, не використовувати її проти Дієвої армії, надати галичанам медичну допомогу і відпочинок. Є. Петрушевича вдалось згодом переконати військовим в необхідності перемир'я з контрреволюціонерами [1: 263].

6 листопада 1919 р. в Зятківцях було підписано протокол, а 17 листопада в Одесі укладено остаточний договір з А. Денікіним.

Історики по-різному оцінюють цей союз. Але очевидно, що НКГА розглядала його від самого початку як вимушений крок і тимчасовий маневр. Вона вважала своїм завданням будь-якою ціною зберегти армію для подальших змагань за українську державність.

Можна тільки уявити реакцію на цей договір С.Петлюри. Він вимагав негайного покарання винних. Ці події відбулись також у відносинах між українцями у складі спільної місії у Варшаві. "Наддніпрянци стали відбувати окремі засідання місії без співучасті галичан" [3: арк.39].

Переговори між Польщею і УНР закінчились укладенням Варшавського договору. "Польща зобов'язалась рушити армією на Київ аж до Дніпра. Натомість С. Петлюра признав наступні східні кордони Польщі: Дністер, Збруч, Кременецькі холми, східний кордон Рівненського уїзду, південний кордон Мінської губернії і Прип'ять. Таким чином, відмовився від Східної Галичини на користь Польщі" [3: арк.71].

Є. Петрушевич, який ще 16 листопада 1919 р. переправився до Румунії, а згодом до Відня, скликав в грудні розширену нараду, на якій було засуджено союз С. Петлюри з Ю. Пілсудським і скасовано акт злуки від 22 січня 1919 р. [4: 31].

В кінці 1919 р. стратегічне становище УГА стало ще більш невизначеним через розривання соборницького фронту, епідемії, дезертирства, зниження морального духу. Союз з денікінцями не виправдав сподівань галичан. Білогвардійці, здійснивши реорганізацію НК та УГА, кинули останню на протибільшовицький фронт, хоч це суперечило попереднім домовленостям.

В листопаді-грудні 1919 р. Червона армія громила і гнала на південь денікінців, яких міг врятувати лише відступ. Не погодившись із тактикою відходу, Колегія галицьких старшин запропонувала свій план дій: організації в армії політичного проводу, тісні контакти з Є. Петрушевичем і повстанською армією М. Омеляновича-Павленка, зав'язання стосунків з більшовиками. Останнє ставало все більш актуальним в умовах зростання радянської агітації [1: 273].

Взагалі ж контакти радянського керівництва з галицьким мали місце ще в травні 1919 р. за ініціативою перших. Але галичани були досить обережними і не поспішали миритись зі своїм ідеологічним супротивником [4: 30].

Тепер ситуація вимагала іншого. Ще 25 грудня 1919 р. представники Галицької і Дієвої армій у Вінниці склали угоду про злуку двох армій для боротьби з білими. Але після виїзду з міста НК, група старшин створила ревком УГА, що почав контакти з більшовиками [5: 150].

Їх результат – вироблення проекту договору на таких умовах: УГА пориває з А. Денікіним і припиняє відступ; армія приймає назву Червона УГА, зберігаючи організацію і автономію; ЧУГА не буде використовуватись проти військ УНР, повстанців; після перепопочинку скерується на польський фронт тощо. Згодом і НК змінила свій курс. 6 лютого 1920 р. з Вінниці до Києва виїхала велика делегація для проведення переговорів. Та не було так все однозначно. Москва рішуче виступила проти збереження авто-

номії УГА. Тому угода з XII червоною армією від 12 лютого далеко не прихильно була сприйнята галичанами. Але головне завдання – збереження армії – було виконане.

Та чи покращилось становище українців? Більшовики приступили до активної радянської організації ЧУГА, яка була поділена на три бригади. Скасовувались старшинські звання, впроваджувалась виборність командирів. Здійснювалась і політична робота. Крім того, ЧУГА почали готуватися до боїв, коли дізнались, що планується похід поляків і армії УНР на Київ. В таких умовах 23 квітня 1920 р. відбувся перехід другої галицької бригади на чолі з Ю. Головінським на бік польсько-українських військ [6: арк. 26].

Через неузгодженість дій командування УГА зазнала значних втрат в сутичці з червоними. Частина старшин була відправлена в радянські тюрми і табори. Роззброювали військових і поляки, які не бажали галичан на Наддніпрянщині. Частина західних українців перебралась у Чехословаччину, де була інтернована. Так закінчила свій бойовий шлях УГА.

Навальний червоноармійський рейд влітку 1920 р. на Львів-Варшаву спричинив тиск Антанти на воюючі сторони з метою їх примирення. Ризька мирна конференція зацікавила і уряд ЗУНР, оскільки на ній піднімалось східногалицьке питання. Вислана Є. Петрушевичем делегація з Відня на чолі з К. Левицьким отримала інструкцію не вступати в зносини з поляками, а шукати контактів з місіями УСРР і ГСРР (Галицької Соціалістичної Радянської Республіки). Але за офіційний стіл переговорів західних українців не допустили. Маніпулюючи "галицькою картою", уряд РСФРР хотів схилити Варшаву до поступок, але остання, користуючись сприятливою для себе військовою ситуацією, фактично нав'язала свої умови миру. Ризький договір від 12 жовтня 1920 р. між Польщею і РСФРР про перемир'я і прелімінарні умови миру визначив, що Східна Галичина і Західна Волинь, а також Західне Полісся, Холмщина і Підляшшя відходять до Польщі, а УСРР була визнана суб'єктом міжнародного права [9: 238].

Тим часом уряд ЗУНР продовжував закулісні переговори з Радянською Росією, сподіваючись на політичну і матеріальну підтримку. Для Москви ж це була лише можливість послабити Польщу [2: 134]. А чи була альтернатива в уряді ЗУНР? З двох варіантів (радянського і польського) він вибрав перший – менш небезпечний і менш неприйнятний для галичан.

Переїхавши за кордон в листопаді 1919 р., уряд ЗУНР розпочав еміграційний етап своєї діяльності, пов'язаний з боротьбою за міжнародне визнання західноукраїнської держави, яка була окупована військами Польщі згідно рішення держав Антанти від 25 червня 1919 р.

В той час за кордоном діяли посольства і представництва ЗУНР в Англії, Австрії, Чехословаччині, Німеччині, Угорщині, США, Канаді, Бразилії, Югославії, Ватикані [1: 331].

Варто зазначити, що в еміграції чітко простежується еволюція політичних орієнтацій уряду ЗУНР. До середини 1919 р. переважали соборницькі настрої, а вже влітку 1919 р. робилися спроби схилити на свій бік лідерів Заходу планами повної суверенності ЗУНР. В середині липня 1920 р. уряд почав балансувати між Заходом і Сходом (ставка на Лондон і контакти з Москвою).

Ще в січні 1920 р. Є. Петрушевич вирушив до Парижа і Лондона особисто. Зустрівшись 20 лютого з головою департаменту політичної розвідки Форін Офісу Дж. Хедлам-Морлі, він висловив протест проти розробленого Варшавою "Статусу для Східної Галичини" і погрожував союзом з більшовиками [2: 128]. Відомості про інші зустрічі Є. Петрушевича до нас не дійшли.

Англійський тижневик "The new Europe" 26 липня 1920 р. опублікував статтю, яка відбивала дійсний стан речей в Східній Галичині [7: 30]. Це давало українцям надії для продовження боротьби.

Уперше з домаганням визнання незалежності ЗУНР Є. Петрушевич звернувся 15 липня 1920 р. в ноті "До Президента Найвищої Ради Мирової Конференції М.Мільєрана". 15 серпня він звернувся до прем'єра Англії Л. Джорджа з проханням позитивно повпливати на союзні держави у справі Східної Галичини [8: 48].

Згодом виникла концепція так званої Швейцарії Сходу, згідно з якою нейтральна Східна Галичина мала відігравати в Східній Європі роль Швейцарії. 30 квітня 1921 р.

Є. Петрушевич запропонував країнам Антанти проект "Основ державного устрою Галицької Республіки". Але аналогії з Швейцарією не знаходили відгуків на Заході.

Дипломатична діяльність уряду ЗУНР особливо активізувалась з листопада 1920 р., коли в Женеві розпочалася сесія Ліги Націй. 28 листопада українська делегація подала її президії меморіал з викладом своїх домагань: признати Східній Галичині право національного самовизначення, усунути польську окупацію краю тощо.

4 грудня 1920 р. делегація УНРади була на аудієнції у референта справи Східної Галичини, бельгійського представника Гіманса, який керував засіданням сесії. Є. Петрушевич звернувся з вимогою поставити цю справу на порядок денний, а 26 грудня вислав до Найвищої Ради Ліги Націй ноту, в якій розкривав протиправні дії польського уряду в Галичині. За підтримки Англії 23 лютого 1921 р. на сесії Ліги Націй в Парижі була заслухана доповідь Гіманса. В прийнятій ухвалі зазначалось, що Східна Галичина лежить поза межами Польщі, яка є тільки фактичним військовим окупантом території. Підтверджувались суверенні права Антанти на Галичину. Але вирішення справи відкладалось [9: 10]. Польща лише раділа таким "результатам".

12 березня 1921 р. українці передали ноту до Ради Амбасадорів в справі порушення міждержавного становища Східної Галичини. 30 квітня подібну ноту Є. Петрушевич надіслав до Ради Амбасадорів, Ліги Націй, президента Гардінга і прем'єрів Антанти [9: 11].

У вересні 1921 р. східногалицьке питання знову обговорювалось на засіданнях Ліги Націй в Женеві, де з доповіддю виступав канадський міністр Догерті, але вирішення його вкотре відкладалось [7: 32]. Подібним результатом закінчилось обговорення західноукраїнської проблеми на III сесії Ліги Націй у вересні 1922 р.

Не виправдалися надії галичан, які вони покладали на Генуезьку конференцію у квітні 1922 р. До Найвищої Ради держав Антанти і до президії міжнародної конференції урядом ЗУНР було вислано ноти з домаганням "вирішити державне становище Східної Галичини". Згодом і українська делегація виїхала в Геную. Але Польщі вдалося не допустити розгляду східногалицького питання [8: 49].

Західно-Українське товариство Ліги Націй, створене в січні 1922 р., та уряд ЗУНР протягом 1922–1923 рр. надіслали ще чимало меморіалів, протестів, закликів, резолюцій на Міжнародні конгреси і організації, але вони не бралися до уваги сильними світу цього [10: арк.1–2].

21 лютого 1923 р. Франція, Італія та Англія за ініціативою польського уряду скликали конференцію Ради послів, яка 14 березня 1923 р. санкціонувала анексію Східної Галичини Польщею. Останню зобов'язали гарантувати автономію цієї території і підписати договір про забезпечення прав національних меншин. Але все це було лише фіговим листком, яким держави Антанти і США намагались прикрити колоніальний розбій в центрі Європи.

Чому ж урешті-решт Антанта ошукала галичан, адже на певному етапі уряд ЗУНР мав підтримку Великобританії? Очевидно, що дипломатична невдача стала тільки осточним наслідком мілітарної. Внутрішня слабкість і нежиттєздатність ЗУНР не дали Заходові потрібного часу для усвідомлення можливої ролі і місця України в Європі. Помилки були допущені і урядом ЗУНР, недаремно сам Є. Петрушевич змушений був визнати, що одними голослівними заявами і протестами, самим чеканням на ласку світу український народ нічого не досягне. За умов внутрішньої слабкості українського національно-визвольного руху багато залежало від зовнішнього визнання і підтримки України. З іншого боку, міжнародне визнання незалежності ЗУНР обумовлювалось внутрішнім зміцненням і утвердженням української державності. Отож, виходило зачароване коло, розірвати яке так і не поталанило. Доленосне значення має те, що тенденція взаємозалежності внутрішніх і зовнішніх факторів існування і повноцінного функціонування будь-якої держави не змінилась і не втратила своєї актуальності. І сьогодні ця тенденція є чи не найважливішою умовою завоювання незалежною Україною достойного місця на геополітичній мапі Європи і світу.

Список використаних джерел

1. Кугутяк М. Галицькі українці в боротьбі за державну незалежність у 1920–1923 роках // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ,

1997. – № 1. – С. 45–57. 2. Дробот І. Протистояння польській владі у Східній Галичині // Пам'ять століть. – 2001. – № 6. – С. 66–75. 3. Васюта І. К. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939 рр.) // Укр. іст. журн. – 2001. – № 5. – С. 22–42. 4. Городня Н. Їм потрібні були сильні союзники: Українське питання на Паризькій мирній конференції 1919 року // Політика і час. – 1995. – № 11. – С. 75–80. 5. Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР // Київська старовина. – 1997. – № 3–4. – С. 114–138. 6. Павлюк О. США і східногалицьке питання на Паризькій мирній конференції 1919 р. // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 67–79. 7. Генік М. Зрада Ради Амбасадорів // Літопис Червоної калини. – 1993. – № 1–2. – С. 10–12. 8. Савчук Б. Договір Галицької армії з А. Денікіним (листопад-грудень 1919 р.) // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2001. – № 5–6. – С. 214–219. 9. Галицька-Дідух Т. Радянська Росія в політиці урядів УНР і ЗУНР (1919–1920 рр.) // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2001. – № 5–6. – С. 234–239. 10. Галицька-Дідух Т. Дипломатична боротьба навколо проблеми українського представництва на мирній конференції в Ризі (вересень 1920–березень 1921 рр.) // Укр. іст. журн. – 2001. – № 6. – С. 100–109. 11. Полянський О. ЗУНР: місце і роль в загальноукраїнському національно-визвольному русі ХХ ст. (до 80-річчя ЗУНР) // Наукові записки ТДПУ. Серія: Історія. Вип. VIII. – Тернопіль, 1999. – С. 3–8. 12. Мороз В. Історія Західно-Української Народної Республіки // Мандрівець. – 1999. – № 1, 2. – С. 3–21. 13. Дашкевич Я. ЗУНР: позитивний і негативний досвід // Шлях перемоги. – 1998. – 28 жовтня. – С. 4. 14. Тернинський А. Чи спіткнеться Європа знову?: [1 лист. 1918 р.] // Політика і культура. – 2002. – № 40. – С. 42–43. 15. Тищик Б. Й., Вівчаренко О. А. Західноукраїнська Народна Республіка. 1918–1923 рр. (До 75-річчя утворення і діяльності). – Коломия: Світ, 1993. – 118 с. 16. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995. – 368 с. 17. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів: Інститут українознавства, 1998. – 488 с. 18. Макарчук С. А. Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР. – Львів: Світ, 1997. – 192 с. 19. Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). – К.: Видавничий дім "KM Academia", 1996. – 188 с. 20. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: Проблеми взаємовідносин / Укр. акад. держ. управління при Президентові України. – К.: Вид-во УАДУ, 1998. – 299 с. 21. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських Землях у 1918–1923 роках. – Філадельфія, 1956. – 182 с. 22. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). – К.: Наукова думка, 1985. – 271 с. 23. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДІАУЛ). – Ф. 581 "Колекція документів про діяльність урядів і армій УНР і ЗУНР". 1914–1939. – Оп. 1. – Спр. 134. 24. ЦДІАЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 29. 25. ЦДІАУЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 107.

Inna Chujko

DIPLOMATIC ACTIVITY OF WESTERN-UKRAINIAN PUBLIC REPUBLIC IN 1919–1923

The article is devoted to the vital and not enough investigated theme of diplomatic activity of Western-Ukrainian Government of Public Republic in emigration and military sources of Ukrainian Galytska Army after its movement through the Zbruch river. In the research work external political relationship with Ukrainian Public Republic and with denikinty, contacts with bilshovyky, negotiations with countries of Antanta are illustrated.

УДК 94 (477, 82) "19"

Віра Семещук

ІСТОРІЯ ОСУШЕННЯ ЗЕМЕЛЬ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

Стаття стосується ґрунтової меліорації у Рівненському регіоні у післявоєнний період. Автор аналізує причини меліорації, як була зорганізована її програма. Зроблено висновок, що меліорація принесла велику шкоду навколишньому середовищу.

Великомасштабні осушувальні роботи, що були проведені на території області дали можливість включити у сільськогосподарське виробництво тисячі гектарів заболочених і перезволожених земель. Однак, на сьогоднішній день стає очевидним суперечливий характер цього процесу. Підвищення сільськогосподарського виробництва виявилось тимчасовим, а осушення завдало великої шкоди навколишньому середовищу.

Дана робота присвячена дослідженню співвіднесення суспільно-політичних та економічних факторів у процесі меліорації заболочених і перезволожених земель Рівненської області. Практичну користь може мати узагальнення досвіду (позитивного і негативного) проведення великомасштабних осушних робіт.

Аналізуючи історіографію досліджуваної проблеми слід враховувати стандартну для радянської історичної науки ситуацію: впродовж довгого часу висвітлення ходу осушувальних робіт мало яскраво виражене пропагандистське спрямування [3; 5; 6;]. Однак ці роботи не можна ігнорувати. В них опрацьований багатий фактичний матеріал. У 90-х роках з'являються перші критичні публікації [2; 4]. В них увага акцентується на суперечливому характері великомасштабних меліоративних робіт. Значний інтерес являють спеціальні публікації екологічного спрямування [1].

Однак, не дивлячись на тривалу традицію вивчення ходу меліоративних робіт, комплексне дослідження у Рівненській області на сьогоднішній день не виконане. Крім того, в умовах нових політичних реалій потребують адекватного, а не пропагандистського, аналізу самі підходи до організації такої складової економічного життя.

Засновуючись на цьому авторка прагне дослідити на регіональному рівні співвідношення суспільно-політичних та економічних чинників при проведенні меліоративних робіт, їх хід та наслідки.

Осушення боліт Рівненської області розпочалося іще у другій половині ХІХ ст., продовжувалось воно і у міжвоєнний період. Однак, тільки на початку 50-х років склались умови для великомасштабного меліоративного будівництва. Насамперед це завершення колективізації на селі та післявоєнної відбудови народного господарства.

Слід зауважити, що період 50 – першої половини 60-х рр. характеризувався поступовим нарощуванням масштабів осушення поліських боліт. На той час держава іще не мала змоги фінансувати ці роботи і переважна їх більшість проводилася за рахунок сільськогосподарських підприємств. Основною формою організації меліорації в той час був метод "народної побудови". Але можна стверджувати, що саме з цього часу в області розпочинається справжній меліоративний "бум". Традиційною підставою для цього в умовах командно-адміністративної системи радянського типу стали рішення чергового (травень 1966 р.) Пленуму ЦК КПРС.

Обласний пленум визначив чіткі об'єми робіт (близько 400 тис. га боліт і перезволожених земель області, які можна осушити і використати під сільськогосподарські культури) і можливості їхнього державного фінансування. Партійні рішення були негайно підтверджені необхідними урядовими розпорядженнями. Постановами уряду визначалося, що в 1966–1970 рр. на меліоративні роботи в Рівненській виділяється 67,1 млн. крб. – в 11 разів більше, ніж за попередні п'ять років. Паралельно передбачалося необхідне ма-

теріально-технічне забезпечення запланованих заходів [6: 2]. Це було серйозною державною підтримкою методу "народної побудови", який проте, повністю не втрачав свого значення.

Завідуючий сільгоспвідділом Рівненського обкому М. Хабло, вказуючи на державну програму фінансування меліорації визначав об'єм робіт на 1966–1970-і рр. – 112 тис. га боліт і надмірно зволжених земель, в тому числі 19 тис. га гончарним дренажем. Провести ці роботи мали "хлібороби (вид. авт. – В. С.) і меліоратори Ровенщини". Дещо пізніше завідуючий сільгоспвідділом висловлює впевненість, що "трудівники села (не меліоратори – В. С.) Ровенщини справляться з поставленим завданням по меліорації земель" [6: 2].

Можна думати, що таке акцентування уваги на методі "народної побудови" при державному фінансуванні робіт провокувало віддалені негативні наслідки екологічного порядку. Їх досліджують у колективній статті Гриб Й. В., Сондак В. В., Крюшенко Н. В. [1: 10–15]. Але у 1966 р. пропагувалася ідея "дешевих" робіт – вапнування, очищення полів від каміння, дрібнолісся і кущів, охорона ґрунтів від ерозії (достатньо, на нашу думку, розпливчаста виробнича теза), освоєння правильних сівозмін і т. ін. Окреслений круг робіт, як зазначає М. Хабло "не потребує великих затрат коштів, спеціальної техніки та ін.", тому їх можуть проводити "господарства за власні кошти" [6: 2].

Майбутні екологічні (і не тільки) проблеми програма "дешевих" робіт вочевидь не враховувала. Пропагандистська компанія була спрямована на втілення рішень в життя, а не на їхнє обґрунтування. Газета "Червоний прапор" в одному з номерів публікує згадувану статтю М. Хабло "Велика програма дій" і одну з перших позитивних реакцій на неї – думки голови колгоспу "Правда" Костопільського району В. Сухосирова про сенс меліоративних робіт. Він наводить нібито красномовні цифри. В перші роки на 640 дворів господарства припадало всього 1 200 га піщаної землі. За п'ятирічку члени правління, підтримані колгоспниками, планують осушити і використати під сільськогосподарські угіддя 1 600 га (крім 1 119 га, осушених на 26 серпня 1966 р.) – площа більша, ніж наявний на той час земельний фонд артілі. При цьому, зрозуміло, вказується на високий процент використання "нових" земель (392 га під посівами з 961 га використаних) і підвищення врожайності (у 1961 р. колгосп отримував по 7,8 центнера пшениці з гектара, а у 1965 р. – по 22,9 центнера) [5: 2].

Можливо, якраз акцентування уваги на реальності "дешевих" робіт робило значним процент методу "народної побудови" (напевно незрозумілий у правовому полі держави термін) навіть в умовах державної програми фінансування меліоративних робіт у Рівненській області. Одним з її загальних правил було зобов'язання колгоспів підвозити палне до тракторів лукомеліоративних станцій і розквартировувати їхніх працівників. Останні в артілях же отримували за плату гаряче харчування.

Але й експлуатація (під або надзаконна) людських ресурсів не давала бажаних наслідків. Колгоспам заплановані роботи були не під силу, а не завжди ефективно використання осушених земель позбавляло зроблене усякого сенсу. Публікації того часу недвозначно свідчать про слабкі можливості в реалізації намічених травневим пленумом ЦК КПРС планів і спеціалізованих організацій – лукомеліоративних станцій. Так, колектив Березнівської ЛМС уже у рік проведення пленуму повинен був розкорчувати пні та чагарники на площі 4 200 га та розорати 5 300 га цілини. Потрібно було також вийняти 60 тис. куб. м. ґрунту на будівництві осушувальних систем, заготовити 200 тис. тонн торфу на добриво і виконати чималий обсяг інших меліоративних робіт. І тільки в заідеологізованих радянських схемах сприймалися як належні алогічні твердження на зразок: "... хоч передові механізатори, змагаючись між собою, щодня виконують по *лівтори* (вид. авт. – В.С.) норми, однак ЛМС в цілому не справляється з державними завданнями [3: 2].

Слід зазначити, що окреслені проблемні ситуації не перекреслюють абсолютних вимірів процесу меліорації на Рівненщині. В 1995 р. осушені землі тут займали понад 390,5 тис. га, що становить 19,5% загальної земельної площі. На території області в цей час діяли 282 гідромеліоративні системи [4: 128]. Специфічною особливістю меліоративних робіт на Рівненщині можна назвати високий рівень їх наукового обґрунтування і кадрового забезпечення. Це стало можливим завдяки розміщенню в обласному центрі най-

більшого в СРСР і єдиного в Україні спеціалізованого водогосподарського вузу – Українського інституту інженерів водного господарства, тепер академії.

Площі споруджених на Рівненщині гідромеліоративних систем коливаються у широкому діапазоні – від 21 га до 19,9 тис. га. Найбільші з них (площею понад 10 тис. га) майже виключно зосереджуються у межах Волинського Полісся. Це гідромеліоративні системи "Стубла", "Печалівка", "Мельниця" і "Карпилівка". На південному заході області за площею осушення (9,2 тис. га) до них наближається лише система "Іква". Загальні масштаби меліоративних робіт вивели область на одне з перших місць в Україні. Зрештою, осушені землі у 1995 р. реально використовувалися в 311 сільськогосподарських підприємствах області [4: 128]. Успіхи області в проведенні меліоративних робіт символічно були відзначені встановленням саме на Рівненщині (у Костопільському районі, поблизу Березнівського повороту з автомагістралі Рівне–Сарни) пам'ятного знака на честь мільйонного осушеного гектара в республіці.

Меліоративний "бум", відлік часу якого на Рівненщині розпочинається з травневого 1966 р. пленуму ЦК КПРС, виділив окремою сферою важливу роль запровадження нових технологій у господарську діяльність. Власне меліоративні роботи в області фіксуються з 1873 р., коли тут почала працювати "Западна експедиція по осушке болот". У її роботі брали участь видатні природознавці, серед яких можна назвати О. Воейкова та В. Докучаєва. Тоді вперше (не враховуючи думки П. Козловського про меліоративні роботи в епоху феодалізму) на Рівненщині було осушено майже 11% перезволоженої площі [4: 124]. Ці початкові заходи практикували спорудження поодиноких каналів відкритою мережею. Розроблені тоді технології використовувалися аж до 1960-х років. Якраз ними користувалися під час преславної "народної побудови". У віддаленій перспективі він створював масу екологічних проблем. Його широке використання дослідники пояснюють "несприятливими умовами цього періоду розвитку Полісся" [2: 52]. На нашу думку, цю тезу доцільно поєднати зі згаданою вище спекулятивною установкою командно-адміністративної системи радянського типу на "дешеві" роботи при спорудженні гідромеліоративних систем. Але навіть в умовах несприятливих сусільно-політичних чинників технології розвивалися, підпорядковуючись своїм внутрішнім закономірностям. Гурін В.А., досліджуючи будівництво гідромеліоративних систем Полісся, вказує, що "техніка розвивається по спіралі, повторюючи саму себе на більш високому рівні". Її цикл розвитку є періодом часу від одного стрибка розвитку до іншого [2: 51].

Серед технічних та агротехнічних заходів, за допомогою яких реалізуються різні методи осушення, для Рівненщини найбільш високий рівень репрезентували системи закритого гончарного дренажу та польдерний спосіб меліоративних робіт. Вони змінили вимоги до рівня знань та кваліфікації працівників галузі. Рівненщина, в якій функціонував єдиний в Україні Інститут водного господарства мала реальний шанс продуктивно скористатися новими технологіями. І дійсно, на початок 1995 р. майже три чверті осушених площ області (73,2 %) були обладнані закритим дренажем. В окремих районах (Гощанський, Здолбунівський, Корецький) цей показник перевищував навіть 90 % [4: 128].

Але навіть застосування передових технологій не давало можливості (в умовах командно-адміністративної системи) ефективно використовувати меліоровані землі. Останнє визначається двома показниками: характером використання та урожайністю сільськогосподарських культур на них.

В абсолютних цифрових вимірах перший показник дає цілком задовільну картину. На меліорованих землях у 1993 р. розміщувалося понад 181,9 тис. га посівів зернових і зернобобових культур, 87,5 тис. га посівів технічних культур, 13 тис. га – картоплі та овочів, 9,1 тис. га – кормових культур [4: 129]. Але абсолютні цифрові виміри не показують процентного співвідношення характеру використання меліорованих земель у регіоні. Так от, під рілля ці землі найбільш ефективно йшли у Корецькому (82,2 % всіх осушених угідь), Гощанському (75,6 %), Здолбунівському (68,2 %) та Березнівському (67,2 %). Радивилівщина і Дубенщина дають протилежну картину. Тут розорювалося менше 30 % осушених земель. В інших районах значний процент використовувався під пасовища [4: 129].

Заполітизованість рішень радянських владних структур з питання меліоративних робіт провокувала негативні у далекій перспективі наслідки екологічного порядку. Вона по-

збавляла виконавчі органи можливостей враховувати уже відомі досягнення науки стосовно специфіки місцевих геологічних умов. А для польодовикових утворень на базі пустелі, якими є поліські регіони Рівненщини деградація болотисто-озерного комплексу внутрішньо детермінована [1: 11]. Штучне її прискорення в ході меліоративних робіт деформувало нормальний геологічний процес. Зрештою навіть сучасні дослідження проблеми негативних наслідків осушної меліорації не завжди піднімаються до подібного рівня узагальнень. Традиційно увага акцентується на зменшенні стоку окремих рік, зниженні рівня ґрунтових вод, знищенні болотної фауни і флори, негативних наслідках випрямлення рік та річок, переосушенні окремих ділянок, вторинному перезволоженні земель і т. далі. Усе це достатньо гострі проблеми, які потребують невідкладного вирішення.

Оцінюючи негативні наслідки не завжди продуманих меліоративних робіт на Рівненщині, слід згадати чотири правила еколога Коммонера – природа знає краще, усе пов'язане з усім, за все необхідно платити (ніщо не дається задарма), все повинно кудись рухатись. Для виправлення ситуації найбільш актуальним буде третє правило. Про це пишуть Гриб Й. В., Сондак В. В., Кірюшенко Н. В. при дослідженні проблем, які виникли після регулювання р. Льва – правобережної притоки р. Прип'ять: "Силами місцевого господарства тут практично нічого не вирішиться. Необхідне *втручання держави* (вид. авт. – В. С.), як на рівні проектування реконструкції (відновлення) екосистеми басейну р. Льва, так і на рівні виконання робіт" [1: 12].

Аналіз ходу осушення перезволожених земель Рівненської області у другій половині ХХ ст. дозволяє зробити наступні висновки. Очевидним є те, що грандіозні самі по собі меліоративні заходи не завжди були економічно оправданими. Це значною мірою продукувалося пропагандистським характером командно-адміністративної системи. Перспективні на початку (від травневого 1966 р. пленуму ЦК КПРС до 1980-х рр.) зрушення у сільському господарстві від використання меліорованих земель обернулися своєю протилежністю. Крім того, регіон сьогодні поставлений перед цілою низкою екологічних проблем. Оскільки в Рівненській області меліорація земель залишається актуальною проблемою, необхідно враховувати попередній досвід при розробці її подальших планів.

Перспективи вивчення питань осушення поліських регіонів вбачаємо у виконанні регіонального дослідження, що дозволить узагальнити накопичений досвід (позитивний і негативний) організації великомасштабних меліоративних робіт.

Список використаних джерел

1. Гриб Й. В., Сондак В. В., Кірюшенко Н. В. Віддалені екологічні наслідки впливу осушувальних меліорацій в басейнах малих річок // Вісник Українського Державного Університету водного господарства. – Ч. 1. Вип. 5 (18). – Рівне, 2002. – С. 10–15.
2. Гурин В. А. Будівництво гідромеліоративних систем Полісся в контексті закономірностей розвитку техніки // Вісник Рівненського державного технічного університету. Збірник наукових праць. Спецвипуск до 50-річчя кафедри водогосподарського будівництва РДТУ (1949–1999). – Рівне: Видавництво РДТУ, 2001. – С. 50–53.
3. Кам'янецький С. Шлях до скарбів // Червоний прапор. – 13 серпня 1966.
4. Коротун І. М., Коротун Л. К. Географія Рівненської області. Природа, населення, господарство, екологія. – Рівне, 1996. – 273 с.
5. Сухосиров В. Шлях до багатства // Червоний прапор. – 26 серпня 1966.
6. Хабло М. Велика програма дій // Червоний прапор. – 26 серпня 1966.

Vira Semeshchuk

MELIORATION OF THE SOIL IN RIVNE AREA IN THE SECOND HALF OF THE 20-TN CENTURY

The article tackles the problem of the soil melioration in Rivne region in the after war period. The author analyses the reasons for the process of melioration, the backgrounds of it, and how the programme has been realised. The author comes to the conclusion, that melioration process has done a great harm for the environment.

УДК 07. 0002.

Ярослав Дзісяк

ІСТОРИЧНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ВИНИКНЕННЯ ПРИЧИН НЕГАТИВНОГО СТАНУ ТОРГІВЛІ ТА НЕЗАДОВОЛЕНОГО ПОПИТУ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ 1980-Х РОКІВ. ЇХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК

У статті розкриваються історичні передумови, взаємозв'язок та основні причини виникнення негативного становища в торгівельній сфері народногосподарського комплексу і незадоволеного попиту населення на товари народного споживання в Україні в окреслений період.

В історичному контексті торгівля є одним з найвагоміших чинників розвитку людської цивілізації. Виникнення торгівлі разом з розвитком транспорту, особливо морського, сприяло формуванню нових ступенів у генезисі людського соціуму. Поява історично-об'єктивних умов виникнення торгівлі зумовила перехід від первіснообщинного до нового суспільно-економічного (рабовласницького) ладу. З цього приводу К. Попер німецький політолог історик зазначає, що розвиток торгівлі і морського транспорту стали причинами переходу до відкритого суспільства [1: 199].

Відповідно до розвитку економічних систем формувалась та удосконалювалась система торгівлі. Однак, визначаючи сутність торгівлі в Радянському Союзі наприкінці 1980-х років, зауважити, що торгівля, як і інші галузі народногосподарського комплексу, проходила свій шлях в умовах командно-адміністративної економіки. Внаслідок жовтневого перевороту фактично уся торгівля перейшла під повний контроль державного апарату. Певні успіхи лібералізації нової економічної політики були перекреслені сталінським тоталітаризмом. Відтоді сфера торгівлі перебувала у державній монополії, що, виходячи з певних аспектів задоволення людських потреб, було гірше, ніж приватна монополія.

Окресленій темі дослідження приділялась недостатня увага з боку історичної науки. Питання проблематики торгівельної сфери, рівень задоволення попиту населення, його платоспроможність, їх практична сторона залишаються актуальними і в наш час – в період становлення і розвитку економіки незалежної України. Важливим є не лише констатація економічних фактів негативного стану торгівлі, а й пояснення причин його виникнення в історичному контексті в Україні в межах вказаного періоду, в чому і полягає завдання цієї статті. В певній мірі її розв'язанням є дана наукова робота. В ході написання даної статті використовувались спеціальні праці Шевченка Н. М. [11], Головка С. В. [14], Гальчинського А. С., Єщенка П. С., Палкіна Ю. І. [13], Чухна А. А. [2], дослідження українських істориків, а також довідкова література та періодична преса.

За умов командно-адміністративної системи головним засобом управління економікою було централізоване директивне планування, яке визначало кожному підприємству, обсяги виробництва, фонди матеріально-технічного забезпечення, заробітну плату, собівартість продукції, прибуток і, відповідно, структуру торгівлі: обсяги постачання, асортимент продукції, якість, ціну тощо. Ці планові завдання були директивами, беззаперечним законом. Це, з одного боку закріплювало диктат виробника, повну залежність споживача, економічно недоцільне нагромадження тих чи інших ресурсів, а з іншого – дефіцит товарів виробничо-технічного призначення, а перш за все, товарів народного споживання [2: 80–81].

Товарно-грошові відносини об'єктивно усунути неможливо, оскільки існували й існують заробітна плата, оптова і роздрібна ціна тощо, тому командно-адміністративна система управління економікою деформувала дані суспільні інституції. Протягом багатьох

десятиріччя в кінцевому результаті призвело до негативного стану торгівлі, виникнення гострого дефіциту різних груп товарів та вкрай недостатнього забезпечення ними населення колишнього Радянського Союзу, у тому числі України.

Варто відмітити, що, торгівля порівняно з іншими галузями відчуває на собі диспропорції, що склались в народному господарстві.

В період перебудови гострої критики зазнала система управління торгівлею. Приймалося чимало постанов урядів СРСР і УРСР. Так, у 1986 р. прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР "Про вдосконалення планування, економічне стимулювання і управління в державній торгівлі і споживчій кооперації" [3]. Однак, ці та йому подібні декларативні рішення і постанови не приносили істотних результатів. Становище в торгівлі товарами народного споживання – як продовольчими, так і непродовольчими – погіршувалось через загальноекономічні причини: розбалансованість економіки, невідповідність грошових прибутків населення товарній масі, диспропорції у розвитку виробництва певних груп товарів та їх дефіцит, випередження темпів зростання прибутків населення порівняно з темпами зростання виробництва товарів народного споживання, переважання розподільно-зрівняльних відносин над ринковими, наявність застарілої системи ціноутворення тощо. Проте мали місце і внутрішньо галузеві причини. Однією з них було те, що всі прийняті постанови і накази з розвитку і вдосконалення торгівлі були орієнтовані на зміну окремих частин господарського механізму. Вдосконалення економічних відносин, як правило, підпорядковувалось наявній структурі управління. Тому постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР "Про перехід торгівлі на нові умови господарювання" [4], що вступала в дію з 1 липня 1987 р., не принесла належних результатів. Однією з характерних особливостей управління торгівлею була "горизонтально-вертикальна" підпорядкованість різним органам. "По вертикалі" підприємства торгівлі підпорядковувались по відомчій лінії управління торгівлі обл/міськ/виконкомів Міністерства торгівлі УРСР, а "по горизонталі" – відділам торгівлі райвиконкомів, які практично не впливали на діяльність торговельних підприємств, розташованих на території району підпорядкування, у плані забезпечення ресурсами, проведення економічної та фінансової політики. Функції цього нечисленного відділу в основному полягали у підготовці до розгляду на засіданнях райвиконкому питань надання дозволів на право торгівлі на території району дрібнороздрібною сіткою горілчаними виробами, заслуховування керівників торгівлі про її організацію у районі. Така подвійна підпорядкованість підприємств торгівлі у кінцевому результаті призводила до розпорошування ресурсів галузі, ускладнювала проведення єдиної економічної політики у районі [5: 71].

Очевидно, що насиченість торгівлі, незалежно від типу економічної системи, знаходиться у прямій залежності від товарообігу. Якщо брати до уваги статистичні дані, то економічне становище в галузі було навіть позитивним – спостерігалось поліпшення і зростання ряду кількісних показників, за якими, як правило визначалася ефективність роботи галузі. Розвиток роздрібного товарообігу державної та кооперативної торгівлі у 1986–1988 рр. відбувався при значних змінах умов товарного забезпечення у зв'язку з скороченням поставок алкогольних напоїв, а також надходжень імпортованих товарів. Вартісний обсяг роздрібного товарообігу за 3 роки дванадцяті п'ятирічки в УРСР зріс, відповідно у роках 5,5 %, 2 %, 7 %, або всього на 14,5 %. Його обсяг у 1988 р. досяг 62,4 млрд. крб. (у діючих цінах) і порівняно з 1987 р. був більшим на суму приросту – 4,1 млрд. крб. Понад план було продано товарів на 0,4 млрд. крб. У цілому по Україні роздрібний товарообігу за 1989 р. зріс на 9,9 %, або на 5218,3 млн. крб. порівняно з 1988 р.

Незважаючи на кількісне збільшення обсягу роздрібного товарообігу, на той час відзначалось і рекордне збільшення вкладів населення, що засвідчувало неспроможність людей за допомогою грошових прибутків забезпечити себе товарами в достатній мірі. Дане становище прибутків подано у таблиці.

Таблиця №1.

Зростання обсягу роздрібного товарообігу та вкладів грошових заощаджень населення.

	1986 рік	1987 рік	1988 рік
Збільшення обсягу роздрібного товарообороту порівняно з мин. Роком (%)	5,5 %	2 %	7 %
Приріст вкладів населення (млн. крб.)	4,7	5	6,3

Збільшення сукупних доходів населення і відповідно збільшення грошових заощаджень в Ощадному банку мало ще один наслідок, який у кінцевому рахунку став непоправним масовим лихом кількох поколінь – знецінення грошових вкладів населення.

Однак слід звернути увагу, що близько 1/10 спожитої продукції використовувалось на так зване колективне споживання населення республіки. Це споживання електроенергії, палива, пального, води, продуктів харчування, одягу, білизни, взуття, а також амортизація основних фондів в установах і організаціях житлового та комунального господарства, побутового обслуговування, освіти, культури, мистецтва, охорони здоров'я, спорту, пасажирського транспорту та інших галузей, зайнятих у сфері обслуговування населення. Особисте споживання разом з колективним становлять народне споживання. У його складі колективне споживання зростало швидше за особисте [6: 15]. При цьому бралася до уваги оцінка функціонування торгівлі за показником товарообігу. Через це торгівля, за словами кандидата економічних наук Я. Литвиненка, стала союзником промисловості, на що істотно впливав і "монополізм" у виробництві окремих товарів народного споживання. А це відображало не зростання реалізації товарів з урахуванням попиту населення, а просте збільшення товарообігу.

Хоча у 1989 р. всі області України впоралися з виконанням заданого обсягу роздрібного товарообігу: порівняно з 1988 р. продаж м'яса і птиці збільшився на 3,9 %, ковбасних виробів – на 13,9 %, рибних консервів – на 11,7 %, меду, варення – на 11,3 %, картоплі – на 13,5 %, алкогольних напоїв – на 27,5 %, ці показники не засвідчували насичення ринку вказаними товарами. Багато в чому на нього впливали індекс цін, зміни внутрішньогрупового асортименту за рахунок вимивання дешевих товарів, крім того, наприклад, на збільшення товарообігу з реалізації картоплі вплинуло застосування договірних цін. Водночас зниження реалізації відмічалось відносно таких товарів, як тваринне масло, маргаринова продукція, яйця, цукор, плоди, фрукти, ягоди, баштанні культури.

У торгівлі непродовольчими товарами вищими темпами зростав продаж шовкових тканин, мила і миючих засобів, парфумів, ниток, сірників, одягу, білизни, панчішно-шкарпеткових виробів. У структурі товарообігу відбивався і ажіотажний попит. Так, реалізація туалетного мила зросла за рік на 53,8 %, господарського – на 28,9 %, синтетичних миючих засобів – на 27,3 %.

Однак найбільш несприятливі обставини виникали при торгівлі товарами сфери імпорту. Надмірні черги, негативні явища, пов'язані з спекуляцією, посиленням тіньової економіки, бюрократиризмом та корупцією супроводжували в другій половині 1989–1990 рр. торгівлю імпортними товарами.

Таким чином, збільшення показників товарообігу в умовах розкладу радянської економічної системи зовсім не означало поліпшення постачання населення, оскільки це було пов'язано із всезростаючим масовим дефіцитом, глибоким та довголітнім порушенням кон'юнктури попиту і пропозиції, що призводило до значного дисбалансу, а це, в свою чергу, спричинювало наявність критичного незадоволеного попиту. Останній, вчені, народні депутати СРСР, УРСР, органи офіційної статистики оцінювали в межах від 165 до 200 млрд. крб., а насправді цей показник був ще вищим [7: 85–86].

Одним з наочних прикладів окресленої ситуації є наступні цифри. За 1989 р. виробництво продовольчих товарів в Україні зросло на 6,5 %, виробів легкої промисловості – на 5,3 % (слід звернути увагу, що дане збільшення характеризує лиш певний крок до вирівнювання глибокого дисбалансу між виробництвом товарів виробництва і споживання), а грошові доходи населення – на 10,8 %. А в цих умовах явно недостатнього забезпе-

чення населення товарами народного споживання це перетворилось на тиск грошових доходів, не забезпечених товарною масою, викликало підвищення попиту на товари. В кінцевому результаті, це збільшило і без того дефіцитний характер постачання товарів торгівельною сферою. За статистичними даними, не потрапили до розряду дефіциту, тобто були наявні у продажі без істотних перебоїв, лише 40 видів товарів з 989, що становило 4 % від загальної кількості.

Розглядаючи проблему дефіциту у торгівлі, слід наголосити на ще одному, не менш важливому аспекті, що має політичний характер. Існуюче становище, коли визначальним фактором економіки виступає дефіцит, лежить в сфері інтересів структур, які володіють правом розпорядження ним. Це були органи господарської влади, що акумулювали у своїх руках товарну масу найрізномірнішого складу і наділили себе правом розпорядження. Проте тільки розпорядження матеріальними благами не давало гарантії збереження влади, необхідна була підтримка у вигляді державної власності. Остання, як наслідок, разом з іншими складовими була першопричиною дефіциту. Вироблений руками найманих працівників продукт, уже в перший момент після виготовлення або ставав дефіцитом, або не діставав визнання (це стосувалося не всієї маси товарів, а тільки тієї її частини, яка становила різницю між попитом і пропозицією) [8: 63]. Монополія державної власності знищила економічну свободу людини. А свобода людини як необхідний елемент цивілізованого суспільства передбачає і свободу приватної власності, тобто економічну свободу.

У листопаді 1986 р., під натиском реформаторів було прийнято Закон СРСР "Про індивідуальну трудову діяльність" [9]. Людям, які об'єднувались у кооперативи, дозволялась підприємницька діяльність, в основному у сфері послуг і громадського харчування. Рамки легального приватного сектора поширювались на три десятка видів виробництва товарів і послуг. Слід звернути увагу, що в межах приватного сектора, котрий щойно народжувався, проходили капітали тіньової економіки. У 1989 р. в українських кооперативах працювало до 700 тисяч чоловік. Вони виробляли товари або надавали послуги на загальну суму 5,1 млрд. крб. на рік. 2/3 кооперативного обігу спрямовувались на обслуговування населення, 1/3 – державних підприємств. Майже 60 % кооперативів працювало у сфері громадського харчування. 30 червня 1987 р. Верховна Рада СРСР затвердила Закон "Про державне підприємство" [10], за яким підприємства дістали змогу самостійно планувати виробничу діяльність у межах запропонованих, але не нав'язаних відповідним міністерством цифр. Вони тепер мали право укладати контракти із своїми постачальниками і споживачами, встановлювати прямі, без посередництва Держплану зв'язки з іншими підприємствами. У деяких галузях навіть дозволялося вступати у прямий контакт з іноземними фірмами. Таким чином, вперше порушувався принцип монополії зовнішньої торгівлі, який запровадив Ленін у добу становлення радянської економіки [11: 484–485].

Наступним законодавчим кроком до виправлення ситуації було прийняття Закону "Про власність в СРСР" [12], що вступив в силу з 1 липня 1990 р. Внаслідок цього, в торгівлі 28,8 % підприємств працювали у формі споживчої кооперації. Але вказані заходи не могли суттєво вплинути на покращення кризового становища.

Як відомо, рівень доходів визначає обсяг споживання матеріальних і духовних благ. В умовах тоталітарної економіки підтримувалося таке становище, коли рівень прибутків, не забезпечений необхідною товарною масою, був більший, від рівня виробництва товарів, на які був незадоволений попит. А таке співвідношення було курсом стабільного збереження дефіциту. Збільшувалась емісія грошей, які не мали у своєму вмісті товарного забезпечення. Пропорційно із зростанням цін, емісії та інфляції зростала експлуатація праці, що давало змогу акумулювати в руках держави щораз більшу кількість матеріальних благ і коштів, а таким чином – і в руках бюрократично-партійного апарату.

Незадовільний стан торгівлі ускладнювався ще й тим, що зросли ціни на переважну більшість товарів, що користувались підвищеним попитом серед населення. При цьому, необхідно відзначити, що система ціноутворення в Радянському Союзі ігнорувала об'єктивні економічні закони ринкової економіки. Насамперед це виявилось у відриві цін багатьох товарів від їхньої суспільно-необхідної вартості, що призводило до необґрунтованої збитковості

виробництва, зростання дотацій у цінах виробника і споживача. Ціни не відповідали кон'юктурі попиту і пропозиції, тому й не давали об'єктивної оцінки стану економіки. Значною мірою у ціноутворенні переважали перерозподільні процеси. Ціни носили, як правило, затратний характер і тому не сприяли ресурсозбереженню [13: 184–185].

Зростання роздрібних цін і тарифів приблизно на 1–2 % на рік істотно знижувало економічні можливості підвищення реальних доходів населення. Крім того, відбувалось приховане підвищення цін у результаті оновлення продукції, коли нові ціни зростали швидше, ніж поліпшувались реальні споживчі властивості та якість продукції. Зросли також тарифи і послуги. На більшість товарів народного споживання та послуги у першому півріччі 1990 р. ціни зросли на 2,6 %, а на групу непродовольчих товарів – на 6 %. У стані тотального дефіциту на той час перебувало вже близько 1200 асортиментних груп товарів. У травні 1990 р. Рада Міністрів СРСР опублікувала програму комісії, очолюваної Л. Абалкіним, що передбачала поступовий перехід до ринкових відносин під жорстким контролем держави. Однак вона була відкинута Верховною Радою СРСР, оскільки передбачала значне підвищення цін. Але це не змінило ситуації. Після повідомлення уряду про майбутнє підвищення цін виник ще більший панічний ажіотажний попит [11: 489]. Власне, підвищення цін і їх подальша тенденція та прогнози зростання стали сильним каталізатором підвищення і без того незадоволеного попиту населення.

Кризу реалізації і відповідно споживання продовольчих товарів характеризував відпуск останніх за спеціальними талонами-запрошеннями. Разом з реалізацією цукру, м'ясної продукції і тваринного масла за талонами-запрошеннями в ряді міст виникли перебої з реалізацією м'яких засобів, мила та інших товарів. Таким чином, населення реагувало на майбутнє підвищення цін масовою закупівлею товарів про запас. Також, варто звернути увагу, на те що при дефіцитному становищі забезпечення населення необхідними товарами важливу роль відігравав фактор бюрократизму. Лише обмежена кількість споживачів – представники середнього та вищого партійно-комуністичного апарату – мали змогу в достатній і навіть в необмеженій кількості придбати дефіцитні товари.

Поглиблення економічної кризи відкинуло радянську державу наприкінці 1980-х років на 77 місце в світі за рівнем споживання товарів і послуг на душу населення. Серед союзних республік Україна займала 5 місце за рівнем споживання після Росії, Литви, Латвії, Естонії [14: 130].

Таким чином, з вищевказаного випливає, що структура торгівлі: ціноутворення, обсяг, асортимент і умови реалізації товарів, перебуваючи в ході свого історичного розвитку, в умовах функціонування командно-адміністративної системи, не мала об'єктивних можливостей прогресувати в сторону задоволення соціальних потреб суспільства. Власне, це було історичною передумовою її негативного становища. Монополія державної власності, низький і неякісний рівень виробництва товарів народного споживання, перевищення зростання грошових доходів населення, не забезпечених товарною масою, над зростанням виробництва, підвищення цін на більшість товарів, спричинили збільшення їхнього дефіциту. Всі ці чинники, а також бюрократія та корупція ланок суспільного життя, у своїй сумарній деструктивній дії стали основними причинами взаємопов'язаних тенденцій: негативного стану торгівлі та незадоволеного попиту населення.

Список використаних джерел

1. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. – К.: Основи, 1994. – 196 с.
2. Чухно А. А. Основи економічної теорії. – К.: Вища школа, 2001. – С. 80–81.
3. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР "Про вдосконалення планування, економічне стимулювання і управління в державній торгівлі і споживчій кооперації" 1986 р.
4. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР "Про перехід торгівлі на нові умови господарювання" 1987 р.
5. Литвиненко Я. Вдосконалення управління внутрішньою торгівлею в умовах ринку. // Економіка Радянської України. – 1990. – № 12. – С. 71–72.
6. Москвін О. Аналіз тенденцій зміни рівня життя населення УРСР // Економіка Радянської України. – 1990. – № 2. – С. 15.
7. Омелянович Л. Торговля при переході до ринкової економіки // Економіка Радянської України. – 1991. – № 5. – С. 85–86.
8. Шелегда Б., Галаган Е. Проблема розвитку торгівлі в умовах дефіциту // Економіка Радянської України. – 1991. – № 4. – С. 63.
9. За-

кон СРСР "Про індивідуальну трудову діяльність" 1986 р. 10. Закон СРСР "Про державне підприємство" 1987 р. 11. Шевченко Н. М. Новітня історія України. 1900 – 2000. – К.: Вища школа, 2000. – С. 484–489. 12. Закон СРСР "Про власність в СРСР" 1990 р. 13. Гальчинський А. С., Єщенко П. С., Палкін Ю. І. Основи економічної теорії. – К.: Вища школа, 1995. – С. 184 – 185. 14. Головка С. В. Україна. Друга половина ХХ ст. Нариси історії. – К.: Либідь, 1997. – 130 с.

Yaroslav Dzisyak

THE HISTORICAL STIPULATION OF THE RISE TRADE NEGATIVE SITUATION REASONS AND DISSATISFIED DEMAND OF POPULATION IN UKRAINE AT THE END OF 1980-S YEARS. THE CORRELATION OF THEM

The historical preconditions, correlation and main reasons of negative situation rise in trade sphere of national economy and dissatisfied of population on consumer goods in Ukraine in described period is opened in the article.

УДК 94 (477)

Олег Микулич

РИМО-КАТОЛИЦЬКІ КОСТЕЛИ М. БОРИСЛАВА ТА ЇХ ПАРАФІЯНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті автор досліджує історію створення та особливості функціонування римо-католицьких костелів м. Борислава в роки Другої світової війни.

Сучасне м. Борислав, що розташоване на Прикарпатті Львівської області, спершу було звичайним сільським населеним пунктом. Однак, з другої половини ХІХ ст., у зв'язку з промисловим видобутком і переробкою нафти та озокериту, переросло в один з найбільших промислових центрів Східної Європи. Отож, згодом, окрім місцевого українського населення, тут як власники, підприємці, торговці, робітники та ін., почали перебувати і проживати люди інших національностей та віросповідань. Серед них однією з численних громад м. Борислава було польське населення, римо-католики. Спочатку вони належали до парафіяльного костела м. Дрогобича, але у зв'язку із збільшенням парафіян ними в 1885–1888 рр. на Волянці (присілок с. Тустанович) була споруджена дерев'яна римо-католицька молитовна каплиця-костел і спершу утворено експозитуру, а потім філію 1890 р., а згодом і парафію з центральним, великим мурованим костелом по сучасній вул. В. Великого, який був освячений 4 грудня 1902 р., архітектор Станіслав Маєрський.

Храм дістав назву – костел Святої Барбари. У головному вівтарі було написано образ Св. Барбари, відомим художником і скульптором Антонієм Попелем (1865–1910), одна з його відомих робіт – це пам'ятник А. Міцкевичу у Львові.

Люди давно зауважили, що Св. Барбара оберігає від раптової і несподіваної смерті. Наражені на постійну небезпеку гірники обрали собі її за патронку, визнаючи день 4 грудня, як свято гірників. Напевно, тому до неї молилися бориславські нафтовики та гірники перед тим, як опускатися в шахти. У Бориславі та його околицях було тисячі ям-криниць (шахт), і дуже багато в них гинуло людей від раптової смерті (обвалу, вибуху газу та інших аварій), тому новозбудований костел був названий в честь Св. Барбари [1: 5; 2: 13–14; 3: 15].

Після фактичного створення 3 лютого 1931 р. т. зв. "Великого Борислава", на підставі постанови Ради Міністрів Польщі від 20 травня 1930 р., у зв'язку з приєднанням до м. Борислава ще чотирьох довколишніх сільських громад: Бані Котівської, Губич, Мразниці та Тустанович, площа міста значно збільшилася і становила більше 60 кв. км. В цей час це було третє за величиною місто після столиці Варшави та м. Лодзь в Польщі. Ширина якого по осі схід-захід складала 11,75 км., а довжина центральної вулиці 14,5 км. І до Другої світової війни населення м. Борислава складало більше 45 тис. жителів. З них 21080 – римо-католики, 11044 – греко-католики, 12500 євреїв, 500 протестантів та ін [3: 13; 4: 88; 5: 29; 6: 2–3].

Тут, також, варто згадати, щодо римо-католицької парафії м. Борислава належали польські мешканці сусіднього с. Попелі – 1016 римо-католиків [7: 33–35]. І уже згідно статистичних даних у 1939 р. населення м. Борислава складало 46,1 тис. осіб [8: 23].

Тож, із збільшенням римо-католиків м. Борислава було збудовано ще два філіальні костели у мікрорайонах: Мазниці – Короля Ісуса Христа, посвячений на початку квітня 1934 р., по сучасній вулиці С. Бандери, архітектор Ян Семкевич та Губицах – Найяснішої Панни Марії Королеви Польської, посвячений у 1936 р., по вул. Дрогобицькій, архітектор Вавринець Даушак (1882–1968) [9: 3; 2: 19, 24; 3: 15–16].

Досліджуючи дане питання треба зважати, що у м. Бориславі спільно проживали громадяни багатьох національностей та різних віросповідань, були специфічні, різні державні, громадські та релігійні самоврядування, яких майже не зустрічаємо в інших містах. Це такі як Державний міський уряд (магістрат) на чолі з президентом міста; Уряд Християнської громади на чолі з начальником громади та Громада Єврейського Віросповідання з головами уряду та громадської ради. А також греко-католицькі і римо-католицькі парафіальні уряди та ізраелітський метрикальний уряд [6: 2–3].

Навпроти старого цвинтаря, що знаходився на розі вул. Мосьціцького і 11 Листопада (нині вул. В. Великого і Вояків ОУН-УПА), була вул. Св. Барбари до травня 1959 р. (нині вул. Весела). А Польське Товариство Народних Шкіл у Бориславі наприкінці 1920-х рр. побудувало польський дитячий сиротинець імені Св. Барбари поблизу вул. Дрогобицької (нині вул. Є. Коновальця, 2), там знаходилася римо-католицька каплиця, а ще три молитовні каплиці були у школах. Також, по колишній вул. Голувки (нині вул. Трускавецька, 35) знаходився польський дитячий сиротинець (захоронка), де дітьми також опікувалися римо-католицькі Сестри Служебниці.

Після смерті 1931 р. кс. Войцеха Карася парохом костелу Св. Барбари став кс. Анжей Осиковіч, він також займався громадською діяльністю, був радним (депутатом) Бориславського міського управління у 1930-х рр [2: 15; 10: 111].

У 1930-х рр. в Бориславі, окрім пароха та вікаріїв, також душпастирювали катехити: кс. Адам Хлебінські, кс. Юзеф Домборовські, кс. Антоній Шиналь, кс. Франциск Маркович, кс. Юзеф Мєзін, кс. Юзеф Слаби та кс. Станіслав Солтисік, катехит Бориславської гімназії, який проживав у будинку по вул. Бобровського (нині вул. Трускавецька, 2) [11].

У римо-католицьких метричних книгах парафіяльного уряду за 1930–1944 рр., окрім записів місцевого пароха, вікаріїв та катехитів, також зустрічаємо записи і прізвища інших ксьондзів та греко-католицьких священиків (близько 35), які з тих чи інших причин виконували душпастирську працю у парафіяльному та філіяльних костелах. Цікавим фактом є також часті записи і довідки, що зустрічаємо у метричних книгах та архіві костелу про перехід з греко-католицького обряду на римо-католицький. В основному це робили жінки при одруженні з поляками. Хоча також зустрічаються і записи про зміну римо-католицького обряду на греко-католицький, однак дуже рідко.

Віровизнавцям різних релігій не забороняли мішані шлюби, або перехід з однієї релігії до другої. Офіційно це здійснювалося на підставі параграфу 6 закону від 25 травня 1868 р. за № 49 [11]. І якщо до цього часу розвиток українських, польських, єврейських та ін. релігійних громад м. Борислава відбувався звичайним нормальним шляхом, і між ними завжди були дружні стосунки то під час Другої світової війни з різних об'єктивних та суб'єктивних причин їхній стан дуже погіршився [12: 115–116; 13: 119].

Якщо довоєнному періоду присвячено ряд публікацій і спогадів, то за період Другої світової війни немає окремих наукових публікацій, а тільки нечисленні згадки і спогади.

Тому метою даного дослідження є зібрати і опрацювати несистематизовані досі архівні та музейні документи і матеріали, публікації вітчизняної та польської історіографії, свідчення і спогади жителів міста цього періоду, які невідомі загальному колу читачів, та маловідомі серед науковців. Завдання статті передбачають проаналізувати факти й події з історії костелів, прослідкувати долю їх священослужителів та парафіян. Тут виявляються маловідомі факти і події їхньої діяльності під час першої окупації Радянським Союзом (вересень 1939 – червень 1941 рр.), німецької окупації (липень 1941 – серпень 1944 рр.) та другої радянської окупації з серпня 1944 рр.

1 вересня 1939 р., організувавши провокацію, фашистська Німеччина напала на Польщу. Розпочалася Друга світова війна. Польська армія чинила мужній опір, але сили були надто нерівні. В результаті бойових дій між Німеччиною та Польщею, яка закінчилась поразкою останньої та підписання секретного пакту (договору) Рібентропа-Молотова (від 23 серпня 1939 р.), 17 вересня 1939 р. Червона армія перейшла радянсько-польський кордон, так західноукраїнські землі відійшли до Радянського Союзу [14: 200–201].

24 вересня 1939 р. радянські війська на танках прибули в Борислав [15: 66, 154, 799; 16: 57]. А уже 26 вересня 1939 р. у зв'язку з важливістю Бориславського нафтового басейну, Борислав відвідав Микита Сергійович Хрущов (1894–1971) перший секретар ЦК КП(б) України, який був членом військової Ради Українського фронту [16: 58].

26–28 жовтня 1939 р. у Львові так звані "Народні Збори" прийняли ряд актів, зокрема: Декларацію про встановлення Радянської влади на Західній Україні, про прийняття Західної України до складу СРСР (було включено 1 листопада 1939 р.) і включення її до складу УРСР; про конфіскацію земель – поміщицьких, монастирських та великих державних урядовців, про націоналізацію банків і великої промисловості [17: 38]. Президія Верховної Ради СРСР 4 грудня 1939 р. видала указ про утворення Львівської, Тернопільської, Станіславської та Дрогобицьких областей [14: 201]. Тож м. Дрогобич став обласним центром, а Борислав містом обласного підпорядкування.

Відразу ж із встановленням радянської влади відбувалися арешти і репресії проти місцевих українців та поляків. Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) у м. Бориславі відразу почали арештовувати, судити й вивозити у Сибір колишніх польських поліцаїв, учителів, лісничих та лісових робітників. А згодом багатших українських і польських господарів та деяких євреїв – промисловців та купців. Але все ж таки найбільше вивезли українців, близько 70 родин, деяких патріотів розстріляли [12: 117–118]. Близько 150 арештованих осіб було у Дрогобицькій в'язниці, з них тільки троє залишилися живими [18: 40].

Радянська влада у м. Бориславі щодо мешканців польської національності провела дві великі депортації: 10 лютого і 13 квітня 1940 р., а також ряд менших. Вивозили в околиці Білого моря, на території перед Уралом над річками Воркутою, Ухтою і Печорою, на території Західного Сибіру за Уралом та у степи Казахстану в Центральній Азії. За деякими даними з м. Борислава було вивезено близько 200 осіб. Більшість з них уже ніколи не повернулися до рідного міста [13: 57–59; 3: 18]. Згідно підрахунків дослідника Романа Тарнавського, на підставі архівних джерел, в загальному було депортовано і заарештовано близько 523 особи, в т. ч. українців – 163, поляків – 353, німців – 7. З них було заарештовано 317 осіб, а депортовано 206 осіб, в т. ч. безвісти пропало 6 осіб, а убито 51 особу [19].

2 червня 1941 р. у Київському військовому суді відбувся черговий судовий процес 27 бориславчан, які були членами "Związku Walki Zbrojnej" (Союзу Збройної Боротьби). Більшість з них було засуджено до смертної кари, серед них двох професорів Бориславської гімназії Станіслава Шмідта та Юзефа Пачосу засуджено на кару смерті. Вирок було виконано 7 червня 1941 р. у Київській в'язниці № 1. Восемеро осіб було засуджено на 10 років таборів [20: 53; 21: 13–15].

Декількох бориславських осіб, офіцерів "Війська польського" було розстріляно у Катині (з табору у Козельську) та у Харкові (з табору у Старобельську). Також майже усіх працівників "Policji Państwowej" (Державна поліція), які були у таборі в Осташкові, знищені у Твері (Калінін), а поховані у Медному. Усі вони були розстріляні у квітні-травні

1940 р. за наказом Йосифа Сталіна та Політбюро ВКП(б) з березня 1940 р. Багато бориславців польської національності загинуло при різних обставинах, арештовано та виселено радянською владою [21: 8–20, 30–31].

Так, із жовтня 1939 р. по червень 1941 р. із Західної України було вислано 109233 жителів і 8357 біженців польської національності, 64533 біженців єврейської національності, 11820 жителів і 1728 біженців українців і близько 12 тис. осіб інших національностей [22: 126]. А в загальному на Схід було вивезено близько 1 млн. осіб польської національності [23: 58]. Тож населення м. Борислава за час радянської влади зменшилося на 5000 осіб, і влітку 1941 р. складало близько 40000 осіб [24:802]. І тільки 12 серпня 1941 р. у Радянському Союзі була проведена амністія для поляків, які могли залишити табори і місця висилок [23: 58]. Частина депортованих залишила табори, повернувшись хворими, каліками, частина померла, а нащадки тих, які залишилися, проживають там і по нинішній день.

Якщо до 1939 р. жодних перешкод у віросповіданні людей і навчанні релігії дітей у школах не було, то з приходом більшовиків посилювався, в першу чергу, тиск на церкву, особливо на греко-католицьку.

"Велику антирелігійну пропаганду повинні розгорнути партійні організації Західних областей України" – йшлося в одній із численних статей на атеїстичну тематику, підписаній інструктором агітпрому ЦК КП(б) України. "Ксьондзи, попи, равини – ці вірні наймити ворожих елементів – активно проявляють свою антинародну діяльність, поширюють різні брехні та "чудеса", направлені проти радянської влади і т. д. Партійні і непартійні більшовицькі агітатори... повинні розповісти правду про релігію, про антинародні дії церкви, костюлу, синагоги" [25; 26]. До Західної України було завезено великі партії антирелігійної літератури, організовано читання численних лекцій на відповідну тематику. У звіті Наркомпросу УРСР за 1940 р. зазначалося, що при клубах західних областей республіки діють 335 атеїстичних гуртків, які охоплюють 5731 людину [27: 10]. Це торкнулося й школи, було скасовано викладання релігії, залучання школярів під час релігійних свят у різноманітних виховних та громадських заходах. Костели небезпідставно вважалися головними осередками антирадянської агітації, що говорилося, зокрема, у звітах про хід кампанії зі скликання Народних Зборів.

На підставі аграрної декларації Народних зборів було націоналізовано всі церковні землі. Не залишили також жодного моргу священослужителям. У багатьох місцевостях було конфісковано, головним чином під радянські будівлі, храми. Особливо тяжкими були податки, накладені на духівництво. Крім того, що священники, як нетрудові елементи, мали сплачувати вп'ятеро більше, ніж трудящі, за електроенергію та житлову площу, податки часто перевищували їх фактичні доходи. Після встановлення радянської влади в Західній Україні сприяння польського уряду посиленню впливу римо-католицького костелу і фінансова підтримка іншим церквам не влаштовували радянську систему. Тому нова влада свій перший удар спрямувала проти римо-католицької Церкви. Ксьондзи першими зазнали арештів і були депортовані органами НКВС.

Філіальний римо-католицький костел у Бориславі на Мазниці відразу ж було закрито у 1939 р. До цього часу там душпастирював катехит кс. Юзеф Мезін [2: 24].

У 1939–1941 рр. в Західній Україні 40 священників було кинуто до в'язниць і вивезено, частина з них загинула. Деякі священники покидали свої парафії, окремі за допомогою німецької репатріаційної комісії виїхали на територію Польщі. Закривалися дитячі захоронки та сиротинці, якими опікувалися Сестри Службениці. У 1940 р. в дитячій захоронці-сиротинці на Потоці відкрили лікарню з пологовим будинком. Ось, що писала у листі від 18 лютого 1940 р. одна Сестра з Перемишля: "... Борислав: Три Сестри мешкають на приходстві ... Провінціальний Заряд залишився в Станиславові ... Сестри, де можливо, є в законній одежі. По декотрих місцях мусіли Сестри перебратися і даліше ведуть працю ..." [28: 388].

Радянська окупаційна влада поступово впроваджувала у Галичині свій політичний і громадський лад. Було прийнято закон про відокремлення Церкви від держави і школи та виховання від Церкви. І саме цей закон почав з перших же днів вдаряти по осідках і праці Сестер. З їхніх рук влада перейняла дітей у захоронках та школах. Були намагання

накинути Сестрам радянську шкільну програму, з атеїстичним духом навчання включно. Така спокуса без найменших вагань була рішуче і загально відкинута. З року в рік меншало число осідків, а Сестри опинялися без даху над головою, шукаючи притулку також у батьків, включаючись в іншу, парафіяльну працю [28: 386].

Колишній бориславчанин Тадеуш Врубель, 1926 р. н., у своїй книзі "Borysław płacze" помилково згадує, що у колишній Бориславській приватній гімназії з загальноосвітнім лицеем, яку радянською владою у 1939–1941 рр. було перетворено на середню школу № 1, т. зв. десятирічка, продовжувалося навчання релігії ксьондзами [13: 46]. Із спогадів декількох бориславчанок, які навчалися в цей час в цій школі, відомо, що навчання релігії не проводилося, бо радянська влада ввела свою шкільну навчальну програму, де й мови не було про викладання релігії [29].

Ще 8 грудня 1939 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У прийняли спільну постанову "Про кооперативні організації західних областей УРСР", де зокрема, зазначалось: "Існуючі кооперативні центри в Західних областях УРСР: Центросоюз (український) його окружні союзи, відділи польського союзу кооперативів "Сполем", союзи "Народна торгівля", "Сільгосподар", "Маслосоюз", єврейський молочарсоюз і ревізійні союзи українських і російських кооперативів влити в систему Укоопспілки, з передачею торгово-технічних баз, грошових і матеріально-майнових цінностей ..." [30: 322]. Саме ця постанова спричинила в м. Бориславі у 1940 р. голод, тому що місцева влада заблокувала завіз продуктів до магазинів, за винятком спеціальних магазинів, призначених для війська, комсомольців і родин виконавчої влади. Фактів непоставок продуктів не заперечують самі офіційні письмові джерела центральної влади Радянської України цього періоду. Масово помирали з голоду люди, переважну більшість яких становили діти. Саме римо-католицький кс. Анджей Осіковіч з костелу Св. Барбари м. Борислава був головним організатором комітету допомоги голодуючим, рятуючи багато людських душ [31]. Ксьондз А. Осіковіч у 1940–1941 рр. також організував допомогу для осіб польської національності, яких було вивезено до Казахстану [32: 57].

Так, 28 грудня 1940 р. РНК УРСР та ЦК КП(б)У змушені були ухвалити постанову "Про поліпшення державної й кооперативної торгівлі в західних областях УРСР", де між іншим, було сказано: "... відсутність належної уваги до торгівлі з боку облвиконкомів і обкомів КП(б)У західних областей призвела до того, що відкриття державних і кооперативних крамниць, їдалень та ресторанів затягнулося, завезення місцевих продовольчих товарів й сільськогосподарської продукції (борошно, крупа, м'ясо, жири, овочі) у міста Львів, Дрогобич, Борислав, Перемишль відбувається з перебоями ..." [30: 322].

Також пройшли суттєві зміни стосовно реєстрації актів громадського стану (народження, шлюби, смерті). До цього часу ці записи проводилились у метричних книгах костела та церков міста. Розпорядженням нових властей, десь на початку весни 1940 р., в місті було утворено Бориславський міський ЗАГС (відділ записів актів громадського стану), який підпорядковувався НКВС УРСР і видавав різні посвідки громадянам міста [33: 70]. У зв'язку з цим, із церков та костелів міста було вилучено метричні книги. Так, згідно опису-передачі метричних книг римо-католицької парафії м. Борислава довідуємося, що від пароха кс. А. Осіковіча 4 травня 1940 р. члени комісії: Романчук, Премловко та Тарнавський прийняли 21 книгу [34]. Хоча тільки 14 квітня 1941 р. був виданий Указ Президії Верховної Ради УРСР про реєстрацію громадського стану в Західних областях України, за яким у священників вилучали церковні книги [35].

В цей час з кс. А. Осіковичем працював сотрудником кс. Станіслав Бучек, якого у липні 1939 р. було перенесено до Борислава з парафії Зажеча на місце перенесеного до парафії Єдліча кс. Юзефа Пшибильського [36]. У ще не описаному фонді Бориславського міського історико-краєзнавчого музею серед документів колишньої римо-католицької парафії знаходяться і фотографії кс. С. Бучка.

22 червня 1941 р. Німеччина розпочала війну з Радянським Союзом. А вже 1 липня 1941 р. у Борислав увійшли німецькі війська. У підвалі будинку по сучасній вул. Шевченка, 75, де знаходилося НКВС було знайдено по-звірячому замордованих 44 осіб. Серед них були 27 українців, 16 поляків та одна німкеня (австріячка). П'ятнадцять осіб польської національності було поховано у спільній могилі на цвинтарі Гукової гори. Збереглася

фотографія цього похорону з участю бориславських ксьондзів. Українців також було поховано у спільній могилі на цвинтарі у Тустановичах біля церкви Св. Миколая. Декілька осіб поховали родичі [24: 113–114, 802, 278; 18: 40; 12: 119; 13: 72–76; 21: 21–24; 32: 66–84].

16 липня 1941 р. німецькою адміністрацією були введені нові правила для всіх жителів міст. Вони зобов'язані були носити при собі посвідчення особи з фотографією, так звану кенкарту з зазначенням імені, прізвища, місця народження, праці, проживання, прописки, відбитків пальців. На цьому документі була вказана великими буквами національність. Кенкарти були різних кольорів. Євреям видавали кенкарту жовтого кольору з зазначенням національності буквою J, українцям – U, росіянам – R, полякам – P, кавказцям – K і т. д. [37: арк. 290–300; 39: арк. 3–10; 40: арк. 85; 41: арк. 2]. Ще у березні 1941 р. німецькою владою було видано розпорядження, за яким особи єврейської та циганської національностей були виведені з під охорони права [23: 58].

1 серпня 1941 р. німецькою владою з Львівської, Дрогобицької, Станіславської та Тернопільської (без північних районів) областей було створено так званий "П'ятий дистрикт Галичина" з центром у Львові та 30 відділів губернаторства, 17 староств, якими керували німці-колонізатори [42: 106; 14: 204; 24: 97].

12 червня 1942 р. німецькою владою було прийнято "Generalplan Ost" (Загальна Програма Схід), яка сприяла знищенню слов'янських народів на територіях, захоплених Німеччиною [44: 347]. А 19 липня 1942 р. Х. Гімmlером було видано наказ про ліквідацію осіб єврейської національності у Генеральному Губернаторстві [44: 348].

Восени 1941 р. у м. Бориславі в мікрорайоні Мазниця було створено гетто для осіб єврейської національності. До кінця року там було декілька тисяч осіб. Їх використовували на роботах з відновлення озокеритної шахти, нафтопромислу і видобутку озокериту, на нафтопереробних і хімічних підприємствах, навантаження та розвантаження лісу [45: 51].

Незважаючи на це, німецька влада у м. Бориславі проводила часті заходи стосовно арештів, вивезень у концентраційні табори та розстрілах євреїв міста.

Так, 6 серпня 1942 р. німецькою поліцією з бориславського і дрогибицьких гетто було вивезено бл. 6000 осіб єврейської національності до концентраційного табору в м. Белжець [45: 55; 47: арк. 32–34; 48: арк. 15–18]. А 23 і 24 жовтня 1942 р. німцями було розстріляно майже усіх службовців юденратів, більшу частину єврейської поліції і членів правління єврейських рад Дрогобича і Борислава. Жертвами цієї акції стали бл. 200 осіб [45: 56].

За час Другої світової війни при різних обставинах також загинуло багато бориславців різних національностей і віросповідань, як військових, так і цивільного населення [21: 32–48]. Так, у березні 1942 р. німецькою поліцією було видано наказ, щоб усім особам циганської національності зареєструватися у місцевих адміністративних органах. Так, у м. Бориславі було зареєстровано 132 циган різного віку і статі, у Дрогобичі – 114 осіб. У серпні цього ж року всім циганам було наказано з'явитися у поліцію. Там їх арештували і через деякий час депортували у концтабори примусових робіт [45: 57; 49: арк. 1–17].

Ще 15 жовтня 1941 р. німецькою владою було видано розпорядження, згідно якого була винесена смертна кара тим особам, які допомагали і переховували осіб єврейської національності [23: 58]. 10 листопада 1942 р. також було видано розпорядження вищого командування СС і поліції в генерал-губернаторстві про утворення єврейських житлових дільниць (гетто). Там також вказувалося на заборону приймати євреїв до будинків і помешкань неєврейської людності. Той, хто свідомо надає єврею притулок, зокрема безправно приміщує, харчує або переховує єврея поза єврейською житловою дільницею, буде покараний смертю. Але, незважаючи на це багато мешканців м. Борислава різних національностей і віросповідань допомагали, переховували та рятували від смерті сотні євреїв. За це багатьох бориславців було арештовано, вивезено і розстріляно [45: 36, 53; 21: 35–36; 50: 61].

Одним з таких "тихих богатирів", як згадує у своїй статті Марія Вежбіцька був римокатолицький парох м. Борислава кс. Анджей Осіковіч, веселий та енергійний, добрий та сердечний, був типом порядного сільського пароха [32: 57].

Під час німецької окупації, ксьондз костелу Св. Барбари А. Осіковіч безкорисливо допомагав особам єврейської національності. У 1943 р. він був заарештований за порятунок євреїв та їхніх дітей, котрим випишував фальшиві метрики, але, мабуть, також він допомагав у переховуванні євреїв, і трагічно загинув у гітлерівському концентраційному таборі "Майданек" м. Люблін (Польща).

У своїй книзі „Zeschnięte liście i kwiat" Аліна Давидовичівна з Хвістків пише, що "кс. А. Осіковіч жодному єврею не відмовляв у хрещенні. На подвір'ю плебанії були юрби євреїв". Тож не дивно, що німці легко викрили діяльність кс. А. Осіковіча. Він спершу проводив катехизацію євреїв, потім хрестив і тільки тоді й видавав метрики хрещення. Але німецька влада це не брала до уваги і заарештувала кс. А. Осіковіча [13: 10–11].

З метричної книги костела за 1940–1944 рр., народження та хрещення, яка зберігається в Бориславському міському РАГСі, довідуємося про часті записи хрещення дітей, які народилися декількома роками раніше, і з тих, чи інших причин були хрещені у костелі. Серед записів знаходимо прізвища, мабуть, і єврейських сімей: Марії-Ядвіги Флюс, народженої 28.06.1938 р., а хрещеної 19.12.1942 р., батьки якої були Йозеф Флюс та Крістіна Шварцберг; Ренати-Галини Гофман, народженої 18.01.1939 р., а хрещеної 26.12.1942 р.; Гулельмуса Дангофера, батьки: Адольф Дангофер та Станіслава Ленар; Збігнева Найдека, народжений 08.08.1940 р., а хрещений 2.05.1943 р., батько: Сімон Найдек; Георгія Ріппеля, народжений 28.12.1941 р., а хрещений 1942р., батько: Йозеф Ріппель; Ромуальди-Крістіни Вехер, народженої 31.08.1936 р., а хрещеної 7.10.1942 р.; Георгія Несснера, народжений 25.06.1939 р., а хрещений 8.10.1942 р.; Данути-Еви Габерман, народженої 19.03.1941р., а хрещеної 25.10.1942 р. та інші [52].

Із спогадів колишньої єврейської бориславчанки Р. Х. (R. H.) довідуємося, що вона мала довідку, витяг з метричних парафіяльних книг, подаровану ксьондзом з Волянки. У м. Перемишлі, під час перевірки, ця довідка і врятувала життя тодішній цій двадцятирічній дівчині, яка 24 жовтня 1942 р. переїжджала поїздом з м. Борислава до м. Кросна [53: 120–122].

Колишня бориславчанка з дому Крупік, з Брукліна (Нью-Йорк), також у своїх спогадах згадує кс. А. Осіковіча, який хрестив єврейок, але помилково згадує що він був вивезений до Освенціма, де й загинув [54: 5].

Ришард Вольфович, у статті про Бертольда Байца, який врятував багато бориславських євреїв, серед прізвищ врятованих осіб та тих, які в цей час були свідками цих подій, також згадує кс. А. Осіковіча [55: 12–13].

На Волянці, недалеко костела, поряд з плебанією у триповерховому будинку знаходився відділ і тимчасова в'язниця гестапо. Валентина Вежбіцька пригадує розповідь бориславчанки Гелени Вежбіцької, 1907 р. народження, про останні хвилини перебування у костелі кс. А. Осіковіча: "арештувало кс. А. Осіковіча Гестапо прямо у приміщенні костела Св. Барбари, і при цьому були присутні декілька парафіян. Він звернувся до своїх парафіян такими останніми своїми словами: "Pszepraszam wszystkich, może kiedykolwiek i komukolwiek zawińtem, już więcej nie wróce" (Перепрошую всіх, можливо колись комусь завинив, більше уже не повернуся) [56].

Ксьондз А. Осіковіч розгорнув широку акцію допомоги бориславським євреям, допомагаючи їм як особисто, так і заохочував до цього парафіян. Основною причиною арешту ксьондза було нібито те, що він знищив парафіяльні метричні книги, щоб німці не змогли перевірити виданих ним фальшивих метрик [32: 27; 13: 10].

У картотеці архіву меморіалу "Майданек" м. Люблін помилково вказано, що кс. А. Осіковіч був арештований у грудні 1942 р., а від весни 1943 р. був уже на Майданку на 4 полі, а його табірний номер був № 8928 [54: 51]. Концентраційний табір на Майданку, м. Люблін, було утворено ще в жовтні 1941 р. [44: 348]. Однак, у метричних книгах костела знаходимо останні його записи від 15 та 24 січня 1943 р. [55: 92]. Тож кс. А. Осіковіч був арештований наприкінці січня 1943 р., а згодом відправлений у концентраційний табір "Майданек" м. Люблін.

У концтаборі "Майданек" перебувало також і декілька бориславців. Це, Казимир Гонсьоровський, який згодом утік, Юзеф Валюсь, який там помер 4 травня 1943 р., Ян Петрицак, який у своїх спогадах також згадує кс. А. Осіковіча, Анна Прибицень, Антоніна

Лесняк, Юзеф Матхейзель, Броніслава Матвейчик, Мечислав Сідор, Болеслава Зелінська [56]. А також Болеслав Серемак, "Тонько" 1921 р. н. помер 15.07.1943 р. [21: 33], та професор Ян Дудка [32: 44].

З документів архіву-музею "Майданек" також довідуємося, що кс. А. Осіковіч хворів грипом [57], а також те, що йому прислали передачі декілька бориславців та його сестра [58]. Серед прізвищ тих, які передавали передачі і підписувалися на облікових картках найбільше зустрічаємо прізвище Давидовичуни, а також В. і Я. Гонсьор, Пеховські та інші. Тож найбільше кс. А. Осіковічу допомагала бориславчанка Іда Давидовичівна з дому Мешарош [32: 44].

Ксьондз А. Осіковіч захворів, перебував у табірній лікарні, де й помер. Про це довідуємося з довідки про його смерть, яка була видана 8 січня 1944 р. для римо-католицької парафії Св. Павла у м. Любліні. У ній повідомляється, що кс. Анджей Осіковіч народжений 16 листопада 1900 р. у Кобилянці, римо-католик, целібат, проживав у Бориславі по вул. Поліцайштрассе, 23, син Яна та Аполіни з дому Душа, батьки уже не жили, помер 29 грудня 1943 р. о 7 год. 15 хв., причиною смерті стали порушення кровообігу [59]. В декількох публікаціях згадується, що кс. А. Осіковіч помер на тиф [32: 27].

В'язень концтабору "Майданек" з 28.04.1943 р. до 04.1944 р., а потім перевезений до іншого табору, кс. Ян Пшитоцкі, у своїх спогадах від 15.04.1959 р. також згадує, що кс. А. Осіковіч, парох з Борислава, перебував у табірній лікарні на т. зв. "Рев'єрі", але помилково вказує, що він, мабуть, помер у січні 1944 р. [60].

Про перебування кс. А. Осіковіча у таборі на "Рев'єрі" також згадує у своїх спогадах в'язень "Майданку" бориславець Казимир Ярош 1923 р. н. [61].

Едвард Валюсь, у спогадах про свого батька Юзефа, також згадує, що окрім його батька в Майданку помер кс. А. Осіковіч [56].

Станіслав Яйковський, 03.11.1920 р. н. м. Кросно, а після війни житель м. Борислава, як політичний в'язень з 1943 р. перебував у Майданку до 1944 р., згодом переведений в концтабір Освенцім, а потім у концтабір Бухенвальд, також відбував ув'язнення разом із А. Осіковичем і був свідком його смерті. Завжди з теплотою згадував ксьондза А. Осіковіча, його віру в справедливість та моральну підтримку [26: 42].

За рятування євреїв, у 1995 р., кс. Анджея Осіковича було посмертно відзначено медаллю "Справедливий Серед Народів Світу" Інститутом Пам'яті і Мартирології Євреїв "Яд Вашем" в Єрусалимі (Ізраїль) [13: 10–11].

Після арешту кс. А. Осіковича, на парафії був кс. Станіслав Зьобро, але й він також трагічно загинув [2: 15]. Кс. С. Зьобро був у м. Бориславі катехитом [62]. Його записи у метричних книгах зустрічаємо з середини 1930-х рр. [63]. Останній запис від 16 липня 1943 р. [64].

1 липня 1943 р. адміністратором парафії було призначено кс. Тадеуша Лонцкого, який мешкав по вул. Мосціцького, 23 [2: 15]. Його перший запис у метричних книгах зустрічаємо від 20 вересня 1943 р., де також є записи з 1941 по 1944 рр. бориславських римо-католицьких катехитів: кс. Михайла Вавра, кс. Антонія Шиналя, кс. Франциска Марковича та кс. О. Веслауса з м. Дрогобича від 28.03,03. – 05. 04,11.04,14.04.1943 р. [64: 29–120].

Під час Другої світової війни з церков та костелів міста Борислава та смт. Східниці було реквізовано та вивезено німцями 33 дзвони, що становило 6225 кг. кольорового металу, на суму 435750 карбованців за тодішнім курсом [65–66]. Однак декілька дзвонів, мабуть, було збережено.

Окрім політичних та військових дій, важливе значення для життєвого стану мешканців міста мали й інші фактори, такі як велика повінь, що була наприкінці літа 1941 р. і знищила багато промислових об'єктів та житлових будинків. 2 вересня 1941 р. під час цієї повені утопилася Катерина Корконіжко 18.02.1907 р. н.; голод у 1940 р. та 1942–1943 рр.; різні хвороби, тільки від епідемії висипного тифу в м. Бориславі у 1941–1944 рр. померло 1200 осіб [67]; бомбардування м. Борислава радянською авіацією 2 травня 1944 р., де загинуло 22 мирних бориславців, а 26 червня 1944 р., під час американського бомбардування нафтопереробного заводу "Польмін" у м. Дрогобичі, там також загинули працівники заводу, бориславці Іван Тарнавський і електрик Євстахій Ковальчук

[29; 32; 64: 110–111]; та близько 600 осіб різного віку, статі та національності, які були вивезені на примусові роботи до Німеччини [68].

Тож за час німецької окупації у 1941–1944 рр. населення м. Борислава зменшилося з 40000 до 25000 жителів [24: 802–806]. В цілому на Львівщині за роки Другої світової війни загинуло майже мільйон осіб, а матеріальні втрати тоді вимірювалися у сумі 10 млрд. карбованців [14: 206]. З настанням другої окупації Радянським Союзом продовжилися арешти, розстріли та вивезення у Сибір мешканців м. Борислава.

Ще під час війни, на Тегеранській конференції 28.11. – 01.12.1943 р. та Кримській конференції в м. Ялті 04. – 11.02.1945 р. "Великою трійкою" було вирішено питання післявоєнних кордонів у Європі, в тому числі кордону між Польщею і УРСР, що мав проходити по річці Вепш. Отже, можна сказати, що вже тоді було вирішено питання про переселення народів.

Кордон між Польщею та УРСР, встановлений 26 липня 1944 р., не влаштовував ані поляків, ані українців. Поляки втрачали надію на повернення Львова і Бориславського нафтового басейну, а українці – на приєднання споконвічних українських земель – Холмщини, Перемишльщини та Лемківщини до України.

9 вересня 1944 р. між маріонетковим комуністичним урядом УРСР та так званим "Польським комітетом Національного визволення" було підписано угоду про взаємний обмін населенням у прикордонних районах. Всього протягом 1944–1946 рр. переселенням було охоплено 483000 українців (лемків) та 810000 поляків.

13 жовтня 1944 р. у Москві відбулась зустріч, де обговорювалося питання кордонів між Польщею та УРСР по лінії Керзона. Тож обмін населенням між Польщею та УРСР влаштовував Москву і Варшаву, і як завжди, ніхто не брав до уваги українців. Переселення українців з їхніх етнічних територій, яке мало, за умовами угоди, носити виключно добровільний характер, проводилося, однак, найчастіше примусово, із застосуванням військової сили. Вже з 15 жовтня 1944 р. до 1 березня 1945 р. в Україну було переселено 81000 осіб. А 23 квітня 1945 р. було розпочато акцію переселення осіб польської національності на Західні та Північні землі Польської Республіки.

Внаслідок укладення радянсько-польського договору 1945 р. та договору про польсько-радянський кордон, який було підписано у Москві 16.08.1945 р., українські етнічні території були остаточно передані Польщі [69: 170, 161, 173–178; 70: 357, 431, 912–915; 71: 10; 44: 344, 349].

5 серпня 1944 р. з радянських військ був створений 4-й Український фронт у зв'язку з "важливістю карпатського напрямку та особливістю бойових дій у гірських умовах" [17: 42–43]. 7 серпня 1944 р. зі сторони м. Трускавця у м. Борислав увійшли радянські війська [17: 45; 16: 74].

8 серпня 1944 р. в місті відновили роботу міськом Компартії України, трести "Укрнафтовидобуток", "Укргаз", "Укрозокерит" та інші підприємства і радянські установи, в тому числі з 7 серпня Бориславський військовий комісаріат. У місті також було відновлено роботу ЗАГСу (Бюро записів актів громадського стану), який тоді короткочасно знаходився разом із судом у дитячій захоронці на Волянці, нині вул. В. Великого, 24, а з 1945 р. по вул. Трускавецькій, 13. 9 вересня 1944 р. усі метричні книги з церков та костелів знову були передані міському ЗАГСу. В одній метричній книзі зустрічаємо такий запис: "Дня 9. IX. 1944 р. Метрикальні книги перебрав від священників державний уряд: Бюро Запису Актів громадського стану в скорочені "ЗАГС"[72: 324].

8 травня 1945 р. у Карлсхорсті (передмістя Берліна) відбулося підписання Акта про безумовну капітуляцію німецьких збройних сил. А згодом 2 вересня 1945 р. підписанням Акта про беззастережну капітуляцію Японії закінчилася Друга світова війна [73]. Але для населення м. Борислава різних національностей та віросповідань продовжувалися не менш трагічні часи, а ніж під час військових дій.

Після приходу нової влади, відбувається реєстрація усіх релігійних громад та їхніх споруд у м. Бориславі та селищі Східниця. Приблизно наприкінці квітня 1945 р. римокатолицька релігійна громада подає заяву на реєстрацію та передачу їй у безкоштовне і безтермінове користування споруд і костельного майна. 8 травня 1945 р. костельним комітетом було укладено договір у трьох примірниках з виконавчим комітетом Борислав-

ської міської ради депутатів трудящих в особі уповноваженого представника Бориславської міськради Івана Алікіна та Євгенії Крилової про те, що вони прийняли від виконкому Бориславської міськради ради депутатів трудящих у безтермінове та безкоштовне користування три муровані костели з майном на нижче зазначених умовах.

До заяви, яку підписали 21 особа, та договору, також було окремо додано список інвентаря костела та список особового складу костельного комітету, за встановленою владою формою, де вказувалося прізвище, ім'я, рік народження, національність, громадянство, місце проживання, праці або посади та судимість. Це кс. Тадеуш Лонцкі, вул. Щорса, 23; Петронеля Щепанська, 1900 р. н., учителька, вул. Буковінка, 6; Кароліна Креңжалек, 1879 р. н., домогосподарка, вул. Мала, 2; Кароліна Владика, 1888 р. н., домогосп., вул. Костюшки, 135; Кароліна Бонар, 1886 р. н., домогосп., вул. Поперечна, 8; Марія Глязер, Гелена Худзінська, 1885 р. н., домогосп., вул. Поперечна, 6; Малгожата Лежонь, 1877 р. н., домогосп., вул. Пушкіна, 30а; Марія Романюк, 1876 р. н., домогосп., вул. Поперечна, 32; Міхал Родзинкевіч, 1897 р. н., електромонтер електростанції, вул. Червона, 32а; Грондольскі Антоній, 1903 р. н., буровий майстер, вул. Червона, 32а; Марія Педри, 1891 р. н., домогосп., вул. Шумського, 29; Францішек Ролевіч, 1871 р. н., сторож, вул. Дрогобицька, 35; Аполінарій Браха, 1874 р. н., безробітний, вул. Дрогобицька, 102; Леопольд Гушляк, 1883 р. н., господар, вул. Дрогобицька, 67; Ян Бартошек, 1891 р. н., працівник озокеритної шахти, вул. Дрогобицька, 57; Блажій Андрищак, 1881 р. н., безробітний, вул. Дрогобицька, 37; Хізеля Хлебовська, 1907 р. н., працівниця "Укргаз", вул. Джерельна, 34; Антоні Маліновскі, 1880 р. н., працівник озокеритової шахти, вул. Красінського, 56а; Францішек Собол, 1878 р. н., працівник четвертого нафтопромислу, вул. Пастєвна, 9; Марія Трунквальд, 1882 р. н., домогосп., вул. Крива, 12; Войтех Роек, 1876 р. н., працівник восьмого нафтопромислу, вул. Комсомольська, 11. Усі вони були польської національності та громадянства, не судимі.

Інвентар костела складався з 49 пунктів найменувань, загальною кількістю 246 предметів. Рада костела складалася з трьох чоловік Аполінарія Браха, 1874 р. н., с. Мощениця, проживав по вул. Дрогобицька, 102; Антонія Маліновського, 1880 р. н., смт. Немирів, працівник "Укрозокериту", прож. по вул. Красінського, 56 а; Войтеха Роека, 1876 р. н., с. Пасєка, працівник "Укргазу", прож. по вул. Комсомольська, 11. Ревізійна комісія у складі: Леопольда Гушляка, 1883 р. н., м. Станіславів, прож. по вул. Дрогобицькій, 67; Гелени Худзінської, 1885 р. н., Борислав, прож. по вул. Поперечна, 6; Марії Педри, 1891 р. н., смт. Мостиська, прож. по вул. Шумського, 29 [74: арк. 1–9].

У травні 1945 р. на кожного священослужителя в м. Бориславі на підставі актів автобіографій було заведено анкети, які зберігалися в міській раді. Це стосувалося також і членів церковної громади та ревізійних комісій.

З цих автобіографій, які були ними написані з 4 по 10 травня 1945 р. довідуємося, що кс. Тадеуш Лонцкі народився 5.01.1902 р. с. Добрків, Краківського повіту, закінчив духовну семінарію в Перемишлі. Душпастерював: у 1926–1929 рр. в с. Ясениці, 1929–1934 рр. в с. О...?, 1934–1936 рр. в с. Буджеводі, 1936–1942 рр. с. Блізне, 1942–1943 рр. с. Вулька Пелькінська. З 1.07.1943 р. парох костела в м. Бориславі.

Ксьондз Михайло Вавро народився 18.09.1897 р. с. Радохінці, Мостиського повіту. Закінчив вищі духовні студії в Перемишлі. У 1923–1929 рр. ксьондз парафіяльного костела у м. Самборі. У 1929 р. призначений катехитом народної школи м. Борислава. Проживав по вул. Тессари, 6.

Ксьондз Антон Шиналь 14.03.1890 р. народження, с. Свенцани, повіт Ясло, Краківського воєводства, закінчив гімназію в м. Ясло та факультет теології в Перемишлі в 1916 р. В 1916–1922 рр. ксьондз с. Красічена, у 1922–1930 рр. ксьондз-катехит в м. Ріманові. Наприкінці 1930 р. призначений ксьондзом-катехитом у народну школу Борислава. Проживав по вул. Леваневського, 16 [74: 11–15].

З 1944 р., після встановлення радянської влади в Україні, органи НКВДС продовжили арешти і переслідування священників. Після смерті Митрополита А. Шептицького (1.11.1944 р.) за ініціативою радянських органів держбезпеки та особисто Й. Сталіна розпочалась ліквідація УГКЦ, як незалежного від радянських органів влади національного інституту та єдиної ланки зв'язку українців із Заходом. Радянські ЗМІ розгорнули ши-

року кампанію звинувачень Церкви у колабораціонізмі з німецькими нацистами та підтримці українського руху Опору (УПА).

На Заході Львівський собор було визнано неканонічним, а ліквідація УГКЦ проголошувалась незаконною (папська енцикліка "Східні Церкви" від 15.12.1958 р.). Незважаючи на неканонічність Львівського собору, радянський уряд визнав УГКЦ скасованою і розпочав ліквідацію її парафій та церков. Близько 1000 греко-католицьких священників було заарештовано, засуджено до тривалих термінів ув'язнення або депортовано. І лише незначна частина священослужителів, не витримавши психологічного і фізичного тиску, формально перейшла до православ'я. Більше 200 священників взялися творити структуру УГКЦ у підпіллі.

Після т. зв. "Львівського собору", греко-католицьких священників, які не хотіли перейти на православ'я, було арештовано, частину вбито, а частину вислано у Сибір, де більшість із них там і померли. Серед них були і священники з Борислава.

З Потоку та Мазниці – о. Нестор Яців, о. Теодор Давидюк, ієромонах о. Віталій Байрак, якого 17 вересня 1945 р. було арештовано, а 16 травня 1946 р. вбито у Дрогобицькій в'язниці. У м. Львові 27 червня 2001 р. його, як мученика за віру, Папа Римський Іван Павло II проголосив Святим; З Тустанович о. Микола Сенів, Зі Стебника Бориславський декан о. Петро Мекелита, Зі Східниці о. Володимир Марущак,

Більшість церков в Україні було перетворено на російські православні, інші були закриті, частина з них було зруйновано, інші перетворено на склади, магазини, клуби, школи, музеї і т. д.

Наприкінці 1940-х р. відбувається закриття не тільки греко-католицьких церков, а й римо-католицьких костелів. Костели на Мазниці та в Губичах було закрито повністю, а костел на Волянці передано у користування РПЦ, який діяв до закриття у 1963 році.

Однією з об'єктивних причин закриття костелів було переселення поляків з Борислава до Польщі, а українського населення з етнічних українських земель, які залишилися у складі Польщі в Україні, а згодом зокрема, і в Борислав [26: 44–47].

Із деканального звіту від 6 квітня 1945 р. відомо, що у березні 1943 р. у Бориславі нараховувалось 13111 поляків, а весною 1945 р. на виїзд до Польщі чекало 9340 осіб. Хоча частина польського населення Борислава почала виїжджати ще в 1944 р., однак, більшість бориславських римо-католицьких парафіян виїхала до Польщі у 1945–1946 рр. Більше 7000 з них оселилися у м. Валбжиху, з яких понад 2000 належали у 1947 р. до парафії Св. Барбари в цьому ж місті [2: 15].

Із спогадів колишніх бориславців, які були репатрійовані до Польської республіки, довідуємося, що перший евакуаційний виїзд поляків відбувся наприкінці січня 1945 р., а наступні у березні, липні, 1 серпня, вересня 1945 р. та у червні 1946 р. [75: 69, 71, 73, 85, 93, 99, 101, 246, 362].

Весною 1946 р., під тиском радянської влади, як звичайне польське населення, так і ксьондзи повинні були виїхати з України. Стосовно вивозу частини рухомого майна з трьох костелів м. Борислава, римо-католицька громада звернулася із заявою до українського евакуаційного комітету для польського населення у м. Дрогобичі про надання дозволу на вивіз та реєстрацію цього майна. У заяві вказувався перелік майна для вивезення, її підписали: Антоній Маліновскі, Антоній Гридольський, Кароліна Владика, Леопольд Гушляк та Марія Романюк.

4 квітня 1946 р. в м. Бориславі представниками Дрогобицького райуповноваженого уряду УРСР з евакуації польського населення Красовським Б. Н. та райуповноваженого польського уряду Голембйовським у присутності кс. Т. Лонцого та членів церковної ради трьох костелів м. Борислава: Ванди Шатравської, Йоанни Островської та Анни Матковської, було складено два акти в 4-х примірниках, один із переліком майна для вивезення, інший – із переліком майна, яке залишалося у костелах м. Борислава [76: арк.17–20].

Ванда Шатравська, до 1939 р., була вчителем української мови в жіночій школі ім. Марії Конопніцької на Волянці, а Йоанна Островська (? – 1999 м. Валбжих), магістр, викладач латинської, німецької та французької мови у Бориславській гімназії [32: 136; 13: 46, 242; 77].

Згідно цих актів, з усіх костелів було вивезено 30 найменувань предметів, загальною кількістю 283 шт., а залишалося 46 найменувань предметів, загальною кількістю 181 шт. В тому числі з парафіяльного костела Св. Барбари було вивезено 28 найменувань предметів, загальною кількістю 174 шт.

Тож у 1946 р. кс. Тадеуш Лонці останнім транспортом виїхав до Польщі і забрав із собою більшість рухомого майна з трьох костелів, а де що, що не можна було вивезти, було спалено. Вивезене рухоме обладнання з бориславських костелів разом із кс. Т. Лонцім прибуло на Шльонск і було розміщено на плебанії в м. Клодску та в м. Вроцлаві на парафії Псе Поле та у монастирі СС. Альбертинок по вул. Сербській. У 1966 р. на прохання Перемиської Єпископської курії ці предмети було надіслано до Перемишля. Пізніше їх було розділено між парафіями Перемиської дієцезії. До Торек потрапили ікони Ченстоховської Божої Матері та Св. Станіслава Костки, а до Тиляви монстрація, яка зберігається там донині. В архіві Перемиської митрополії знаходиться декілька неповних метричних книг з 1805-1946 рр. Ксьондз Т. Лонці спочатку проживав у Сьвідниці, як катехит, а пізніше був на парафіях у Бистриці Верхній та Гавожицях [2: 15–18].

15 лютого 1947 р. спеціальною постановою уряду СРСР було заборонено шлюби між радянськими громадянами та іноземцями [78]. Тож з виїздом жителів м. Борислава, згідно офіційних даних у 1959 р. населення складало 28,6 тис. осіб [8: 23].

Ще в літку 1946 р., міська влада отримала заяву священника о. Володимира Іванчука, який правив у церкві в Тустановичах, та церковної громади в кількості 22 осіб, з проханням передачі їм римо-католицького костела по вул. Щорса (нині вул. В. Великого) під православну церкву. Про це довідуємося з протоколу № 23 засідання виконавчого комітету Бориславської міської Ради депутатів трудящих від 20 серпня 1946 р., у якому виконком постановляє:

1. Оскільки костел, який знаходиться по вул. Щорса знаходиться в центрі, а польське населення виїхало, на їх місце прибули українці – переселенці до 3000 осіб віруючих, передати костел під православну церкву.

2. Віруючим полякам надати костел по вул. Дрогобицькій у зв'язку з незначною кількістю польського населення, тобто до 100 осіб, що цілком задовольнить їх релігійні потреби [26: 49–50].

З постанови виконкому Бориславської міської Ради депутатів трудящих, протокол № 39 від 10 грудня 1946 р., довідуємося про закріплення житлового будинку № 25 по вул. Щорса, та земельну площу за релігійною громадою православної церкви, які раніше належали релігійній громаді польського костелу.

Після передання православної громаді колишнього римо-католицького костела Св. Барбари під церкву, його було перейменовано на храм Непорочне зачаття Св. Анни.

Костел на Мазниці було зачинено. У ньому влаштували склад. А 20 серпня 1991 р. цю будівлю було передано Українській православній церкві Московського патріархату під храм Покрови Святої Богородиці. Губицький костел, також закрили, ключі від костела довгий час знаходились у Йоанні Островської [79]. В цьому костелі влаштували склад солі, де згодом, через значні пошкодження, його розібрали за одну ніч силами військово-службовців наприкінці 1960-х рр. Згодом цегла з цього костела була використана у будівельних роботах бориславської військової частини, продавали жителям навколо м. Дрогобича а також її розібрали декілька місцевих жителів мікрорайону Губичі [80].

У 1963 р. місцева влада вирішила закрити у Бориславі одну церкву. Із об'єктивних і суб'єктивних причин цей вибір випав на храм Св. Анни, хоча фінансовий та господарський стан цієї парафії був відмінний (податки всі сплачено). Храм Св. Анни закрили без жодного на це офіційного документу. Парафіяни деякий час не віддавали ключі від храму, тоді влада 12 вересня 1963 р. на дверях встановила висячий замок (колодку). Священника о. О. Давидовича було переведено на парафію до Тустанович, а в скорому часі до Східниці. Після цього парафіяни Волянки почали належати до інших парафій Борислава (Губичі, Потік, Тустановичі).

До початку 90-х років у Бориславі не діяв жоден римо-католицький костел, а римо-католики, які залишилися, відзначали свої свята в родинному колі та у Дрогобицькому костелі аж до його закриття 29 червня 1949 р. Тоді ж свої духовні потреби вони задові-

льняли у костелах м. Стрия та м. Самбора, які підпорядковувалися костельній владі в м. Ризі, столиці Латвії, звідки прибували ксьондзи, а також у підпіллі аж до офіційної передачі їм Дрогобицького костела 14 грудня 1989 р.

У 1990 р. виникла потреба задоволення своїх релігійних потреб римо-католиків міста. За дозволом греко-католицького пароха о. Романа Василіва декілька разів у храмі Св. Анни кс. Кшиштоф Щегло проводив дитячу катехизацію для дітей польської національності. Хоча місцева влада запропонувала римо-католицькій громаді колишній костел на Мазниці, однак, у зв'язку із малочисельністю римо-католицької громади та задоволенням своїх потреб у Дрогобичі, вони відмовились. І тільки згодом, у 1995 р., вони почали будівництво молитовної каплиці на Волянці (на території колишнього польського кладовища), яку було збудовано і освячено 7 червня 1998 р. [26: 8].

Хоча у цьому дослідженні зібрано багато матеріалів про праведника світу кс. А. Осиковіча, однак потрібно і надалі ще досліджувати його життєвий шлях, адже в даний час бориславські парафіяни греко-католицької церкви Св. Анни хочуть подати кс. А. Осиковіча на визнання його католицькою церквою блаженным.

Список використаних джерел

1. Тарнавський Р., Микулич О. Церква св. Анни (Борислав-Волянка). Історія та сучасність. – Борислав, 2002. – С. 5–12.
2. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego Województwa Ruskiego. Redakcja naukowa Jan K. Ostrowski. – Tom. 6. Część 1. – Krakow, 1998. – S. 13–14.
3. Kresy Wschodnie II Rzeczypospolitej. Borysław. Opr. A. Żarnowski. – Krakow, 1995. – S. 15.
4. Ilustrowany przewodnik zagłębia naftowego Karpat Wschodnich. – Struj, 1938. – S. 88.
5. Giza S. Na ekranie życia. – Warszawa, 1972. – S. 29.
6. Przewodnik po Borysławiu wraz z mapką ulic i placow. – Borysław, 1933. – S. 2–3.
7. Шематизм греко-католицького духовенства злучених епархій Перемиської, Самбірської і Сяницької на рік Божий 1938–39. – Перемишль, 1938. – С. 33–35.
8. Івченко А. Міста України. Довідник. – Київ, 1999. – С. 23.
9. Dodatek do № 104 „Ilustrowanego kuryera codziennego” z dnia 16 kwietnia 1934 r. – S. 3.
10. Księga adresowa Małopolski. Lwów. Stanisławów. Tarnopol. Rocznik 1935/36. – Lwów–Kraków, 1936. – S. 111.
11. Бориславський міський РАГС (БМ РАГС). Метричні книги реєстрації актів громадського стану: шлюби, народження і хрещення та смерті.
12. Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби. Спогади, статті, листування. – Київ, 1999. – С. 115–116.
13. Wróbel T. Borysław płacze. – Warszawa, 2002. – S. 119.
14. Квасниця І. Ю., Глічов І. О., Федик І. І. Історико-природничі нариси з краєзнавства: Львівська область. – Львів, 1994. – С. 200–201.
15. Петрикевич М. Борислав на грані двох окупацій (серпень-листопад 1939 року) // Дрогобиччина – земля Івана Франка – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1973. – Т. I. – С. 66, 154, 799.
16. Низовий Д. Борислав місто нафтовиків. – Львів. – С. 57.
17. Шалата М. Й. Дрогобич: Нарис-путівник. – Львів, 1986. – С. 38.
18. Верига В. Втрати ОУН. В часі Другої Світової війни. – Торонто, 1991. – С. 40.
19. Рукописні дані Романа Тарнавського.
20. Ibid. – S. 53.
21. Księga pamięci ziemi Drohobuskiej 1939–1945. – Legnica, 1995. – S. 13–15.
22. Горовський Ф. Я., Хонигсман Я. С., Найман А. Я., Елисаветский С. Я. Евреи Украины (краткий очерк истории). Часть 2. – Киев, 1995. – С. 126.
23. Małe tablice historyczne. – Warszawa, 1996. – S. 58.
24. Дрогобиччина земля І. Франка. Вказ. праця. Т. 1. – С. 802.
25. Токаренко Я. Про партійне керівництво антирелігійною пропагандою // “Безбожник”. 02.11.1940 р.
26. Тарнавський Р. Церкви і віросповідання в Бориславі // “Нафтовик Борислава”. – 1995. – № 92.
27. Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти “радянзації” Західної України (вересень 1939 – червень 1941 рр.) // “Український історичний журнал”. – Київ, 1993. – № 23. – С. 10.
28. Великий А. Г. Нарис історії згромадження СС служебниць П.Н.Д.М. 1892–1967. – Рим, 1968. – С. 388.
29. Спогади: Володимири Петришин, 1921 р. н., записано 16.04.1996 р., та Ольги Швед, 1927 р. н., записано 20.10.2000 р.
30. Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля Західноукраїнської інтелігенції. 20 – 50-і роки ХХ ст. – Київ, 1994. – С. 322.
31. Jasiński A. Borysławska apokalipsa // “Karta”. – № 4. – kwiecień. – 1991.
32. Ziemia Drohobuska. Czasopismo środowiskowe SPZD. – № 15. – S. 57.
33. БМ РАГС. Метрична книга № 18. Мазниця, церква. – С. 70, запис № 8.
34. Документи

не описаного фонду Бориславського міського історико-краєзнавчого музею. 35. Голос України. – № 67(2069). – 14 квітня 1999. 36. Лист Єпископської Курії Латинського обряду виданий 18 липня 1939 р. – № 3654/39. 37. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 35. – Оп. 9. – Спр. 12. – Арк. 2. 38. ДАЛО. – Ф. 35. – Оп. 9. – Спр. 4. – Арк. 290–300. 39. ДАЛО. – Ф. 37. – Оп. 8. – Спр. 16. – Арк. 3–10. 40. ДАЛО. – Ф. 37. – Оп. 8. – Спр. 13. – Арк. 85. 41. ДАЛО. – Ф. 37. – Оп. 8. – Спр. 76. – Арк. 2. 42. Енциклопедія Українознавства. – Львів, 1993. – С. 239. 43. Український історичний журнал. – № 2 (347). – 1990. – С. 106. 44. Czaplinski M., Łoś A., Maroń J., Mrozowicz W. Historia w datach. – Warszawa, 1997. – S. 347. 45. Хонигсман Я. 600 лет и два года. (История евреев Дрогобыча и Борислава). – Львов, 1997. – С. 51. 46. ДАЛО. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 37–41. 47. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України у м. Києві). – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 289. – Арк. 32–34. 48. ДАЛО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Арк. 15–18. 49. ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 6. – Спр. 39. – Арк. 1–17. 50. Єкельчик С. О. З історії українсько-єврейських відносин // Український історичний журнал. – № 7(352). – 1990. – С. 61. 51. Dawidowiczowa z Chwistkow A. Zeschnięte liście i kwiat. – Kraków, 1988. 52. БМ РАГС. Метричні книги костела № 8, 74, 75. 53. Held L. A Tyśmienica nadal płynie. – Warszawa, 1991. – S. 120–122. 54. J. Z. Moje doświadczenia // Dziennik Nowojorski. – piątek. – 12 lipca. – 1996. – S. 5. 55. Wolwowicz R. Berthold z pomorskiego Zemmina // Technika naftowa i gazownicza. – № 1. – 1994. – S. 12–13. 56. Спогад Валентини Вежбіцької 1937 р. н., записано 19.02.2003 р. м. Борислав. 57. Archiwum Państwowego Muzeum na Majdanku (далі – АРММ). – АРММ. – IV – 23. 58. АРММ. – РСК – 33, 42. – XI. – 45. – S. 1, 9. 59. АРММ. – VI – 13, Vol. 5. – К. 59. 60. АРММ. – VII – 73. – S. 2. 61. Ibid. – № 15. – S. 41. 62. Спогад Здіслава Кшановського, 1929 р. н., записано 03. 2001 р. 63. БМ РАГС. Метричні книги костела. 64. БМ РАГС. Метрична книга № 51(81), костел. – С. 158. Запис № 57. 65. Бориславський Державний Міський Архів (далі – БДМА). Ф. Р.2084. – Оп. 2. – Од. зб. 819. – Арк. 1–173. 66. БДМА. – Ф. Р.2082. – Оп. 2. – Од. зб. 818. – Арк. 95. 67. БМ РАГС. Метрична книга № 12 реєстрації актів про смерть за 1910–1944 рр. Потік. – С. 252, запис № 33. 68. Дані БДМА та Бориславської історико-просвітницької організації "Меморіал". 69. Процюк В. Книга пам'яті. – Львів, 1996. – С. 17, 161, 173–178. 70. Довідник з історії України. – Київ, 2001. – С. 357, 431, 912–915. 71. Тиждень. – № 41(111). – 9–15.10.1998. – С. 10. 72. БМ РАГС. Метрична книга № 38, реєстрації актів про народження за 1927–1944 рр. Тустановичі. – С. 324, запис № 42 а. 73. Даниленко В. М., Кокін С. А. Всесвітня історія. – С. 219–220. 74. БДМА. – Ф. МВК. – Спр. 819. – Арк. 1–9. 75. Będkowski L., Krupa A., Krupa B. Borystaw w okolicach wspomnień. Cz. I. – Warszawa-Bóbrka-Kraków, 2000. – S. 69, 71, 73, 85, 87, 89, 93, 99, 101, 246, 362. 76. БДМА. – Ф. МВК. – спр. 819. – Арк. 17–20. 77. Спогад Стефанії Хархан (Ясінська), 1926 р. н., записано 28.06.2002 р. м. Борислав. 78. Рух народний. – № 6(123). – лютий. – 2003. 79. Спогад Ольги Швед, 1927 р. н., записано 20.10.2000 р. м. Борислав. 80. Спогад Богдана Дорожовця, записано 12.03.2002 р. м. Борислав.

Oleh Mykulych

POLISH ROMAN-CATHOLIC CHURCHES OF BORYSLAV AND THEIR CONGREGATION DURING THE WORLD WAR THE SECOND

In the article the author investigates the history of the foundation and peculiarities of functioning of Polish Roman-Catholic churches in the town of Borystav during the World War the second.

УДК 94 (477)

Ярина Лазар

КУЛЬТУРНЕ ТА ГРОМАДСЬКЕ ЖИТТЯ ПОЛЬСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ МЕНШИНИ ПРИКАРПАТТЯ

У статті розкрито культурне та громадське життя польської етнічної меншини Прикарпаття.

У 90-і роки зміни в політичному середовищі України створили нові можливості для громадських організацій. Частина громадян, розчарованих однопартійною системою, насторожено поставилися до активного різноманіття партій і більш була схильна покладатися на громадянське суспільство, як засіб політичного та соціального відродження. Вона прийняла розвиток громадянського суспільства як засіб неполітичного впливу на внутрішню політику країни. У цій ситуації в Україні виникли нові перспективи для розв'язання проблем національних меншин. Державотворча ідея забезпечення вільного розвитку усіх націй і народностей та громадянська активність членів національних спільнот створює основу для діяльності в громадському житті [1].

Важливість реалізації прав іншоетнічного населення на вільне користування рідною мовою, створення та підтримку освітніх та культурних установ міністерствами та відомствами враховане у Концепції розвитку культур національних меншин, де були визначені пріоритетні напрями державної політики у цій сфері: відродження звичаїв і традицій національних меншин, всебічний розвиток їхнього самодіяльного та професійного мистецтва, створення умов для підготовки творчої інтелігенції, а також збереження та охорона пам'яток культури, здійснення фундаментальних досліджень у галузі теорії та історії культур етнічних груп в Україні [2].

Зовнішньополітичний аспект етнополітики України забезпечується шляхом укладання угод з державами, вихідці з яких мають етнічні спільноти в Україні.

Сьогодні, в Україні діє понад 20 різних громадських об'єднань і понад 40 етнічних груп представляють свої інтереси перед державними структурами. На активний розвиток духовно-культурної сфери національних спільнот впливають національно-культурні товариства, яких на Україні нараховується близько 270, із них 23 мають всеукраїнський статус [3]. До Всеукраїнських національно-культурних товариств належать об'єднання, діяльність яких поширюється на території всієї України або більшості її областей, і які мають у них свої відділення. Часто такі організації виступають у формі асоціацій, федерацій, рад, альянсів, культурних центрів.

Місцеві об'єднання сфера впливу яких поширюється на територію відповідної адміністративно-територіальної одиниці або кількох із них. Такі громадські добровільні об'єднання створюються у місцях проживання національних меншин. Процес організації таких національно-культурних товариств триває і на теперішній час. Прикарпаття є одним із найактивніших серед регіонів.

У 1996 р. створено Раду представників громадських об'єднань національних меншин. Метою організації є координація зусиль державних і громадських організацій у сфері розробки проектів законів та інших нормативних актів, з питань міжнаціональних відносин та розвитку культур, мов та традицій національних меншин, надання організаційної, практичної допомоги національно-культурним об'єднанням на всіх рівнях [4].

Нова державна програма розвитку української культури на 1999–2005 рр., підготовлена Міністерством культури і мистецтв України разом з іншими міністерствами, відомствами та творчими спілками передбачає заходи зі збереження культурної спадщини й турботи про традиційні культури народів та етносів.

Поляки довгий час жили в умовах обмеження контактів з рідним краєм. І через те існували проблеми з польською пресою та книговидавництвом. Однак, за останнє десятиріччя ситуація змінилася. Польські осередки, користуючись правом статусу національних меншин, почали відроджуватися [5: 303–309].

Це стосується і мовної проблеми. Були значні труднощі з вивченням та застосуванням рідної мови. Тому основним завданням сучасної етнокультурної політики є забезпечення функціонування мов етнічних груп у різних галузях суспільного і громадського життя [6: 3].

У Ст.10 розд.1 Конституції України зазначено, що державна мова країни – українська. В місцях компактного проживання громадян, які належать до однієї, або кількох національних меншин, прийнятна для більшості резидентів цього регіону мова може використовуватися разом із державною у діяльності органів державної влади і державних організацій.

Потрібно відмітити, що базовий Закон Української РСР "Про мови в Українській РСР", введений в дію в 1989 році, що регламентує мовну політику в Україні, застарів і багато норм входять у суперечності з Конституцією України. Правові гарантії для вільного функціонування мов усіх національностей, що проживають у нашій країні дають перспективи для розвитку національного шкільництва [7].

На підставі двосторонньої угоди про співробітництво між Міністерствами освіти України та Республіки Польща на території України діє спільна українсько-польська комісія експертів, які працюють над змістом підручників з історії, географії, літератури для загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв з польською мовою навчання. Постанова уряду Польщі про вищу освіту передбачає стипендії для молоді зі Сходу. Бюро закордонного навчання Міністерства народної освіти, що займається прийомом на навчання осіб з-за кордону, укомплектувало професійно-підготовлені і опрацьовані тести.

Для забезпечення навчально-виховних закладів кадрами і сприяння вивченню польської мови щороку з 100 випускників середніх загальноосвітніх шкіл Прикарпаття здобувають вищу освіту у Польщі [8].

Задовольняючи потребу в педагогічних кадрах та розвиткові полоністики в Україні готуються спеціалісти на кафедрах славістики Київського, Львівського, Харківського університетів, а також організовано підготовку вчителів польської мови на базі вищих педагогічних закладів Києва, Львова, Житомира та Дрогобича. Щороку вчителі збираються на семінар із методики викладання польської мови за участю висококваліфікованих викладачів-методистів із польської мови.

За даними Міністерства освіти та науки України (зведена таблиця № Д-7), станом на 5 вересня 2002 року в країні у 6 загальноосвітніх навчальних закладах 1013 учнів вивчають польську мову.

Аналізуючи динаміку чисельності учнів денних загальноосвітніх навчально-виховних закладів, які навчаються рідною (польською) мовою на Прикарпатті, ми спостерігаємо тенденцію до їхнього збільшення. (Але це в основному відбувається лише в містах.) Лише у Львівській області частка осіб, які навчаються рідною мовою, представлена сільськими жителями, чисельність яких за період 1994–1999 рр. залишилася стабільною (35 осіб у 1994 р. 34 особи – 1999 р.). В Івано-Франківській області, відбувається тенденція до збільшення чисельності учнів, які навчаються польською мовою за рахунок зростання частки городян.

Тернопільщина характеризується розповсюдженням польських національно-культурних товариств, які проводять громадську роботу, навчаючи дітей польської мови і підтримуючи тісні зв'язки з їхньою етнічною батьківщиною.

Проблема "етнізації" навчальних закладів (розподіл за мовним статусом) навіть у межах Прикарпаття вирішується по-різному. На Львівщині та Івано-Франківщині – це збільшення кількості навчальних установ та учнів у державних закладах. На Тернопільщині створюються групи при національно-культурних товариствах, польська мова вивчається факультативно.

Роботу з вивчення рідної мови, звичаїв, культури проводять Спілка поляків в Україні та Федерація польських організацій в Україні, відділи та осередки яких знаходяться не

тільки в обласних містах, а й у селищах міського типу і селах. Серед них варто відзначити Івано-Франківське товариство польської культури ім. Ф. Карпінського (1990 р.), та Товариство польської культури "Пшиязнь" (1995 р.), Львівське товариство польської культури (1990 р.), Товариство "Сян", Тернопільське обласне польське товариство "Сокіл" (1994 р.) та Польське культурно-освітнє товариство (1995 р.).

Серед громадських організацій поляків потрібно відмітити Федерацію польських спілок, чисельність якої уже перевищує 17 тис. осіб. За шестилітнє існування Федерація зросла до 53 окремих осередків (разом із відділами їх 115). Деякі із осередків цієї організації у 1999–2000 рр. уже відсвяткували десятиріччя діяльності. Серед них потрібно відмітити Товариство польської культури у Львові, Самборі, Мостиськах, Городку Подольському. Різноманітні програми Федерації реалізуються у тісній співпраці з урядами України, Польщі та іншими громадськими організаціями. Численні з'їзди, наукові конференції, молодіжні зустрічі, семінари, курси, регіональні фестивалі та конкурси, спортивні змагання сприяли пробудженні суспільної активності українських поляків [9].

Діяльність членів організації викликає повагу серед польських та українських неурядових організацій, що сприяє українсько-польському культурному діалогу. Однією з нових форм такого діалогу є участь польських українців у заходах організованих поляками України.

Кожного року федерація складає численні програми роботи, через які вона здійснює реалізацію своїх основних засад, але часто вони бувають не до кінця виконаними через фінансові проблеми. У таких випадках на допомогу приходять Сенат польської республіки, фундації "Pomoc Polacom na Wschodzie", товариства "Wspólnota Polska" і другі громадські та державні організації. Федерація є постійним членом Українсько-польського Форуму, членом Rady Polonii Świata, членом Europejskiej Rady Wspólnot Polonijnych.

Особливістю громадського життя польської спільноти Прикарпаття є висока активність молоді. Майже в кожному населеному пункті існує молодіжний осередок, члени якого підтримують зв'язки з ровесниками аналогічних груп. Молоді поляки беруть участь у наукових семінарах, краєзнавчих заходах та туристичних рейдах. Як приклад такого заходу можна назвати III Молодіжний туристично-краєзнавчий рейд у Чернівцях. Серед 100 делегатів були представники з Чорткова, Борислава, Самбора, Старого Скалату. На ньому були присутні також 10 осіб із різних польських міст. Це були представники Об'єднання українців в Польщі на чолі із секретарем організації Петром Тимою. Так краєзнавча програма збагачує молодь історичними знаннями з культур сусідніх народів.

Вартим уваги є також науковий табір на Поділлі. Темою науково-дослідницького табору була "Культура релігійна поляків на Україні". Предметом дослідження були традиційні звичаї та обряди місцевого населення. Ціллю дослідження був монографічний опис культурної символіки польської спільноти у порівнянні з аналогічними спільнотами в Литві та Білорусії. Під час цього заходу понад 30 студентів-поляків з Польщі мали змогу обмінятися своїми науковими досягненнями.

Цікавим є те, що якщо в перших роках незалежності нашої країни більшість активних представників польської меншини їздили на різні зібрання на Захід, то тепер поляки України уже запрошують своїх західних братів додому. Так, у жовтні 2000 року, у Львові вперше відбулася робоча зустріч голів організації Europejskiej Rady Wspólnot Polonijnych. На зустріч прибули делегати з 18 країн Східної та Західної Європи.

Відповідно Рамкової конвенції про захист національних меншин, прийнятої Радою Європи у листопаді 1994 року, створення умов для діалогу, виховання взаємної поваги, взаєморозуміння, співробітництва між людьми різного етнічного походження є характеристикою дійсно демократичної держави [10: 28]. У цьому документі, викладеному на основі найновіших досягнень європейської науки, політики і права у галузі захисту прав національних меншин, наголошується на зовнішньополітичному аспекті, оскільки захист прав національних меншин є суттєво важливим для забезпечення стабільності, демократії та миру на європейському континенті.

У Конвенції, зокрема, конкретизовані зобов'язання держав щодо доступу, створення та використання засобів масової інформації національними меншинами, включаючи і право поширення інформації рідною мовою.

Польська національна преса, відображаючи духовно-культурне та громадсько-трудове життя своєї спільноти, спонукає її до ще більшої активності. Провідною думкою більшості публікацій є те, що лише в демократичній державі можливий розвиток національних меншин.

Українська держава, реалізуючи свою етнокультурну політику, важливе місце відводить видавничій діяльності. Урядом виділяються ресурси, кошти і поліграфічні потужності для випуску друкованої продукції мовами національних меншин. За останні три роки спостерігається збільшення кількості книг і брошур друкованих польською мовою, з 3 примірників у 2000 році до 7 у 2002.

З 1992 р. в Україні працює Головна спеціалізована редакція з літератури мовами національних меншин. Особлива увага приділяється задоволенню інформаційних запитів іншоетнічного населення. Мовами національних меншин друкується близько 60 назв періодичних видань. Вагомою є підтримка друкування в рахунок бюджетних асигнувань додатків до парламентської газети "Голос України" серед яких польською мовою – "Дзєннік Кївовський" [11: 84].

У львівському видавництві "Каменяр" щороку польською мовою виходять у світ підручники, художня та дитяча література, та регулярно виходить "Газета Львівська".

Колективні права корінних народів та національних меншин знайшли своє відображення в Конституції України та інших державних нормативних документах і законах, зміст яких свідчить про те, що в Україні, як демократичній державі, складаються сприятливі умови для розвитку етнічних меншин.

У культурному житті національних спільнот намітилися нові риси та тенденції: з'явилися художні колективи, творчі осередки, фольклорно-етнографічні колективи.

Але водночас у духовно-культурному житті національної спільноти поляків існують серйозні проблеми, що вимагають вирішення і підтримки з боку держави. Серйозною проблемою в розбудові культури національної меншини є відсутність в Україні національної літератури, професійної музики, образотворчого мистецтва. Погано розвинута національна інфраструктура рідної культури (національні музеї, театри, бібліотеки, архіви, книговидавнича справа) не можуть бути відроджені активністю громадських організацій і потребують державної підтримки.

У зовнішньополітичній діяльності громадські об'єднання ще не мають підтримки держави на вільне встановлення зв'язків з особами своєї національності та їх громадськими об'єднаннями за межами України та можливість отримувати від них допомогу для задоволення своїх потреб.

Список використаних джерел

1. Звернення Верховної Ради України до громадян України всіх національностей. – 28 серпня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991 р. – № 42. – 15 жовтня.
2. Звернення до всіх націй і національно-етнічних груп України: Перший Всеукраїнський Міжнаціональний Конгрес. // Голос України. – 1991. – 20 листопада.
3. Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграції і культур. – К., 1995. – № 2. – С. 35–37.
4. Здіорчук С. І., Парахонський Б. О., Волевський О. А. Стратегічні аспекти національно-культурної політики України, – К.: Препринт, Рада національної Безпеки при Президентові України. Національний Інститут стратегічних досліджень, 1995. – Вип. 48. – Серія "Наукові доповіді". – 76 с.
5. Олександр Антонюк. Національні меншини у сфері української етнополітики // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – К., 2000. – № 3. – С. 303–309.
6. Вісник Міністерства України у справах національностей та міграцій. – К., 1996. – № 4. – С. 3.
7. Громадські організації і їх роль у суспільно-політичному житті України / Довідково-статистичний матеріал (Колектив авторів). – К., 1997.
8. Бурячок А. Про державну програму розвитку української мови та інших національних мов в УРСР на період до 2000 р. та завдання товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка: Виступ на Другій конференції ТУМУ //

Літературна Україна. – 1990. – 18 жовтня. 9. Державна національна програма "Освіта. Україна. ХХІ століття". – К.: Райдуга, 1994. – 62 с. 10. Концептуальні засади розвитку освіти національних меншин в Україні (Проект). "Відродження" – 1997. – № 2. – С. 2–8. 11. Закон України" Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР "Про освіту" // Відомості Верховної ради України. – 1996. – № 21. – С. 84. 12. Дещо про інформаційне забезпечення шкіл національних меншин. (Ексклюзивне інтерв'ю) // Відродження. – 1997. – № 2. – С. 11–12. 13. Ельжбета Будаковська Польська молодь з України на навчанні у Польщі: висліди соціологічного опитування // Українська діаспора. – 1994. – № 5. – С. 175–180. 14. Z zecia Federacji Organizacji Polskich na Ukrainie // Krynica. – 2000. – № 7. 15. Рамкова конвенція про захист національних меншин та пояснювальна доповідь / Пер. з англ. Є.М. Вишневіського / Пер. Є.М. Вишневіський. – Мадрид: Рада Європи, 1990. – 32 с. 16. Вісник Міністерства України у справах національностей та міграцій. – К., 1996. – № 4. – С. 3.

Yaryna Lasar

CULTURAL AND SOCIAL LIFE OF THE POLISH ETHNICOL COMMUNITY OF PRYKARPATTYA

The article reveals the process of cultural and social life of the Polise ethnical Community in Prykarpattya region.

УДК 94 (477)

Ігор Дацків

НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПОВЕРНЕННЯ В УКРАЇНУ ЇЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ НАДБАНЬ, ПЕРЕМІЩЕНИХ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У публікації мова йде про історико-культурні скарби знищені або переміщені з території України в роки Другої світової війни. Аналізуються документи про знищення та вивезення під час війни писемних джерел.

Автором висвітлюються деякі науково-практичні аспекти щодо "реституції" (повернення та відновлення) історико-культурних надбань.

Нині, коли висвітлюється багато "білих плям" в історії, насамперед ХХ століття, період Другої світової війни і, передусім окупації українських земель, залишається схематичним і заповненим ідеологічними штампами. Сьогодні ми намагаємося осмислити масштаби культурної катастрофи, яку спричинила Друга світова війна. Втрати історико-культурних цінностей – один із найтрагічніших наслідків цієї страшеної сторінки в історії людства.

Одна з найскладніших – проблема пошуку об'єктивної достовірної інформації про долю українських культурних цінностей під час війни. Вже перші підступи до неї виявили, що за тоталітарного режиму замість ґрунтовного дослідження всіх аспектів проблеми міцно вкорінилася практика декларативно-пропагандистської експлуатації освячених політичним керівництвом колишнього СРСР ідеологічних штампів. Парадоксально, але факт, що жодна з кампаній з обліку збитків, завданих архівам, музеям, бібліотекам колишнього Радянського Союзу під час війни, в тому числі і відповідним закладам України, які розпочиналися у воєнні роки і в повоєнний період, так і не була доведена до логічного закін-

чення. Зібрані матеріали в кращому випадку ставали надбанням архівних сховищ. Як наслідок, переважна більшість установ культури, які постраждали у війні, досі не мають реєстрів втрачених цінностей.

Нашій країні судилося пройти нелегкий історичний шлях. І фактично кожен його етап був позначений колосальними втратами національних культурних цінностей. Безцінні мозаїки, стародавні ікони, полотна відомих художників, самотні твори декоративно-ужиткового мистецтва, архівні документи, рукописи та стародруки, національні реліквії українського народу – козацькі клейноди – все це величезне багатство за різних обставин і у різні часи виявилось розпорошеним по світу, виведеним з наукового та культурного обігу, що вкрай негативно позначилося на духовному бутті українського народу, самоусвідомленні ним себе європейською нацією.

Науковці, котрі займалися даною проблематикою, були обмежені в доступі інформації, тому що більшість її знаходилася у спецфондах архівів і була закрита для дослідників.

Лише з відновленням незалежності України та ліквідацією надмірної ідеологізації, як українські так і закордонні історики намагаються науково осмислити уроки минулого, та намалювати детальну й адекватну картину нацистських та радянських операцій по знищенню та вивезенню культурних цінностей.

До науково-практичних і теоретичних засад правового регулювання реституції (повернення та відновлення) історико-культурних та духовних святинь, переміщених у період Другої світової війни, звертається ряд зарубіжних науковців, наприклад, доктор, професор Університету Заархарду (ФРН) Фідлер Вільфред [1], головний інспектор відділу пам'ятокознавства Міністерства культури Словаччини Кашик Вінсент [2], доктор, завідувач координаційного управління з питань повернення культурних цінностей у Бремені Леммермейер Доріс [3] заступник музею образотворчого мистецтва у Будапешті Сьоні Литван [4], професор Польської академії наук Я. Прушинський [5].

З проголошенням незалежної України до проблеми повернення втрачених культурних цінностей знову привернуто увагу української громадськості та уряду. Вже з початку 90-их років предметом дослідження стали різні аспекти переміщення історико-культурних реліквій під час Другої світової війни, які знайшли відображення переважно у тезах, доповідях і матеріалах наукових конференцій А. Расторгуєва [6], О. К. Федорука [7]. Зростання інтересу до даної теми виділяє окремі аспекти ставлення більшовицького режиму до української культури та руйнування її національних пам'яток у монографічній праці О. С. Рубльова та Ю. А. Черченка [8]. У дослідженні С. Кота та О. Ошуркевича "Волинський краєзнавчий музей" [9] — висвітлюються музейні традиції Волинського краю, показано історію Волинського краєзнавчого музею з дня його заснування та збитки, завдані музеєві в ході війни.

Велика кількість, різноманітність, змістовність удоступненого нині документального матеріалу, а також свобода творчого пошуку дозволяє вдатися до поглибленого розгляду цієї проблематики. Певною мірою надолужити прогалину вітчизняної історіографії є дана стаття.

Аналіз документів про знищення і вивезення під час Другої світової війни писемних джерел з України свідчить про те, що імперські сили робили цю справу професійно і цілеспрямовано, переслідуючи свої корисливі цілі. Вони знищували і вивозили за межі нашої країни писемні джерела насамперед для того, щоб спотворити історичну правду і пам'ять народів, поставити під сумнів їхню національну самотність, державність і саме існування.

Адже відомо, що саме через недостатнє знання всього комплексу джерел, через їхню розпорошеність, у тому числі і за межами країни, в літературі поширювалось і поширюється чимало легенд і вигадок про "не – історичність" і "бездержавність" окремих народів, у спотвореному вигляді висвітлюються окремі події і навіть цілі епохи історичного прогресу. Все це завдало великої шкоди народам, їхній історії. Тому збирання і повернення на батьківщину всіх незаконно вивезених історико-культурних цінностей і писемних джерел є важливою державною справою.

Прикро говорити, але ж це факт, що у вирішенні питань повернення пограбованої нашої національної спадщини ми частіше знаходимо більше взаєморозуміння у німецьких та інших зарубіжних колег, ніж у багатьох російських, зокрема з Москви і Санкт-Петербурга, де знаходяться численні важливі не лише окремі документи, а й цілі фонди та зібрання цінних документальних джерел, що роками вивозилися з України. Тепер же їх не тільки не повертають під різними приводами, а навіть не дозволяють ознайомитися з ними у наукових цілях, вимагаючи за це шалені кошти.

Звичайно, вирішення проблем повернення історико-культурних пам'яток – це дуже делікатне і складне питання. Щоб нам повернути те, що було вивезено з України, треба віддавати те чуже, що потрапило в нашу країну. Для цього слід розробити і узгодити спеціальну законодавчу документальну базу. Але ж при цьому необхідно пам'ятати, що паритетності тут не може бути. Адже вивезено з України було значно більше, ніж чужого потрапило до нас.

Виходячи з конкретних історичних умов, в яких здійснювалось пограбування наших історико-культурних цінностей, саме поняття "реституція" ми мусимо трактувати ширше та інакше, ніж, скажімо, французи, які справедливо вимагають повернення від Російської Федерації незаконно захоплених радянськими військами матеріалів французької розвідки, що 50 років зберігалися (і зберігаються нині) у Москві в так званому "Особом архиве". Для нас повернення і відновлення нашої національної духовної спадщини безпосередньо пов'язане з необхідністю відтворення історичної правди, збагачення історичної пам'яті нашого народу шляхом розширеного вивчення і дослідження проблематики, до якої ми були змушені не звертатися десятиліттями. Адже йдеться не лише про повернення національних історико-культурних святинь, а й про відтворення з їх допомогою історичної правди. Минуло вже понад півстоліття після закінчення війни, і за цей час з різних причин, в тому числі і через свідоме замовчування і заплутування справжньої "одиссеї" з переміщенням культурних цінностей, виникло багато нових ускладнень, які слід досконально вивчити і знайти розумні рішення [10: 40–41].

Важливою і назрілою науково-організаційною проблемою є необхідність створення регіональних груп (у областях або регіонах) з працівників архівів, музеїв, бібліотек (очевидно, спочатку на громадських засадах, але надалі доцільно домагатися спеціального фінансування), які б цілеспрямовано і наполегливо працювали над створенням довідників-переліків, каталогів втрачених писемних, книжкових та мистецьких скарбів з їх місцевих сховищ.

Паралельно має створюватися комп'ютерний банк даних втрачених матеріалів. Ця робота вже проводиться, але вона вимагає від нас більшої уваги і координації зусиль. Паспорт на втрачені цінності вже розроблений Міністерством культури спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та ЦНБ. (Тут варто зауважити, що польські архівісти ще 1958 р. видали солідний довідковий том "Архівні втрати Польщі під час другої світової війни") [11: 320]. Навіть якщо такий довідник (і банк даних) носитиме не практичний, а суто меморіальний характер, то і тоді створення його – це обов'язок цивілізованої нації.

Інший важливий аспект проблеми – суто науковий, джерелознавчий. Серйозна розробка всього спектра джерелознавчих питань – обов'язок науковців і архівістів. Його можна вирішити тільки спільними зусиллями науковців і професіоналів-архівістів. Основною метою цих джерелознавчих досліджень мусить бути точне визначення шляхів і обставин пересування архівних та інших матеріалів, що, з одного боку, вивозилися нацистами на захід під час окупації, а з іншого – евакуювалися на схід радянськими військами. Для цих досліджень існує колосальна джерельна база в архівах України, Росії, Польщі, Німеччини, Сполучених Штатів, інших країн [12: 99]. Які напрями цих досліджень? На нашу думку, першочерговими з них мусять бути такі: по-перше, підготовка серії регіональних анотованих каталогів документів з цієї проблеми. Певним зразком довідника такого типу може бути підготовлений Дніпропетровським обласним архівом (Д. Мешков) каталог хронологічного переліку документів з історії архівних, музейних, бібліотечних цінностей, які розкривають динаміку основних подій, пов'язаних з долею історико-культурних цінностей Дніпропетровська під час другої світової війни. Цей каталог налічує

понад 250 документів центральних і обласного архівів та архіву СБУ. Такі довідники слід зробити в усіх областях; по-друге, це підготовка серії регіональних збірників документів за матеріалами каталогів, про які йшлося вище. Тут також можна навести – як своєрідний зразок – видання, підготовлене Волинським краєзнавчим музеєм, яке містить документи (перелік вивезених з музею цінностей та інші матеріали) за 1941–1944 рр.; по-третє, на базі таких регіональних каталогів і збірників стане можливою підготовка солідного зведеного документального корпусу, в документах якого була б представлена трагічна доля писемних та інших культурних скарбів всієї України; по-четверте, необхідно здійснити підготовку пофондових і міжфондових довідників за окремими найважливішими комплексами джерел, наприклад, такими, як матеріали відомства Розенберга, розкиданими по кількох архівах.

Нарешті – це підготовка монографічних досліджень [13: 15–16]. Поряд з фундаментальними узагальнюючими дослідженнями, такими, як монографія доктора П. Кеннеді Грімстед, варто розробляти і вузьчі, але глибші теми, які б висвітлювали сюжети, пов'язані з долею окремих документів, що постраждали або загинули під час війни. Наприклад, одна з найбільших загадкових і нерозкритих досі таємниць в новітній історії архівів України – зникнення під час війни чотирьох із шести тисяч актових книг XVI–XVIII ст. з Київського архіву давніх актів (нині ЦДА України у Києві). Це найцінніше документальне зібрання з історії України доби феодалізму. До вивчення таких питань слід цілеспрямовано залучати молодих науковців, аспірантів.

Серйозна проблема, без вирішення якої ми не зможемо з'ясувати обставини зникнення багатьох писемних та мистецьких документів, – недоступність ще й сьогодні архівних матеріалів радянської військової адміністрації в Німеччині, зокрема Відділу реституцій Управління репарацій і поставок, через який, власне, і здійснювалася передача з американської зони окупації до Берліна і далі – до Москви.

На підставі цих матеріалів, напевно, можна було б простежити подальшу долю врятованих від загибелі культурних цінностей. На жаль, матеріали, що нас цікавлять з архіву РВАН (російського – СВАГ) досі перебувають у Москві на секретному зберіганні. Ми мусимо на урядовому рівні ставити питання про розсекречення цих документів.

Інший важливий аспект нашої діяльності – міжнародна кооперація. Ми повинні співпрацювати з науковими інституціями, які розробляють цю проблематику (наприклад, дослідницький центр по Східній Європі Бременського університету), а також з відповідними офіційними міжнародними структурами.

Висвітлення минулого може допомогти не тільки дослідити долю культурних цінностей, але й заповнити "білі плями" в історії Другої світової війни та відновити історичну справедливість.

Для нашого народу повернення на терени своєї держави національно-культурних надбань є не просто актом переміщення історико-культурних цінностей з певної країни в Україну. Кожна пам'ятка, що повернеться на свою землю, відроджуватиме історичну пам'ять нашого народу, збагачуватиме його, сприяти пробудженню та становленню його як нації, носія неповторної і самобутньої культури. У той же час Україна має бути готовою до будь-яких відносин з іншими країнами щодо повернення їх пам'яток культури які за різних обставин опинилися в нашій державі.

Лише шляхом об'єднання зусиль в національному і міжнародному масштабі всіх причетних і зацікавлених сторін ми зможемо вирішити ці надзвичайно важливі проблеми загальнонаціональної і державної ваги.

Список використаних джерел

1. Фідлер В. "Трофеї війни" та міжнародна відповідальність // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К.: Танант, 1996. – Вип. 10. – С. 79–86.
2. Кашик В. Проблеми повернення незаконного переміщення культурних цінностей, що знаходяться в приватних колекціях, їх законним власникам чи спадкоємцям в контексті міжнародних зобов'язань // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К.: Танат, 1996. – Вип. 10. – С. 70–75.
3. Ламмейєр Д. Міжнародний інформаційний листок "Здобич війни", видання присвячене про-

блемам культурних втрат у другій світовій війні // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К.: Танат, 1996. – Вип. 10. – С. 189–191.

4. Сьоні Л. Практичні та юридичні аспекти питання володіння культурною власністю країнами, що розділилися // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К.: Танат, 1996. – Вип. 10. – С. 172–177.

5. Прушинський Я. Пам'ятки старовини. Культурні цінності спадщини // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К.: Танат, 1996. – Вип. 10. – С. 47–53.

6. Расторгуєв А. Военнопленное искусство // Литературная газета. – 26 июля 1991. – № 25.

7. Федорчук О. Повернення культурних цінностей – повернення національної гідності // Віче. – 1993. – № 3. – С. 20–27; Чи реально повернути національні скарби? // Кур'єр ЮНЕСКО. Лютий 1998. – С. 33–34; Україна і Німеччина: Шляхи повернення культурних цінностей // Політика і час. – 1996. – № 8. – С. 34–37; Conference "The restitution Cultural Treasures: Problems of Repatriation and Common Usage" in Minsk – by Alexander Fedoruk // Spoils of war. № 4. – August 1997. – 99 s. 8. Рубльов О. С., Черненко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-і роки ХХ ст.). – К., 1994. – 349 с. 9. Кот С., Ошуркевич О. Волинський краєзнавчий музей. Доля культурних скарбів України під час другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. – Вип. 1. – Київ-Бремен, 1996. – 75 с.

10. Сохань П. Науково – практичні аспекти повернення в Україну історико-культурних та духовних святинь // Повернення культурного надбання України. Проблеми. Завдання. Перспективи. – Вип. 7. – К.: Абрис, 1996. – С. 40–41.

11. Straty Wojenne. Malarstwo Polskie. Obrazyolejne, akwarele utracone w latach 1939–1945. – Poznań, 1998. – 320 s.

12. Conference "The restitution Cultural Treasures: Problems of Repatriation and Common Usage" in Minsk – by Alexander Fedoruk // Spoils of war. № 4. – August 1997. – 99 p.

13. Дацків І. Втрати України історико-культурних цінностей під час Другої світової війни // Автореферат канд. дис. – Чернівці, 2001. – С. 15–16.

Igor Datskiw

SCIENTIFIC – PRACTICAL ASPECTS OF RETURNING HISTORICAL – CULTURAL HERITAGE TO UKRAINE

The article deals with historical – cultural treasures destroyed or removed from the territory of Ukraine during the World War II and analyses the documents concerning this problem. The author researches some scientific – practical aspects of "restitution" (returning and renewal) of historical – cultural treasures.

РОЗДІЛ 2
ІСТОРІЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 94 (477)

Лілія Іваневич

ПРОФЕСОР КОСТЬ ШИРОЦЬКИЙ ЯК ШЕВЧЕНКОЗНАВЕЦЬ

В статті подано характеристику визначних праць Костя Широцького про дослідження художньої спадщини великого митця України – Тараса Григоровича Шевченка, в яких підкреслено етапне значення Кобзаря в історії українського мистецтва та його внесок у розвиток окремих видів і жанрів портретного й жанрового живопису.

В наш час, час незалежної України, шевченкознавство, що об'єднує в собі наукове вивчення і дослідження життя, творчості та багатогранної діяльності великого українця Т. Г. Шевченка набуває все більшого і більшого розвитку. Найважливішим джерелом для цього вивчення є його рукописна й малярська спадщина. І якщо Шевченка, як поета висвітлено з різних сторін, то як маляр він нам відомий не досить обширно. Одним з визначних, але маловідомих до цього часу дослідників саме цієї грані творчого здобутку Тараса Григоровича був подільський мистецтвознавець і шевченкознавець Кость Віталійович Широцький. В його науковому доробку художній творчості Шевченка присвячено 20 праць і один рукопис із 94 знайдених нами, хоча в своєму листі до М. Грушевського він писав про намір "дати повний огляд всіх художніх робіт Шевченка" [1]. І це все за такий короткий період життя – 33 роки, відданого повністю на благо неньки-України та її народу. Народився Кость Віталійович 7 червня 1886 р. у селі Вільшанка-Бершадська Ольгопільського повіту Подільської губернії (тепер Крижопільського району Вінницької області) в родині священика. В 1900 р. закінчив Тульчинське духовне училище, в 1906 р. – Подільську духовну семінарію та Кам'янецьку мистецько-промислову школу В. Розвадовського. Після закінчення семінарії переїхав до Петербургу, де в 1911 р. закінчив Археологічний інститут, а в 1912 р. – історико-філологічний факультет Петербурзького університету, згодом став приват-доцентом при кафедрі історії мистецтва та дійсним членом Археологічного товариства, де завідував музеєм до 1917 р. В 1911–1913 рр. за дорученням археологічної комісії брав участь в розкопках та слов'янських городищ в Новгороді та біля Немирова й Ташлика на Поділлі, а також провів декілька експедицій по Росії й Україні для збирання матеріалів для музею ім. Олександра III-го в Петербурзі. В 1915 р. відбув у подорож до колишніх візантійських країв та Італії для студій над римськими та старохристиянськими старожитностями. Вчений брав активну участь у житті української громади в Петербурзі, за революції був комісаром Городенківського повіту в Галичині, в 1917 р. став приват-доцентом Київського українського народного університету, в 1918 – організатором секретаріату освіти в уряді УНР. В жовтні 1918 р. Широцького призначили на посаду екстраординарного професора Українського державного університету у Кам'янці-Подільському на кафедрі історії українського мистецтва, але у зв'язку з хворобою він не встиг там попрацювати і 13 вересня 1919 р. помер в селі Білоусівка Гайсинського повіту Подільської губернії, де знаходився у відпустці. Ось така доля... Тому й спішив вивчати, досліджувати, писати про українське мистецтво, ніби відчував свої короткі дні.

Свого часу питанню шевченкознавства були присвячені окремі статті та наукові розвідки. Тому історіографію даної проблематики можна поділити умовно на два види: перші містять лише згадки про деякі шевченкознавчі праці К. Широцького, це статті Л. Білецького "Професор Кость Широцький. (Некролог)", О. Дорошкевича "Професор Кость Широцький", В. Вінюкової "Етнограф з Поділля К. В. Широцький", М. Мошака "Штрихи до портрету Костя Широцького", Є. Назаренка "Визнання" та О. Завальнюка "К. В. Широцький і університетське будівництво в Україні (1917–1919 рр.)" [2], другі – безпосередній аналіз окремих його праць. До них відносяться краєзнавчі розвідки

В. Сандула "Цінитель мистецтва" [3], І. Удріс "Концепція української мистецької класики Константина Широцького" [4], Є. Назаренка "Кость Широцький про Шевченкову наречену" [5], В. Афанасьєва "Фанатична відданість справі" [6], а також рецензії І. Крип'якевича та інших. Так В. Сандул писав, що у шевченкознавчих працях Широцького "Шевченко-художник трактується глибоко і різноманітно, на перший план виступає ідейно-художня і емоційно-психологічна виразність" [3: 4], спостерігається поєднання реалізму, романтизму і класицизму, й разом з тим прагнення маляра до життєвої правди, який як живописець і графік відіграв визначну роль у розквіті українського образотворчого мистецтва, творчість якого визначила тенденції, що в майбутньому стали закономірними для всього прогресивного мистецтва. Дослідник І. Удріс зазначає, що цикл статей професора Широцького про творчість Т. Г. Шевченка є одним з найцікавіших досліджень малярської спадщини митця в дожовтневому мистецтві, його виражальної палітри, джерел формування його малярської мови, а також місця й ролі Шевченка-художника в еволюції слов'янського та європейського живопису ХІХ ст. [4]. Є. Назаренко підкреслив, що Кость Широцький все життя досліджував мистецьку спадщину Кобзаря та брав активну участь у підготовці і відзначенні шевченківських ювілеїв 1911 і 1914 рр. у Петербурзі. А у 1910 р., ще випускником університету, він зустрівся з нареченою Шевченка, якій поет присвятив кілька віршів і намалював її портрет. Наш земляк записав спогади Ликерії і в 1911 р. надрукував їх у львівському часописі "Літературно-науковий вісник" [5]. Публікації Широцького про Шевченка, зауважує В. Афанасьєв, не можуть не вражати своєю багатосторонністю й аналістичністю, глибоким осягненням мистецького набутку геніального поета. По суті професор перший розгорнуто й доказово розкрив етапне значення Кобзаря в історії українського мистецтва, окреслив особливий внесок Шевченка-художника у розвитку таких його жанрів, як портрету, побутової картини, станкової графіки. Розкриваючи окрему, іноді часткову, тему, автор часто підноситься до широких узагальнень про закономірність розвитку художньої творчості. Так, в статті "Туреччина в картинах Т. Шевченка" він пише: "Штука взагалі не може розкривати всякі зв'язки з попереднім і послідуєчим моментами, штука окремого народу не може збутися зносин з рештою людськості. Тому і самобутність Шевченка треба шукати не в окремо взятих самотійних мотивах, а в їх скупленню й взаємному зв'язку з близькими по духу й часу чужими явищами, а також в загальних наслідках від всього взаємовпливання" [6: 4]. Постать Т. Шевченка, на думку дослідника, приваблювала Костя Віталійовича своєю масштабністю, доленосним впливом на духовне життя нації.

До шевченкознавчих праць К. В. Широцького належать видані праці: "Релігійні мотиви в картинах Шевченка" [7], "Деякі портрети, роблені Т. Шевченком" [8], "Заняття Т. Шевченка старовиною" [9], "Ілюстратори творів Т. Шевченка" [10], "Могила й смерть на картинах Т. Шевченка" [11], "Сама собі в хаті господиня" (Картина Т. Шевченка) [12], "Шевченкова наречена" [13], "Невеста Шевченка" [14] (всі 1911), "К. Брюлов і Т. Шевченко" (1913) [15], "Гравюри Т. Шевченка" [16], "Портретні твори Т. Шевченка" [17], "Т. Шевченко як ілюстратор" [18], "Шевченко – художник" [19], "Шевченко – художник. *Schevtschenko comme peintre*" [20], "Скульптури Т. Шевченка" [21], "Русалки" (Картина Т. Шевченка) [22], "Туреччина в картинах Шевченка" [23] (всі 1914), "Туреччина в картинах Тараса Шевченка" [24], "Карикатури Т. Шевченка" [25] (всі 1915), "Нові матеріали для історії пробування Т. Шевченка в Петербурзькій Академії Художеств" (1917) [26] і рукопис "Дорога реліквія" [27] про який досі не було жодної згадки.

Праця "Нові матеріали для історії пробування Т. Шевченка в Петербурзькій Академії Художеств" одна з двох біографічних праць Широцького про Кобзаря. Вчений описав справу "Діло про Т. Шевченка", що переховувалась на той час в архіві Петербурзької Академії Художеств, а також опублікував найбільш цікаві, на його думку, матеріали з цієї справи, для дослідників життя та артистичної і поетичної творчості Шевченка. У справі також містились документи й листування, які стосувалися пам'яті великого Кобзаря, зібрано багато вирізок статей про поета, каталогів виставок, присвячених йому та інше. Найціннішими є 32 документи, що мали безпосереднє відношення до Тараса Григоровича, які й передрукував у своїй розвідці К. Широцький, десять з них побачили світ вперше. Це різноманітні прохання Тараса Шевченка до уряду Академії, постанови Академії про

нагороди Шевченка за успіхи в науці срібними медалями і похвалами, відпускні білети з Академії й Петербурга на Україну в Малоросійську губернію, а пізніше після заслання в Київську, Чернігівську та Полтавську губернії для малювання етюдів з натури та поправлення здоров'я й атестат художника, виданий Т. Шевченку 10 грудня 1845 р. Наступні 20 документів відображають, за словами професора, життя митця після заслання під час другого його перебування в Академії завдяки клопотанням віце-президента Академії графа Ф. Толстого, коли Шевченко, як талановитий учень професора К. Брюлова отримав звання академіка і до самої смерті поета, крім цього піклування Михайла Лазаревського, колежського радника, щодо переходу йому наявної в Академії спадщини та майна Шевченка: посуду, меблів, одягу, взуття, годинників, прикрас зі шкатулкою, гравірованих дощок червоної міді, знаряддя для живопису та великої кількості картин). В кінці праці Широцький зазначив, що в архіві Академії зберігаються "не всі папери про спадщину Шевченка і значна частина їх переходить ще в Нижньому Новгороді у нащадків Михайла Лазаревського" [26: 60].

Другою біографічною розвідкою вченого про Кобзаря є "Шевченкова наречена" – спогади 70-ти літньої Ликерії Іванівни Яковлевої (Полусмаківни), записані весною 1910 р. в Петербурзі, яка добре знала й була близька до великого поета Тараса Шевченка в останні роки його життя, після повернення з другого заслання й коли він мріяв про свій будинок і щасливе сімейне життя. "Се останнє коханнє блиснуло йому радісною прощальною усмішкою після довгих життєвих страждань, але й воно його зрадило, скалічивши до останку не тільки життя поета, а й самої дівчини, як то судити можна з оповідань п. Яковлевої", – вважав дослідник [13: 275]. Ці спогади часто розходяться з відомими фактами життя поета, проте додають нове до біографії митця, що є дуже важливим. Вперше Шевченко запримітив Ликеру у товаристві літераторів, що збиралися у будинку Карташевських, куди її віддали пани Макарови в посаг за своєю дочкою (Карташевською) і де вона прислужувала гостям в гарному українському вбранні. За словами Ликери, Шевченко на таких вечорах був центральною особою, йому приділяли багато уваги, завжди відправляли за ним підводу й навіть скликали задля нього гостей. У розвідці Широцький доводить, що саме тут відбулося їхнє перше знайомство, й саме в 1859 р., а не в 1860 р., як твердили інші дослідники. Літом 1860 р. у Стрільні під Петербургом, де Ликера знаходилась в маєтку Кулішів, Шевченко освідчився їй у коханні. Пізніше здобув для неї "вольную" у її пана Макарова та перевіз на квартиру до своячки Толстої, щоб незабаром одружитися. Але не так сталося, як гадалося. Ликера раптово залишила квартиру, відговорювана й настрахана засланнями поета з боку приятелів Тараса Григоровича, які хотіли йому знайти кращу пару, а можливо й через свою неосвіченість та вагання, бо сама ж говорила, що не любила Шевченка, а він їй лише подобався. Тому й повернулася назад у Стрільну. Пізніше після смерті поета вийшла заміж, проте життя з п'яницею було не легким. Коли помер чоловік в Ликери ще з більшою силою прокинулися спогади про Кобзаря, за яким вона тепер шкодувала, що видно з її слів бо "була дурна й не знала, хто-то був Шевченко", який дійсно її кохав, як зауважив Широцький. Згодом вона поселилася в Каневі, де відвідувала могилу Тараса Шевченка, прибираючи її квітами та доглядаючи за нею. Місцеві люди називали її Шевченчихою. Ця праця є цікавою і важливою ще й тим, що висвітлює спогади Ликери Яковлевої, вперше, розкриваючи деякі фрагменти життя Кобзаря.

Наукове дослідження професора К. Широцького "Русалки" (Картина Т. Шевченка) містить детальну характеристику ескізної картини Кобзаря, яка відноситься до незавершеної через нестачу часу, бо за словами дослідника, "Куліш саме підбивав тоді Шевченка малювати сцени з української історії, пісень й народного побуту, які можна було-б вирізавши на дереві пускати по дешевій ціні у народі" [22: 283], замовлення поетові П. Кочубеєм розписати стіни свого будинку в Петербурзі на березі Неви. Цей твір передсмертних років Тараса Григоровича (березень 1859 р.), на якому, на думку дослідника, несподівано відбився вплив юнацьких років художника, насичений романтизмом та класичним духом його Академії Художеств, вчителя професора К. Брюлова. В центрі картини зображені три русалки у танку кругом місяця. "Вони як три грації несуться кругом місяця; дві мають розпущені коси, одна заплетена в дві коси перевиті по українському зви-

чаю стрічками", – писав Кость Віталійович [22: 283]. Русалка, що посередині в руках тримає покривало, що напнулось і саме цей елемент автор охарактеризував як класичний атрибут фігур ночі або ранку, який зустрічається ще в античному мистецтві, на де-яких візантійських іконах, а також у майстрів Ренесансу та в давньому українському мистецтві. Внизу під русалками тече річка, в якій теж багато русалок, що пливають до байдака з вітрилом, а ближча з них цілує козака, який тоне. Вдалині картини видно силуети будинків і берега, під яким ростуть водяні лілії та водорості. Персонажі картини неначе зійшли з відповідної поезії Кобзаря: "Місяченьку! Наш голубоньку! Ходи до нас вечеряти. нас козак в очереті..." – цитував К. Широцький [22: 283]. Усе на картині і спокійна вода, і м'яка імла, і безхмарне небо та нерухомі затихлі рослини знаходяться під чарами тихої поетичної місячної прозорої української ночі, тому що виражене наче не просто пензлем, а частинкою душі маляра, любов'ю до рідної природи і своєрідним таємничим розумінням її, бажанням жити в єдності з нею. Мабуть тому, на думку Широцького, й заповідав поховати себе над Дніпром. Проте, як зауважив професор, постаті русалок художник не зумів подати живими – такими як у своїх віршах – вони вийшли холодні, манерні і закруглені, як у його вчителя К. Брюлова, й "задрапировані на класичний лад". Це ще раз підкреслює "яку важку руку наклали" на Шевченка Академія, традиції і уроки професора. Автор помітив і деяке технічне неуміння в митця, а саме низький місяць, одноманітні ряди русалок, грубі постаті й пози дівчат, однак завдання розміщення картини на стелі так, щоб центр був логічно пов'язаний з краями, Шевченко досягнув дуже вдало. Не засвоюючи дрібниць композиції, за словами вченого, ми наче "відчуваємо рух цієї сіяючої від місяця, від блиску води й серпанкових покривів групи русалок" [22: 286]. Широцький вдало підкреслив, як правдиво у цій картині Тарас Григорович подав українську ніч з її таємничим настроєм та власним великим місяцем, якого в класичному мистецтві не було, і який був тільки у нього таким особливим "повним, круглим, рум'яним". Отже дослідник на цій картині вбачав боротьбу Шевченка проти заученого класицизму, проти цинічного розуміння дійсності. А головними прикметами "Русалок" Кобзаря автор вважав працю, фантастичність художника, "твердий рисунок, але неуміння побороти школу, внутрішній дар і добра композиція" й шанував цю картину не за "артистичні відміни, а за показчик головних художніх прикмет цілої творчості Шевченка, полишивши на боці грізні критичні вимоги нашого часу" [22: 287]. Кость Широцький досить критично оцінив цей художній твір маляра, врахувавши всі його недоліки та переваги, зробивши певний цінний висновок, висвітливши суть картини і зміст проблеми.

Дуже цікавою, на думку Костя Віталійовича, була гравірувальна композиція Тараса Григоровича "Сама собі в хаті господиня", яка теж відноситься до пізніх творів художника (1859). Взагалі дослідник вважав Шевченка першим гравером в Росії, тому й для занять гравюрами в Петербурзькій Академії йому дали навіть окреме помешкання. На Україні Кобзар вже мав славних попередників, але зумів внести до гравюри "багато нових елементів, що дають в нім розуміти художника нової доби з певним напрямком, індивідуальним стилем й новим кругом ідей" [12: 102], крім цього винайшов нові інструменти для цього виду мистецтва, якими користувалися інші митці, навіть знаменитий Шишкін. На противагу "Русалкам", наголошував Широцький, тут спостерігаємо удосконалення майстерності маляра під впливом правдивого світу художніх композицій великого італійського майстра Рембрандта, якого вчений назвав дійсним вчителем Шевченка в гравюрному мистецтві, сюжети картин якого були часто темами Тараса Григоровича. Використовуючи творчість Рембрандта, він малював свої численні автопортрети і скоро досягнув такого успіху, що деякі копії здавалися кращими за оригінали. До цієї категорії картин і відніс Широцький "Господиню", на якій серед п'яних ночі зображена фігура лежачої, зігнувши коліна в сні, розкритої, розхристаної і оголеної жінки, біля якої на круглому столику стоїть свічка й пуделко з пудрами, а з постелі звисає крінолін. Полум'я свічки кидає пляму світла на груди та обличчя жінки, згущуючи тіні навколо. Професор побачив в цій змореній жінці, що на його думку, прийшла з гулячого промислу і почуває себе лише в своїй хаті господинею подібність до лежачої жіночої фігури у відомій картині Рембранта "Даная", лише з тією різницею, що Даная була біблійним образом Сари, а жінка у Шевченка була реалістичним сюжетом, який давала йому життява правда простих людей великого міс-

та, і крізь який пробивався їдкий сарказм та іронія й разом з тим трагічність, психологізм теми. А у всьому іншому, як вдало помітив автор, Тарас Григорович наслідував Рембрандта, маючи на увазі спосіб виконання картини, де "штрихи у одного як і в другого самі нерівні й розкидані по різних напрямках, довгі й густі в темних місцях й дрібні в світових частинах; при тім в обох них поривання до світу були ніби згашені; святий вогонь вищого дару у них вкрив ся наче тонкою наміткою або прозорим туманом, "світотінь у Рембранта і Шевченка майже всюди однакова" [12: 108]. В заключенні Широцький добре розроблену анатомічну правильність сонної жінки пояснив тим, що митець був почасти й скульптором. На прикладі цієї картини він ще раз підтвердив слова Гоголя, що "творець-художник однаково великий в нікчемному й величному, бо в нього через нікчемне проглядає незримо прекрасна душа творця, крізь чистилище якої се мерзенне протекло" [12: 106], які так правдиво висвітлюють безмежну талановитість Шевченка. На цю ж працю подав коротку рецензію відомий дослідник І. Крип'якевич [28].

В рукописі "Дорога реліквія", Кость Віталійович висвітлив архітектурну пам'ятку в Петербурзі, пов'язану з славним іменем Т. Г. Шевченка. Навчаючись в Художній Академії, Тарас Григорович облюбував собі у місті деякі місця, де він малював. Одним з таких місць був знаменитий Літній сад, в густій тіні вікових дерев якого стояли стародавні статуї. Сюди маляр у вільні хвилини прибігав помилуватися ними та зробити ескізи. Особливо він любив малювати постать Сатурна, яка чогось найбільше привернула його увагу, і з якою митець пов'язав свою уяву скороминучого часу й надалі завжди мислив в образі Сатурна, вважав автор, про свою долю та про долю близьких людей й України. Ім'я Сатурна в Шевченка, – пише Широцький, – повторюється "в переписці, в дневниках, в повістях, в поезіях – то в розумінню злої, нестирпимої долі, що вириває від життя його найкращий цвіт, то в образі доброзичливого генія, що стинає з лиця землі все чому край прийшов "тихесенько" й обережно, полишаючи замість життя добру пам'ять" [27].

З рецензій В. Д. дізнаємося, що К. Широцький у праці "Деякі портрети, роблені Т. Шевченком" [29] охарактеризував цілий ряд портретних робіт поета, високо цінуючи їх художні прикмети, підносив однак їх невелику самостійність, показавши впливи Рембранта, голандської та фламандської школи, в розвідці "Заняття Т. Шевченка старовиною" [30] нагадав про участь Шевченка в археологічних пошукуваннях, вказав історичні теми його малюнків та зупинився на історичних мотивах поезій Великого Кобзаря, у дослідженні "Ілюстратори творів Т. Шевченка" [31] коротенько висвітлив видатних ілюстраторів Тараса Григоровича – Штернберга, Чернишова, Трутовського, Мартиновича, Слассьона, Мікешина, Іжакевича та інших, у праці "Могила й смерть на картинах Т. Шевченка" [32] зупинився ширше над картиною маляра "Казка про смерть", побіжно також над іншими малюнками могил, надгробків, кладовищ, використавши при цьому і відповідні місця з поезій Кобзаря.

При всій величезній кількості різноманітних друкованих матеріалів про визначного українця Тараса Шевченка, його особистість і до цього часу залишається непізнаною в усій своїй повноті. Тому шевченкознавчі праці професора Костя Широцького мають дуже цінне значення у вивченні, дослідженні й детальному аналізі художньої спадщини нашого Кобзаря. Адже вони дають нам можливість краще і глибше зрозуміти саме ці сторінки життєдіяльності митця, відкрити та черпати всю ту життєдайну глибочінь його величної натури, розкрити його талант з усіх сторін, в усіх своїх гранях, показати наскільки цікавою і видатною людиною, був відданий син своєї рідної України Тарас Григорович Шевченко. Важливе значення мають розвідки Костя Віталійовича з шевченкознавства і для сучасних дослідників історії і культури України, саме вони зберегли велику кількість історичних матеріалів і свідчень про Кобзаря.

Список використаних джерел

1. Лист К. Широцького до М. Грушевського від 31.12.1910 // ЦДІАУ у Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Арк. 3.
2. Білецький Л. Професор Кость Широцький. (Некролог) // Україна. – 1919. – Ч. 29. – 16 вересня; Дорошкевич О. Професор Кость Широцький // Вільна укр. школа. Орган ВУС. – 1919–1920. – Ч. 1–3. – серпень-жовтень. – С. 62-63; Вінюкова В. Етнограф з Поділля К. В. Широцький // Проблеми етнографії, фольклору і соц. географії:

наук. зб. К.-П., 1992. – С. 12–13; Мошак М. Штрихи до портрету Костя Широцького // Подільське братство. – К.-П., 1992. – № 2. – С. 12; Назаренко Є. Визнання // Поділля. Хм., 1993. – 15 грудня. – С. 3; Завальнюк О. К. В. Широцький і університетське будівництво в Україні (1917–1919 рр.) // Поділля у контексті української історії. Ред. кол.: Лойко О. Г., Григорчук П. С., Давидюк А. Т. та ін. – Він., 2001. – С. 161–165.

3. Сандул В. Цинитель мистецтва // Сільські новини, Крижопіль, 1986. – 1 липня.
4. Удріс І. Концепція української мистецької класики Константина Широцького // Київська старовина. – 1994. – № 4. – С. 82–86.
5. Назаренко Є. Кость Широцький про Шевченкову наречену // Проскурів. 1998. – 6 березня. – С. 3.
6. Афанасьєв В. Фанатична відданість справі // Культура і життя. – 1999. – 6, 12 і 19 січня.
7. Широцький К. Релігійні мотиви в картинах Шевченка // Л., 1911.
8. Широцький К. Деякі портрети, роблені Т. Шевченком // Рада. – 1911. – Ч. 76, 77.
9. Широцький К. Заняття Т. Шевченка старовиною // Рада. – 1911. – Ч. 49.
10. Широцький К. Ілюстратори творів Т. Шевченка // Рада. – 1911. – Ч. 147.
11. Широцький К. Могила й смерть на картинах Т. Шевченка // Діло. – 1911. – Ч. 54.
12. Широцький К. "Сама собі в хаті господиня" (Картина Т. Шевченка) // ЗНТШ. – 1911. – Т. СІ. – Кн. І. – С. 101–108.
13. Широцький К. Шевченкова наречена // ЛНВ. – 1911. – Кн. ІІ. – С. 275–289.
14. Широцький К. Невеста Шевченка // Искусство. – 1911. – № 2. – С. 70–82.
15. Широцький К. К. Брюлов і Т. Шевченко // Украинская жизнь. – 1913. – Кн. ІІ. – С. 54–59.
16. Широцький К. Гравюри Т. Шевченка // Украинская жизнь. – 1914. – Кн. ІІ. – С. 49–57.
17. Широцький К. Портретні твори Т. Шевченка // Искусство. – 1914. – № 1–2.
18. Широцький К. Т. Шевченко як ілюстратор // Шевченківський збірник за ред. Грушевського О. Петербург, 1914. – Т. І.
19. Широцький К. Шевченко-художник // Русская библиотека. – СПб, 1914.
20. Широцький К. Шевченко-художник. Schevtschenko comme peintre // Русский библиофил. – СПб, 1914. – Ч. 1. – С. 28–47.
21. Широцький К. Скульптури Т. Шевченка // К., 1914.
22. Широцький К. "Русалки" (Картина Т. Шевченка) // ЛНВ. – 1914. – Кн. ІІ. – С. 282–287.
23. Широцький К. Туреччина в картинах Шевченка // Записки Укр. Наук. Т-ва. – К., 1914. – Т. XIV.
24. Широцький К. Туреччина в картинах Тараса Шевченка // Збірник пам'яті Т. Шевченка. – К., 1915. – С. 91–98.
25. Широцький К. Карикатури Т. Шевченка // К., 1915.
26. Широцький К. Нові матеріали для історії перебування Т. Шевченка в Петербурзькій Академії Художеств // ЗНТШ. – 1917. – Т. СХІХ–СХХ. – С. 59–76.
27. Широцький К. Дорога реліквія // Інститут рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського. – Ф. 152. – Од. 1. – Арк. 3.
28. Рец. Крип'якевича І. на: Широцький К. "Сама собі в хаті господиня" (Картина Т. Шевченка) // ЛНВ. – 1912. – Т. 54. – С. 533.
29. Рец. В. Д. на: Широцький К. Деякі портрети, роблені Т. Шевченком // ЗНТШ. – 1912. – Т. СХ. – С. 206.
30. Рец. В. Д. на: Широцький К. Заняття Т. Шевченка старовиною // ЗНТШ. – 1912. – Т. СХ. – С. 206.
31. Рец. В. Д. на: Широцький К. Ілюстратори творів Т. Шевченка // ЗНТШ. – 1912. – Т. СХІ. – Кн. V. – С. 180.
32. Рец. В. Д. на: Широцький К. Могила й смерть на картинах Т. Шевченка // ЗНТШ. – 1912. – Т. СХ. – С. 206.

Lilija Ivanevych

THE PROFESSORS KOSTY SHIROTSKY AS A RESEARCHER OF SHEVCHENKO'S HEREDITY

In the article is presented the characteristics of the important works of Kosty Shirotsky about research of the artistic inheritance of a great Ukrainian artist – Taras Grigoryevich Shevchenko, in which he underlined the stageous importance of Kobzar in the history of Ukrainian art and his payment into the development of some kinds and genre of portret and genre painting.

УДК 94 (477)

Стефанія Баженова**АНТОНІЙ МАЛЬЧЕВСЬКИЙ – ОСНОВОПОЛОЖНИК “УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ” В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ**

У статті розглянуто життя і творчість основоположника “української школи” в польській літературі.

В 20-і роки ХІХ ст. сформувалась “українська школа” в польській літературі. Літератори, яких вона об’єднала, були, переважно, вихідцями з Правобережної України. Це були молоді люди, приблизно одного віку, вихованці одних і тих же наукових закладів – Уманської школи василіан та Кременецького ліцею – які глибоко знали і любили свій край, сприйняли українську мову, українську культуру. В основному вони належали до зuboжілої шляхти і зуміли вийти за межі її консервативно-традиційних устоїв.

Суть “української школи” в польській літературі полягала в тому, що вони, захопившись вивченням життя, побуту і фольклору, соціально-економічного становища, зокрема в Правобережній Україні, насамперед українського села, відкрили для себе велику, відмінну від польської, духовну і матеріальну культуру українського народу і стали про неї писати, популяризувати, шукати шляхів нового союзу між Польщею і Україною.

Першим, хто зробив крок у цьому напрямку, став вихідець з Волині Антоній Мальчевський (1793–1826), людина, безумовно, талановита, але трагічної долі, який втілює свій літературний і людський образ в одній фразі: “жив самотньо, вмер зовсім нікому не знаний, а написав лише одну невелику поему”.

Він отримав визнання лише після своєї смерті. Його життя, творчість досліджували, в основному, польські дослідники: А. Бельовський [1], А. Брікнер [2], С. Гошинський [3], К. Гашинський [4], Т. Янушевський [5], Г. Копя [6], В. Кубацький [7], Р. Пшибильський [8], Ю. Ролле [9], М. Жмігородська [10] та інші. Українські ж дослідники, вивчаючи надбання “української школи” в польській літературі, згадували творчість Мальчевського лише у від’ємному плані: на думку одних поема “Марія”, як і інші твори поетів-романтиків, шкідливі для української культури [11]. Інші звинувачували А. Мальчевського у недостатньому висвітленні козацтва ХVІІ ст., хоча хронологічні рамки поеми охоплюють набагато пізніший період [12], та в них не відчувається справжня любов до України, а поему “Марія” огортає атмосфера приреченості, втручання царини зла, а отже, це міф про смерть України, про відмирання того старого, ідилічного ладу, який козакофіли так щиро і наївно воскрешали [13]. Така негативна оцінка пояснюється тим, що, починаючи з 1917 року, всі явища в літературі розглядались з класових позицій. Більш того, цілком свідомо, в радянській історіографії, збіднювалась культура України. Всі здобутки культур національних меншин, які разом з українською культурою становили самобутню культуру України, вихолощувались, залишаючи в ній лише те, що пов’язувалось з радянською доктриною.

То хто ж такий Антоній Мальчевський?

Народився він 3 червня 1793 р. у Варшаві у заможній шляхетській родині. Він був первістком Яна Мальчевського – генерала, людини суворої вдачі і, Констанції Блещинської [14]. Дитячі роки майбутнього поета пройшли у с. Княгинин, батьківському маєтку на Волині, а також в Дубно. В 1800 р. померла його мати і він оселився в домі родички Юліани Скібіцької, з сином якої його пов’язувала міцна дружба. В 1803 р. вона разом з хлопчиками переїздить до Кременця, де діти спочатку брали приватні уроки. Уже в той час Антоній проявив себе як незвичайно обдарована дитина і його помітив Т. Чацький, за протекцією якого хлопчика зараховано одразу до 4 класу Волинської гімназії, яка пізніше реорганізувалась у знаменитий Кременецький ліцей. Навесні 1808 року помер батько Антонія. Хлопець, залишившись круглим сиротою, в 1811 році, не закінчивши

останнього курсу, з благословення Т. Чацького, який дуже високо його оцінював, їде до Варшави, щоб продовжити справу батька – стати військовим.

Надзвичайно вродливий, дотепний, багатий – він став завсідником модних салонів і улюбленцем жінок. За одну з них, Кароліну Ходкевич (пізніше Голіцину) навіть бився на дуелі і був пораненим. Травми, які отримав сідлаючи необ'їждженого коня, призвели до того, що він не зміг вирушити зі своїм полком у складі наполеонівської армії до Росії у 1812 році. Та в липні він уже був польовим ад'ютантом генерала Ксаверія Косенького, який в січні 1813 р. став комендантом Модлінського замку і брав безпосередню участь в обороні Модліна. Після капітуляції в грудні 1813 р. виїхав на Волинь, де перебував рік. Наприкінці 1814 р. повертається до Варшави і знову вступає на військову службу, проте через півроку подає прохання про відставку.

Однак, ні в час перебування у Кременці, ні в час військової служби ніщо не віщувало в Мальчевському майбутнього поета. Ті невеличкі вірші та епіграми, які залишились з шкільних часів, були скоріш забавою ліцеїста. За свідченням А. Бельовського, який черпав свої відомості з близького оточення А. Мальчевського, на той час він написав кілька віршів у псевдокласичній манері, яким ні він, ні його близькі не надавали великого значення [15].

Не знайшовши себе у військовій справі, А. Мальчевський пробує себе у малярстві. Тим часом датується його "Натюрморт з нотами", який знаходиться у Варшавському музеї мистецтва. В той час в нього зав'язується роман з розлученою княгинею Францішкою Любомирською, з якою вирушає у подорож Європою. 1816 роком датується полотно "Портрет маленької Іди", виконане у модній на той час манері. Позувала А. Мальчевському кн. Любомирська, характер якої він передав точно і правдиво, що свідчило про неабиякий талант. За кордоном він пробує кілька років, відвідавши Німеччину і Швейцарію, Італію і Францію, Англію, де, за непідтвердженими даними, зустрічався з Байроном. Влітку 1818 р. він повторно прибуває до Швейцарії і захоплюється альпінізмом. В серпні першим здійснив вихід на вершину Айгіль ді Міді; через декілька днів першим з поляків здійснив сходження до щита Монт Блана. Свої враження він описав в "Листах професору Пікте...", опублікованих в женецькій "Універсальній Бібліотеці". Роки подорожі, стали періодом перетворення вихованця Кременецького ліцею і наполеонівського солдата, в романтичного поета. Проте романтизм його песимістичний. До цього призвів крах його особистих і патріотичних сподівань, пов'язаних з особою Наполеона, якого молодий Мальчевський називав "генієм віку", "найбільшим з людей" та розрив стосунків з Любомирською. Величезний вплив мало і ознайомлення з романтичною літературою Заходу: творчістю Ф. Шатобріана, В. Скотта і, насамперед, Байрона, твори якого були з Мальчевським аж до його смерті.

Під час своїх подорожей в Німеччині та Франції Мальчевський познайомився з теоріями Ф. Месмера та його учнів, і у Польщу він уже повернувся як великий прихильник магнетизму. Його повернення припало на 1821 рік. Матеріальне становище Мальчевського після повернення було дуже важким: подорожі поглинули рештки його маєтку. Гроші, які він позичив одному з своїх друзів і на які розраховував, йому не повернули. А. Мальчевський їде на Волинь і бере в оренду с. Хотячів. Незабаром він познайомився з сусідом-шляхтичем І. Руцінським, дружина якого, Софія, була нервово хвора. Мальчевський умовив її лікуватись магнетизмом. Лікування призвело до того, що Софія залишила чоловіка і переїхала до Мальчевського. Вони проживали ще у кількох селах на Волині і, врешті, оселились у Варшаві.

Матеріальні нестатки, зв'язок з заміжною істеричною жінкою, стали перешкодою між А. Мальчевським і колом його давніх друзів. В такій ситуації він не хотів зав'язувати контактів і з молодими літераторами. Спроба хоч трохи заробити грошей була безуспішною, а Руцінська вимагала, належного утримання. У той час А. Мальчевський пише вірш "О, як прикро до своїх вертати без надії...". Не відомо коли Мальчевський розпочав роботу над поемою "Марія". Можливо вона була розпочата ще на Волині.

Сюжет "Марії" взято з кримінальної хроніки дому Потоцьких. Фелікс Потоцький, пізніше видатний діяч Тарговицької конфедерації 1793 р., замолоду одружився – проти волі

батьків – з простою шляхтянкою Гертрудою Коморовською. Потоцькі зрадою та підступом звели зі світу Гертруду.

В поемі Мальчевського історію Гертруди переказано досить вільно. Інстинкт, такт та добрий смак митця відкинули все, що було в ній особистого та анекдотичного, тривіального та плаского.

Фелікс Потоцький перетворюється на Вацлава, Гертруда на Марію, дочку Мечника, простого і небагатого шляхтича. Вацлав, знеохочений та розчарований, як справжній байронівський герой, відроджується до нового життя, здобувши руку і серце Марії. Але його батько, гордий і непохитний воєвода, боїться втратити сина, що може занедбати славні родові традиції, – і готує зраду. Він посилає гінця – козака до Мечника просити його взяти провід в експедиції проти татар. У поході бере участь і Вацлав. Він разом з Мечником б'ється з татарами, а тим часом у двір воєводи вдираються замасковані гості, відбувається гучний божевільний бал, який закінчується потопленням Марії в ставу. Вацлав, перемігши татар, повертається додому, серце віщує йому нещастя. Не достукавшись біля дверей, влізавши вікном до покоїв і, перш за все, натикається на мертво тіло дружини. Вірний джура розповів про підступність батька, про його вину у загибелі Марії. З наміром вбити батька, щезає він з дому. Завершено поему образом німого горя Мечника, що вмирає над труною дочки.

Поема "Марія" має іншу назву – "Українська повість". То що ж українського в ній? По-перше пейзаж. У відчутті пейзажу Мальчевський значно перевершує російських поетів, які писали про Україну: "Навіть Пушкін у своїй "Полтаві", хоч і щедрий на описи, куди менше замилюваний у краєвидах, ніж декотрі з наших поетів" [17]. Ці краєвиди перебігають перед очима, немовби в якомусь романтично-екзотичному калейдоскопі.

Смутна принада степів та глухе мовчання могил надають Україні Мальчевського характеру якоїсь особливої країни.

Український побут подано в умовних рисах, бо події, описані в поемі, відбуваються в шляхетсько-магнатському середовищі.

Поема розпочинається пластичним образом козака, що мчить з воєводським дорученням до старого Мечика:

Гей, на коні баскому мчиш куди, козаче?
 Чи запримітив зайця, що степами скаче?
 Чи, ген пославши думку, щоб захити Волі,
 За вітром українським ти женешся
 В полі?

Про більш раннє козацтво в поемі не згадується.

Поема "Марія" побачила світ у 1825 р. Однак вона не виправдала сподівань автора і залишилась непомітною серед критиків. Єдина рецензія Ф. Дмоховського не тільки не відзначила артистизму і новаторства поеми, але своїм тоном відвернула від неї читачів.

А. Мальчевський помер 2.05.1826 р. у 33-річному віці самотнім, у крайніх злиднях від раку. Похований він державним коштом, як бідняк, а могила його не відома.

І лише після смерті А. Мальчевського критики дуже високо оцінили поему "Марія" і привернули до неї увагу читачів. Художню вартість твору польські критики підносять дуже високо. М. Грабовський присвятив їй велику статтю, а потім раз-по-раз повертався до неї [18]. Северин Гоцинський вважав її твором, що наближається до чистої народної поезії [18]. На думку Брікнера, автор "Марії" зберігає певну своєрідність перед Байроном. Його Вацлав, вражений смертю дружини, назавжди зникає з дому і виходить поза поему. Для Байрона ж, саме цієї хвилини він став би героєм. Не подібні до байронівських героїв ні тендітна тілом, але сильна духом Марія, ні Мечник, з його християнською покорюю. "З матеріалу, який давав йому рідний край, побудував він правдиву і просту драму... знайшовши стільки найрізноманітніших рис, кольорів та пригод, що йому могла б позаздрити й Байронова фантазія" [19].

Поема "Марія" мала великий вплив на формування, "української школи" в польській літературі. Вона послужила лібретто для опер: Г. Мельцера (1904), Р. Статковського (1906), М. Солтиса (1910), Опеньського (1923) [20].

Поема надихала і живописців Е. Андриоллі, В. Герсона, В. Коссака.

Таким чином, Антоній Мальчевський, незважаючи на невелику літературну спадщину, завдяки єдиній поемі "Марія" став основоположником "української школи" в польській літературі, започаткувавши новий жанр епіко-романтичної поеми соціально-політичного й філософсько-морального спрямування.

Українські пейзажі, побут народу, його цінності і світобачення є своєрідним джерелом до вивчення історії України XVII ст.

Список використаних джерел

1. Bieliowski A. Żywot A. Malczewskiego. – Lwów, 1838.
2. Bruckner A. Wstęp do: A. Malczewski "Maria". – Lwów, 1925.
3. Goszczyński S. Rzut oka na żywot A. Malczewskiego // M. A. "Maria". – Lipsk, 1844.
4. Goszczyński K. Jeszcze słów kilka o A. Malczewskim, autorze "Maria". – "Pokłosie". – P-1855.
5. Januszewski T. Z życia A. Malczewskiego // "Dzień Liter". – 1852. – № 3,4.
6. Kopia H. Przyczynki do życiorysu A. Malczewskiego // Pamiętki Literacki. – 1902.
7. Kubacki W. Wstęp do: Malczewski A. "Maria". – Warszawa, 1956.
8. Przybylski R., Wstęp do: Malczewski A. "Maria". – Wrocław, 1858.
9. Rolle J. Rodzina A. Malczewskiego // Rolle J. Dr. Antoni J. Wybór pism. – Kr., 1966.
10. Zmigrodska M. Dwa oblicza wczesnego romantyzmu. Mickiewicz – Malczewski – W., 1970.
11. Лисий І. Романтизм очима модерніста: Ю. Словацький та "українська школа" в рецепції М. Євшана // Україна і Польща доби романтизму: образ сусіда. – Кременець, 2000.
12. Зеров М. Твори в 2 томах. Історико-літературні та літературознавчі праці. – Київ, 1990 р.
13. Грабович Г. До історії української літератури. Київ. – Основи. – 1997.
14. Polski Słownik biograficzny. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk. – T. XIX/2. – 1974.
15. Bieliowcki A. Żywot A. Malczewskiego. – L., 1838.
16. Chwaściński B. Mont Blanc. Zdobycie szczytu. – "Wierchy". – 1963. – S. 86–118.
17. Grabowski M. Literatura i krytyka. – W., 1837–40.
18. Seweryn Goszczyński.
19. Bruckner A. Wstęp do: A. Malczewski "Maria". – Lwów, 1925.
20. Siwkowska J. Quod Libret A. Malczewskiego // "Problemy" – 1968. – № 8. – S. 490–492.

Stefania Bazhenova

ANTONIY MALCHEVSKYJ – THE FOUNDER OF THE "UKRAINIAN SCHOOL" IN THE POLISE LITERATURE

The article depicts the life and literary activity of the Ukrainian Shool in the Polise literature.

УДК 94 (477)

Вікторія Череватюк

УКРАЇНСЬКІ ЧАСОПИСИ В ПАРИЖІ (20-І РОКИ ХХ СТ.)

У даній статті з'ясовано роль часопису "Тризуб" у поширенні політичних ідей УНР-івського центру у Франції, його місце в популяризації української культури.

Сьогодні, коли так гостро постала проблема української мови, коли катастрофічно зменшується кількість українських видань вкотре повертаємось до питання збереження української мови, культури в еміграції. Створені на теренах Франції українські громади, насамперед, піклувалися про видання своїх власних газет, часописів, бюлетенів. Стан наукової розробки проблеми дозволяє зробити висновок, що вітчизняна і зарубіжна історіографія недостатньо приділяли увагу даній темі. Деякі аспекти цього дослідження висвітлені у цілому ряді публікацій [8; 9; 12; 13]. Важливим є введення до наукового обігу

матеріалів емігрантської преси, що виходили українською і французькою мовами в даний період [4; 5; 6; 7; 10; 11; 14; 15; 16; 18; 19; 20].

Одним із найголовніших доробків в діяльності УНР-івського центру в Парижі можна назвати видання свого власного друкованого органу часопису "Тризуб". Розуміючи важливість друкованого слова в умовах еміграції, виходячи із неможливості безпосереднього спілкування, українці засновують український часопис, який би став виразником їхніх політичних світоглядних ідей. Це видання повинне було стати також морально-психологічним стимулом для тих людей, що починали втрачати надію в потрібність і можливість боротьби за державність в умовах еміграції. Найголовніше його завдання було організувати українців навколо одного осередку, в даному випадку, УНР-івського центру. Про необхідність задовольнити потреби еміграції в українському духовному слові писав професор, відомий політичний і громадський діяч Олександр Шульгін, еміграційна діяльність якого пов'язана з Францією: "Потрібні статті і замітки в чужоземних газетах і журналах, свої журнали і газети, бюлетені і нарешті брошури і книжки чужинців про Україну і наші власні публікації" [16: 3].

15 жовтня 1925 року починає виходити тижневик "Тризуб" під редакцією В'ячеслава Прокоповича і безпосереднім ідейним керівництвом Головного отамана, Голови Директорії Симона Петлюри. Вага того, що віддзеркалював "Тризуб", особливо зростає при умові, що його сторінки зберегли, безпосередні, а часом і єдині свідчення про тогочасні події і факти. Починаючи з першого номера, часопис чітко взяв курс на пропаганду організованого громадського життя на чужині. Сам Симон Петлюра так визначив завдання журналу "...ми маємо на увазі розгорнути на сторінках нашого журналу практичну програму нашої праці, конкретизуючи біжучі, чергові завдання його і зводячи до певної системи, що охоплює собою найбільші потреби національної справи в сучасний момент. Поруч з цією працею, редакція присвячуватиме постійну увагу біжучому життю наших українських колоній, розкиданих поза межами батьківщини, висвітлюючи його світлі, творчі явища і застерігаючи від протилежних їм" [11: 3].

На сторінках часопису "Тризуб" публікувалися статті відомих діячів української еміграції – С. Петлюри, О. Шульгина, М. Славінського, А. Лівіцького, О. Лотоцького та інш.

Публікації журналу, головним чином, торкалися політичних баталій в середовищі української еміграції, ознайомлювали читацький загал із ідейно-політичними засадами державного центру УНР в екзилі. Разом з тим на сторінках "Тризуба" знаходили місце події культурно-мистецької хроніки, історичні нариси, що базувалися в основному на спогадах учасників подій 1917–1919 років.

В кожному номері "Тризуба" відводилось місце висвітленню становища на Великій Україні з анотаціями і оцінкою редакційної колегії. Час від часу в часописі з'являлися статті, присвячені творчості українських митців за кордоном, таких як Софія Левицька, Василь Ємець та інші. Невід'ємною частиною "Тризуба" стали огляди про життя українських осередків, як у Франції, так і в інших країнах Європи.

Аналізуючи зміст часопису "Тризуб", перш за все слід відзначити його інформативно-пропагандистську вартість серед широких кіл української громадськості за кордоном, зокрема у Франції. Він виконував не тільки політичну, культурно-освітню функцію, а й допоміг українцям зберегти своє церковно-релігійне, національне життя. Тут простежувався весь процес формування і діяльності української православної церкви у Франції. Для цього в "Тризубі" був виділений спеціальний розділ "З церковного життя". Православні священики, такі як О. Гречишкін, О. Бриндзан були постійними дописувачами "Тризуба", де інформували про церковні з'їзди, щоденне життя православної парафії [10: 31]. Детально питання створення і діяльності православної української парафії у Франції проаналізовано у розвідці відомого представника української діаспори Є. Бачинського [2: 16].

Журнал "Тризуб" виходив з 1925 по 1940 рік і виконав ключове завдання, поставлене перед ним напередодні відкриття. Він зумів об'єднати навколо себе значну частину українських громадян, спонукати їх до організованого життя і задовольняти їх потребу у рідному слові. Не дивлячись на своє політичне спрямування, для багатьох українців він став на багато років постійним супутником нелегкого життя на чужині.

І ось такі люди, які сповідували принцип "держава вища над партією, нація вища над класом" [11: 2], гуртувалися навколо "Тризуба". Вони вірили в себе, вірили один в одного, і ця віра допомагала їм вижити і зберегти національну свідомість. Немало цьому прислухався і часопис "Тризуб".

В листопаді 1927 р. починає виходити журнал "Військова справа", що був найбільш авторитетним і користувався широкою популярністю серед колишніх воїнів УНР. Весь збір із видавництва журналу йшов на підтримку українських інвалідів [4: 5].

Суттєвим моментом, що визначав обличчя "Військової справи" було висвітлення історії легендарної армії УНР, публікація статей уенеерівських генералів на військову тематику, вивчення діяльності армії чужинців на території інших держав, хроніка військового життя в чужоземних органах.

Першим засобом популяризації своєї діяльності Союзу українських громадян у Франції зробив газету "Українські вісті" (1926–1930 рр.). Газета виходила щотижня українською мовою під редакцією І. Борщака, формально головним редактором вістей був О. Севрюк. У публікаціях цього сугуфівського видання засуджувалася "агресивна політика Польщі щодо України" [15: 2] і ставилася вимога "збереження прав національних меншостей у Польщі" [15: 2].

Часто можна знайти тут заклики до "усіх членів Союзу стати як один на захист Вітчизни" [15: 1], висловлюється задоволення з приводу існування суверенної української нації, незалежної і працьовитої [15: 1].

Газета "Українські вісті" давала докладну інформацію про всі події, що відбувалися в Україні, але оскільки вони практично дублювали матеріали радянської преси, особливої цікавості вони не становлять. Набагато важливішою була інформація з життя українських осередків, історичні нариси, опис подій культурно-освітнього життя.

Найбільшу цінність для сучасного дослідника становить цикл статей самого Іллі Борщака "Україна в Парижі. Мандрювання й пам'ятки", де автор з великою любов'ю розповів про ті куточки великої французької столиці, які хоча б в деякій мірі були пов'язані із спогадами про Україну [14: 3].

Значну увагу вісті приділяли мистецькому життю як в еміграції, так і в Україні. У постійних рубриках "Франція і Україна", "Культура та мистецтво" газета інформувала своїх читачів у Франції про мистецтво радянської України, пропагувала радянське мистецтво, активно сприяючи українсько-французьким художнім зв'язкам. Немала заслуга в цьому належачи редактору художнього відділу "Українських вістей" Івану Модзалевському [1: 99].

Сам художник жваво цікавився художніми виставками в Радянському Союзі, виставками українських художників у Франції – все це знаходило відображення на шпальтах газети.

Газета "Українські вісті" велику увагу приділяла художнім матеріалам, що надходили безпосередньо з України. Фахова інформація про українське мистецтво ставала засобом пропаганди в середовищі української еміграції. Багато статей було перекладено у французьких газетах і журналах.

У 1927 році поряд з українським текстом найважливіші матеріали вміщувались французькою мовою для більшої популяризації серед французів "Українські вісті" були досить поширеними не тільки у Франції, а й в Україні.

Як бачимо газета відбивала погляди політично активної української еміграції, що прагнула найскорішого повернення в Україну і пропагувала за радянський спосіб життя. Редколегія намагалася переконати своїх читачів, в тому числі і французів, в правомірності більшовицьких ідей і в процвітанні Української радянської соціалістичної республіки. Закономірно, що газету підтримував французький уряд, і вона була найпопулярнішим емігрантським виданням серед французької громадськості.

В 1928–1929 рр. французькою мовою виходив додаток до "Українських вістей" "L'Ukraine Nouvelle". Значення цього видання незаперечно з огляду на те, що тут вміщувались переклади на французьку мову Т. Шевченка [19: 2], Б. Грінченка [20: 2], М. Коцюбинського [18: 2] та інших українських авторів, що давало змогу французам ознайомитись з українською літературою.

Заручений успіхом "Українських вістей", СУГУФ у 1929 році починає видавати "Вісник СУГУФу" – часопис, що виходив двічі на місяць. Видання відкривалося словами І. Я. Франка: "Мужню силу, хоч похилить горе Та не зломить, в підлість не поверне, Так свічу хоч схили додолу, Свого світла вниз вона не зверне" [5: 1].

Вже в 1929 році СУГУФ переживав складні часи. Саме тоді різко загострилась полеміка із іншими українськими громадськими об'єднаннями, та й вісті з України дедалі доходили невтішні. В рядах сугуфівців вже було неспокойно. "Вісник СУГУФу" закликав до стриманості і одностайності.

З'являється дедалі більше статей із засудженням терору проти українського народу зі сторони Польщі на західноукраїнських землях. "Тиняючись по чужих землях за шматком хліба, ми ні на хвилину не повинні забувати, що наші брати і сестри сковані ще в кайдани польської шляхти" [7: 2].

Особливий інтерес викликають літературознавчі огляди, що з'являються майже в кожному номері і дають уявлення про останні літературні новинки. З них видно, що редакційна колегія жваво цікавиться останніми публікаціями як українських, так і французьких авторів [5: 11–12].

На сторінках часопису знайшлося місце і для відображення життя українських об'єднань, становища жіноцтва на еміграції [7: 1].

На жаль, керівництво СУГУФу все ще вірило в справедливість і чесність більшовицької пропаганди. Підтвердженням цього є публікації, що заперечували існування голоду в Україні і звинувачували в наклепництві французькі газети і журнали, котрі писали про це [7: 5].

Менш цікаві останні номери "Вісника СУГУФу" з погляду літературного і публіцистичного. В них дедалі більше нападок на опозиційні громади. Врешті, в 1930 році "Вісник" припинив своє існування.

Один з емігрантів-письменників Юрій Бойко так визначає роль друкованого слова на чужині: "Українська еміграційна преса це один із тих гранітних камінів, що міцно лягають у фундамент майбутньої української держави" [3: 5]. Так саме ті часописи, що виходили в досліджуваний період в Парижі, завдяки глибині і вагомості своїх публікацій, вийшли не тільки за межі українських осередків, а й за межі самої Франції.

Підсумовуючи значення української періодики 20-х років ХХ ст. у Франції, слід звернути увагу на той факт, що ця преса працювала у напрямку поширення необхідних знань, розвитку світогляду емігрантів, частина з яких не отримала ніякої освіти і потребувала елементарних заходів, направлених на задоволення потреб в українському слові.

Глибшого дослідження потребують українознавчі праці емігрантів, опубліковані в українських часописах у Франції в даний період.

Список використаних джерел

1. Асеева Н.Ю. Українсько-французькі художні зв'язки 20–30-х років ХХ ст. // Київ. – 1984. – С. 99.
2. Бачинський Є. Нариси історії парафії УАПЦ у Франції (1924–1944 рр.). – Чикаго, 1954. – 16 с.
3. Бойко Ю. У сьайві нашого Києва. – Париж, 1955. – С. 5.
4. Військова справа. – 1927. – № 1. – С. 5.
5. Вісник СУГУФу. – 1929. – № 1.
6. Вісник СУГУФу. – 1930. – № 7. – С. 5.
7. Вісник СУГУФу. – 1930. – № 8. – С. 2–5.
8. Дашкевич Я.Р. Ілько Борщак і його вклад в історіографію України. // Вісник Київського ун-ту. – Київ. – 1998. – С. 47–50.
9. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч. 1. – Прага, 1942. – 370 с.
10. Тризуб. – 1925. – 1 листопада. – С. 31.
11. Тризуб. – 1925. – 15 жовтня. – С. 3.
12. Троцинський В. Витоки та іспити долі міжвоєнної політичної еміграції в Європі // Українська діаспора. – 1994. – № 6. – С. 3–32.
13. Троцинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – 260 с.
14. Українські вісті. – 1926. – № 29. – С. 3.
15. Українські вісті. – 1927. – № 56. – С. 2.
16. Українські вісті. – 1928. – № 65. – С. 1.
17. Шульгін О. Завдання еміграції // Тризуб. – 1930. – 9 березня. – С. 3.
18. L'Ukraine Nouvelle. – 1 octobre – P. 2.
19. L'Ukraine Nouvelle. – 15 mars. – P. 2.
20. L'Ukraine Nouvelle. – 25 fevrier. – P. 2.

Victorija Cherevatyuk

THE UKRAINIAN ANNALS IN PARIS (20 YEARS OF XX CENTURY)

The article analyses the role of the Ukrainian annal "Trisub" in spreading the political ideas of UNR center in France, its place in developing Ukrainian culture.

УДК 215

Микола Кубаєвський, Світлана Лук'яненко

СПІВВІДНОШЕННЯ ЗНАННЯ ТА ВІРИ У ПРОЦЕСІ ДУХОВНО-ПРАКТИЧНОГО ОСВОЄННЯ СВІТУ

У статті досліджується проблема співвідношення знання та віри у процесі духовно-практичного освоєння світу. Автори показують, що взаємозв'язок знання та віри розкриває діяльну природу духовності, що реалізується у двох формах: 1) віра є вихідним пунктом пізнавального процесу; 2) віра є результатом, завершальним етапом пізнання.

Проблема відродження всіх сфер життєдіяльності неможлива без їх одухотворення, що забезпечує прогрес, формує життєвоznачущі людські цінності. Проникнення пізнання у таємниці буття супроводжується актуалізацією світоглядних проблем. У процесі одухотвореності людського життя важливим завданням є дослідження проблем віри у взаємозв'язку зі знанням. Актуалізується дана проблема вирішенням цілого комплексу завдань, які ставить життя перед суспільними науками: відтворення духовної культури народу; дослідженням динамічних змін у суспільній свідомості, що відбуваються під значним впливом політики, права, релігії тощо; посиленням життєвого статусу світоглядних проблем.

Існує декілька варіантів, підходів до вирішення співвідношення знання та віри. Перший – обґрунтовує домінування віри над знаннями, яке нейтралізує амбіційність і самопевненість знань. Знання, не врівноважені вірою, здатні привести людство до стану абсолютної незахищеності і смертельної небезпеки [1]. Представники другого підходу стверджують, що знання (логічна свідомість) і віра (дологічне мислення) взаємопереходять в сфері суб'єктивного "Я". Тому проблема людського "Я", духу, душі загадкова і приваблива в усі часи і в усіх народів [2]. Третій варіант вирішення даної проблеми виходить з того, що знання повинно доповнюватися вірою на кожному конкретно історичному етапі розвитку людського знання. Ототожнення понять "пізнання" та "освоєння" світу неправомірне, бо редукує всі форми людської діяльності до теоретико-раціоналістичних взаємовідносин людини і світу. Між тим освоєння світу передбачає не тільки теоретичну чи практичну діяльність, а й діяльність духовну, сутністю якої є віра, переконання, впевненість у збереженні соціального та природного світопорядку [3]. Логіка вирішення цієї проблеми у вищезазначених варіантах окреслює важливу проблему дослідження механізму взаємозв'язку знання та віри, яку намагаються дослідити автори даної статті.

Історія світової і національної культур свідчить, що у процесі осмислення і вирішення світоглядних проблем знання і віра знаходяться у взаємозв'язку і взаємообумовленості. Існує чимало життєвоznачущих проблем, вирішення яких вимагає використовувати ці форми теоретичного і практичного освоєння світу. По-перше, кожна людина задумується над майбутнім у ближній і віддаленій перспективі. Як зміниться у цих параметрах майбутнього соціальний, культурний, фізичний та психічний стани суспільства? По-друге, чи є

у людини можливість передбачити це майбутнє, піднятися над реальністю наявного, необхідного, осягнути майбутнє як реально існуюче, належне, як те, що повинно бути? Портрет, світ, у якому живе людина, містить у собі безліч незбагненого, того, що потребує репрезентації у людській свідомості. Індивід постійно співвідноситься з вічним, позачасовим, надприродним як з допомогою знань, так і особистісно, інтимно у формі переживань, почувань і віри. Ці та багато інших світоглядних проблем виникають і вирішуються у такій сфері людської діяльності, якою є духовність. Саме в ній проявляється взаємозв'язок знання і віри.

Є два підходи до розуміння духовності, духу. Перший – це загальнолюдський підхід, коли під духовністю розуміється вся культурно-історична діяльність людства, сукупність всіх моральних, логічних, естетичних, філософських і релігійних актів. Духовність – це той простір, відмінний від матеріального, в якому формується і реалізує себе людство як суб'єкт історичної діяльності. Таке об'єктивізоване існування духу обґрунтували Платон і Гегель. Пов'язаний він з космічною буттєвістю людства і акумулює всю його духовну енергію. Другий – це індивідуалізований підхід до розуміння духовності як екзистенційної незалежності людини від матеріального, її свобода, відстороненість від спонукань і тиску. Завдяки духу індивід не розчиняється в оточуючому світі, існує в ньому автономно, а Всесвіт в особі індивіда піднімається на рівень самоусвідомлення самого себе [4: 53].

Духовна діяльність – величавий і великий, скромний і зовнішньо невловимий злет людського духу, коли особистісне "Я" єднається з вічністю, і переживається це єднання у формі найглибших емоцій: любові, благоді, благоговіння, містичного відчуття чогось незбагнено високого і світлого. Як форма діяльності, вона нічим і ніким не регламентована: на духовну діяльність не потрібно ні у кого брати дозвіл, оформляти ліцензію, платити податки. Вона не виконується за графіком, за неї не вимагають платні тощо. Однак індивід-творець ніколи не вдоволений цією величавою справою, постійним духовним діянням, яку наші мудрі прадіди прирівнювали до ратоборства. Причому людина не в змозі відмовитися від цієї діяльності, для неї не існує робочого і неробочого часу, вихідних і свят. Вона щаслива тоді, коли творить, і – навпаки. Найважчою карою для людини-творця є позбавлення діяльності.

Знання, розуміння як важливий елемент духовності на об'єктивізованому та індивідуалізованому рівнях розкриває їх сенс, сутність і закономірності функціонування та розвитку. М. Шелер пише, що знання є результатом багатьох наукових дисциплін і віровчень, які виробляють правдиві й достеменні, розумні знання: гносеологія спрямовує людський розум на шлях досягнення істинного знання; аксіологія виробляє правила правдивого і достеменного оцінювання (справжні цінності – це цінності розуму); етика формує вимоги моральної поведінки, що спирається на практичний розум тощо. Тут знання означає "абсолютні", "вічні", "позачасові", "безумовно" чинні ідеї та ідеали. Якщо розглядати людину як "метафізичну" суто філософську проблему, то ми її розуміємо як істоту розумну, якщо ж йдеться про людську історію, то нас знову ж таки цікавить "сенс", розумність цієї історії. Проблема Бога також містить у собі проблему "абсолютного знання" як теологічного джерела всіх зреалізованих і можливих пізнавальних актів людини – "сенсу" буття світу [5: 140].

Віра є також важливим елементом людської діяльності, що спрямовує пізнання на сприйняття можливого як дійсного. Вона має велике значення в освоєнні майбутнього, можливого як реального і дійсного, виводить людське світосприйняття за межі чуттєво сприймаючого. Віра в можливість надприродного, визнання чуда як того, що мусить бути – одна з головних ознак універсальних міфів. Сприйняття бажаного як дійсного виражає одвічне прагнення людини подолати свою обмеженість дійсністю, яку встановлює досвід, знання, відіграє велику роль у людській життєдіяльності і є однією з необхідних вимог пізнавального процесу.

Засобами лише одних знань осягнути розумом світ в усій його багатоманітності неможливо. Тому для духовного освоєння дійсності людина використовує як знання, так і віру в обов'язкове здійснення поставленої мети. Взаємозв'язок знання і віри слід розглядати в процесі історичного розвитку, що набрав форми "єдності протилежностей" старосхідної (особливо староіудейської) і старогрецької культур, своєрідний синтез яких

утворив найважливіші елементи новоєвропейської культури. Для культури Стародавнього Сходу характерні повчання і відкровлення, пророки і апостоли, чудеса, міфи і вірування. По своїй суті ця культура орієнтована на віру. Універсальні міфи, вкорінюючись у глибині людського серця, виникають на основі сподівань і віри. Світосприйняття стародавніх греків було орієнтоване на вирішення проблеми про те, якою є дійсність самою по собі, що перебуває в її основі, а не про те, якою вона має бути з огляду на людські надії, сподівання і віру. Звідси – пошуки першопочатків усього суцього, вчення про буття як про те, що є, про його вічність. На цих засадах була сформульована раціоналістична ідея про неможливість чудес у розумінні виникнення чогось з нічого, або ж перетворення чогось на ніщо.

Раціоналізм греків, пов'язаний з їхніми уявленнями про неможливість надприродного і про Космос як упорядкований лад речей, про панування у ньому міри і гармонії, призвів до недооцінки ними віри, несвідомого чинника у життєдіяльності людини, і переоцінки ролі розуму. У аспекті співвідношення знання і віри грецькі філософи поступалися східним мудрецам (пророкам) глибиною проникнення у сутність самого буття і життя. Однак уже Арістотель показав, що світ – це щось більше ніж те, що здатна відтворити логосом (логікою) філософська думка, бо знання зосереджене на загальному, а віра – на унікальному, неповторному. Тому діалектика буття, яку неспроможний був досягнути міф, на свій лад пояснювала грецька мудрість, що зуміла примирити непримириме і узгодити неузгоджуване – поєднати загальне та індивідуальне.

Однією з головних онтологічних передумов будь-якої культури є неспівпадіння між ідеалом і дійсністю, належним і суцим, бажаним і реально можливим. Якщо мати на увазі суперечливу єдність (діалектику) цих протилежностей, то у культурі Близького Сходу вона вирішувалася у формі домінування релігійно-міфологічних уявлень над природничонауковими, віри – над знаннями, молитви – над думкою, бажаного – над реально можливим. У старогрецькій культурі, що пішла шляхом створення демократичних інститутів, наголос робився на реально існуюче, чуттєво сприймаючій або понятійно обґрунтовуючій об'єктивній дійсності. Тому в старогрецькій культурі знання домінували над вірою.

У процесі духовного освоєння світу людина використовує не тільки досвід практичної діяльності, сконцентрований у знаннях, а й духовної діяльності, сконцентрованої у вірі. Без неї досвід, культура, духовність попередніх поколінь були б просто відкинуті. Кожна людина розпочинала б свій інтелектуальний розвиток з "нуля". Тому віра є механізмом збереження, розвитку і передачі духовних надбань людства. Історія культури вказує на постійну присутність віри в обґрунтуванні і вирішенні світоглядних проблем. Чимало наукових уявлень, понять, гіпотез людина сприймає як знаннями, так і вірою. Ідеї Вічності, Добра, Справедливості, Краси тощо більше сприймаються на віру, ніж доводяться знаннями.

Теологічно-філософське обґрунтування співвідношення знання і віри здійснив Фома Аквінський. Він стверджував, що існує два рівні істин: істини знання та істини віри. Істини віри відрізняються від істин знання тим, що ми їх отримуємо з допомогою відкровлення, істини розуму – з допомогою логіки та різних форм раціональної діяльності. Відмінність між ними не по суті, а по засобах їх отримання. Вони не суперечать одна одній, бо мають єдину основу пізнання – світ, створений Богом. Тому всі міркування, спрямовані проти віри, на думку Фоми, є надуманими. Розум неспроможний довести таємниць віри, а в змозі захистити віру від нападок і довести, що істини віри не суперечать істинам розуму. У цьому полягає перше завдання розуму по відношенню до віри. Друге завдання розуму полягає у тому, що з допомогою умовиводів ми зможемо пояснити істини віри. Однак для логічного доведення таємниць віри потрібне відкровлення Боже, без якого лише окремі люди, і то завдяки надзвичайним зусиллям, здатні на це. Фома Аквінський обґрунтовує думку про те, що дослідження розумом таємниць віри – завдання надзвичайно важке, воно потребує багато підготовчих знань, вимагає довгого навчання і тренування у роздумах. Більшість людей неспроможні на цю важку, довготривалу і виснажливу роботу, чи то через відсутність певного рівня талановитості, чи за браком часу. Навіть ті, хто свідомо займається даною справою, досягають позитивних результатів, як правило,

у зрілому віці. Більше того, вони не впевнені, що результати їх раціональної діяльності істинні, бо розум по своїй природі обмежений. Тому істини розуму обов'язково вимагають віри в істинність результатів, які отримані з допомогою розуму.

Фома Аквінський пише, що істини розуму суть *preambula fidei* (вступ до благодаті), який підготовляє людину до сприйняття істин віри. Засвоївши певну суму знань, людина здатна логічно обґрунтувати відкриття віри, проникати у таємниці християнського віровчення. Окрім *preambula fidei*, з допомогою знань ми логічно доводимо достовірність віровчення. Філософія з допомогою знань від творіння підіймається до Творця, теологія з допомогою віри сходить від Творця до його творіння. Однак теологія вище філософії тому, що, по-перше, більш достовірна, виводить свої істини з віри, а філософія – з недосконалого знання. По-друге, істини віри більш змістовні, вище істин розуму, завдяки чому теологія використовує засоби філософії для проникнення у таємниці віри. Фома показав, "що споглядання творіння має на меті не задоволення потреб пізнання, а наближення до безсмертного і вічного" [6: 543].

На думку Канта, всяке пізнання починається з досвіду, але не все в ньому виводиться із досвіду. Таке розуміння пізнання передбачало, що в результатах пізнавального процесу є знання, обумовлені досвідом, і щось таке, що вноситься у досвід самим пізнанням. Особливу увагу Кант приділяв переходу від сфери чуттєво досвідного пізнання у сферу надчуттєвого, коли знання змінюється вірою. У сфері надчуттєвого пізнання людина має справу не з предметами, а з ідеями. Кант виділяє три ідеї розуму: ідея світу, ідея душі та ідея Бога. Ідеї розуму стосуються таких сфер реальності, яким взагалі немає аналогів в чуттєвому досвіді. Об'єкт ідеї не існує аналогічно об'єкту чуттєвого сприйняття, він ніколи не співпадає з емпіричною дійсністю і тому сприймається на віру. Віра нічого не відкриває в предметному світі – її функція не пізнавальна, а регулятивна. Вона є ідеальним образом того, що повинно бути створене, здійснене. Віра є вірою до тих пір, поки вона практично нереалізована, не перейшла в знання. Знання спирається на віру, живиться і спрямовується нею, однак віра ніколи не визначається знаннями. Навіть неможливо собі уявити, – пише з цього приводу Кант, – щоб ідеї Бога, світу і душі були б представлені розумом як системи всезагальних знань. "Тому я змушений був обмежити знання, щоб звільнити місце для віри" [7: 95].

Проблему співвідношення знання і віри досліджував також Гегель. Він пише, що віра – це такий спосіб відношення суб'єкта до об'єкта, коли суб'єкт упевнений у реальному існуванні об'єкта і не потребує чуттєвих емпіричних доказів. Єдиним доказом існування об'єкта віри суб'єкт здійснює по аналогії зі своїм власним існуванням. Віра – це свідчення індивідуального духу про існування духу абсолютного і впевненість в його істинності. Між індивідуальною і всезагальною духовністю не існує ніяких опосередкувань, між ними є субстанційна єдність, якою і є віра.

Разом з тим Гегель показує і відмінність між суб'єктом та об'єктом віри. Суб'єкт віри – кінечний, а об'єкт віри – безкінечний. Єднають їх такі форми духовного відношення суб'єкта до об'єкта як поклоніння, молитва, благоговіння, піст тощо, з допомогою яких кінечний суб'єкт переноситься у безкінечний об'єкт, суб'єкт духовно зливається з об'єктом. Гегель вказує на неістинну та істинну форми переходу кінечного суб'єкта у безкінечний об'єкт. На його думку, неістинною формою переходу кінечного суб'єкта у безкінечний об'єкт є пантеїзм. "Пантеїзм, – пише він, – вбачає Бога в Сонці, в камені, дереві, тварині тощо. Але всі ці визначення є проявом всезагальної матерії і як такі вони не виражають духовності, душі" [8: 374]. Пантеїстичне сприйняття Бога неістинне, бо неспроможне сприймати його як Дух. Це лише спроба сприймати духовну сутність чуттєво безпосереднім шляхом, як природну річ, як істину, дану у чуттєвості. Тому уявлення про Бога на рівні пантеїстично чуттєвої безпосередності неістинне, бо існує як чиста суб'єктивність. Кожен уявляє Бога таким, яку інформацію дають йому органи чуттів у процесі сприйняття конкретних предметів. Суб'єктом віри є людина не як природна, а як духовна істота, як дух, душа. Без духу немає мислення. Мислення, не абстраговане від чуттєвого сприйняття і чуттєвих уявлень не є абстрактним мисленням, воно позбавлене всякого змісту, не має своєї сутності і заперечує її в самому собі. Про

таке мислення кажуть, що у ньому немає віри в Бога, що воно співвідноситься з Богом опосередковано через конкретні, чуттєво сприймаючі речі.

На відміну від пантеїстичного, неістинного сприйняття Бога, існує істинне відношення кінечного суб'єкта до безкінечного об'єкта як відношення самосвідомості до Бога як до Святого Духа. І саме з Третьою Іпостассю Святої Трійці, із Святим Духом, пов'язане уявлення про реальну присутність Бога у світі. У молитві віруючий духовно звертається до Бога як до Святого Духа. Тільки у такому духовному відношенні самосвідомості до духовного Абсолюту, на думку Гегеля, формується основа взаємозв'язку віри та знання. Якщо людина у думках, поняттях сприймає те, про що сповіщає Святе Письмо, то з'являється можливість раціонального відтворення змісту віри. Теологія переводить цю можливість у дійсність з допомогою філософських понять. Завдяки цьому віра, за Гегелем, є знанням духу про самого себе. Не духовне не може бути предметом віри. Віра, як знання духу про самого себе, розвивається разом з розвитком духу. На різних ступенях розвитку духу віра видозмінюється: індивідуальному духові відповідає віра окремої людини, духові етносу, нації відповідає віра нації, народу. І цей народний дух є постійною основою віри, яка для індивідууму є абсолютним авторитетом. "Кожний індивідуум, – підкреслює Гегель, – оскільки він пов'язаний з духом свого народу, сприймає з моменту народження віру своїх батьків, тому віра батьків є для нього святиною і найвищим авторитетом" [9: 381].

Діяльне походження віри, обґрунтоване Гегелем, розкриває її сутність: духовність органічно вплетена у діяльність, підпорядковує її цілі своєму розвитку, спрямовує її на духовне збагачення людини і природи. Істинно людська життєдіяльність здійснюється лише на засадах глибокої духовності, універсальним виявом якої є віра. Людина впевнено діє лише тоді, коли вірить у доцільність діяльності й результативність. Віра спонукає людину до діяльності, виявляє і зумовлює потребу реалізувати приховану у людині можливість здійснити те, що здається нездійсненним. Вона надихає людину, підіймає її над буденністю. У вірі і через віру знання отримують практичну енергію, збагачуються почуттями і волею.

У процесі осмислення світоглядних проблем мислитель не має змоги опиратися на чуттєвий досвід, він мисленно відтворює не реально існуюче явище, а структуру своєї свідомості, свої уявлення про світ. Істина знаходиться в якомусь непевному гносеологічному просторі – між суб'єктивно мислительним відтворенням реальності і об'єктивно існуючою реальністю. Філософія тільки не приступає до виявлення механізмів відтворення "об'єктивного" в найрізноманітніших "суб'єктивних" варіантах теоретичного пояснення світоглядних проблем. Перед гносеологією постає важлива проблема: в якій мірі суб'єктивні структури людського пізнання відповідають об'єктивній реальності? Чому об'єктивно існуючі структури реального світу мисленно відтворюються в такому розмаїтті суб'єктивних форм?

При вирішенні цих та інших світоглядних проблем мислення спирається не тільки на чуттєвий досвід, а й на віру, яка досить часто є висхідним пунктом, початком пізнавального процесу. Усі наукові гіпотези, системи картин світу, історичні типи світогляду починаються з віри, а потім ідуть логічні обґрунтування цього першоначала. Ідея Бога як Першотворця всього суцього має такі ж підстави для існування, як і ідеявічної, нестворимої і незнищимої матерії. Їх неможливо ні логічно довести, ні заперечити. Саме тому вони сприймаються на віру. Існування води Фалеса, вогню Геракліта, атомів Демокріта, ідей Платона, матерії та ідеї раціонально не доводяться, а сприймаються на віру. Космологічна теорія Канта починається з віри в існування у Космосі пилової туманності, гіпотеза коацерватного походження життя на Землі Опаріна – з віри в існування на Землі праокеану тощо.

Найґрунтовніше проблему начала у процесі пізнання обґрунтував Гегель. Він пише, що воно "повинно бути абсолютним, абстрактним началом, воно не повинно нічим опосередковуватися, не мати ніякої основи, навпки, повинно бути основою і опосередкуванням всього" [10: 126]. Видатний французький вчений П'єр Тейяр де Шарден пише, що у процесі аналізу просторово-часових рядів Універсуму дослідник знаходиться у його центрі і від нього у вигляді конусу просторово-часові ряди ідуть у

минуле і майбутнє. Коли ми повертаємося до вершин цих просторово-часових вимірів, до точок початку і майбутнього, мети, то пояснюємо їх не з допомогою науки, знання, а релігії, віри. "Релігія і наука – дві взаємно пов'язані сторони, або фази одного і того ж акту пізнання, – який зміг би пояснити минуле і майбутнє еволюції, щоб їх розглянути, виміряти і завершити" [11: 6].

Слід зазначити, що у багатьох варіантах вирішення світоглядних проблем віра є завершальним етапом пізнавального процесу. Так, кожен з п'яти варіантів доказу буття Бога, здійсненого Ф. Аквінським. Завершується вірою. "Першодвигун" і "первинна продуктивна причина", "абсолютна необхідність", "найвища і абсолютна ступінь будь-яких якостей", "найдосконаліша цілеспрямованість" як різні прояви однієї і тієї ж Божественної сутності сприймаються на віру. "Славний теоретик середніх віків вчив, що споглядання Творіння має на меті не задоволення скороминучих потреб знання, а безкінечне наближення до безкінечного і вічного" [12: 543]. Як показав Кант, мислення неспроможне дати відповідь на питання: Що таке світ в цілому? Що таке душа? Що таке Бог? Воно впадає в суперечність з самим собою, приводить до антиномій. Ці питання неможливо досягнути виключно раціональними засобами, бо за межами пізнаного, відомого існує невідоме, до якого людина долучається ірраціональними засобами, з допомогою віри.

Знання та віра, взаємодіючи в структурі духовної діяльності, вступають у різні форми взаємозв'язку. Коли людина має справу з реальністю, яка дана в чуттєвому досвіді, де чітко проявляються закони причинності і необхідності, то у її освоєнні домінує знання, істини науки. У сфері такого пізнання істини науки та істини віри автономні, суверенні і мають право на самостійне існування. Тому релігія не має ні потреби, ні права втручатися у сферу науки, а наука не має підстав втручатися у сферу теології. Якщо ж пізнання має справу з явищами і процесами, що не підлягають законам однолінійної каузальності, де діють принципи імовірності, істини знання та істини віри взаємодіють, доповнюють одна одну, вступають у такі форми взаємозв'язку, що залежать від природи предметної сфери, яку освоює людина.

Взаємодоповнення наукових істин істинами віри. Зміст понять "віра" та "знання" залежать від того, як розуміти релігію і науку. Традиційне розуміння цих сфер духовної діяльності зводиться до того, що релігія – це така форма світовідчуття, в якій ілюзорно, фантастично відображається реальність. Головною ознакою цієї форми світовідчуття є віра в надприродне. Наука – це сфера людської діяльності з вироблення і систематизації знань про дійсність. Основною ознакою знань є їх істинність, тобто відповідність їх змісту об'єктивній реальності. Таке розуміння релігії і науки було основою напружено конфліктного відношення між ними протягом довгого історичного періоду.

Починаючи з другої половини ХХ століття в духовній культурі людства відбулися великі зміни, що суттєво вплинули на конфліктне відношення між релігією і наукою. З однієї сторони, намітилася чітка тенденція потягу людства до релігії, з другої, посилюється різка критика світової громадськості на адресу науки, однобічно прагматичного сцієнтизму. Характеризувати на сучасному етапі релігію як ілюзорне, фантастичне відображення дійсності є антиісторичним і однобічним. Найгострішу несумісність віри і знання сформулював Ф. Ніцше. Для нього віра – це спосіб спотвореного сприйняття світу, з якого виводиться мораль, святість, совість, порядність. Більше того, таке спотворене, zdeформоване сприйняття світу оголошується єдино можливим, встановлюється категорична вимога – сприймати цю zdeформовану дійсність як вічну, священну. Християнська віра спотворює ціннісні судження, "істинне" і "хибне" міняються місцями: найшкідливіше для життя вважається істинним, а те, що стверджує, облагороджує, підносить життя – іменується хибним. Релігія, що проповідує таку віру, не може не ворогувати з наукою. "Вона виправдовує всі засоби, з допомогою яких можна отруїти, знеславити, зганьбити дисципліну духу, чесність і чіткість у справах, совість духу, його благородність і незалежність" [13: 1018].

Сучасні дослідження показують, що феномен релігії виводиться не з почувань (Фейєрбах і Енгельс) і не з уявлень про Бога як панівну силу всього суцього (пантеїзм),

чи наявної системи поведінкових правил (моралізм) – а з вічного потягу людини до осягнення того, що не пізнається з допомогою науки, розуму, логіки. Релігія – це не страх, не віра у Бога як сутності всього існуючого, не мораль, а бачення того, що здається майже неймовірним і все ж виявляється найбільш значущим серед існуючих фактів; того, що уявляється кінцевим благом і міститься поза межами можливого; того, що є найвищим ідеалом і предметом безнадійних пошуків [14: 431]. Таке розуміння релігії не суперечить науці, а показує, що є інше (ніж наукове) сприйняття світу. Конфлікт між релігією і наукою виникає тоді, коли останню розуміють як певну систему догм, пророцтв, що є вічними і не можуть бути доповнені і переглянуті під будь-яким приводом. Поверховий погляд фіксує науку як систему знань, що постійно розвивається, а релігію – як догматичне мислення. У такому розумінні релігії і науки причина конфліктного відношення між ними. Але це – надуманий конфлікт, бо релігія, як і наука, постійно розвивається.

З часу свого виникнення релігія існувала і розвивалася як протилежна науці. Саме в ній зосереджувалося все те, чому не було місця у раціоналізованих підходах до пояснення світу. Релігія розробляла такі форми прояву духовності як совість, святість, милосердя, безкорисливість тощо, які не могли сформуватися на основі раціоналізованої науковості. Погляд на релігію як на систему духовних цінностей, що постійно розвивається, знімає перший аргумент сприйняття науки і релігії як конфліктуючих одна з одною форм духовного освоєння світу. Наука виробила важливий методологічний принцип, з допомогою якого стало можливим узгоджувати прямо протилежні міркування про одне і те ж явище шляхом доповнення одного іншим. Так, у фізиці існувала невідповідність корпускулярної теорії світла (Ньютон) і хвильової теорії (Х. Гюйгенс). Вони хоч і не збігалися, однак доповнювали одна одну. У квантовій механіці Н. Бором був сформульований принцип доповнювальності, згідно якого корпускулярна і хвильова природа електрона доповнюють одна одну. Деякі вчені і філософи пропонують щось подібне застосувати до вирішення суперечливих відношень між релігією і наукою, вірою і знанням. На їх думку, релігія і наука – два різних погляди на дійсність. Наука має справу з загальними закономірностями, які вивчаються з метою пояснення природних явищ; релігія пов'язана з роздумами про моральні й естетичні цінності. "З одного боку, – пише А. Уайтхед, – закон гравітації, з другого – споглядання краси святості. Те, що помічає одна сторона, інша лишає поза своєю увагою, і навпаки" [15: 454]. Релігійне осягнення істини таке ж необхідне, як і наукове. Тому наука і релігія, істини знання та істини віри – це дві різні, взаємодоповнюючі складові людського досвіду: наука індивідуального (для природних явищ кінченного світу), релігія – для Божественного (світу в цілому, Всесвіту).

А. Уайтхед стверджує, що в процесі вирішення глобальних проблем наука, зосередившись на людині, знаходиться вічна-віч з релігією, знання – з вірою. Починаючи з сивої давнини і до наших днів здійснювався постійний конфлікт між розумом і вірою, який досяг такої напруги, що, здавалося, найближчим часом наука перемаже. Однак протягом багатьох століть боротьби ні наука, ні релігія не зуміли виснажити одна одну. "Але в міру зростання напруги стає очевидним, що конфлікт повинен вирішитися у зовсім іншій формі – не шляхом заперечення, не шляхом збереження подвійності, а шляхом синтезу; стає очевидним, що віра і знання не можуть нормально розвиватися одна без другої по тій простій причині, що обидві одухотворені одним і тим же життям. Наука не може вийти за межі самої себе, не підсилючись містиккою і не заряджаючись вірою" [16: 378]. Знання і переконаність у доцільності природи, людини і світу, вирішення багатьох наукових проблем здійснюються як з допомогою раціональності, так і з допомогою надраціональної інтуїції.

Співвідношення істин віри та історичних істин. Історичне знання виводиться з історичних фактів. Причому, в залежності від світоглядно-ідеологічних орієнтацій, інтересів певних груп людей та інших обставин історичні факти часто отримують діаметрально протилежну теоретичну інтерпретацію, кожна з яких оцінюється як абсолютна істина. Свідченням цього є історія нашої держави – скільки їх, цих історій, і чи не буде знову вона переписуватися? У філософії була спроба створення засобу встановлення істинності історичних знань. Свого часу Гегель сформулював принцип

співпадіння історичного і логічного, згідно якому логічне встановлює істинність історичного, бо в ході історії людства проявляється закономірність абсолютного духу, ідеї. Пізніше марксизм стверджував, що історичне визначає істинність логічного, бо історія розвивається за своїми закономірностями, має свою внутрішню логіку. Однак історична практика заперечила і те, і друге. Життя показало, що логікою можна обґрунтувати будь-що, як виправдати зло, так і засудити добро; у другому випадку з'являється спокуса з реальних історичних фактів виводити "потрібну логіку", надавши їй статусу істини в останній інстанції.

За свою багатовікову історію людство виробило цілісну систему правил-вимог, що регулюють всі сфери суспільного життя, визначають його сенс, людяність, у тому числі й істинність історичного процесу. Вони загальнолюдські, формулюють абсолютні, найефективніші, вкрай переконливі правила людського життя, а тому вічні. В них усі часові форми взаємопроникні, зведені до рівності, вміщують у собі всі минулі, теперішні і майбутні історичні події, тобто позбавлені категорії часу. Такими є морально-релігійні цінності, з допомогою яких людство усвідомлює своє буття як історичне, а свою історію як історію певної культури. З позицій цих вимог історичні події оцінюються категоріями "добро – зло", "справедливість – несправедливість" тощо. Тому істинними будуть ті історичні події, що враховують ці вимоги. Основою позапросторового і позачасового буття цих вимог є віра. В історичному пізнанні віра є основою для розвитку історичних знань, створення історичних концепцій: віра в Божественне Провидіння (провіденціалізм), віра в світле майбутнє, віра в природні закони розуму. Тому в історичному пізнанні істини віри є умовами формування істин знання, завдяки чому історичні істини не є аналогічними істинами природознавства – це істини-оцінювання.

Сутність людини не тільки в тому, що вона мислить, а й у тому, що вона вірить. Знання і віра звеличують людину: знання відкривають таємниці природи, в тому числі і природи самої людини, а віра – таємниці надприродного. Крім знання істин, що отримані досвідним шляхом, логікою, є істини віри, отримані внутрішнім почуттям, відкровенням, інтуїцією, серцем. Поряд з істинами раціонально обґрунтованими є істини, що не піддаються раціональному обґрунтуванню. Незважаючи на те, що істин віри логічно обґрунтувати неможливо, але й заперечити, або ставити під сумнів їх також неможливо. Вони такі ж достовірні, як і істини знання. Велич людського духу – у єдності знання та віри.

Таким чином, розвиток духовності у світлі співвідношення знання та віри постає, насамперед, як розвиток людяності – споконвічно притаманних людям цінностей, вироблених філософією та світовими релігіями. Тільки на основі духовності з'являється можливість вирішення багатьох проблем, що пов'язані з людським буттям, його долею, призначенням і перспективами існування. Ні наука, ні філософія, ні теологія самі по собі неспроможні вирішити жодної глобальної проблеми. Вирішення їх можливе тільки спільними зусиллями. Значна кількість таких проблем виникає у сфері міжіндивідуального, міжнаціонального, міжконфесійного спілкування, узгодження різних інтересів, позицій, потреб. Постійною субстанцією спілкування, засобом не стільки розуміння, скільки по-розуміння між індивідами, конфесіями, націями є вироблені історичним досвідом людства правові й моральні норми та принципи демократії. Утвердження по-розуміння можливе спільними зусиллями науки (знань, логіки), моралі та релігії (віри, заборон, вимог). Тому знання і віра є важливими і рівнозначно ефективними компонентами світогляду, що формується у третьому тисячолітті.

У статті обґрунтовується положення про те, що в процесі духовно-практичного освоєння світу людина використовує не тільки досвід, сконцентрований у знаннях, а й досвід духовної діяльності, сконцентрований у вірі. Без цього досвід, культура, духовність попередніх поколінь були б просто відкинуті. Аналіз взаємодії знання та віри дає змогу з'ясувати реальне місце віри в процесі духовного освоєння світу.

Актуалізована в такий спосіб проблема співвідношення знання та віри розкриває діяльну природу духовності, здійснює духовне збагачення особистості. Процес їх взаємозв'язку має певні форми прояву: 1) віра є вихідним пунктом, початком пізнавального процесу; 2) віра є результатом, завершальним етапом пізнання. В залежності від

внутрішньої природи предметної сфери, з якою взаємодіє людина, знання та віра взаємопроникають. Коли людина має справу з реальністю, в якій чітко проявляються закони причинності й необхідності, то у її освоєнні домінує знання, істини науки. Якщо ж пізнання має справу з процесами, що не підлягають законам однолінійної каузальності – істини знання та істини віри взаємодоповнюють одна одну.

Дослідження даної проблеми сприятиме пізнанню тих засобів, з допомогою яких особистість освоює нові ціннісні орієнтації, наповнює форми своєї життєдіяльності самосвідомістю, саморозумінням і співрозумінням, моральними і правовими формами духовно-практичного освоєння буття.

Список використаних джерел

1. Марсель Г. К трагической мудрости и за ее пределами. Проблема человека в Западной философии. – М., 1988. – 552 с.; Франк С.Л. Предмет знания. Душа человека. Опыт введения в философскую психологию. – С-Пб., 1995. – 606 с. 2. Волков А.Н. Проблемы духовной философии. Т. 1. – М., 1995. – 164 с.; Васильева Т.В. Божественность "под игом" бытия. Философия. Религия. Культура. – М., 1982. – 392 с. 3. Кримський С. Місце пізнання в багатоманітності форм освоєння світу. Філософсько-антропологічні читання. До 70-ти річчя засновника Київської світоглядно-антропологічної школи Володимира Шинкарука. – К., 1999. – 344 с.; Уайтхед. А. Заблуждающийся разум? Многообразие форм вненаучного знания. – М.: 1990. – 462 с. 4. Гуссерль Е. Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія. Вступ до феноменологічної філософії // Філософська думка. – 2002. – № 3. – 176 с. 5. Шелер М. Положение человека в космосе. Проблема человека в Западной философии. – М., 1988. – 552 с. 6. Ейкенъ Г. История и система средневекового мирозерцания. – С-Пб., 1907. – 730 с. 7. Кант И. Сочинения в 6-ти томах. Т. 3. – М., 1964. – 541 с. 8. Гегель Г. Философия религии. – М., 1975. – 530 с. 9. Гегель Г. Философия религии. – М., 1975. – 530 с. 10. Гегель Г. Наука логики. – М., 1975. – 500 с. 11. Шарден. Т. Феномен человека. – М., 1978. – 278 с. 12. Ейкенъ Г. История и система средневекового мирозерцания. – С-Пб., 1907. – 730 с. 13. Ницше Ф. Сочинения. В 2-х тт. Т. 1, 2. – М., 1990. – 1056 с. 14. Уайтхед. А. Заблуждающийся разум? Многообразие форм вненаучного знания. – М., 1990. – 462 с. 15. Уайтхед. А. Заблуждающийся разум? Многообразие форм вненаучного знания. – М., 1990. – 462 с. 16. Уайтхед. А. Заблуждающийся разум? Многообразие форм вненаучного знания. – М., 1990. – 462 с.

Mykola Kubayevskiy, Svitlana Lukyanenko

THE CORRELATION OF KNOWLEDGE AND FAITH IN THE PROCESS OF SPIRITUAL-PRACTICAL MASTERING OF THE WORLD

The article deals with correlation the problem of faith and knowledge in the process of spiritual and practical mastering of the world.

The authors show that interrelation of knowledge and faith reveals the activity nature of spirituality, that is being realized in two forms: 1) faith is a starting point of the cognition process. 2) faith is a result, final stage of cognition.

РОЗДІЛ 3
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 34 (091)

Сергій Троян

НІМЕЦЬКІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ 50–70-Х РР. ХІХ СТ.

Стаття висвітлює політичні ідеї Г. фон Трейчке, А. Шумана, Л. Роса, П. Лагарда, Р. Бека щодо проблем зовнішньої та колоніальної політики в 50–70-х роках ХІХ ст.

Завершення процесу об'єднання Німеччини і період становлення кайзерівської імперії супроводжувалися концептуальним оформленням нових зовнішньополітичних ідей і положень. Помітну роль у цьому відіграли представники наукових і публіцистичних кіл, які постачали державне керівництво різноманітними планами і проектами у сфері зовнішньої та колоніальної політики.

На цей час припадає активна діяльність історика і публіциста Г. Трейчке. За підтримку політики Бісмарка його цілком заслужено прозвали "пророком третього рейху". Заклики історика до національного об'єднання Німеччини, боротьба з феодалізмом, сепаратистами і юнкерством відіграли на початку діяльності прогресивну роль. Але в умовах формування буржуазно-націоналістичних концепцій у ході боротьби з об'єднання Німеччини "зверху", під главенством Пруссії, Трейчке також успішно відродив і використав традиції старої феодальної політики "Дранг нах Остен", доповнивши їх ідеями заокеанської колоніальної експансії. При цьому він відкрито спирався на принцип буржуазної партійності історичної науки, підкреслюючи, що стоїть на пруських і національно-ліберальних традиціях. Трейчке писав: "З тих пір, як існує світ, у бурхливі періоди його буття історик завжди називався безпартійним тільки в одному випадку, коли він лежав у могилі" [7: 226].

У 1862 р. Трейчке оприлюднив брошуру "Німецька Орденська країна – Пруссія", яка присвячена історії винищення племені прусів і державі німецьких рицарів, що утворилася на їхніх землях. Про германізацію литовських і слов'янських народів та злодіяння тевтонських і лівонських рицарів Трейчке писав як "про величезну, переможну справу пізнього середньовіччя, про нестримне устремління німецького духу на північ і на Схід, про грандіозні творіння нашого (німецького – С.Т.) народу, як приборкувача, учителя, вихователя наших сусідів" [8: 3]. Історик підкреслив, що "на тісному просторі" Пруссії, Латвії та Естонії німці використали ефективність обох методів колонізації, які англійці та іспанці з подібним успіхом застосували "на величезних просторах Америки". Він мав на увазі політику Великобританії стосовно корінного населення у її північноамериканських колоніях і колоніальне управління іспанської корони на південно- і центральноамериканських землях.

При цьому Трейчке схвально поставився до англійського методу колонізації шляхом винищення індіців і висловився проти іспанського як такого, що призвів у результаті до змішування переможців і переможених. "При фатальному зіткненні смертельно ворогуючих рас, – стверджував німецький історик, – кривава дикість швидкої війни на знищення більш гуманна і менш обурлива, ніж та фальшива м'якість повільності, яка перетворює поневолених у тваринний стан, а переможців або робить ще жорстокішими, або опускає до тугодумства переможених" [8: 22]. Тим самим, вважаючи себе лібералом, Трейчке не тільки був повністю підготовлений до майбутнього німецького колоніального розбою за англо-американським зразком, але й закладав ідейні основи такого радикального методу колонізації, загарбання та підкорення колоній і проживаючого там тубільного населення.

Не варто забувати, що Трейчке передбачав і орієнтувався на погіршення відносин між Німеччиною та Британською імперією і сам багато в чому сприяв цьому своєю активно антианглійською діяльністю. Уже з кінця 60 – поч. 70-х рр. ХІХ ст. він "гаряче ненавидів" Англію і бачив у її особі найбільш упертого противника посилення Німеччини, її

небезпечного конкурента на колоніальному і зовнішньополітичному поприщі. На думку Трейчке, на зайняте Великобританією місце великої держави, своєрідної "майстерні світу", може претендувати лише держава з чисельно більшою і сильнішою сухопутною армією. Він мріяв про "співчутливий європейський конгрес, який проголосить нейтралітет острівної імперії ... і цим дасть королеві морів можливість розпродати на аукціоні її військово-морський флот, який перетворився у непотрібну іграшку" [9: 281].

У відверто антианглійському дусі висловлювався Трейчке у листопаді 1884 р. на сторінках редагованого ним "Пруського щорічника" у статті "Перші спроби німецької колоніальної політики". Він, зокрема, писав: "Англія служить зосередженням варварства у міжнародному праві, тільки завдяки їй одній морська війна і нині носить характер морського розбою. Англійська високомірність і знуцання над іншими народами такі, що термін "шовінізм" для їх характеристики надзвичайно м'який. Британська імперія повинна загинути" [5: 564–565]. Така антианглійська спрямованість і пропаганда пізніше відіграли свою роль у розпалюванні англо-німецького антагонізму, зокрема, загостренні протиріч на півдні Африканського континенту в середині 90-х рр. XIX ст. На поч. XX ст. цілий комплекс серйозних суперечностей між Британською імперією та Німеччиною призвів до розв'язання кровопролитної світової війни 1914–1918 рр.

Таким чином, саме від Трейчке в умовах становлення і зміцнення Німецької імперії беруть початок дві протилежні і водночас взаємодоповнюючі одна одну лінії, властиві німецькій колоніальній та експансіоністській ідеології. З одного боку – ненависть німецької буржуазії до Великобританії, до її колоніальної могутності, а з іншого – проповідь і практичне використання у заокеанській колоніальній політиці відверто жорстоких і антигуманних методів англійського колоніального управління. Це особливо рельєфно проявилось у діяльності "піонера" німецьких колоніальних завоювань К. Петерса на території Східної Африки у 80-х рр. XIX ст., політиці німецьких колонізаторів у Південно-Західній Африці проти племен гереро і нама на початку XX ст., участі німецьких військ у придушенні повстання іхетуанів у Китаї.

Треба також мати на увазі, що на формування наукового світогляду Трейчке великий вплив справили ідеї "німецької історичної школи" Л. фон Ранке. Позитивний вклад професора Берлінського університету Ранке та його школи в історичну науку полягав насамперед у тому, що він почав систематично і цілеспрямовано застосовувати до вивчення джерел критичний метод, намагаючись шляхом точного відтворення фактів показати те, що в дійсності відбувалося. Він вимагав відмовитися від їх інтерпретації та оцінок. Але не можна забувати, що процес історичного пізнання не замикається на джерелах, яким би великим не було їх значення. За допомогою збору фактів, порівняльного аналізу джерел без їх інтерпретації можна отримати хоча і реальне, але все ж одностороннє відтворення дійсності.

Ранке також обґрунтовував стару теоретичну догму німецької буржуазної історіографії та соціології XIX ст. про примат зовнішньої політики над внутрішньою. Історик розглядав зовнішньополітичну функцію держави як головну і визначальну. Вона мала сприяти утвердженню прусько-німецької держави як реалізації "божественної думки". Це здавалося можливим тільки внаслідок здійснення відверто експансіоністських прагнень німецького милітаризму і шовіністично настроєних промислово-фінансових груп. Звідси бере походження новітня концепція про завоювання Німеччиною панування в Європі, а потім і досягнення світової гегемонії.

Ці позиції поділяли й інші представники німецької історичної науки, вважаючи, що обраний Богом німецький народ знаходиться в центрі Європи, щоб "спокійно насолоджуватися" і керувати всіма іншими народами Землі. Уже в цій думці, найповніше сформульованій Геффером у 1847 р., була закладена ідея завоювання передових позицій у світі і колоніального підкорення Німеччиною інших народів, її майбутнього світового панування [2: 66]. У першу чергу саме ця ідея дістала своє втілення і подальший розвиток у працях Трейчке, який до того ж був офіційним історіографом Німецької держави і тим самим справляв безпосередній вплив на формування німецьких зовнішньополітичних доктрин і концепцій.

Концептуальне оформлення німецьких зовнішньополітичних і колоніальних ідей відбувалося також під впливом поглядів публіциста А. Шумана. Напередодні та під час франко-пруської війни 1870–1871 рр. він виклав їх у двох брошурах про майбутнє Німеччини. Шуман писав: "І якщо є всі умови, щоб зробити швидше Пруссію світовою державою (Weltreich), – то вона з необхідністю нею і стане" [1: 664]. Він розглядав германізацію Європи як майбутню програму прусської політики, хоча на практиці Пруссія проводила її раніше. Говорячи словами Трейчке, "Пруссія кожен день відсуває німецький прикордонний стовп на одну п'ядь на схід". Тому кожен день слов'янське населення в Пруссії зменшується, а німецьке прибуває. Шуман зробив висновок, що тільки тоді, коли Пруссія встигне германізувати Європу, стане світовою монархією, коли з Європи зроблять одну державу, навряд чи встановиться "вічний мир", але війни стануть рідшими, коротшими, будуть менш кривавими і варварськими. Засіб, який зробить війну рідкістю, повинен бути і є сама війна [1: 665].

Шуман також дотримувався думки, що Австрія повинна бути германізована, а Росія може сподіватися на згоду Німеччини не заважати її прагненням у східному питанні лише при одній умові: щоб вона віддала Німеччині Остзейські провінції і, можливо, частину Польщі. Така точка зору повністю співпадала з переконанням директора статистичного управління Берліна і професора статистики населення Берлінського університету Р. Бека. Він вважав, що захист німцями поляків від російської загрози зводиться до двох моментів:

- витіснення росіян у межі їх мовних кордонів;
- приєднання до Німеччини всієї польської області на таких самих умовах, на яких приєднана Познань [3: 102].

У 1870 р. в Бранденбурзі вийшла маленька, але дуже цікава брошура "Європа у світлі минулого, теперішнього і майбутнього. Політичний огляд і заклик-нагадування пруського консерватора". Там у наївній формі були викладені політичні погляди бранденбурзького службовця-дворянина, його симпатій та антипатій. Звертаючись до всіх держав і народів Європи, автор патетично вигукував: "Росія – країна соболів і діамантів, ти не європейська земля! ... Тобі не вдалося вступити у володіння Туреччиною. Франція і Англія, за допомогою зради Австрії, змусили тебе покинути горді твої плани. Але часи помсти прийдуть і для тебе! Австрія – держава, яка не має ніякої життєздатності. На століття знищена, як німецька держава, слов'янською вона бути не може. Що ж відповідає природі, як не те, щоб німецькі землі повернулися до їх племені, а останні дісталися Росії? І північна частина Туреччини, і Чорне море належать тобі, Росія! Але південна ні. І Балтійське море тобі не належить! Твої німецькі провінції стогнуть під батою. Обрусити їх ти не можеш, тому що ніяка німецька земля не втрачає свого старогерманського типу, – а тому віддай нам німецьких дітей!" [1: 657–658]. Фактично перед нами не що інше, як план-заклик до поділу Європи між Росією та Німеччиною, що передбачав включення до складу останньої обширних європейських територій. При цьому автор пропонував посадити на трон у Польщі, Угорщині і Трансільванії румунського короля Карла з династії Гогенцоллернів і "з'єднати корону Польщі і голову Гогенцоллерна". Книга закінчується словами: "Пруссія – ти серце Європи, ти будеш панувати в Європі і цвісти під Гогенцоллернами, як сильна християнсько-монархічна держава на славу Богові" [1: 658].

Проблеми німецької континентальної і заокеанської політики займали помітне місце у поглядах орієнталістів Л. Росса і П. Лагарда. Вони відіграли суттєву роль у німецькій зовнішньополітичній і колоніальній пропаганді середини XIX ст. У 1850 р. була опублікована книга відомого археолога і знавця класичної філології Росса "Мала Азія і Німеччина" з серією статей автора, у яких він пропонував направити німецьку еміграцію в південно-західну частину Малої Азії [6]. Учений-орієнталіст доводив, що тут у майбутньому німецькі колоністи могли б з успіхом займатися різними видами господарської діяльності, не втрачаючи при цьому зв'язків з батьківщиною. У перспективі Німеччину з цією територією з'єднають торгові шляхи, які сприятимуть подальшій німецькій колонізації. Водночас Росс дотримувався думки, що це для Німеччини набагато вигідніше, ніж колонізаційні підприємства в Америці і на островах Тихого океану.

Значну увагу питанням німецького проникнення на Схід і в заокеанські землі надавав професора теології і сходознавця П. Лагарда-Беттіхера, якого пангерманці вважали своїм духовним батьком. У 1853 р. він проголосив плани германізації обширних слов'янських територій основою німецького домінування. На думку Лагарда, Австрія була нежиттєздатна уже з причини своєї багатонаціональності. Він писав: "Людині дана лише певна міра духовних сил. Якщо вона змушена втрачати ці сили на вивчення численних мов Австро-Угорщини, то вона уже не здатна ні на що більш суттєве. Вона здатна на шести мовах замовити собі шніцель і пиво, але вона не в змозі творити історію" [4: 112]. Австрійці, стверджував Лагард, можуть врятуватися від слов'яно-угорського засилля тільки об'єднанням з Німеччиною, тоді як для останньої, у свою чергу, порятунок від "робітничого питання", від пауперизму та інших внутрішніх незгод полягає у колонізації сусідніх територій. Тобто, інтереси обох країн диктують їм необхідність об'єднання (мова йшла практично про те, що пізніше отримало назву "аншлюсу Австрії"). "Для Австрії, – писав Лагард, – не існує ніякого іншого призначення, крім як стати колоніальною державою Німеччини... При цьому Австрія повинна перетворитися у форпост германізму і служити авангардом для боротьби німецької Європи з Росією" [4: 110–111]. Ця колонізація дасть можливість проявитися "кращим рисам німецького характеру. Здійснювати її важко, але необхідно, якщо Німецька імперія хоче продовжити своє існування" [4: 109].

Німецькому уряду Лагард рекомендував прагнути злиття обох імперій у формі підписання між ними вічного оборонного та наступального союзу і домовленості, що у випадку припинення лінії Гогенцоллернів або Габсбургів династія, яка залишиться, стане на чолі всієї об'єднаної імперії. При цьому австрійський імператор мав дати зобов'язання негайно позбавити всіх своїх підданих "ненімецької національності" всяких "політичних і комунальних прав" у німецьких частинах дуалістичної монархії. Лагард також пропонував поголовне вигнання євреїв у Палестину чи ще куди-небудь. Подальше завдання об'єднаної імперії Лагард вбачав не тільки у захопленні всіх балканських країн, але й у поширенні її панування на Малу Азію [4: 391, 411].

Водночас Лагард також активно підтримував колоніальні загарбання за океаном, стверджуючи, що німці взагалі володіють виключним колонізаційним талантом, якого, на його думку, цілком позбавлені французи, іспанці, італійці та багато інших народів. В особі Вермана, Людеріца, Петерса і подібних "колоніальних діячів", Лагард бачив "кращих представників німецького народу, народжених керувати, істинних князів з більш королівським способом мислення, ніж у багатьох представників титулованої знаті, яка потонула у світських розвагах" [4: 361].

На загал, Лагард пропагував створення такої Німеччини "від Емса до гирла Дунаю, від Мемеля до Трієста, від Меца приблизно до лінії р. Буг", яка була б здатна у будь-який час і без особливого напруження силами своєї постійної армії розбити як Францію, так і Росію, взяті окремо, а при умові мобілізації запасу першої черги – розгромити обидві ці держави, взяті разом, в умовах війни на два фронти. Він вважав, створену в 1871 р., Німецьку імперію тільки проміжним етапом між Північно-Німецьким союзом і майбутньою Великою Німеччиною в окреслених вище кордонах і доповненою значними колоніальними володіннями.

Загалом можна констатувати, що завершення процесу об'єднання німецьких земель в одну державу та її становлення стимулювало розвиток зовнішньополітичних концепцій і формування світоглядних позицій німців. Вчені-теоретики, публіцисти, практики дотримувалися думки, що німецька зовнішня і колоніальна політика відіграють провідну роль у посиленні позицій Німеччини на міжнародній арені. Багато німецьких учених – послідовників відомого історика Г.Трейчке – не тільки виступали за активне проведення широкомасштабної німецької континентальної і заокеанської колонізації, але й закликали не боятися можливих конкурентів на цьому поприщі, насамперед Великобританії. Тим самим Трейчке, інші історики та орієнталісти сприяли формуванню антибританської спрямованості німецьких зовнішньополітичних концепцій, що завдяки їм набули яскраво вираженого наступального і навіть войовничого характеру. Вони базувалися на ідейно-теоретичному положенні про те, що німецький народ своєю багатовіковою "героїчною" історією заслужив право зайняти "місце під сонцем", і ніхто йому не може в цьому пере-

шкодити. Такий підхід, на думку Трейчке і його однодумців, у тих конкретних історичних умовах мав сприяти вихованню і піднесенню "німецького духу", усвідомлення німцями своєї "цивілізаторської" історичної місії.

Список використаних джерел

1. Драгоманов М.П. Восточная политика Германии и обрусение // Вестник Европы. – 1872. – № 2.
2. Славяно-германские исследования: Сб. статей. – М., 1963.
3. Boeckh R. Der deutschen Volkezahl und Sprachgebiet in den europäischen Staaten. – В., 1869.
4. Lagard P. Deutsche Schriften. – Göttingen, 1892.
5. Preussische Jahrbücher. – Bd. 54. – В., 1884.
6. Ross L. Kleinasien und Deutschland. Reisebriefe und Aufsätze mit Bezugnahme auf die Möglichkeit deutscher Niederlassungen in Kleiasien. – Halle, 1850.
7. Schiemann Th. Heinrich von Treitschke. Lehr- und Wanderjahre. – München, 1896.
8. Treitschke H. Historische und politische Aufsätze: In 3 Bde. – Bd. 2. – Lpz., 1913.
9. Treitschke H. Zehn Jahre deutsche Kämpfe. – В., 1913.

Sergiy Troyan

GERMAN FOREIGN POLITICAL CONCEPTION IN 50–70-S OF XIX

The political ideas of H. Treitschke, A. Shuman, L. Ross, P. Lagard, R. Boeckh, concerning the problems of foreign and colonial policy in 50–70-s of XIX are considered in the article.

УДК 94 (438)

Леся Алексієвець

РЕФОРМА ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ І РОЗБУДОВА ВИЩОЇ ШКОЛИ ПОЛЬЩІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918–1939 РР.)

У статті проаналізовано основні напрями реформи шкільної освіти і розвитку вищої школи Другої Речі Посполитої

Міжвоєнні роки стали важливим етапом становлення польської культури, її Другого національного відродження. Польська Річ Посполита зробила в 1920–1930-і рр. внесок у розвиток європейської науки, її вчені, письменники, діячі культури у складних умовах внутрішнього і міжнародного життя міжвоєнної доби сприяли дальшому поступу світової цивілізації. У цьому зв'язку науково-прагматичне значення має дослідження становлення і розвитку національної освіти у відновленій державі, її впливу на соціально-економічні та політичні перетворення у міжвоєнний час. Науковий аналіз освітнього процесу Польщі в цей час є актуальним завданням історичної науки. Вивчення досвіду відновленої Польської держави в галузі освіти має бути повчальним і корисним для всіх відроджених держав Центрально-Східної Європи.

Сучасний стан вітчизняної історіографії свідчить, що, незважаючи на деякі праці загального характеру та видання, в яких висвітлюються певні аспекти розвитку польської культури у період між двома світовими війнами [1], окреслені нами проблеми не знайшли ще й досі спеціального висвітлення. У польській сучасній історіографії цим питанням приділяється значно більше уваги [2]. Окремим проблемам створення духовних основ польського суспільства у міжвоєнний період присвячено праці авторки даної статті [3]. Проте аналіз літератури засвідчує, що поставлена нами проблема не знайшла спеціального висвітлення в українській історіографії. Немає праць, у яких би були розкриті

основні тенденції розвитку польської культури 1918–1939 рр. Тим більше що до цього часу багато аспектів цієї проблеми носить дискусійний характер, відчувається відгомін тоталітарного минулого, а вони залишаються невивченими. Велика кількість, різноманітність, змістовність удоступненого нині документального матеріалу, а також свобода творчого пошуку дозволяє вдатися до поглибленого розгляду цієї проблематики. Певною мірою надолужити цю прогалину вітчизняної історіографії є дана стаття, в якій авторка на основі як вітчизняної, так і польської історіографії з'ясовує основні особливості і тенденції реформування шкільної освіти і розбудови вищої школи у відродженій Польській державі, показує її вплив на польське суспільство та його соціально-економічний і духовний розвиток у міжвоєнний час. Актуальність поставлених питань не викликає сумніву так само, як і необхідність їх подальшого вивчення.

Після закінчення Першої світової війни перед польським народом постали складні завдання створення духовних основ суспільства у нових історичних умовах. Турбота про розвиток освіти, науки і культури була піднята до рівня державної політики. Цього, зокрема, вимагали завдання, які вирішувала повоєнна влада: демократизація суспільного життя, відбудова національної економіки, розв'язання важливих зовнішньополітичних питань і консолідація суспільства й народу. Вже на етапі відродження польської державності, радикальної перебудови виробничих відносин в аграрній галузі й відбудови і дальшого розвитку промисловості та торгівлі, перед культурним фронтом були поставлені завдання ліквідації неграмотності, відновлення руйнувань й усунення втрат у матеріальній базі культури, яких вона зазнала у роки Першої світової війни і протягом майже 123-річного перебування під чужоземним пануванням, та її розвитку відповідно до нових потреб країни, створення демократичної системи освіти. Незважаючи на зусилля держави, спрямовані на розв'язання поставлених завдань, процес культурних перетворень розвивався складно, суперечливо і нерівномірно як протягом окремих періодів післявоєнного часу, так і в різних сферах культурного будівництва.

Значний вплив на розвиток культури польського народу в міжвоєнний період продовжував справляти факт його тривалого національного пригнічення і відсутність Польської незалежної держави. У таких несприятливих умовах культура залишалася для поляків фактором збереження і згуртування нації, її розвиток стимулювався національними потребами, а творці вбачали сенс свого життя в національному служінні. Разом з тим панування інонаціональної влади, яка, до того ж, розуміла роль культури у посиленні національно-визвольної боротьби польського народу, заважало розвитку цієї культури. Це проявлялося, насамперед, у сфері освіти. На західних польських землях Пруссія послідовно намагалася перетворити школу на засіб германізації поляків. Викладання німецькою мовою було введено у школах і вищих навчальних закладах. Польської вищої школи взагалі не існувало. На польських землях під владою Російської імперії також тривав наступ на національну школу. У Галичині існувала офіційна система національної освіти польського народу. В результаті такої внутрішньої політики у сфері освіти Польща у довоєнній Європі за числом неграмотних і малограмотних займала одне з перших місць. За офіційними даними, у Польщі неграмотні становили у 1921 р. 33 % населення; в 1931 р. все ще 23 % населення країни віком понад 10 років залишалося неграмотним, а фактично число неграмотних було набагато більшим. У школах довоєнної Польщі навчалися тільки 75 % дітей [4: 458]. В особливо важкому стані перебували українські, білоруські, литовські, єврейські національні меншини, які не мали можливостей навчатися рідною мовою, розвивати свою національну культуру. Низка труднощів у галузі культурного будівництва у відроджуваній Польщі була зумовлена політичними, економічними та іншими умовами післявоєнного часу.

Тим не менше як у сфері освіти, так і в цілому у розвитку культури в період між двома світовими війнами Польща досягла позитивних результатів. Польська культура того часу зуміла відродити, зберегти і зміцнити свою внутрішню національну єдність. Вона розвивалась відповідно до потреб польського суспільства в нових історичних умовах. У міру висунення на перший план завдань відбудови і розвитку національної економіки, культурна політика Польської держави набула нових рис, народжених, зокрема, перетворенням освіти і науки на один із найважливіших чинників суспільного виробництва.

Виникла необхідність внесення капітальних вкладів у культуру і науку, перебудови освіти відповідно до нових потреб країни. Уже 7 листопада 1918 р. Тимчасовий народний уряд Польської республіки у числі інших суспільних реформ поставив завдання домогтися "введення загальної і безкоштовної світської шкільної освіти" [5: 130].

Серйозні труднощі в організації шкільної системи впливали ще й з того, що до моменту створення у 1918 р. незалежної Польщі у кожній із її трьох частин існувала своя шкільна система. Вона зберігалась упродовж ряду наступних років. Прогресивні кола Польської республіки боролися за реформування національної освіти і створення єдиної, загальної світської школи. У квітні 1919 р. у Варшаві відбувся загальнопольський з'їзд делегатів усіх учительських і педагогічних організацій, котрий отримав назву Учительського сейму. Становище ускладнювалося тим, що з питань реформування освіти не було єдиної позиції. Це простежувалось у роботі з'їзду. На ньому яскраво проявилися дві лінії щодо народної освіти: одну з них, спрямовану на створення широкої розгалуженої системи світських шкіл і загальну освіту дітей, представляли видатні громадські діячі й педагоги Стефанія Семпіловська, Станіслав Калиновський, Владислав Спасовський та ін.; друга, яку підтримували правлячі кола, відображала прагнення підпорядкувати викладання клерикальному впливові, обмежити розвиток освіти у країні. Церковники домогалися повної підпорядкованості школи костьолу. Перемогли представники другої лінії, що знайшло свій вияв у Конституції 1921 р., стаття 120 якої передбачала, що у кожному навчальному закладі, розрахованому на навчання і виховання молоді до 18 років, обов'язкове викладання релігії [5: 517]. Клерикалізація польської школи у післявоєнній Польщі супроводжувалася полонізацією шкіл у Західній Україні, Західній Білорусі й на Віленщині, що знайшло відображення 1924 р. в законі про школи, що створив два їх типи, незв'язані між собою. З одного боку, зберігали гімназії, які давали освіту, достатню для вступу у вищі навчальні заклади, а з другого – однокласні школи. Гімназії були розраховані на дітей переважно із заможних верств населення. Однокласні школи закінчували не менше 20 % дітей, здебільшого із малозабезпечених сімей [6: 298].

Після державного перевороту 1926 р. посилювався наступ у всіх сферах культури та освіти, розпочалась масова ліквідація українських і білоруських шкіл. У період економічних спадів і кризових явищ зменшилися державні асигнування на потреби освіти й науки, що не могло не позначитися негативно на розвиткові культури. Державна адміністрація стимулювала в таких випадках розвиток лише тих сфер культурного життя, відставання яких залишалось особливо разючим, і тому вони потребували невідкладної допомоги з боку держави. Багато відомих педагогів і вчених були змушені емігрувати.

Найрельєфніше політика "санаційного" уряду в справі народної освіти проявилась у шкільній реформі 1932 р., згідно з якою створювали два типи середніх навчальних закладів – семирічну загальноосвітню школу і чотирирічну гімназію, в яку можна було вступити після закінчення шести класів загальноосвітньої школи. Семирічні загальноосвітні школи були розраховані на сільську місцевість і невеличкі міста, але для дітей із малозабезпечених сімей навчання найчастіше зводилося до двох класів. Гімназії були зосереджені тільки у великих містах, що само собою затруднювало дальше навчання навіть за умови закінчення загальноосвітньої школи. За статистикою 1930-х років у старших класах загальноосвітньої школи діти із сімей робітників і селян становили тільки 13 %, а у вищих навчальних закладах – лише 8,8 % [7: 137]. Не менше 1,2 млн. дітей шкільного віку взагалі залишалися поза стінами школи. Реформа 1932 р. викликала великий інтерес з боку демократичної польської громадськості, яка добивалася загальнодоступної загальної семилітньої школи з навчанням рідною мовою, вдосконалення навчальних програм, будівництва нових шкільних приміщень і поліпшення матеріального забезпечення учителів. У 1932 р. ліві кола працівників освіти на чолі із Станіславом Калиновським, Іреною Комовською, Стефанією Семпіловською, а також Адамом Прухніком та іншими громадськими діячами створили Товариство демократичної освіти "Нові шляхи". Метою Товариства стала боротьба за демократизацію як шкільно-просвітницької справи, так і всього суспільного ладу Другої Речі Посполитої [8: 199].

З 1935 р. Товариство демократичної освіти почало видавати свій журнал "Місячник науково-педагогічний". У результаті діяльності товариства "Нові шляхи" та інших радикальних

елементів учительства на Надзвичайному з'їзді делегатів Союзу польських учителів 4 березня 1937 р. було обрано Головне управління, ядром якого стали поєднані в одному фронті ліві сили польського учительства. Польський уряд вступив у конфронтацію із Союзом польських учителів. Виборне Головне управління не було визнане, замість нього призначили урядового комісара. Педагоги відповіли страйком, значну роль в організації якого відіграла молода вчителька і письменниця Ванда Василевська. Страйк набув значного розмаху і змусив уряд піти на деякі поступки.

Проте, незважаючи на всі труднощі післявоєнного часу і суспільні суперечності в 1918–1939 рр., учительство Польської республіки зуміло досягти позитивних змін у сфері освіти. Одним із вагомих здобутків Другої Речі Посполитої стала побудова польської системи освіти. За неповних 20 років міжвоєнної доби утричі скоротилося число неграмотних, при цьому зменшилися відмінності між окремими регіонами країни, оскільки на відсталіх східних окраїнах цей процес розвивався значно швидше. Розширилася мережа навчальних і культурно-освітніх закладів. Якщо у 1910 р. було 18404 загальних школи, в 1922/23 рр. – 27515, то їх число в 1938/39 рр. уже становило 28881. Відповідно до шкільної реформи 1932 р. створювалася струнка система освіти: 7-річна загальноосвітня школа і 4-річна гімназія, закінчення якої давало право на вступ до вищого навчального закладу. І хоча в сільській місцевості і невеликих містах освіта нерідко обмежувалася двома-трьома класами, проте кількість неписьменних у країні зменшилася з 33 % у 1921 р. до 15 % у 1939 р. В 1930-і рр. шкільною освітою було охоплено 90 % дітей [9: 499]. Правда, значно гірше продовжувала стояти справа у східних окраїнах, де не вистачало шкіл і вчителів, а наявні використовувалися з метою колонізації українців, білорусів і литовців.

Особливо великого прогресу набула вища школа. На момент проголошення незалежності діяло три університети (у Кракові, Львові, Варшаві) і дві політехніки (у Львові та Варшаві). У 1919 р. було відкрито Познанський університет, відновлено роботу Віленського університету, створено Католицький університет у Любліні. У наступні роки відкрили двері Гірнична академія в Кракові, Головна школа сільського господарства у Варшаві, Академія мистецтв у Варшаві та ін. В 1924 р. у 17 вищих учбових закладах навчалася 39 тис. студентів, а в 1938 р. вже 50 тис. студентів відвідували вузи. І хоча інтелігенція була нечисленною, кількість якої в 1938 р. становила 70–80 тис. чол., число її та роль зростали. За 20 міжвоєнних років збільшилася питома вага людей з вищою освітою, а лави інтелігенції, яка культивувала значною мірою шляхетські традиції, поповнилися вихідцями із селян і менш заможних верств міського населення. Поряд з діючими вищими навчальними закладами за роки незалежного існування відчинили двері і діяли новостворені університети, в тому числі Університет імені Стефана Баторія у Вільно, який продовжував традиції Віленської академії, та в Познані, а також відкритий у 1918 р. завдяки приватним пожертвуванням Люблінський Католицький університет (КУЛ). 1938 р. в країні діяли 32 вузи [2: 262]. Підвищився також рівень польської науки, чому сприяли асигнування держави, яка фінансувала роботу наукових інститутів і товариств. У 1928 р. був заснований спеціальний Фонд наукової культури для допомоги вченим. Багато з них здобули своїми працями світове визнання. Велике значення для популяризації наукових досліджень і поширення культурних цінностей мала відкрита у 1928 р. з ініціативи держави Національна бібліотека у Варшаві, у фондах якої збереглися чудові пам'ятки писемності. У багатьох польських містах працювали аналогічні установи. Важливу роль у поширенні культурних надбань учених відіграла видавнича діяльність. Виходили у світ наукові праці, серії книг, наприклад, монументальний Польський біографічний словник, твори художньої літератури, зарубіжної і польської, забороненої у період поділів.

Таким чином, утвердження незалежної Польської держави створило сприятливі умови для розвитку освіти і науки. Одним із найбільших досягнень стало формування польської системи освіти. За неповних 20 років міжвоєнної доби підвищився рівень освіти і науки, зросла кількість загальних шкіл, значної розбудови зазнала вища школа, успішно розв'язувалася проблема вчителів, відбувалася демократизація системи освіти, стосовно до нових умов була модернізована програма навчання. Освіта позитивно впливала на становлення і розвиток суспільства міжвоєнної Польщі. Проте фашистська

навала 1939 р. перервала цей процес. Війна та окупація батьківщини поставила перед діячами польської культури нові завдання, стали перевіркою відданості та виявом героїзму і самопожертви в ім'я свого народу.

Список використаних джерел

1. История Польши. – Т. 3. – М., 1958; Іващук С., Горевалов С. Нариси до проблем історії Польщі (Новітній час). Листопад 1917 – травень 1945. – Львів, 1998; Краткая история Польши. От древнейших времен до наших дней. – М.: Наука, 1993; Яровий В. І. Історія західних та південних слов'ян у XX ст. – К.: Либідь, 1996; Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002.
2. Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. История Польши. С древнейших времен до наших дней / Под ред. А. Сухени-Грабовской, Э. У. Круля. Перевод с польского. – Варшава: Научное издательство ПВН, 1995; Bogucki M. Historia Polski do 1997 roku. – Warszawa: MadA, 1998; Topolski J. Polska XX wieku 1914–2000. – Poznań, 2001; Żarnowski J. Polska 1918–1939: Praca – technika – społeczeństwo. – Warszawa, 1992.
3. Алексієвець Л. М. Польща: шляхом відродження державної незалежності. 1918–1939. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с.; Алексієвець Л. М. Новітня історія Польщі (1918–1939). – Київ-Тернопіль: Астон, 2002. – 320 с.
4. История Польши: В 3-х т. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – Т. 3. – 667 с.
5. Kumaniecki K. W. Odbudowa państwowości polskiej: Najważniejsze dokumenty. 1912 – styczeń 1924. – Warszawa, Kraków, 1924.
6. Краткая история Польши. – М.: Наука, 1993. – 528 с.
7. Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. – Warszawa, 1973. – 434 s.
8. Алексієвець Л. М. Польща: шляхом відродження державної незалежності. 1918–1939. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с.
9. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – 752 с.

Lesya Alexiyevets

REFORM OF THE SCHOOL EDUCATION AND REBUILDING OF THE HIGH SCHOOL OF POLAND IN THE YEARS BETWEEN WARS (1918–1939)

In the article the main trends of the school education and development of the high school of Rich Pospolyta II are analized

УДК 94 (82) – 054.72 “1919/1939” – 054.5 (477.8)

Степан Качараба

ТРУДОВА ЕМІГРАЦІЯ ІЗ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В БРАЗИЛІЮ (1919–1939)

На широкому джерельному матеріалі розглянуто еміграцію українців, поляків та євреїв із Західної України у Бразилію впродовж міжвоєнного двадцятиліття. Визначено етапи еміграції, її масштаби, соціальний, національний склад та регіони розселення вихідців із західноукраїнських земель у Бразилії.

Складовою частиною еміграційного руху на Західній Україні впродовж міжвоєнного двадцятиліття була еміграція в Бразилію. Для галицького селянства переселення у цю

країну стало традиційним ще наприкінці XIX – на початку XX ст. [12: 70–79]. Тому, після закінчення Першої світової війни можна було очікувати зростання еміграційного потоку. Однак, в силу об'єктивних факторів, еміграція у вказаному напрямку впродовж першої половини 20-х років XX ст. не набрала значних масштабів. На таку ситуацію передовсім вплинуло припинення бразильським урядом фінансування сільськогосподарської колонізації, а також значне підвищення цін на землю. У порівнянні з довоєнним періодом вартість одного гектара землі в окремих регіонах Бразилії зросла в 10 разів і становила від 20 до 120 мільреїсів за гектар [14: 7]. Стосовно земель, що знаходилися далеко від шляхів комунікації, то вони теж вимагали наявності певних фінансових засобів (мінімум 400–600 дол. США) [19: арк.3 зв.]. До цього варто додати, що корабельний квиток від Амстердама до Ріо-де-Жанейро чи Сантоса (порти прийому емігрантів) коштував 107 американських доларів (діти у віці від 5 до 10 років оплачували 50 % вартості шифкарти) [19: арк.1]. Якщо врахувати, що еміграція в Бразилію носила переважно родинний характер, то емігранти повинні були посідати чималу суму грошей. Суттєвим фактором, що впливав на інтенсивність переселення були також інформації про зловживання бразильських властей та важке становище іммігрантів. Їхні митарства розпочиналися одразу після прибуття на головний пропускний пункт країни з іронічною назвою "Острів квітів", що поблизу Ріо-де-Жанейро. Тут панували буквально жахливі умови для тимчасового проживання новоприбулих робітників. З цього приводу у літературі вказується: "Тільки гірка необхідність могла спонукати пасажирів ризикнути таким карантинним і життям на острові, відкритому усім можливим вітрам, забезпеченим для проживання первісними хижими, де можна отримати м'ясо і хліб, воістину, на вагу золота, а лихоманку або плеврит – безкоштовно" [13: 41].

Умовно еміграцію із Західної України у Бразилію можна поділити на три етапи: 1) 1919–1923 рр.; 2) 1924–1930 рр.; 3) 1931–1939 рр. Кожний з них мав свої особливості. Впродовж першого етапу бразильські власті не виявляли жодного зацікавлення щодо напливу іммігрантів з Польщі. Зростання переселення у 1924–1930 рр. було пов'язане з імміграційними аспіраціями плантаторів кави у штаті Сан-Паулу. На перебіг третього етапу значний вплив мали імміграційні обмеження уряду Жетулію Варгаса.

Відновлення еміграції у Бразилію, із земель під владою Польщі, розпочинається у 1919 р. Однак, її масштаби на загал були мізерними. Так, згідно із статистичними даними у цьому році емігрувало у вказаному напрямку всього 37 чол. Ситуація не зазнала значних змін і впродовж 1920–1921 рр., коли кількість переселенців становила відповідно 576 і 653 чол. [21: 140]. Така інтенсивність еміграції відверто не влаштовувала польські урядові кола. З огляду на це, консульство Польщі в Куритибі (штат Парана) стало докладати зусиль на предмет підписання з урядом Бразилії імміграційної угоди. У запропонованому проекті передбачалося, що бразильська сторона покриватиме усі витрати, пов'язані з проїздом емігрантів від Гданська до місця призначення, а також надасть переселенцям земельні наділи площею 50–75 га під сплату протягом 10 років. Однак, невдовзі з'ясувалося, що Бразилія не має наміру фінансувати еміграцію з Європи і цей проект так і залишився проектом [29: 94].

Певні зміни у ставленні бразильських властей до польської імміграції наступили у 1923 р., коли на плантаціях кави у штаті Сан-Паулу стала відчуватися нестача робочих рук. З огляду на це, уряд штату дозволив плантаторам виділити кошти на перевезення емігрантів з Польщі [22: 42]. Після цього агентура мореплавних товариств розпочала широкомасштабну агітацію на західноукраїнських землях, заохочуючи еміграцію у вказаному напрямку [19: арк.2]. Варто зауважити, що тропічний клімат Сан-Паулу та умови праці на фазендах були відверто несприятливими для європейських іммігрантів. З цього приводу газета "Wychodźca" писала: "Уряд штату Сан-Паулу має намір покривати кошти проїзду сільськогосподарським родинам, розраховуючи на те, що не знаючи мови та місцевих звичаїв ті в кінцевому рахунку будуть законтраковані для робіт на плантаціях кави, а поки роздивляться та заощадять трохи грошей, то роками працюватимуть тут. Така праця є справжнім невільництвом. В тропічному кліматі Сан-Паулу робітник з Польщі праці на плантаціях кави не витримає" [39].

Попри висловлювані застереження еміграція в Бразилію поступово почала зростати. У 1923 р. сюди вїхало 31 тис. португальців, 15 тис. італійців, 1105 польських громадян [22: 42]. Абсолютна більшість з них була працевлаштована на плантаціях кави у штаті Сан-Паулу і тільки незначна частина осіла на сільськогосподарських колоніях у штатах Ріу-Гранді-ду-Сул, Мінас-Жерайс і Парана [17].

Загалом впродовж першого етапу еміграції, за даними офіційної статистики у Бразилію з Польщі переселилося 2759 чол., з яких 45 % (1241 чол.) були вихідцями із Західної України. Що стосується національного складу, то серед них 40 % – поляки, 40 % – євреї і 20 % – українці [37: 113]. Цікавим виглядає той факт, що серед еміграційного загалу значний відсоток становили євреї, які до 1920 р. у цьому напрямку майже не емігрували і станом на 1921 р. в Бразилії їх нараховувалося всього 3 тис. чол. [32: 26].

Початок другого етапу еміграції в Бразилію пройшов під знаком швидкого зростання її масштабів. Так, у 1924 р. сюди емігрувало з Польщі 2513 чол., що в три з половиною рази перевищувало показники попереднього року [17]. На такий перебіг переселення значною мірою вплинула політика польських властей, що прагнули за будь-яку ціну здобути нові регіони для еміграції і в першу чергу із Західної України. З цього приводу газета "Wychodźca" відзначала: "Тільки через працю на плантаціях кави малоземельні та безземельні селяни можуть отримати власний шматок землі. Опанування нового еміграційного терену, що може поглинути значну кількість робочих рук, суттєво змінить наше становище щодо Франції і дозволить, під загрозою зупинки еміграційного руху до цього краю, добитися кращих умов для наших заробітчан" [39]. Така позиція Варшави спричинилася до пожвавлення еміграції в окремих місцевостях Волинського воєводства. Як повідомляв воєводське управління староста Рівненського повіту, наприкінці 1924 р. з селища Корець емігрувало у Бразилію 13 родин [5: арк.1–1 зв.]. Намагання емігрувати у вказаному напрямку спостерігалося також у Ковельському та Луцькому повітах [5: арк.14].

На початку 1925 р. Еміграційне управління (далі – ЕУ) Польщі направило у Бразилію спеціальну комісію на чолі з Казімежем Вархальовським, що мала вивчити імміграційні можливості цієї країни [33: 184–185]. Результатом її роботи стало підписання у лютому 1926 р. угоди з урядом штату Сан-Паулу щодо імміграції з Польщі [34: 88–90]. Після цього ЕУ розробило інструкцію стосовно організації переселення у вказаний штат. Згідно з нею, відповідальність за селекцію емігрантів покладено на державні управління посередництва праці (далі – УПП). Вони розсилали визначеним управам громад повідомлення про прийом подань від бажаючих емігрувати у Сан-Паулу. Після цього керівництво УПП визначало чи зголошені відповідають встановленим вимогам і схвалювало кандидатури або відхиляло їх. Остаточне рішення щодо тої чи іншої особи виносила кваліфікаційна комісія у складі директора УПП, делегата Колонізаційного товариства і лікаря. У роботі вказаної комісії мав право брати участь делегат уряду штату Сан-Паулу [19: арк.3–5]. Однак, на цьому процедура кваліфікації для бажаючого емігрувати не закінчувалася. Після прибуття у порт Сантос (штат Сан-Паулу) у присутності чиновника польського ЕУ відбувалося укладення трудової угоди між робітником та власником фазенди. З іммігрантами, котрі прибували у Бразилію в грудні, укладали контракти терміном на один рік. У випадку приїзду заробітчанина впродовж року його працевлаштовували, як сезонного робітника [39].

Вказана угода спричинилася до незначного пожвавлення еміграції на Західній Україні, звідки у 1926 р. емігрувало у Бразилію 693 чол. (усього з Польщі 2490 чол.) [36: 102]. Серед воєводств регіону найбільше виїхало з Львівського – 233 чол. [34: 26]. Характерно, що з усього загалу емігрантів із західноукраїнських земель 36 % становили українці [9]. З приводу швидкого зростання їхньої кількості газета "Український хлібороб" писала: "На корінних українських землях поляки насаджують військових осадників та мазурських колоністів. А нашому селянинові, хто зна, чи не стелиться дорога в амазонські праліси" [17].

Загалом, угода польського уряду з штатом Сан-Паулу не принесла сподіваних результатів. Тим не менше, вона створила підґрунтя для майбутніх пертрактацій між польським та бразильським властями щодо еміграції.

У 1927 р. перебіг еміграційного руху на Західній Україні демонстрував сталу тенденцію до зростання кількісних показників. Цікавим видається той факт, що коли у попередні роки найбільше емігрантів у вказаному напрямку походило з Галичини, то починаючи з 1927 р. в епіцентрі переселення у Бразилію опинилося Волинське воєводство. З цього приводу у пресі відзначалося: "Концесіоновані в Польщі корабельні товариства і різні агенти, передовсім на Волині, вербують родини у Аргентину. На цій самій Волині, в останніх часах, готується еміграційна гарячка до Бразилії" [15].

У вказаному році з Волинського воєводства в Бразилію емігрувало 729 чол., що стало абсолютним рекордом серед усіх воєводств Польщі. У 1928 р. цей показник досягнув 1115 чол., що становило 25 % від усієї польської еміграції [36: 102–103].

З початком світової економічної кризи і швидкого росту безробіття у Польщі її уряд став докладати значних зусиль для розв'язання цілого ряду проблем шляхом еміграції. З цього приводу начальник відділу в Еміграційному управлінні Фелікс Гадомський відзначав: "Безробітні елементи у Польщі ще не зовсім деморалізовані. Зрештою, у нас, як у сільськогосподарській країні, у робітничих масах ще жива традиція праці на землі. З огляду на це, існує можливість облаштування частини безробітних в заокеанських країнах, де панує екстенсивне сільське господарство, що дозволило б перечекати економічну кризу, яка огорнула весь світ" [23: 17]. Цей чиновник домагався від уряду якнайширшої фінансової підтримки для осадницької акції Колонізаційного товариства (далі – КТ) у Бразилії [23: 16]. Невдовзі і Голова Ради Міністрів Польщі Казімеж Світальський, у відкритому листі, висловив повне розуміння намірів КТ, "визнаючи колонізаційну акцію, як корисну і цілеспрямовану" [19: арк. 2 зв.].

Як відомо, у лютому 1929 р. КТ отримало концесію від бразильського уряду на колонізацію 50 тис. га. землі у штаті Еспіріту-Санту. З приводу укладення цієї угоди українська преса в Бразилії відзначала: "Маємо святе переконання, що не задля поляків завдає собі польський уряд стільки клопотів. Він має на меті очищати "Малопольську Вихідну" від "непожондних русинів" (неохайних русинів – С.К.), а потім може й "непожондних" білорусів поволоче на свіже повітря в Еспіріту-Санту" [17].

Маючи значну підтримку в урядових колах, КТ у березні 1929 р. отримало дозвіл міністра праці та соціальної опіки на рекрутацію переселенців у Бразилію [19: арк. 2 зв.]. Згідно з інструкцією, еміграція на придбані терени мала носити колективний характер, а кошти подорожі оплачували емігранти. За рекрутації несли відповідальність УПП. Процедура їх проведення була такою ж, як і при еміграції до штату Сан-Паулу у 1926 р. Різниця полягала лиш у тому, що емігрант, після проходження кваліфікації, підписував з КТ, яке виступало в ролі роботодавця, "Вступну угоду". Вона регламентувала обов'язки сторін від часу прибуття на колонію до переходу земельного наділу у власність іммігранта [19: арк. 2–3 зв.].

Користуючись покровительством властей, агенти КТ розгорнули небувалу агітацію на західноукраїнському терені. Львівське, Тернопільське і Станіславівське воєводства були буквально засипані агітаційними листівками. Такі методи заохочення еміграції викликали обурення навіть серед польського чиновництва в регіоні. З вимогою припинити такого роду кампанію, звернулося до міністра внутрішніх справ Польщі Генрика Юзевського керівництво "Малопольського сільськогосподарського товариства у Львові". У листі з цього приводу відзначалося: "Наше товариство із розумінням ставиться до справи еміграції та першочергових державних проблем, пов'язаних з нею. Розуміємо необхідність належної організації переселення і звідси цілком ясно, чому державна влада взяла під опіку Колонізаційне товариство у Еспіріту-Санту. Разом з тим, дотримуємося думки, що влада має право наглядати і контролювати діяльність цього товариства та попереджати не властиві вчинки і заходи усіх його органів" [19: арк. 4–4 зв.].

Окрім заходів агітаційного призначення КТ вчинило і цілком конкретні кроки в напрямку швидкого зростання кількості емігрантів у Еспіріту-Санту. У зв'язку з припиненням еміграції у Канаду, воно запропонувало бажаним емігрувати свої послуги. З цього приводу у зверненні до експозитури ЕУ у Львові відзначалося: "Значна частина кандидатів на виїзд до Канади посідає еміграційні паспорти, а також кошти набагато більші, ніж потрібно на оплату проїзду до Еспіріту-Санту. Від кандидатів, котрі хочуть виїхати до

Бразилії, окрім грошей на оплату подорожі, більше коштів не вимагається, оскільки наше товариство надає землю, провіант, насіння і т. д. на кількарічні сплати" [19: арк.1–2].

Результати діяльності чиновників КТ та агентури мореплавних компаній виявилися досить швидко. У 1929 р. еміграція в Бразилію на Західній Україні набрала гарячкового характеру. За даними офіційної статистики у цьому році із західноукраїнських воєводств в бразильському напрямку емігрував 4371 чол., що складало 51 % від усього польського еміграційного масиву у цей край [36: 103]. Серед емігрантів переважали українці з показником 1578 чол. Окрім цього, з Волинського воєводства емігрувало 236 німців, котрі оселилися у штатах Ріу-Гранді-ду-Сул та Парана, де були досить значні німецькі осередки [28]. До цього варто додати, що у 1929 р. на Поліссі мали місце випадки нелегальної еміграції в Бразилію, про що доповідав комендат державної поліції у Бресті [2].

На фоні еміграційного напруження надзвичайно зросли зловживання агентури мореплавних товариств. Численні випадки ошукування емігрантів мали місце у Самбірському, Рогатинському, Жидачівському повітах [3: 105–105 об.]. На Поліссі масовим явищем стало схилення бажаючих емігрувати замість до Аргентини у Бразилію [3: 103]. У Волинському воєводстві (Кременецький, Дубенський, Здолбунівський, Горохівський, Костопольський повіти) численних махінацій допускалися керівники різного роду бюро порад, які отримували завищені кошти за надання інформації бажаючим емігрувати в Бразилію. З огляду на таку ситуацію, керівник Брестської експозитури ЕУ Чеслав Хелмовський дав вказівку провести перевірку їхньої діяльності, після чого частина бюро було закрито [3: 81–103].

На перебіг еміграції у 1930 р. визначальний вплив справила світова економічна криза, що спричинила цілу низку обмежень вжитих урядом Бразилії для зменшення імміграційного потоку в країну. З огляду на це зазнав фіаско експеримент КТ в Еспіріту-Сану і на колонії "Águia Branca" впродовж 1929–1930 р. оселилося тільки 135 родин з Польщі. Більше того, частина колоністів невдовзі покинула надані їм земельні наділи і подалася в міста. У такій ситуації уряд штату заборонив КТ рекрутувати нових поселенців [24: 73].

З огляду на складне економічне становище в Бразилії, варшавське ЕУ стало практикувати встановлення квот на видачу закордонних паспортів для емігрантів у Бразилію. У розпорядженні з цього приводу від 4 лютого 1930 р. відзначалося: "З лютого по червень цього року експозитури ЕУ надаватимуть посвідчення на паспорти до Бразилії в обмеженій кількості та відповідно пересічному еміграційному напруженню до 1929 р." [19: арк.1]. Згідно з вказаним розпорядженням на Львівську експозитуру ЕУ виділено квоту на 630 чол., а на Брестську – 710 чол. Трохи згодом, внесено зміни до порядку визначення еміграційних квот і їх стали встановлювати щомісячно [1: 179].

Попри заходи польських властей, еміграційна кон'юнктура на Західній Україні у 1930 р. була досить значною, особливо на Волині, Поліссі та Тернопільщині. З такої ситуації прагнула скористатися агентура мореплавних товариств. Траплялися випадки, що за оформлення документів агенти вимагали від бажаючих емігрувати 40 дол. і більше. Досить спритним, у плані ошукування емігрантів виявилися і чиновники Еміграційного синдикату [4: 30].

Загалом, у 1930 р. кількість емігрантів з Польщі в Бразилію у порівнянні з попереднім роком скоротилася у 2,5 рази і становила 3430 чол. З цього числа 46 % (1583 чол.) емігрантів походили із Західної України. Варто зауважити, що серед західноукраїнського еміграційного масиву майже 32 % становили українці [36: 311].

1930 р. знаменував собою закінчення другого етапу еміграції в Бразилію з Галичини, Волині та Полісся. Він пройшов за найбільшої еміграційної активності, а відповідно у 1924–1930 рр. в бразильському напрямку із західноукраїнських воєводств емігрувало більше населення ніж в усі решти роки міжвоєнного періоду разом взяті.

На початок третього етапу еміграції в Бразилію значний вплив мала політика польських властей, що прагнули добитися збільшення еміграційного потоку, особливо із Західної України. У 1931 р. уряд Польщі реанімував Морську і колоніальну лігу (далі – МіКЛ) утворену у 1926 р., яку очолив генерал Густав Орліч-Дрешер [31: 5–15]. Вона розгорнула поживавлену пропаганду щодо розбудови польського флоту, здобуття колоній, а також еміграції у заокеанські країни. У центрі діяльності цієї організації опинилася Захід-

на Україна, де відкрито її відділення в усіх повітових містах. У воєводських центрах існували окружні відділення Ліги [20: арк.1]. Першим кроком у напрямку здобуття теренів для польської еміграції став дозвіл міністерства закордонних справ Польщі на утворення представництва МіКЛ у бразильському штаті Парана, де планувалося провести широкомасштабну колонізаційну акцію [24: 82]. Однак, реалізувати цей задум виявилось надто складно, оскільки еміграційна кон'юнктура у Польщі взагалі та на Західній Україні, зокрема, знизилася до мінімуму, а запевнення агентів про "рай у Бразилії" не справляли значного враження. Не вплинула на її зростання і відновлена акція КТ щодо переселення на колонію "Aguia Branca", куди еміграція не підлягала жодним обмеженням бразильських властей [38].

Згідно з статистичними даними у 1931 і 1932 рр. із Західної України в Бразилію емігрувало відповідно 372 і 288 чол. Цікавим виглядає той факт, що серед емігруючих значно переважали євреї, бо у 1932 р. становили 91 % від усіх емігрантів [36: 42]. Причина такої ситуації крилася у тому, що вони здебільшого емігрували на колонії Єврейського колонізаційного товариства (JCA), куди переселення не підлягало встановленим приписам.

З початком 1933 р. польський уряд вчинив чергові заходи, направлені на підтримку КТ і МіКЛ. Було надано позику у сумі 120 тис. злотих для колонії "Aguia Branca". Окрім цього, міністерство закордонних справ виділило кредит у 100 тис. злотих МіКЛ. Остання, планувала заснувати в Парані мережу зразкових колоній, зорієнтованих на збут своєї продукції у Польщі та будівництво залізниці, що мала з'єднати новопридбані терени з Куритибою [24: 82].

Усе це свідчило про те, що уряд намагався використати щонайменшу можливість для посилення еміграції. Однак, реалізувати такі наміри було далеко непросто, оскільки умови господарського облаштування на пропонованих поселеннях були надзвичайно складними. Навіть інформації про подорож до Бразилії могли викликати побоювання у бажаючих емігрувати. З цього приводу у документах вказується: "Після кількадечного перебування на "Острові квітів", транспорти з емігрантами вирушають у дальшу дорогу до Вікторії – столиці штату Еспіріту-Санту. Після цього поселенці їдуть залізницею або машинами, а врешті мулами – на колонії. Уся подорож, разом з перебуванням у порту, для полагодження різних формальностей, триває чотири тижні" [14: арк.19].

Вище викладені фактори явно не сприяли зростанню еміграційного потоку у 1933–1934 рр. Як свідчать статистичні дані у першій половині 1934 р. з Польщі у Бразилію емігрувало всього 533 чол. [38]. Впродовж вказаного року, із найбільш еміграційно спроможного Волинського воєводства у бразильському напрямку виїхало 390 чол. [36: 62]. Така ж еміграційна активність на Західній Україні зберігалася і у 1935 р.

Певне пожвавлення в еміграції до Бразилії стало спостерігатися, починаючи з 1936 р. Воно було обумовлене рядом факторів, а саме: покращенням кон'юнктури в бразильській економіці та посиленням діяльності МіКЛ у штаті Парана, де вона придбала нові терени для колонізації, які не підлягали імміграційним обмеженням 1936 р. Тут було утворено колонії "Morska Wola" (Морська воля) і "Generał Dreszer" (Генерал Дрешер) [4: 241–241 об.]. Умови отримання земельних наділів на цих колоніях були такими ж як і на колонії "Aguia Branca". Після цього, відділення МіКЛ, в тому числі і на Західній Україні, розгорнули агітацію за переселення на вказані терени. Результати, цієї акції виявилися досить швидко. Як свідчать документи в окремих повітах Волинського воєводства, зокрема у Здолбунівському та Рівненському, знову стало відчуватися еміграційне напруження [7: арк.3–20]. Із вказаного воєводства, у 1936 р. в Бразилію емігрувало 686 чол., що було абсолютним рекордом серед усіх воєводств Польщі. Що стосується Західної України в цілому, то звідси переселилося у розглядуваному напрямку 49 % усієї польської еміграції [36: 68].

В наступному році цей показник зріс до 55 % (1088 чол.). Характерно, що серед усього польського еміграційного загалу у цьому році 33 % становили українці і 36 % – євреї [25: 197]. Значний відсоток українців серед емігруючих є не випадковим, оскільки, як відомо, у 1937 р. міністерство закордонних справ Польщі прийняло перший таємний план еміграційної політики, який, між іншим, передбачав ряд заходів, щодо каналізації еміграції украї-

нців у Бразилію [26: 16]. На виконання цього плану відповідні структури МЗС, стали докладати зусиль на предмет відновлення еміграції у штат Сан-Паулу [27: 81].

Однак, подібного чину наміри виявилися малопереконливими перед реаліями політичного життя у Бразилії. Як відомо, після перевороту Ж. Варгаса у 1937 р., в країні мали місце заворушення, [10: 69–83] які спричинили припинення імміграції урядами окремих штатів. Першим закрити свої кордони штат Ріо-де-Жанейро – головний порт прийому іммігрантів з Європи [4: д. 130, л. 161]. Його приклад невдовзі стали наслідувати інші штати, куди спрямовувався головний імміграційний потік з Польщі. Така ситуація спричинила майже повний занепад еміграції на Західній Україні. В окремих воєводствах, як, наприклад, у Станіславівському вона становила всього 6 чол., у Тернопільському – 25 чол. [36: 38].

За нашими підрахунками із Західної України в Бразилію у 1919–1938 рр. емігрувало 18660 чол. Статистичні дані є не зовсім певними у період з 1919–1925 р. Проте, як стверджували ряд дослідників, в тому числі М. Шавлеський, А. Крисінський, А. Зарихта, серед усього еміграційного загалу з Польщі (6655 чол.) емігранти із західноукраїнських воєводств становили 45 відсотків (2995 чол.). Що стосується 1926–1938 рр., то польська статистика є цілком вірогідною і щодо загальної кількості емігрантів значних сумнівів не викликає (див. табл. 1). Інша справа, що вона не враховувала і не могла врахувати емігрантів, котрі виїжджали у Бразилію, обминаючи існуючі приписи. Правда, стосовно розглядуваного еміграційного напрямку їхня кількість була незначною, або навіть мізерною.

Аналіз представлених даних дозволяє стверджувати, що найбільшій інтенсивності еміграція у Бразилію у 1926–1938 рр. досягнула у Волинському воєводстві, звідки емігрувало у розглядуваному напрямку 6465 чол. (41 % від усіх емігрантів). Емігранти із вказаного воєводства склали майже 20 % від усього еміграційного масиву Польської держави. Такий показник був найвищим серед усіх воєводств Польщі.

Офіційна польська статистична інформація за 1926–1938 рр. дає змогу визначити кількість переселенців із Західної України у Бразилію за віровизнанням (див. табл. 2, 3). Пересічно серед усього еміграційного масиву переважали іудеї – 38,8 %. В окремі роки, як наприклад у 1931–1936 рр. їхня перевага є домінуючою. У 1937–1938 рр. вони значно поступалися православним. Загалом, із розглядуваного регіону у 1926–1938 рр. в Бразилію емігрувало 6086 євреїв. Якщо до цієї цифри додати 2662 чол., що переселилися у 1919–1925 рр., то їхня кількість впродовж міжвоєнного періоду становитиме 8748 чол. (21,2 % усієї еміграції з Польщі). Цікавим виглядає і той факт, що серед загальної кількості емігрантів із західноукраїнських воєводств 0,5 % становили представники євангельських релігій.

Ідентифікувавши релігійні показники з національними можемо визначити ймовірну кількість емігрантів – українців, поляків, євреїв (див. табл. 4).

Для розглядуваного еміграційного напрямку характерною є незначна рееміграція, яка для періоду 1926–1938 рр. пересічно становила 4 %. Найнижчою вона була у період значного еміграційного напруження, тобто у 1927–1930 рр., складаючи всього 3 %. Найбільше повернуло з Бразилії на Західну Україну у 1938 р. – 20 % від усіх емігрантів.

Емігранти із Західної України розселилися майже в усіх штатах Бразилії, але найбільші їхні скупчення були у штатах Парана, Сан-Паулу, Ріо-де-Жанейро, Ріу-Гранді-ду-Сул, Еспіріту-Санто, Мінас-Жерайс, Санта-Катаріна.

Чисельно значна група емігрантів-євреїв із Західної України оселилася на колоніях товариства JCA у штаті Ріу-Гранді-ду-Сул. Однак, абсолютна більшість з них через певний час покидала колонії і переселялися у міста. Як вказував відомий дослідник єврейської еміграції Натан Рейф, на двох бразильських колоніях вказаного товариства у штаті Ріу-Гранді-ду-Сул у 1936 р. був 961 колоніст-єврей і 1120 поселенців-християн [35: 239]. Як вказується у джерелах, більшість з них оселилися у Ріо-де-Жанейро, де займалися дрібними ремеслами та торгівлею [30: 28].

Що стосується українців та поляків, то найбільша кількість з них розселилася у південно-східній частині штату Парана. Фактично, іммігранти цієї хвилі не створили тут нових поселень, а чисельно доповнили існуючі ще з кінця ХІХ – початку ХХ ст. Як вказується у джерелах, вихідці із Західної України, що емігрували у Бразилію в період з 1919 до 1925 рр. оселилися на колоніях поблизу адміністративного центру штату Парана – Кури-

тиби. Навколо цього міста зосереджувались численні землеробські громади українців та поляків, а саме: Іваї, Іраті, Ітапара, Вера Гуарані, Круз Мочадо, Нова Галіція [18: арк.19]. Значним їхнім осередком було також муніципальне місто Прудентополіс [11: 20].

У штаті Санта-Катаріна українці та поляки розселилися у м. Порто Уніон, Уніон-да-Віторія, Каноніас, Ірасема, Ітайполіс. Що стосується штату Сан-Паулу, то головним осередком вказаних етнічних груп було містечко Сан-Каetano-ду-Сул [16: 298].

Більшість дослідників сходяться на думці, що 80 % українців та поляків, що емігрували у Бразилію впродовж міжвоєнного двадцятиліття, були землеробами. Майже 20 % з них працевлаштувалися у промисловості та сфері послуг [8: 64].

Загалом, еміграція із Західної України в Бразилію не досягнула значних масштабів. Така ситуація стала, в першу чергу, результатом імміграційної політики цієї країни. Не менш важливим фактором, що позначився на кількості переселенців була політична дестабілізація в країні, що мала місце у 30-х рр.

Таблиця 1

Кількість емігрантів в Бразилію із західноукраїнських воєводств.

РОКИ	КІЛЬКІСТЬ ПО ВОЄВОДСТВАХ					РАЗОМ (чол.)
	Поліське	Волинське	Львівське	Станісла- вівське	Теннопіль- ське	
1926	115	186	233	93	166	793
1927	278	729	356	57	327	1747
1928	263	1115	300	80	498	2256
1929	806	1554	874	234	903	4371
1930	334	509	252	85	403	1583
1931	65	149	67	14	77	372
1932	56	172	42	0	18	288
1933	69	251	88	23	38	469
1934	59	390	119	42	159	769
1935	44	244	102	17	33	440
1936	351	686	105	23	94	1259
1937	436	396	117	27	112	1088
1938	74	84	41	6	25	230
РАЗОМ	2950	6465	2696	701	2853	15665

Джерела: Statystyka Pracy. 1927–1939 pp.; Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1927–1930; AAN, MZS, Dr. Zarychta Apoloniusz. Dwudziestolecie emigracji z Polski 1918–1938, sygn.9886.

Таблиця 2

Співвідношення емігрантів з Західної України в Бразилію за віровизнанням (у відсотках).

Роки	Кіль- кість (чол.)	ВІРОВИЗНАННЯ (%)						Σ (%)
		Римо- католи- ки	Греко- католи- ки	Право- славні	Єванге- льські релігії	Іудеї	Інші	
1926	793	24,1	6,4	3,6	1,4	59,1	5,4	100
1927	1747	31,8	10,9	7,4	16,6	32,4	0,9	100
1928	2256	29,2	14,1	23,6	2,9	30,2	0,0	100
1929	4371	29,4	13,8	22,3	2,7	31,7	0,1	100
1930	1583	31,1	9,8	22,4	2,3	34,1	0,3	100
1931	372	22,4	3,6	2,9	2,9	67,7	0,5	100
1932	288	6,6	1,0	0,6	0,4	91,4	0,0	100
1933	469	9,9	1,0	2,4	1,3	85,4	0,0	100
1934	769	16,0	4,1	9,2	2,5	67,9	0,3	100
1935	440	13,1	1,6	1,8	2,8	80,7	0,0	100

1936	1259	25,0	2,0	30,8	5,3	36,3	0,6	100
1937	1088	25,8	5,0	48,7	5,8	13,7	1,0	100
1938	230	37,0	6,2	31,4	2,8	20,0	2,6	100

Джерела: *Krysiński A. Tendencje rozwojowe ludności Polski pod względem narodowościowym i wyznaniowym w dobie powojennej // Sprawy narodowościowe. 1931. № 2-3. S. 201-237; Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1927. Statystyka Pracy. 1927-1939 pp.*

Таблиця 3

Співвідношення емігрантів з Західної України в Бразилію за віровизнанням.

Роки	ВІРОВИЗНАННЯ						Всього (чол.)
	Римо-католики	Греко-католики	Православні	Євгелі-ські релі-гії	Іудеї	Інші	
1926	191	51	29	11	468	43	793
1927	555	190	129	290	567	16	1747
1928	658	319	533	65	681	0	2256
1929	1285	603	975	119	1385	4	4371
1930	492	155	355	36	540	5	1583
1931	83	13	11	11	252	2	372
1932	19	3	2	1	263	0	288
1933	46	5	11	6	401	0	469
1934	123	32	71	19	522	2	769
1935	58	7	8	12	355	0	440
1936	315	25	388	67	457	7	1259
1937	281	54	530	63	149	11	1088
1938	85	15	72	6	46	6	230
1926-1938	4191	1472	3114	706	6086	96	15665

Джерела: *Krysiński A. Tendencje rozwojowe ludności Polski pod względem narodowościowym i wyznaniowym w dobie powojennej // Sprawy narodowościowe. 1931. № 2-3. S. 201-237; Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1927. Statystyka Pracy. 1927-1939 pp.*

Таблиця 4

Національний склад емігрантів з Західної України в Бразилію.

Роки	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ				Всього (чол.)
	Поляки	Українці	Євреї	Інші	
1926	191	80	468	54	793
1927	555	319	567	306	1747
1928	658	852	681	65	2256
1929	1285	1578	1385	123	4371
1930	492	510	540	41	1583
1931	83	24	252	13	372
1932	19	5	263	1	288
1933	46	16	401	6	469
1934	123	103	522	21	769
1935	58	15	355	12	440
1936	315	413	457	74	1259
1937	281	584	149	74	1088
1938	85	87	46	12	230

1926 –1938	4191	4586	6086	802	15665
---------------	------	------	------	-----	-------

Джерела: Krysiński A. Tendencje rozwojowe ludności Polski pod względem narodowościowym i wyznaniowym w dobie powojennej // Sprawy narodowościowe. 1931. № 2–3. S. 201–237; Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1927; Statystyka Pracy. 1927–1939 pp.;

Список використаних джерел

1. Брестский областной государственный архив. Республика Беларусь (далі – БОГА). – Ф. 1 (Полесское воеводское управление. г.Брест). – Оп. 4. 2. БОГА. – Ф. 93 (Брестская поветовая комендатура государственной полиции). – Оп. 1. 3. БОГА. – Ф. 377 (Эмиграционный синдикат. г.Брест). – Оп. 1. 4. БОГА. – Ф. 2082 (Пинский отдел Эмиграционного синдиката). – Оп. 1. 5. Державний архів Волинської області. – Ф. 46 (Волинське воєводське управління, м.Луцьк). – Оп. 9. 6. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 156 (Здолбунівське повітове староство). – Оп. 2. 7. ДАРО. – Ф. 31 (Магістрат м. Рівне). – Оп. 1. 8. Демидчук С. Українська спільнота в З.Д.А. // Ювілейний календар-альманах Українського Народного Союзу на звичайний рік 1949. – Джерсі-Сіті. – 1949. 9. Діло. Львів. 10. Калмьков Н. Рабочая политика правительства Ж. Варгаса в период "Нового государства" (1937–1945 гг.) // Латинская Америка. – 1971. 11. Карманський П. Чому? Причинки до місіонарської діяльності Василян в Бразилії. – Уніон да Вікторія, 1925. 12. Качараба С., Рожик М. Українська еміграція. Еміграційний рух зі Східної Галичини і Північної Буковини у 1890–1914 рр. – Львів, 1995. 13. Стрелко А. Славянское население в странах Латинской Америки (Исторический очерк). – Киев, 1980. 14. Державний архів Тернопільської області. – Ф. 2 (Кременецьке повітове староство Волинського воєводства). – Оп. 2. 15. Український емігрант. Львів. 16. Українські поселення. Довідник. – Нью-Йорк, 1980. 17. Український хлібороб. Уніон да Вікторія. 18. Центральний державний історичний архів України у Львові далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів). – Оп. 1. 19. ЦДІА України у Львові, Ф. 422 (Представництво еміграційного управління, м. Львів). – Оп. 1. 20. ЦДІА України у Львові. – Ф. 444 (Морська і колоніальна ліга. Львівське окружне відділення). – Оп. 1. 21. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (далі – AAN, MSZ), Dr. Zarzycha Apoloniusz. Dwudziestolecie emigracji z Polski 1918–1938. 22. AAN, MSZ, Materjaly na Międzynarodową Konferencję Gospodarczą. 23. AAN, MSZ, Protokół z konferencji Międzyministerjalnej odbytej w dn. 16 września 1930 r. 24. AAN, MSZ, Sprawozdanie z całokształtu spraw i wytyczne polityki emigracyjnej na rok 1934. 25. AAN, MSZ, Do Pana Prezesa Rady Ministrów w Warszawie. 26. AAN, MSZ, Wiktor Ormicki. W sprawie zamorskiego wychodźstwa osadniczego i osadnictwa wewnętrznego. 27. AAN, MSZ, Protokół z posiedzenia Międzyministerjalnej Komisji Emigracyjnej odbytego w dniu 22.III.1937 r. w M. S. Z. 28. Biuletyn Uryędu Emigracyjnego w sprawach migracji i osadnictwa, Warszawa. 29. Kołodziej E. Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939. – Kraków, 1982. 30. Kula M. Polonia brazylijska. – Warszawa, 1981. 31. Orlicz-Dreszer G. Program Ligi Morskiej i Kolonjalnej. – Warszawa, 1935. 32. Pawłowski S. O emigracji Żydów z Polski i o ich kolonizacji. – Warszawa, 1937. 33. Praca i Opieka Społeczna. – Warszawa, 1935. 34. Przegląd Emigracyjny. – Warszawa, 1935. 35. Rejf N. Rozwój i warunki emigracji żydowskiej z Polski // Sprawy Narodowościowe. – Warszawa. 36. Statystyka Pracy. – Warszawa, 1936. 37. Szawleski M. Kwestja emigracji w Polsce. – Warszawa, 1927. 38. Wiadomości dla emigrantów. – Warszawa. 39. Wychodźca. – Warszawa.

Stepan Kacharaba

TRADE EMIGRATION FROM WESTERN UKRAINE TO BRASIL

The author covers the emigration of Ukrainians, Poles and Jews from Western Ukraine to Brasil in the period between two world wars, using vast source material. He estimates the periods of this emigration, its extent, social and national content and the regions of settlement of immigrants from Western Ukrainian lands in Brasil.

УДК 323/324:438.24/477

Тетяна Гонтар

ПРИХІД ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ТА ЗМІНИ В СТАНОВИЩІ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПОСЯННЯ ТА ПІДЛЯШШЯ У 1944 РОЦІ

Прихід Червоної Армії на землі південно-східної Польщі у 1944 р. породив у українського населення надії про включення їх земель до складу УРСР. Ці плани не реалізувались, а конфронтація між українським і польським населенням посилювалась. Нова збройна сила не змогла припинити конфронтації між українськими і польськими підпільними збройними формуваннями. Вихід із ситуації, що склалася, уряди СРСР і Польщі бачили у депортації українців до УРСР і зустрічному переселенні на землі Холмщини, Підляшшя й Посяння поляків, що обернулось трагедією для народів.

Проблема становища українського населення на Посянні, Підляшші, Лемківщині напередодні переселення до УРСР у 1944–1946 рр. вже розглядалась в працях як українських, так і польських дослідників. Зокрема, вона знайшла відображення в книзі В. Сергійчука [1]. Разом з тим до цього часу предметом спеціального дослідження не були ті зміни, які сталися в краї у зв'язку з приходом Червоної Армії і ліквідацією німецької окупації. Поява нової збройної сили привела до нових моментів у конфронтації українських і польських підпільних загонів, а також і у відносинах між українцями і поляками на політичному і побутовому рівнях. Спеціальне дослідження цієї сторінки українсько-польських відносин допоможе з'ясувати обставини наступної депортації українців – однієї з найбільш трагічних сторінок українського населення Польщі.

Дана стаття має на меті з'ясувати характер впливу присутності Червоної Армії на землях південно-східної Польщі на політичне становище українців, на ставленні до них польських політичних сил. В статті відображені матеріали дисертаційного дослідження на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук на тему "Переселення українців з Польщі до УРСР у 1944–1946 рр. та його соціально-політичні наслідки", яке виконується у відповідності з комплексною темою дослідження "Українсько-польські відносини у ХХ ст.", що здійснюється на історичному факультеті Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Тема дисертації затверджена вченою радою університету (протокол № 3 від 29.10.02)

Прихід Радянської Армії на території південно-східної Польщі привів до появи в даному регіоні нової і збройної сили, що спиралась на могутній апарат тоталітарної держави. 21 липня 1944 р. радянські війська перетнули Буг і вступили на землі Люблінського воєводства. На наступний день було оголошено маніфест, створеного в Москві Польського Комітету Національного Визволення, котрий очолив соціаліст Едвард Осубка-Моравський. До складу ПКНВ увійшли поряд з комуністами і групою лівих соціалістів також й інші політичні діячі, звільнені незадовго перед цим з радянських таборів [2: 305].

На місцях радянські війська прагнули встановити реальний контроль за політичною ситуацією і при цьому виявляли наявність підпільних військових угруповань, як то АК і УПА, їх діяльність. Не пройшла повз увагу військових та гострота міжнаціональної ворожнечі, що загрожувала самому фізичному існуванню українців, а не лише їх культурі та релігії. Високопоставлені командири Червоної Армії в своїх донесеннях відзначали факти винищення українців.

У доповідній записці М. Хрущову як члену військової ради Першого Українського фронту, начальник політичного управління цього ж фронту, генерал-лейтенант С. Шатілов писав: "Доповідаю про національну ворожнечу між польським і українським населенням у визволених повітах Польщі. Національний розбрат між польським і українським (а також і російським) населенням, котра усіма засобами розпалювалась німцями під час окупації ними Польщі, у визволених районах Польщі продовжується і набуває гострого характеру" [3: 284].

Характеризуючи становище в Грубешівському повіті, начальник політуправління відзначав, що "аківці" заборонили українцям з'являтися на полях під загрозою розстрілу і дійсно постріли по українських селянах, які працювали у полі, лунали нерідко. У Томашівському повіті були випадки, коли поляки вимагали виселити українців за Буг. У Красноставському повіті загони АК після відходу німців масово виходили з лісів і нападали на українські села. Особливо постраждали населені пункти Стружиці й Красно, котрі кілька разів зазнали нападів.

У Замостіівському повіті національна ворожнеча набула особливо гострої форми, оскільки польське населення, виселене звідси німцями з допомогою української поліції, прагнуло повернутись назад, а загони УПА чинили цьому всілякі перепони, вбивали поляків, котрі повертались, на дорогах, забирали у них майно.

"У зв'язку з цим настрої українців погані, – писалось у доповідній, – Багато українців прагне виїхати разом з сім'єю на Україну, одержавши перепустку через кордон під приводом відвідин родичів" [3: 284].

Ставлення до Червоної Армії було неоднозначним. Частина українців бачила в ній силу, що вигнала німецьких окупантів і спроможна захистити від польського терору. У доповідній записці політуправління фронту говорилось про частину української молоді, яка не бажала служити у Польському війську і прагнула потрапити до Червоної Армії. Якщо бажали служити в армії і не було багато, то вітали радянські війська усі, хто прагнув звільнення від німецької окупації.

Другу групу в ставленні до Червоної Армії складали українці, організаційно чи іншим способом, наприклад, через родинні відносини, пов'язані з УПА. В деяких селах українське населення виходило на польові роботи під охороною УПА [3: 285] і саме в ній бачило свого захисника, в тому числі й від польського терору. В таких селах до Червоної Армії ставились більш насторожено, займали очікувальну позицію.

Характерне ставлення до представників радянських військ відображене в записках старшини УПА Степана Хріна: "Щойно відійшли німці, як появилися більшовицькі автоматники. Обдерті, майже босі, замість наплічників – мішки, неохайно одягнені кашкети. Один кляне брудними словами, другий витягає з кишені сирий горох і жує його, третій скрутив з газети цигарку, а інші розбивають вікна, перевертають в хаті, шукають поживи, пакують до наплічників усе, що їм подобалося, щоб потім міняти на селах... Обличчя червоноармійців неукраїнські. Самі російські. І мені приходить на думку, що ці "шміряки", "босяки", "свита", "махорка" – як їх влучно називає населення – ідуть на Берлін" [1: 82].

Тут відображене недоброзичливе ставлення, однак, його можна характеризувати скоріше як зневажливе, ніж відкрито вороже. Воно продиктоване політичними мотивами, хоча в ньому відчуваються й особисті мотиви, несприйняття брутальної поведінки, неохайності без будь-якого зважання на обставини.

До речі, польські села при в цілому доброзичливому ставленні до визволителів від німецької окупації, іноді виявляли неприховано ворожу позицію щодо радянських військ. Політвідділ 3-ї гвардійської армії доповідав саме про такі факти негативного ставлення до Червоної Армії: "При вступі Червоної Армії до сіл Войцехув і Радзванув жителі сховалися, а ті, що залишились, відмовлялися напоїти бійців водою, говорячи, що німці за-

брали усі відра, не дозволяли офіцерам і бійцям заходити до хат. Учителька п. Аннополь заявила "Єдино прийнятним для поляків урядом є уряд, що знаходиться у Лондоні. Крайова Рада Народова і Польський Комітет Національного Визволення це московський уряд під ідейним керівництвом Ванди Василевської. Цей уряд хоче встановити у Польщі порядки, подібні до московських". В такому ж дусі говорив і ксьондз цього міста" [4: 78].

Третю групу українського населення склали ті, що асимілювалися з поляками, перебували у змішаному шлюбі, змінили віросповідання, перейняли польські звичаї. Представники командування Першого Українського фронту зазначали, що таких сіл немало в Любачівському повіті, характеризуючи настрої в них таким чином: "У цих місцях теж є націоналістичні настрої як в українців, так і у поляків, але гострої національної боротьби немає. Характерно, що такого роду асиміляція українського і польського населення відбулась там, де більшість господарств має від 2 до 20 га землі" [3: 285].

Командування Червоної Армії вважало міжнаціональні конфлікти наслідком насадженого німцями шовінізму й національної ворожнечі [3: 286]. Разом з тим сам факт присутності в краї радянських військ нині неоднозначно оцінюється істориками щодо його впливу на українсько-польські конфлікти. В. Сергійчук відзначає надії українського населення на приєднання до УРСР як шлях захисту від фізичного винищення і здобуття можливостей національного розвитку, не уявляючи собі, що їх чекає: "... зазнавши горя під польською владою, українці Закерзоння, не відчувши на собі більшовицьких порядків у 1939 році, в своїй більшості прагнули возз'єднання з Радянською Україною" [1: 63]. Польський історик М. Клімецькі вважає, що з приходом Радянської армії були врятовані від фізичного винищення багато поляків. "Насичення території різного роду військовими підрозділами, в тому числі й внутрішніх військ, обмежило напади УПА на польські села. Додатковим чинником, що посилював їх безпеку, було створення через НКВС т.з. "істребітельних батальйонів", до яких вступала місцева польська міліція" [5: 93].

В даному разі бачимо підходи до оцінки ролі Червоної Армії з позиції інтересів і перспектив розвитку власних народів. Разом з тим відразу з переходом радянських військ через польський кордон на землі зі значним українським населенням політичні керівники УРСР почали створювати проекти щодо включення цих територій до складу Радянської України. Поштовхом до цього був вияв відповідного бажання з боку українського населення, його прагнення жити в українській державі.

Вже в липні 1944 р. були як особисті, так і колективні прохання до уряду України переселити до УРСР, приєднати село до України тощо. Про переселення йшлося в особистих зверненнях, прикладом такого є заява жителя с. Новосілки Грубешівського повіту В. М. Понагайбо. В ньому писалось про те, що польські націоналісти спалили в селі 226 будинків і замучили 108 чоловік, серед них і дружину та 4-місячну дитину автора заяви [6: 85].

В колективних зверненнях мова йшла не про переселення, а про включення територій до складу УРСР. Жителі села Жабча Грубешівського повіту на Холмщині писали: "Дізнавшись від старших офіцерів Червоної Армії про те, що по ріці Буг повинна бути Польська республіка, ми всім селом просимо приєднати нас до Української СРС, бо ми з поляками жити не хочемо. По-перше, вони за 22 роки свого панування знищили наші українські школи, народні доми, кооперативи. Не давали навчатись в середніх школах нашим дітям, не допускали нас до роботи в установах, переслідували за нашу рідну мову, тюрми були заповнені нашими братами за ці 22 роки. Тепер у 1944 році за німецьких загартників польські націоналісти зброєю знищили наше і багато інших сіл, убили сотні людей з нашого повіту (дітей, старих жінок і чоловіків) Після такого ставлення до українського народу з боку поляків ми не можемо жити разом і просимо уряд УРСР, якщо це можливо, приєднати нас до УРСР". Під листом стояло 285 підписів [7: 86].

У серпні 1944 року жителі десятків сіл писали звернення до Верховної Ради України, до секретаря ЦК КП(б)У з проханням приєднати їх до УРСР. Особливо багато таких звернень було з Грубешівського повіту. Селяни наводили факти нападів польських озброєних загонів, просили про захист, висловлювали сподівання що під опікою Української держави вони позбудуться знущань і вбивств. Жителі с. Радостова Грубешівського пові-

ту писали: "У нас кружляють вісти, що ціла Холмщина wraz з її українським населенням має бути прилучена до самостійної Польщі. Життя в Польській державі ми вже знаємо, бо жили під Польщею від 1918 аж до 1939 року... Нещастя для нас хотіло, що границю між СРСР і Німеччиною встановлено по річці Буг і тим самим ми лишились під німецькою окупацією. В часи німецької окупації поляки оскаржували нас перед німецькою владою, що ми українці є комуністами, помагали Червоній Армії роззброювати польське військо, за що німці жорстоко вимордували й десяткували наші села... Ще сьогодні, коли Червона Армія прогнала німецького окупанта, поляки грозять, що тепер допіро українці пізнають життя під Польщею. Вже сьогодні їх міліція з національними польськими опасками тероризує і арештовує українське населення" [8: 275].

Жителі с. Дутрова Грубешівського повіту писали у зверненні про польський терор: "Прохання своє мотивуємо як слідує: Проживаючи до 1939 року, ми переживали найріжнорідніший гнет польських панів, в добавок чого в році 1943 і 44 спалили на Холмщині около 193 сіл і убили в ганебний спосіб около 19000 людей, а навіть і дальше продовжують свій варварський терор" [9: 274].

В цих зверненнях наводились типові аргументи узагальнюючого характеру: посилення на польський терор на Холмщині, поляки вважали українців комуністами і звинувачували перед німецькою владою, через що остання їх особливо переслідувала. Такі ж аргументи наведені й у ряді інших листів. Разом з тим наводились і конкретні факти з життя села. Жителі Потуржина писали про спалення села і вбивство 22 невинних людей, називали їх імена – Іван Радом'ян, Євдокія Хитра, Євдокія Шутовська та ін. [10: 273].

Беззаперечним було прагнення українського населення жити в українській державі. Разом з тим співставлення часу появи цих листів заставляє робити висновки про те, що вони були в значній мірі організовані на замовлення ЦК КП(б)У. Не випадково частина їх була написана на ім'я секретаря ЦК КП(б)У. Більшість листів датовані 30 липня – 3 серпня 1944 р. Вже 8 серпня 1944 р. завідувачий особливим сектором Львівського обкому КП(б)У склав довідку про заяви на ім'я М. С. Хрущова від селян Холмщини з проханням приєднати їх до УРСР. У довідці міститься перелік листів з 34 сіл Холмщини із зазначенням числа підписів – 4901 [11: 280–281].

Вся ця організаційна робота була спрямована на підтвердження листа М. С. Хрущова Й. В. Сталіну про включення Холмщини до складу УРСР 20 липня 1944 р. В ньому наводились такі аргументи: "За межами державного кордону 1941 року залишалась велика територія, заселена українцями. Історично ці землі прилягали до України і частина цих земель в минулому входила до складу Руської держави.

Тому я вважаю за потрібне в тих районах, котрі мають більшість українського і російського населення, після визволення організувати наше, радянське управління з тим, щоб пізніше, коли це буде вигідним, оголосити офіційно про входження цих районів до складу СРСР з приєднанням їх до УРСР [12: 271].

Хрущов вказував конкретні райони, що можуть увійти до складу УРСР – Холм, Грубешів, Замостя, Томашів, Ярослав та деякі інші райони, що прилягають до вказаних. "З цих районів можна буде створити в складі УРСР Холмську область з обласним центром в м. Холм, – писав М. С. Хрущов і при цьому наводив ще один аргумент, котрий вважав переконливим для реалізації поданої пропозиції. – Після включення цих районів до складу Радянського Союзу вирівнюється державний кордон, не буде нависити над Львовом великий виступ з району Сокаль" [12: 271]. М. С. Хрущов висловлював готовність негайно приступити до формування Холмської області.

М. С. Хрущов був послідовним прихильником не лише розширення кордонів УРСР, але й одним з ініціаторів переселення поляків з СРСР до Польщі. Він знав про донесення Наркомату держбезпеки УРСР, в яких повідомлялося про висловлення багатьох поляків Волині про можливе відродження Польщі в кордонах 1939 року і навіть їх сподівання на те, що "союзники допоможуть нам відділити від СРСР на користь Польщі всю Україну до Курської області" [13: 5]. Хрущов же прагнув до розширення території республіки і висловив це ще 1 березня 1944 року на сесії Верховної Ради УРСР: "... землі Холмщини, Грубешова, Ярослава і т. д. український народ розглядає як свої споконвічні" [13: 5].

Однак цим планам не судилося бути реалізованими. Через тиждень, 27 липня 1944 р. в Москві була підписана угода між урядом СРСР і ПКНВ про польсько-радянський кордон, яка залишала за Польщею згадані території. Рішення в Москві вже було прийняте, а механізм обґрунтування доцільності включення Холмщини до складу УРСР ще працював – надходили й обліковувались листи селян, які, втім не можна назвати сфабрикованими, – селяни охоче й добровільно ставили під ними свої підписи. Разом з тим з огляду на час написання і їх масову появу в досить стислий термін їх не можна вважати спонтанними зверненнями.

Ці листи селян були використані М. С. Хрущовим в листі Сталіну для обґрунтування необхідності переселення українців. Вже 26 серпня 1944 р. він писав: "Останніми днями я одержав багато листів на Ваше ім'я, а також на ім'я Раднаркому УРСР, ЦК КП(б)У і Верховної Ради УРСР від жителів Грубешівського, Томашівського та інших повітів Польщі, котрі направляють зі спеціальними ходоками або передають через командирів Червоної Армії. В цих листах жителі багатьох українських сіл сповіщають про факти звірств та знущань з боку польських націоналістів над українським населенням і просять приєднати їх до Радянської України, а якщо це неможливо, то переселити в райони УРСР. Для того, щоб ми могли провести роботу по переселенню українського населення з Польщі на Україну, належало б по цьому питанню домовитись з Польським Комітетом Національного Визволення" [14: 281; 15: 1].

Як бачимо, Хрущов швидко зорієнтувався у зміні обстановки і став одним з ініціаторів подальших переселень. При цьому він був прихильником негайного переселення українців до УРСР і відразу вів мову про його деталі, зокрема, про участь Червоної Армії у перевезенні сільськогосподарської продукції. З пропозицій Хрущова видно, що переселення українців він вважав не далекою перспективою повоєнних відносин з Польщею, а справою найближчого часу. "Мені здається, – писав він, – що можна було б встановити такий порядок, при котрому переселенці здають сільськогосподарську продукцію заготовельним органам або частинам Червоної Армії і по переїзді на нове місце проживання за пред'явлення документів одержать відповідну кількість сільськогосподарської продукції" [15: 2]. Щодо термінів переселення українців, як показала політична практика, Хрущов не помилявся, воно дійсно не забарилося.

Жителі українських сіл прагнули зовсім іншого розв'язання питання своєї безпеки, бажаючи залишитися на своїх землях і працювати в своїх господарствах, але під захистом української держави. Про це і свідчили їх листи, підписані десятками і сотнями українців. Під листом з села Потуржина стояло 647 підписів [15: 9], з Радостава – 89 підписів [15: 12 зв.], з Васильєва – 150 підписів [15: 13], з Долгобичів – 330 [15: 14].

В листах підкреслювалась лояльність до радянської влади і Червоної Армії, іноді зазначалося, що саме вона стала однією з причин переслідувань з боку поляків. В прошенні на ім'я Сталіна від жителів громад Грубешівського і Томашівського повітів на Холмщині писалося: "В с. Новоселки, Лащів, Стенятин, Ключин, Тарноватка, Недежів, Тишів, Городиславичі, Морятин і ін. жандармами розстріляно понад 60 чол. лише за те, що в час перебування Червоної Армії у 1939 р. вони були в міліції.

В с. Риплин, Посадів, Василів, Новоселки, Жабче, Зимно, Шляшин, Добужек, Ратиців, Морятин, Титії жандарми розстріляли понад 200 чоловік за те, що ховали полонених червоноармійців" [15: 18].

Отже, прихід Червоної Армії не лише не полегшив становища українців, але й привів до посилення конфронтації українських і польських підпільних збройних загонів та загострення міжнаціональної конфронтації на побутовому рівні. Надії українців опинитися у складі української, хай і радянської держави, не справдились.

Список використаних джерел

1. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль: вид-во "Тернопіль", 1997. – 440 с.
2. Tymowski M., Kieniewicz J., Holzer J. Historia Polski. – Warszawa: Editions Spotkania, 1991. – 379 s.
3. Доповідна записка політуправління 1-го Українського Фронту М. Хрущову про терор АК проти українського населення Холмщини 2 вересня 1944 р. // Депортації / Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали,

спогади у трьох томах. – Т. 1. – С. 284–286. 4. Информационная сводка № 288 о работе среди войск противника, их политико-моральном состоянии и о работе среди населения освобожденной Польши // Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль: Вид-во "Тернопіль", 1997. – С. 76–82. 5. Klimecki M. Chronologia wydarzeń w Małopolsce Wschodniej w latach 1939 – 1947 // Polska – Ukraina: Trudne pytania / Materiały V międzynarodowego seminarium historycznego "Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej". Luck, 27–29 kwietnia 1999 – Т. 5. – Warszawa: Karta, 2000. – S. 83–95. 6. Члену Правительства Советской Украины Никите Сергеевичу Хрущеву от гражданина Владимира Матвеевича Понагайбо, села Новоселки Грубьшевского Уезда, Люблинской Губернии Заявление // Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997. – С. 85. 7. Председателю Совета Народных Комиссаров УССР Секретарю ЦК КП(б)У тов. Хрущеву Н.С. от крестьян села Жабча Грубьшевского Уезда на Холмщине Прошение // Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997. – С. 85–86. 8. Звернення громадян с. Радостова Грубешівського повіту до секретаря ЦК КП(б)У із проханням приєднати їх до УРСР 1 серпня 1944 р. // Депортації / Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Т. 1. – Львів, 1996. – С. 274–275. 9. Звернення громадян с. Дутрова Грубешівського повіту до секретаря ЦК КП(б)У із проханням приєднати їх до УРСР 1 серпня 1944 р. // Депортації / Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Т. 1. – Львів, 1996. – С. 274. 10. Звернення громадян с. Потуржин Грубешівського повіту до Голови Ради Народних Комісарів із проханням приєднати їх до УРСР 1 серпня 1944 р. // Депортації / Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Т. 1. – Львів, 1996. – С. 273. УРСР 1 серпня 1944 р. // Депортації / Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Т. 1. – Львів, 1996. – С. 274. 11. Довідка завідуючого Особливим сектором Львівського обкому КП(б)У про заяви селян Холмщини із проханням приєднати їх до УРСР 8 серпня 1944 р. // Депортації / Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Т. 1. – Львів, 1996. – С. 280–281. 12. Лист секретаря ЦК КП(б)У секретарю ЦК ВКП(б) про включення Холмщини до складу УРСР 20 липня 1944 р. // Депортації... – Т. 1. – С. 271–272. 13. Сергійчук В. Микита Хрущов і депортація поляків з України // Українсько-польські відносини в ХХ столітті: державність, суспільство, культура / Матеріали міжнародної наукової конференції 15–16 квітня 1999 р. – Тернопіль: Лілея, 1999. – С. 4–8. 14. Лист Голови Раднаркому УРСР Голові Раднаркому СРСР про переселення українців із Закароння 26 серпня 1944 р. // Депортації... – Т. 1. – С. 281. 15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 790.

Tetiana Hontar

ARRIVAL OF THE RED ARMY AND CHANGES IN POSITION OF THE UKRAINIAN POPULATION OF POSLANIA AND PIDLIASHIA IN 1944

Arrival of the Red Army into the South-eastern Poland in 1944 gave the hope for the Ukrainian population to attach their land to URSR. These plans were not realized and the confrontation among the Ukrainian and Polish inhabitants increased.

УДК 94 (73)

Олександр Сич

ІМІГРАЦІЯ ТА ЕТНІЧНА СИТУАЦІЯ В США НАПРИКІНЦІ ХХ СТ.

Автор аналізує найбільше зростання імміграції у 1970–1980 рр. з III-го світу та вплив цього на етнічну та демографічну ситуацію США. Це драматично змінило етнічне обличчя США в останні роки ХХ ст. Демографи передбачають навіть більші зміни в етносі США у XXI столітті.

Процес інтернаціоналізації світової економіки і міжнародного ринку праці йшов по наростаючій протягом усього ХХ ст. і ще більше підсилив міждержавні та міжконтинентальні міграції населення, що почалися в ХІХ ст. На тлі посилення міграційних процесів, особливо в умовах такого явища, як глобалізація, етнодемографічна ситуація в багатьох країнах складалася внаслідок імміграції чи під її безпосереднім впливом. Це, у свою чергу, нерідко породжувало складні економічні та етносоціальні проблеми. Миститий американський історик Артур Шлезінгер в одному зі своїх інтерв'ю сказав: "Історія світу значною мірою являє собою історію змішання народів. Сучасні засоби комунікації і транспорту прискорюють масову міграцію з одного континенту на інший. Етнічне і расове різноманіття більш ніж коли-небудь стало характерним явищем нашого століття. Етнічні і расові конфлікти у набагато більшій мірі, ніж ідеологічні, стали вибухонебезпечною проблемою нашого часу" [6: 12].

Формування американського суспільства і держави із самого початку відбувалося в тісному зв'язку з постійним припливом переселенців з Європи. США, за словами Дж. Тойнбі, "були протягом трьох століть об'єктом випромінювання європейської енергії. Їхнє населення... було створено живою силою Європи" [4: 75].

У ХХ ст. новими джерелами імміграції в США стали країни Азії і Латинської Америки. Утворення десятків етнічних груп у результаті постійного припливу іммігрантів обумовили надзвичайну національну і расову строкатість американського суспільства. Американський поет Уолт Уйтмен мав усі підстави називати американський народ "нацією націй", а президент Джон Кеннеді назвав свою книгу "Нація іммігрантів".

Хоча американська нація утворилася на основі масової імміграції, ставлення самих американців до іммігрантів було часом далеко неоднозначним. Але з плином часу забобони й упередження були переборені. Поступово склалися необхідні матеріальні та моральні передумови для асиміляції багатьох мільйонів іммігрантів, для перетворення їх у власне американців. Асиміляція, як відомо, означає, що одна з етнічних груп, що спочатку відрізняється власними культурними рисами, "абсорбується" іншою, втрачаючи своєрідні риси відмінності. У Сполучених Штатах такою "іншою", тобто домінуючою, групою була англосаксонська (переважно протестантського віросповідання), що стала ядром американської нації. Саме в її середовищі з'явилася доктрина "необмежених можливостей" і "відкритого суспільства", згідно з якою успіх і просування соціальною драбиною доступні усім залежно від їх здібностей і незалежно від національної приналежності. Ця концепція належить до числа найважливіших рис американської історичної традиції, до невід'ємних елементів "американської мрії", яка власне і приваблювала протягом тривалого часу так багато вихідців з різних країн світу.

Вже згадуваний Шлезінгер зазначив: "Америка уникла чвар, властивих багатонаціональним суспільствам, знайшовши чудове рішення задачі – створення цілковито нової національної сутності. Метою Америки було не збереження старих культур, але формування нової, американської культури" [6: 12]. Говорячи про цей феномен, Маргарет Тетчер якось сказала: "Жодній іншій країні не вдалося настільки успішно об'єднати людей різних рас і національностей в єдиній культурі" [6: 12].

США стали свого роду "плавильним казаном", у якому перемішувалися звичаї і культури іммігрантів, що прибували. Відомі слова французького іммігранта Мішеля де Крєвєкура: "Тут люди всіх національностей переплавляються в нову людську расу". Те, що ця "переплавка" відбувалася, як правило, добровільно, так би мовити, "за згодою" переселенців, пояснюється значною мірою "глобальною привабливістю ідеалів, що лежать в основі нації" [1: 10]. Америка дійсно була мрією для більшості людей, які приїжджали, тому що обіцяла свободу від релігійного і національного гноблення, від соціальних обмежень, а також можливість домогтися кращого в матеріальному сенсі життя. Утім деякі іммігранти, яким загрожувала втрата національної самобутності в американському "плавильному казані", воліли триматися один одного, зберігаючи свої звичаї й традиції і створюючи тим самим культурну і лінгвістичну мозаїку США.

У 1965 р. американський конгрес остаточно лібералізував імміграційне законодавство, усунувши всі обмеження етнічного характеру. До цього перевагу при імміграції в США мали європейці, для вихідців з інших регіонів процедура в'їзду була навмисно ускладнена. Скасування багатьох імміграційних обмежень не тільки збільшило переселенський потік у США, але й, полегшивши в'їзд багатьом вихідцям із країн третього світу, привела до помітних змін демографічного й етнічного складу країни.

Масштаби імміграції наростали з кожним десятиліттям, перевищуючи 1 млн. щорічно, особливо починаючи з 1980-х рр. Так, з 1983 по 1992 р. включно число новоприбулих досягло 8,7 млн. – найвищий показник за яке-небудь десятиліття, починаючи з 1910 р., а в 1991 році на постійне місце проживання прибуло 1,8 млн. чол. [9: 10–11]. Причому мова йде про легальну імміграцію, число ж нелегально прибулих у США, за офіційними оцінками, за 1983–1993 рр. склало майже 5 млн. чол. [9: 11]. У 1990 р. число людей, що осіли в Сполучених Штатах, але народжених за їхніми межами, досягло рекордного показника за ХХ ст. – 8 % від усього населення країни чи в абсолютних цифрах – 19,8 млн. чол. [10: 15], а на 1993 р. – уже більше 20 млн.

Деякі фахівці з тривогою вказували на те, що більшість недавніх іммігрантів мали відносно низький освітній і професійний рівень, концентрувалися переважно в міських гетто, створюючи додаткове навантаження на соціальну й освітню сфери, ці, за висловом відомого історика і політолога Пола Кеннеді, самі убогі ланки американської адміністративної структури [2: 368].

Приймаючи до уваги наведені факти, зрозуміло, чому в американському суспільстві на початку 1990-х знову посилювалися антиіммігрантські настрої. Так, згідно опитуванню суспільної думки, проведеного журналом „Тайм" у 1993 р., хоча 67 % опитаних американців вважали іммігрантів, що приїхали в країну за останні 10–15 років, працюючими, а 58 % – "в основному гарними, чесними людьми", однак при цьому 64 % респондентів думали, що іммігранти віднімають роботу в американців, а 59 % – що їхнє прибуття загострює проблему злочинності [9: 11]. У результаті телефонного опитування 1108 дорослих американців, проведеного 8–9 вересня 1993 р. "Таймом" разом з компанією Сі-Ен-Ен, виявилось, що 24 % з них дотримувалися думки, то "двері" країни повинні залишатися відкритими для іммігрантів, натомість 73 % висловилися за суворе обмеження імміграції [9: 10]. Зазначимо, що в травні 1985 р. прихильників першої точки зору було 27 %, а другої – 67 %. Не дивно, що на питання "підтримали б ви зміни у федеральному законодавстві по зменшенню числа іммігрантів, що легально потрапляють у США?" позитивну відповідь дали 60 % учасників зазначеного опитування, а 85 % висловилися за заходи зі скорочення числа нелегальних іммігрантів [9: 11].

На початку 90-х рр. ХХ ст. стало очевидним, що численна імміграція попередніх десятиліть починає все більше змінювати етнічний профіль американського суспільства. Так, якщо в 1940 р. з Європи прибуло 70 % всіх іммігрантів, то в 1992 р. уже тільки 15 %, натомість з Азії – 37 %, а з країн Латинської Америки і Карибського басейну – 44 % [10: 14]. Найбільше число переселенців у 1992 р. дала Мексика – 22 %, з В'єтнаму приїхало 8 %, з Філіппін – 6,3 %, з колишніх республік Радянського Союзу – 4,5 %, Домініканської Республіки – 4,3 %, Китаю – 4 %, Індії – 3,8 %, Сальвадору – 2,7 %, Польщі – 2,6 %, Великобританії – 2,1 % [10: 15]. За даними перепису 1990 р., в етнічному складі населення США майже чверть громадян була неєвропейського походження, а саме:

12 % – негри, 9 % – латиноамериканці, 3 % – вихідці з Азії; до 2050 р., за прогнозами фахівців, при збереженні подібних темпів, масштабів і географії імміграції частка негрів зросте до 16 %, латиноамериканців – до 22 %, азіатів – 10 % [10: 15].

Американські демографи пророкують, що в кожне з трьох наступних десятиліть у країну буде прибувати не менш 15 млн. іммігрантів, а тому більш-менш упевнені, що частка білого населення буде продовжувати скорочуватися як у результаті очікуваного великомасштабного припливу іммігрантів – як законних, так і легальних – головним чином з Латинської Америки й Азії, так і через більш низький рівень народжуваності серед білого населення порівняно з іншими расовими групами [2: 367–368]. З огляду на це, деякі демографи говорять про перспективу "почорніння" Америки до 2050 року, коли біла раса може виявитися в меншості [2: 368].

Утім, ще більш високими темпами, ніж афроамериканці, зростала латиноамериканська група. Так, за 1980–1990 рр. число латиноамериканців у США збільшилося на 53 %, склавши 22,4 млн. чоловік, тобто приблизно 9 % населення країни [1: 9]. Через кілька років їх уже було близько 24 млн. Більш того, за те ж десятиліття біла більшість нелатиноамериканського походження, що проживала в окрузі Лос-Анджелес, штат Каліфорнія, перетворилася на меншість [1: 9]. Тому число іспаномовних, за прогнозами демографів, вже до 2010 р. чисельно перевищить чорних. Прогнозується, що в результаті росту народжуваності й триваючої імміграції до 2030 р. половина всіх дітей у штаті Каліфорнія (населення якого тільки в 80-ті рр. зросло на 30 %) буде латиноамериканського походження, тоді як білі складатимуть 60 % літнього населення – співвідношення, що викликає занепокоєння [2: 369]. Ця тенденція – постаріння уроджених білих американців на тлі постійно зростаючих небілих етнічних груп з великим числом молоді – стала все наочніше виявлятися вже на початку 1990-х рр. Так, якщо по країні в цілому частка населення до 18 років іноземного походження складала всього 3 %, то в Чикаго вона досягла 7 %, у Х'юстоні – 10 %, у Нью-Йорку – 12 %, Майямі – 18 %, у Сан-Франциско – 19 %, а у Лос-Анджелесі – 21 % [10: 14].

Відомі громадські діячі, політики, журналісти, представники різних аналітичних центрів констатували, що наприкінці ХХ ст. США, стаючи все більш різномірними за своїм етнічним складом, зіштовхнулися з новим "викликом". Будучи з моменту своєї появи поліетнічним і багатокультурним суспільством, Сполучені Штати стають як би "світом у мініатюрі", де проживають вихідці дійсно чи не з усіх країн світу. Наприклад, у 1992 р. в окрузі Дейд, штат Флорида, четвертому за розмірами шкільному окрузі країни, навчалися діти з 123 (!) країн світу [1: 9].

Чимало аналітиків порушують питання: чи впорається "плавильний казан" з таким впливом іммігрантів неєвропейської раси, тим більше з огляду на те, що їм для успіху в США не так уже й необхідно "американізуватися", намагатися в усьому походити на корінних американців? Сама кількість новоприбулих утруднює їхню культурну інтеграцію в американське суспільство, сповільнює повноцінну адаптацію, а, отже, і асиміляцію. Відданість мові та культурі своєї батьківщини ускладнює і затримує їхню адаптацію до нової обстановки, оскільки адаптація неможлива без знання мови – без неї людина не почуває себе в новому середовищі впевнено, у неї не з'являються друзі зі старожилів і уродженців країни.

Звичайно мовний бар'єр створює таким людям чималі труднощі в пошуках роботи, обмежує їхні можливості здобути освіту, що, у свою чергу, впливає на їхній соціальний статус, розміри заробітної плати, перспективи професійного росту, соціальної мобільності тощо. Але це... "звичайно". У США ж наприкінці ХХ ст. усе більше вчорашніх іммігрантів примудряються жити і навіть процвітати й без знання офіційної мови. Концентрація іммігрантів у мегаполісах створює настільки великі анклавні люди одного етнічного походження, що нерідко їм і не потрібно знання англійської мови. Самі умови проживання та трудової діяльності в середовищі вчорашніх співвітчизників, що дозволяє спілкуватися рідною мовою, не стимулюють вивчення мови приймаючої країни. У 1993 р. 32 млн. або 13 % населення США розмовляли в себе вдома не англійською мовою [10: 14]. Цьому сприяють і постійно зростаючі можливості задовольняти свої, так би мовити, етнічні запити (культурні, мовні й ін.), чому не перешкоджають американські власті. Так, якщо в

1976 р. у країні нараховувалося 67 радіостанцій, що вели передачі іспанською мовою, то на початку 90-х рр. їх уже було 311 плюс 3 іспаномовних телеканалів і 350 газет [10: 14]. Нерідкими стали скарги корінних американців, що в деяких районах міст Каліфорнії і Флориди вони почувають себе іноземцями, опинившись в оточенні людей, що не розуміють англійської мови, де назви й вивіски магазинів і різних агенцій написані іспанською мовою і т. п. В інших містах вони можуть опинитися відповідно в китайському, російському чи якому-небудь іншому мовному середовищі.

Проте, проблеми можуть виникнути не тільки між поки що домінуючою групою американського суспільства – білими громадянами англосаксонського походження протестантського віросповідання – і масою недавніх іммігрантів з Азії та Латинської Америки. Етнодемографічні зміни, що відбуваються на рубежі XX–XXI ст. можуть загострити напруженість у відносинах, наприклад, між афроамериканцями і латиноамериканцями (через робочі місця), американцями азійського походження й афроамериканцями (через доступ до освіти), а також стати причиною заворушень на расовому ґрунті серед бідної частини білого населення [2: 368].

Ще одним важливим наслідком даних змін стало посилення етнічної самосвідомості. Взагалі-то дане явище є характерним і для інших країн Заходу. В умовах бюрократизованого і знеособленого "масового суспільства" люди відчують зростаючу потребу в самовираженні і визнанні. Збереження та відродження традиційних етнічних зв'язків дає вираження почуттям солідарності та самоідентифікації. Зазначимо, однак, що етнічна самосвідомість, як почуття приналежності до якої-небудь етнічної групи, обов'язково містить певне протиставлення своєї групи чужій. За певних умов це протиставлення може привести до небезпечного протистояння з іншими етнічними групами, і навіть до етноцентризму, тобто уявлення про зверхність своєї етнічної групи над іншими.

Як відомо, десегрегація державних шкіл була наріжним каменем боротьби за цивільні права негрівського населення. Тільки з 1960 по 1990 рік розрив у середній тривалості навчання у білих і чорних американців скоротився з 2,7 до 0,2 роки, а частка чорних студентів у коледжах більш ніж подвоїлася. Усе це сприяло не тільки росту соціальної свідомості американців, але і зсувам у їхній етнічній самосвідомості [3: 19].

На федеральних виборах у листопаді 1992 р. уперше чорна жінка була обрана до Сенату, а в палаті представників число чорних конгресменів досягло 39; Клінтон, який перміг на тих виборах, ставши президентом, заявив, що його уряд повинен відбивати характер етнорасової структури американського суспільства, а тому включив до складу своєї адміністрації чотирьох чорних і двох іспаномовних американців [3: 24].

Своєрідним проявом посилення етнічної самосвідомості й активізації різних етнічних груп, яких надихали успіхи чорного населення Америки в боротьбі за рівноправ'я з білим населенням, став мультикультуралізм. Так стали називати рух у сфері освіти, прихильники якого вважають, що традиційний виклад американської історії насправді спотворює реальну картину, розглядаючи її лише з точки зору білої протестантської більшості англосаксонського (чи європейського) походження. Різні етнічні групи й меншини, що підживлювались зростаючою імміграцією своїх співвітчизників, почали закликати, з одного боку, до ревізії американської історії, написаної в дусі західної традиції, що, мовляв, вихваляє США як плід західної цивілізації і т.п., а, з іншої, до створення її нових версій, що віддають данину їхньої історичної ролі та узаконює їхні системи цінностей. Як писав Пол Грей, "пропонується нова модель, що підкреслює расові й етнічні розходження американських громадян, які належать до багатьох культур, що тут зійшлися, кожна з яких по-своєму цінна й заслуговує вивчення і поваги" [1: 8].

Інтелектуали-мультикультуралісти вважали це виправданим, організувавши й очоливши соціокультурний тиск на школи і коледжі, вимагаючи запровадити до курсу навчання "багатонаціональну культуру". Президент Мексикано-американського фонду правового захисту Антоніа Ернандес стверджувала: "Визнаючи роль американських індіанців, латиноамериканців, негрів і азіатів у житті нашої країни, ми зміцнюємо нашу єдність. Дивлячись у майбутнє Америки, нам варто переписати історію, щоб визнати ці внески і не ігнорувати трагедій, проявів жорстокості й агресії" [5: 15].

У них знайшлося чимало прихильників і послідовників. Так, коли наприкінці 1988 р. радикально налаштовані студенти Стенфордського університету організували марш протесту проти вивчення як обов'язкового курсу історії західної цивілізації, керівництво університету змушене було їм поступитися [8: 205].

Під час цієї кампанії була фактично відкинута концепція "плавильного казана", стали піддаватися сумніву й навіть різкій критиці західні ("євроцентристські") ідеї та ідеали, що породили США. Американське суспільство фактично розкололося на два табори. Той же П. Грей казав, що теорія мультикультуралізму, при всій схильності її речників до плюралізму і розмаїтості, може призвести до досить регресивних і ортодоксальних поглядів, до свого роду "расизму навпаки", відзначаючи, зокрема, що в афроцентризмі, що став культом усередині мультикультуралізму, помітні тривожні ознаки авторитарного світогляду [1: 11]. Куди більш різко висловився у своїй книзі, що стала бестселером, популярний ведучий радіошоу Раш Лімбо: "Те, що стали вчити під виглядом мультикультуралізму гірше, ніж історичний ревізіонізм, це більш ніж перекручування фактів, це – ігнорування фактів. У деяких школах дітей вчать, що ідеї Конституції були в дійсності запозичені в індіанців-ірокезів і що Америку відкрили африканці за сотні років до Колумба, перепливши Атлантику на плотах і зробивши всі наукові відкриття й винаходи, що пізніше були вкрадені в них європейцями" [8: 205]. А в 1992 р., коли відзначалося 500-річчя відкриття Америки, то, обурювався Лімбо, "у шкільних курсах по історії, у книгах, засобах масової інформації, у Голлівуді під впливом мультикультуралізму Христофор Колумб зображується підлим, злим, жорстоким чудовиськом" [8: 212]. І правда, багато хто з мультикультуралістів піднімав питання про те, що власне святкувати і чи не час засудити європейських прибульців за руйнування Американського континенту?

Розпал пристрастей був настільки сильним, що дехто став говорити про те, що Америці загрожує роз'єднаність і навіть розчленування в результаті відродження етнічної самосвідомості. У цих суперечках досить виважену позицію зайняв А. Шлезінгер, що висловився про культ етнічної самосвідомості і його можливі наслідки у такий спосіб: "Багато наслідків цього культу були цілком позитивними. Американська культура почала, щоправда, з ганебним запізненням, визнавати досягнення груп, що перебували в покорі й залежності в той період, коли панування англосаксів було в самому zenіті; вона почала визнавати світ за межами Європи.

Але коли тиск стає занадто сильним, культ етнічної самосвідомості веде до нездорових наслідків. Він зміцнив, наприклад, концепцію, за якою Сполучені Штати складаються не з окремих особистостей, що роблять свій вибір, а з недоторканих етнічних і расових груп. Ця концепція заперечує історичні цілі Америки – асиміляцію й інтеграцію.

Груповий сепаратизм підкреслює розходження, збільшує напруженість, підсилює ворожість. Європа – джерело визвольних ідей демократії, громадянських свобод і прав людини – малюється як корінь усякого зла, а неєвропейські культури, про багато злодіянь яких замовчують, представляються засобом спокутування.

І якщо сепаратистські тенденції не будуть зупинені, то результатом у житті Америки стане лише роздробленість, нова сегрегація і плеїнна ворожнеча" [6: 13]. Це робить, на думку відомого історика, все більш нагальним пошук об'єднуючих ідеалів і спільної культури.

До кінця 1990-х рр. ці дебати трохи стихли, відсунуті на другий план іншими проблемами, чи, як люблять говорити в Америці, викликами (наприклад, проблемою Ірану, Югославії, погрозою міжнародного тероризму і т. д.). Проте, тенденції, що так виразно виявилися наприкінці 80 – початку 90-х рр. минулого століття, продовжують діяти. США стають в етнічному і расовому відношенні все більш різномірним суспільством. За оцінками управління, що проводить перепис населення, до 2050 року 23 % населення цієї країни буде іспаномовним, 16 % негритянським і 10 % – азійсько-американського походження [7: 190]. Наприклад, у 2002 р. тільки китайців тут проживало вже 17 млн.

Тому не втратили своєї актуальності питання, які майже десять років тому ставив відомий американський політолог Семюел Хантінгтон: "У минулому США успішно абсорбували мільйони іммігрантів з багатьох країн, що пристосовувалися до пануючої європейської культури й з ентузіазмом сприймали американський символ віри у свободу, рів-

ність, індивідуалізм, демократію. Чи буде це продовжуватися, коли 50 % населення стане іспаномовним чи небілим? Чи будуть нові іммігранти асимільовані в домінуючу дотепер європейську культуру Сполучених Штатів? А якщо ні, і США дійсно стануть багатокультурною державою, охопленою внутрішнім конфліктом цивілізацій, чи виживе вона як ліберальна демократія? Чи буде девестернізація США, якщо вона станеться, також означати їх деамериканізацію? Якщо це відбудеться, і американці перестануть дотримуватися своїх принципів ліберальної демократії, тобто політичної ідеології, що має європейські корені, то Сполучені Штати, якими ми знали їх, перестануть існувати і підуть за іншою, що мала чітко зазначену ідеологію, супердержавою на смітнику історії" [7: 190].

Чи зможуть США, незважаючи на зростаючу етнічну розмаїтість свого населення, і надалі залишатися суспільством, де люди об'єднані не стільки мовою, кольором шкіри чи релігією, скільки спільною історією і згуртованістю навколо спільних символів, ідей, принципів? Чи проблема етнічних розбіжностей рано чи пізно призведе їх до розколу? Відповідь нам дасть вже XXI століття.

Список використаних джерел

1. Грей П. Чья Америка? // Америка. – Июль 1992. – № 428.
2. Кеннеди П. Вступая в двадцать первый век. – М., 1997.
3. Соломатина В. А. Проблема чёрного населения в США 1863 – 1993 г. // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Реферативный журнал. Серия 5. История. – № 1. – М., 1995.
4. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории. – СПб, 1995.
5. Что у нас общего? // Америка. – Июль 1992. – № 428.
6. Шлезингер А. Этническая обособленность // Америка. – Июль. – 1992. – № 428.
7. Huntington S.P. If Not Civilizations, What? Paradigm of the Post-Cold War World // Foreign Affairs. – November /December 1993. – Volume 72. – № 5.
8. Limbaugh R. The Way Things Ought to Be. – N. Y., 1993.
9. Nelan Br.W. Not Quite So Welcome Anymore // Time. Special issue. – Fall 1993. – Vol. 142. – № 21.
10. The Numbers Game // Time. Special issue. – Fall 1993. – Vol. 142. – № 21.

Olexandr Sych

IMMIGRATION AND ETHNIC SITUATION IN THE USA AT THE CLOSE OF THE XX CENTURY

The author analyses the greatest rise of immigration in 1970–1980-es from the Third World and the effects of that phenomenon on the ethnic and demographic situation in the USA. The impact of these new immigration has dramatically altered the ethnic face of America in the final years of the 20th century. Demographers are predicting the more impressive changes in ethnic composition of the USA population in the XXI century.

РОЗДІЛ 4

ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94 (477. 44)

Лев Баженов

УКРАЇНА ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ДАНІЕЛЯ БОВУА (ДО 65-РІЧЧЯ ФРАНЦУЗЬКОГО ВЧЕНОГО)

В статті аналізується життєвий та творчий шлях відомого сучасного французького вченого-україніста і полоніста Даніеля Бовуа, концептуальні засади його "малої трилогії" з історії України та українсько-польських відносин на тлі боротьби за землю в ХІХ – на початку ХХ ст.

У травні 2003 року виповнюється 65 років одному з найбільш сучасних маститих зарубіжних істориків, чий науковий інтерес пов'язаний з проблемами історії та культури Польщі й, головним чином, України ХІХ – початку ХХ століть, директора Центру історії слов'ян Сорбонни в Парижі, Президента французької асоціації розвитку україністичних студій, академіка Міжнародної слов'янської академії наук у Києві, члена-кореспондента Польської академії наук, почесного доктора Вроцлавського університету, професора Даніеля Бовуа [1; 2; 3; 7]. Для нас він близький тим, що всю свою наукову діяльність присвятив різноаспектному вивченню польської меншини, українсько-польських відносин зазначеної доби переважно на прикладі регіональної історії Київщини, Волині й Поділля, виступає активним захисником наукових і культурних інтересів України у Франції та світі.

Даніель Бовуа народився 9 травня 1938 року в м. Бетоні департаменту Па-де-Кале, в історичній області Артуа на півночі Франції, в сім'ї шахтаря. В цьому вугільному басейні країни працювало в копальнях чимало робітників вихідців з Польщі. У колі друзів родини Бовуа постійно перебували поляки-шахтарі, від яких ще хлопчиною Даніель дізнався про героїчні сторінки історії та культури Польщі, навчився азів польської мови, що заклало початки майбутніх громадських і наукових зацікавлень. Після закінчення місцевого ліцею, студіюючи у Лільському (до 1959 р.) і Сорбонському (до 1963 р.) університетах, він уже тоді спеціалізувався з історії країн Східної Європи, опановував польську і російську мови. Остаточно сформувалась наукова спрямованість Д. Бовуа під час його праці у 1969–1972 рр. директором Центру французької цивілізації при Варшавському університеті. Саме у Варшаві він взявся за дослідження історичної ролі польської меншини в житті народів Литви, Білорусії та Правобережної України кінця ХVІІІ–ХІХ ст. У 1972–1978 рр. він продовжував інтенсивно опрацьовувати визначену наукову проблему на посаді дослідника історії Східної Європи в Національному центрі наукових студій у Парижі. З цією метою Бовуа багато років ретельно вивчав документи державних архівів та рукописних фондів бібліотек Парижа, Лондона, Варшави, Кракова, Вроцлава, Вільнюса, Москви, Петербурга, Житомира, Вінниці й ін. Майже десять років він потратив на зібрання і осмислення матеріалів, які дали змогу йому блискуче захистити у 1977 році докторську дисертацію з історії та опублікувати її в капітальній монографії про Вільнюський шкільний округ у 1803–1832 рр. Це дозволило Д. Бовуа стати в 1979 році професором університету Шарля де Голя Ліль ІІІ, директором в ньому Центру дослідження польської культури, одночасно генеральним інспектором навчання польської мови у Франції. Уже відомий у наукових колах Європи вчений Д. Бовуа взяв участь в роботі Міжнародних наукових форумів у травні 1992 року "Україна-Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість" у м. Кам'янці-Подільському, в серпні 1993-го – другого Міжнародного Конгресу Україністів у Львові й з цього часу ввійшов у науковий бонмод України (затоваришував з відомими вченими Я. Ісаєвичем, Я. Дашкевичем, І. Дзюбою та ін.). З 1994 року і по даний час Д. Бовуа посів місце завідувача кафедри і

директора Центру історії східних слов'ян у Паризькому університеті (Пантеон-Сорбонна), став головним спеціалістом у своїй країні з Східної Європи, очолив Французьку асоціацію по розвитку україністичних студій в складі Міжнародної Асоціації Україністів (МАУ), бере активну участь на державному рівні та в міжнародних організаціях з розвитку французько-польського і французько-українського наукового й культурного співробітництва.

Цікаво, що прийшов Д. Бовуа в україністику, студіюючи історію та культуру двох наших сусідів – поляків і росіян, прийшов сам, без примусу і навіть зацікавлення з української сторони. Чому в науковій творчості Д. Бовуа визначився головний предмет дослідження – Поділля, Волинь і Київщина в польсько-українських відносинах? Автору даної статті вдалося з'ясувати суть справи при особистих зустрічах з французьким ученим під час роботи 26–30 травня 1992 року в м. Кам'янець-Подільському Міжнародної наукової конференції "Польща-Україна. Історична спадщина і суспільна свідомість", де Бовуа виголосив непересічну доповідь "Відродження політично-культурного життя польських жителів на Поділлі в 1805–1909 роках" [11]. Як пояснив Д. Бовуа, чинниками вибору його наукових уподобань стало ряд факторів. По-перше, працюючи над докторською дисертацією, він зіткнувся з цікавою історією Кременецького ліцею, так званих "волинських Афін", що входив до складу Вільнюського шкільного округу, збройного виступу польської шляхти на Поділлі, Волині й Київщині на підтримку листопадового повстання 1830–1831 рр. По-друге, до його рук потрапила велика кількість документів про взаємини польської шляхти і українського населення цього регіону в ХІХ ст. По-третє, він спостеріг певну байдужість власне українських істориків до вивчення у комплексі проблем польської національної меншини та її стосунків з українським селянством, що, на його думку, було зумовлено заідеологізованим підходом до даної проблеми радянської історичної науки.

Дійсно, досліджуючи польську меншину ХІХ ст. на Київщині, Волині й Поділлі, де вона була найчисленнішою з-поміж інших регіонів України в складі Російської імперії, Д. Бовуа виходив з того факту, що українські історики 60–80-х років ХХ ст. (В. А. Смолій, Г. І. Марахов, П. М. Калениченко, Г. Я. Сергієнко, П. Г. Усенко, автор цієї статті та ін.) лише вивчали окремі періоди та події у житті полонії і не систематизували їх у єдиний процес, глибоко не вникали в складні чинники українсько-польських відносин. Польська ж історіографія того часу обмежувалася лише висвітленням репресивної політики царату щодо етнічних поляків, в основному шляхти, в зв'язку з повстаннями 1831 і 1863 років і також стороною обходила українсько-польські стосунки ХІХ – початку ХХ ст.

Спочатку Д. Бовуа ставився дещо ідеалізовано у сприйнятті історії Польщі, до діяльності польської меншини на теренах України. Проте детальне вивчення численних архівних і опублікованих джерел про життя в цій країні польської шляхти і магнатерії, як визискувачів українського селянства, кардинально змінило його точку зору. Зрозумівши, що "відносини між поляками і українцями – це найчастіше відносини між поляками і кріпаками, – писав Бовуа, – вирішив показати, що їхніх зловживань, котрі призвели до козацьких війн ХVІІ ст. і різанини ХVІІІ ст., стало ще більше у ХІХ ст." [8: 71; 12: 107]. Згодом відкидаючи звинувачення окремих нинішніх польських істориків (М. Квапішевський, І. Рихлікова та ін.) в необ'єктивному підході та драматизації фактів у висвітленні українсько-польського непорозуміння в ХІХ ст., Д. Бовуа зазначив: "Перш за все сідаючи до праці, я ніколи не мав відчуття, що мушу писати звіт для польської або російської (відповідно і української – вставка авт.) влади, яка може мене приборкати за висловлення думок, що не подобаються" [15]. На думку знавця творчості Д. Бовуа, Я. Дашкевича, він завжди залишається незалежним істориком, незважаючи на звинувачення, якими його обкидали, і незважаючи на почесні, які прийшли до нього в 90-х роках [8: 14].

Даніелю Бовуа належить майже 200 праць, у тому числі понад 30 з історії України. З-поміж них міжнародне визнання і пріоритетне значення в його творчості здобули три великі монографії, які склали, за висловом їх автора, "малу українську трилогію", а саме: "Просвітники і суспільство у Східній Європі. Вільнюський університет і польські школи в Російській імперії 1803–1832 рр." (Париж, 1977) [16], "Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царатом та українськими масами (1831–1863)" (Париж, 1988) [8] і "Боротьба за землю в Україні 1863–1914 рр. Поляки та соціо-етнічні конфлікти" (Париж, 1993) [5]. У польському перекладі видань з французької мови останні дві книги мають змінені і уточнені назви: "Поляки в Україні 1831–1863. Польська шляхта на Волині, Поділлі і Київщині"

(Париж, 1988) та "Боротьба за землю. Польська шляхта в Правобережній Україні між царатом і українськими масами (1863–1914)" (Сейни, 1996). Ця трилогія, яка здобула понад 40 рецензій у часописах різних країн світу і найбільш глибоко й об'єктивно проаналізована відомим львівським ученим Я. Р. Дашкевичем [6: 8–48], стала науковою сенсацією серед полоністів і україністів, одразу ж були здійснені її переклади з французької на польську, англійську, із значним запізненням – у 1996–1998 роках – українську мови. Українські перекладачі, на відміну від польських, користувалися первісними виданнями Д. Бовуа і не вносили змін до назв книг, а також використовували окремі корективи і додатки до їх тексту за проханням автора.

В цьому контексті викликають інтерес оцінки його праць насамперед знаних сучасних польських істориків. Так, Стефан Кенєвич визнав, що Бовуа "виручив нас, виконуючи завдання, якого ми не могли підняти" [19], Станіслав Буркот погодився з тим, що дану трилогію "здійснив незалежний дослідник, вільний від міфів і упереджень" польської та російської історіографії [18], Марек Томашевський констатував, що ця "праця справді може примусити нас, поляків, замислитися над тим, ким ми були, ким ми є... ким можемо бути... звільнить нас хоча б трохи від ідилічних уявлень і безпідставних фобій" [21]. Нарешті Анджей Ромашевський дійшов до головного висновку, що книги Бовуа "говорять про кінець польського світу на території, яку так добре знаємо з Сінкевичевої "Трилогії" [20]. В такому ж плані відгукнулися на "малу трилогію" українські рецензенти. Зокрема, Тарас Марусик писав: "Унікальність праць Д. Бовуа полягає в тому, що він розглядає відносини, які склалися в Україні на протязі ХІХ – початку ХХ ст., не як дво-, а як тристоронні. Особливо важливим є те, що він зруйнував ідилію польської і російської присутності в Україні" [10].

На сторінках названих книг Д. Бовуа, що стали повним протиставленням показного польського романтизму на українських землях відомої трилогії письменника Г. Сенкевича "Потоп", "Пан Володийовський" та "Вогнем і мечем", науковець і пересічний читач знайде цікаві й раніше маловідомі факти, узагальнюючий аналіз соціально-економічного і політичного життя корінного населення та польської шляхти Волині, Поділля і Київщини, об'єктивних причин їх непорозуміння і протистояння між собою. Наприклад, у монографії Д. Бовуа "Вільнюський університет і польські школи в Російській імперії" можна знайти матеріал про діяльність відомого подвижника Т. Чацького на ниві розбудови польської освіти на терені Вільнюського учбового округу, до якого входили Волинь і Поділля, про відкриття за його ініціативою у 1805 році гімназії, згодом ліцею у м. Кременці на Волині, у 1812 році польської гімназії у м. Вінниці та ряду повітових шкіл на Поділлі, а також ознайомитися з статутами навчальних закладів першої третини ХІХ ст., місцевими діячами, педагогами, меценатами та іншими цікавими людьми. Загалом же в цьому дослідженні автор детально розкрив механізм полонізаційної політики в ділянці освіти у Литві, Білорусії і Правобережній Україні в першій третині ХІХ ст., намагання залучити в польські школи корінне населення цих земель, критично поставився до спроб Т. Чацького перетворити Кременецьку гімназію в елітарний навчальний заклад для польської аристократії. Особливо негативно оцінює в монографії діяльність в Україні греко-католицької церкви, як провідника польської місіонерської експансії. З цього приводу Д. Бовуа категорично зауважив: "Незважаючи на все, уніатську церкву треба вважати загарбницькою... Просто поляки накинули місцевому населенню свою релігію чи, скажімо, напіврелігію під виглядом уніатської церкви. Треба шкодувати, але це був рід імперіалізму як на той час" [16].

У книзі "Шляхтич, кріпак і ревізор" Д. Бовуа наводить і детально аналізує таку статистику стосовно Правобережної України. Зокрема, в розділі монографії "Кріпак та його власники. Українське селянство" засвідчено, що станом на 40-і роки ХІХ ст. у трьох губерніях цього регіону проживало 4282 329 українських селян [8: 68], в абсолютній більшості кріпаків (шляхетським маєткам належало 2854039, косяолам – 30035 кріпаків [8: 69]), 410 212 осіб польської і ополяченої шляхти. Українські селяни поділялися на такі основні соціальні групи: державні (199765 осіб), селяни військових поселень (120989 осіб), кріпаки конфіскованих шляхетських маєтків (118546 осіб) [8: 69] та ін. Загалом польська меншина складала ледве 0,3 відсотки стосовно всього населення Правобережної України.

Тим не менше, близько 93 відсотки поміщиків, орендаторів були приналежні до польської шляхти і жорстоко експлуатували 2854039 українських селян, переважно кріпаків [8: 68] й, таким чином, вони були фактичними господарями краю, забезпечували тут панівні позиції місцевої полонії. До того ж, як показали наслідки польських повстань 1831 та 1863 років і їх відгуки на Поділлі, Волині й Київщині їх учасники з цього регіону, як правило представники шляхти, найбільш консервативно ставилися до проведення прогресивної аграрної реформи в інтересах селянства, всіляко захищали власність поміщичтва на землю. В цьому корінився головний конфлікт між польською общиною і українськими селянами, який достеменно досліджений Д. Бовуа в його заключній книзі "Битва за землю в Україні. 1863–1914".

Проте польська шляхта Поділля за соціальним статусом не була однорідною. За даними Бовуа у книзі "Шляхтич, кріпак і ревізор", до початку 1840-х років царська адміністрація віднесла до розряду збіднілої шляхти на Правобережжі 165283 осіб, у тому числі на Поділлі – 68816, Волині – 29630 і на Київщині – 66837 осіб. З цього числа дворянські зібрання трьох губерній у 1833 році погодилися декласувати 72144 осіб [8: 175]. Щоб зберегти свою опору на дворянство у Правобережній Україні, головним чином, російське в умовах русифікації краю і суттєво послабити соціально-економічну і політичну роль польської меншини, самодержавство провело "чистку" здекласованої шляхти. Зокрема, на Поділлі у 30–40-і роки XIX ст. одержали підтвердження у дворянстві 36241 поляків, на Волині – 92114 і на Київщині – 50329 [6: 175], загалом на Правобережжі позбавлено дворянства і переведено в селяни-одновірці 79069 шляхтичів [6: 181]. На вирішення подальшої долі очікувало ще 32024 осіб зубожілої шляхти тільки в Подільській губернії. Зокрема, тут 1853 року з її лав було переведено в одновірці 13674 осіб [8: 186–187]. Однак "чистка" польського дворянства не похитнула панівної позиції польської меншини в Україні. Якщо, за даними Д. Бовуа, у 1862 році в Подільській губернії польським поміщикам належало 889 маєтків, то у 1897 – вони тримали вже 1257, у володінні котрих було 957593 десятин землі, а загалом у Правобережній Україні на початок XX ст. нараховувалось 3386 польських маєтків, яким належало 3078278 десяти [5: 61]. Отже, на рубежі XIX–XX ст. польським власникам належав основний земельний фонд Поділля. Вся ця статистика ілюструється в дослідженнях Д. Бовуа відповідними картами, таблицями, схемами, персоналіями та іншими матеріалами.

У монографіях Д. Бовуа розглянуті події в Україні, пов'язані з польськими повстаннями 1831 і 1863 років, польською політичною конспірацією 30–50-х рр. XIX ст., революцією 1905–1907 років, через призму ставлення до них у першу чергу українського селянства. Негативно оцінюючи колонізаторську діяльність в українських землях багатьох польських консервативних політиків, Д. Бовуа протиставив їм письменника Юзефа Крашевського, який, на його думку, "один з небагатьох, коли не єдиний, хто зумів затаврувати ту бездушність, з якою його співвітчизники ставилися до селян Волині й Поділля" [8: 71].

Загалом автор "малої української трилогії" виявив тонкощі знань з історії та культури України і її таких регіонів як Поділля, Волинь, Київщина, з тривогою, болем, співчуттям і приязню пише про українських селян-кріпаків, часто проводячи паралелі з складною долею французького і навіть алжирського селянства XVIII–XIX ст. Віддаючи належне польській меншині за її позитивну роль у житті українського народу, Д. Бовуа нещадно критикує її за соціо-етнічні та аграрний конфлікти, які вона нав'язала корінному населенню Правобережної України впродовж XIX – на початку XX ст., за її корпоративність в суспільстві, за спроби будь-що зберегти свої станові привілеї. З таким же осудом ставиться французький учений і до політики зросійщення українського народу, на багатьох прикладах особливо в останній книзі "Битва за землю в Україні. 1863–1914" документально показує, як у боротьбі за панування в регіонах України активно проходив процес заміни польських власників маєтків, заводів і фабрик на російських, або, іншими словами, на зміну колонізатора приходив русифікатор. Уже станом на 1911 рік, за даними Бовуа, приватні землеволодіння поляків тільки на Поділлі складали 861700 десятин, а росіян – 764 100 [8: 364]. Незважаючи на сильний натиск росіян, Д. Бовуа прийшов, зрештою, до висновку, що "поляки аж до Жовтневої революції, попри їх неприязнь до росіян, знаходили спільну мову за рахунок українців" [8: 24]. Засуджуючи боротьбу за українську зем-

лю між польськими і російськими власниками, Д. Бовуа солідаризується з українським національним відродженням XIX ст. Загалом автор на великому фактичному матеріалі прагнув показати не тільки все те, що часто ставило непереборні стінки відчуженості й ворожнечі, але й віднайти, зокрема, на прикладі Волині, Поділля й Київщини шляхи українсько-польського діалогу. В цьому ми вбачаємо перспективу досліджень Данієля Бовуа, високої оцінки його праць з боку наукової громадськості України, Росії, Польщі та інших народів.

Водночас Д. Бовуа деталізує окремі епізоди українсько-польських відносин XIX – початку XX ст., рішуче засуджує позицію сучасної польської історіографії щодо так званих "східних кресів" стосовно України (називає їх надуманим міфом, шкідливим для взаємин між обома народами), наповнює численними маловідомими джерелами, документами й матеріалами конкретну історію країн Східної Європи у багатьох публікаціях і, зокрема, в книзі "Історія Польщі" (1995), у таких статтях і доповідях, як "З проблем соціальної і культурної історії Правобережної України XIX – початку XX ст." [3], "Селянин і поміщик в Західній Україні (1831–1861)" [9], "Міф "кресів східних" або як йому покласти кінець" [11], "Моя пригода з кресами" [10], "Потрібно про це говорити" [14], "Політика між Сходом і Заходом" [6], "Така лукава "потрійна єдність" [7] та ін. Зокрема, у статті "Політика між Сходом і Заходом", виступаючи оборонцем України, він пише: "Імперська ідея, цей стрижень російської політики – царської, комуністичної та, як щодня пересвідчуємося, посткомуністичної, спиралася й надалі здатна спиратися лише на заперечення та спотворення історії земель, що їх вона прагне "федерувати", тобто поглинути й засимілювати. Історія України особливо прикметна з огляду на вислід такої "історичної обробки" (слово "обробка" набуває тут суто медичного значення ампутації пам'яті, лоботомії)... На землях, приєднаних до Російської імперії, влада та її підспівувачі-історики також насаджували уявлення, буцімто місцевий народ складається з селян і, позбавлений еліти, не має власної історії. Завдяки вміло підтримуваній плутанині, спричиненій, зокрема, лексичною та фонетичною подібністю в обох мовах слів "русский" і "руський" російські історики-панслависти до 1917 року залучали українців до складу "русского народа", а Переяславській угоді 1654 року, яка начебто містично скріпила возз'єднання (завжди нестійке) Києва з Москвою, відтак і з Санкт-Петербургом, надавали непропорційно великого, суто ідеологічного значення" [6]. Ці публікації переконливо засвідчують, що Д. Бовуа, очолюючи сьогодні україністику у Франції, є одним з кращих захисників нашої науки і справи у своїй країні та на міжнародній арені.

Мені приємно зізнатися в тому, що в 1998 році мав нагоду рекомендувати шанованого вченого Данієля Бовуа в дійсні академіки Міжнародної слов'янської академії наук (МСАН) у Києві, вважаю, що він гідний бути зарубіжним членом Національної Академії наук України. Нині, в переддень його 65-річчя, зичу відомому метру історії нових творчих здобутків у дослідженні маловідомих сторінок минувшини України, посильного внеску в подальшу розбудову французько-українського наукового і культурного співробітництва.

Список використаних джерел

1. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 107, 131.
2. Баженов Л. В. Польська національна меншина Правобережної України XIX – на початку XX ст. в працях Данієля Бовуа // VIII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство і культура України". – Харків, Київ, 1997. – Ч. I. – С. 195–198.
3. Баженов Л. В. Данієль Бовуа і Волинь // Українська національна ідея: історія і сучасність: Науковий збірник. – Житомир, 1997. – С. 86–88.
4. Бовуа Д. З проблем соціальної і культурної історії Правобережної України XIX – на початку XX ст. // Другий Міжнародний Конгрес Україністів. Львів, 22–28 серпня 1993: Доповіді і повідомлення. – Львів, 1994. – Ч. I. – С. 171–176.
5. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах /Перекл. з франц. мови/. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
6. Бовуа Д. Політика між Сходом і Заходом // Критика. – К., 2001. – № 4.
7. Бовуа Д. Такое лукавое "тройное единство" // Зеркало недели. – 1998. – № 18–19. – 17 мая.
8. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831–1863) /Перекл. з франц. мови. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.

9. Дашкевич Я. Даниель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин // Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. – С. 8–48. 10. Марусик Т. Книга, разрушающая мифы // Зеркало недели. – 1997. – № 37. – 13–19 сентября. 11. Польща-Україна: історична спадщина і суспільна свідомість: Міжнародна наукова конференція. Тези доп. – Кам'янець-Подільський. – К., 1992. – С. 7–8. 12. Beauvois D. Chłop i ziemianin na Ukrainie Zachodniej (1831–1861) // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. – Kraków, 1996. – Т. 763. – Zesz. 78. – S 107. 13. Beauvois D. Moja przygoda z Kresami // Ruch literacki. – Kraków, 1989. R. 30. – Zesz. 4–5. – S. 281–289. 14. Beauvois D. Mit "kresów wschodnich", czyli jak mu położyć kres // Polskie mity polityczne XIX i XX wieku. – Wrocław, 1994. – S. 93–105. 15. Beauvois D. Obrona polskości to nie moje sprawa. Rugi wschodnie // Polityka. – Kraków, 1993. – 4 grudnia. – S. 24. 16. Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832. T. 2. Szkoły podstawowe i średnie. – Rzym; Lublin, 1991. 17. Beauvois D. Trzeba o tym mówić // Zeszyty Literacki. – Paryż, 1990. – № 31. – S. 93–105. 18. Burkot St. / Рец. / // Ruch literacki. – Kraków, 1987. – Nr 1. – S. 54. 19. Kieniewicz S. Daniel Beauvois o kresach południowych // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1986. – T. 77. – Zesz. 1. – S. 767. 20. Romaszowski A. Innego końca świata nie było // Tygodnik powszechny. – Kraków, 1988. – Nr 1. – S. 5. 21. Tomaszewski M. W jedna cele i jedna dusze // Aneks. – Londyn, 1987. – S. 148.

Lev Bazhenov

UKRAINE IN THE XIX TH – THE BEGINNING OF THE XX TH CENTURIES IN THE HISTORICAL RESEARCH OF DANIEL BEAUVOIS (TO THE 65 YEARS BIRTHDAY ANNIVERSARY OF THE FRENCH SCIENTIST)

The article analyses life and creative work of Daniel Beauvois, the great modern French scientist, prominent investigator of Ukrainian and Polish history. It gives the main principles of his "Small Trilogy" which covers the history of Ukraine and Ukrainian-Polish relations in the background of their struggle for the territories in the XIX – the beginning of the XX th centuries.

УДК 930.1

Оксана Валіон

РОЛЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО У НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ВІДРОДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.): ІСТОРОГРАФІЯ ТА АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ ПРОБЛЕМИ

У статті прослідковано основні етапи розвитку грушевськознавства в українській та зарубіжній історіографії та визначено в ній місце і роль діяча в контексті національно-культурного відродження українського народу наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Здійснено аналіз джерельної бази даного дослідження.

Мета і зміст життя М. Грушевського "уявлялось... в тім, щоб послужити національному українському відродженню" [1: 4]. Високі цілі великою мірою пробуджують і честолюбні наміри. Історик розробив власну цілісну концепцію українського культурно-духовного відродження, яка дала змогу науково й по-новаторськи підійти до з'ясування та вирішення таких важливих національних проблем як формування національної самосвідомості, поширення видавничої справи, засвоєння мови, створення національної школи та

освіти, розвитку літератури і літературного процесу в Україні. Усі думки й ідеї вченого, що лягли в основу теоретично обґрунтованої програми українського відродженського руху, він прагнув реалізувати на практиці, втілити в життя, попри всі перепони й переслідування. У цьому контексті вивчення досвіду наукової та культурно-освітньої діяльності М. Грушевського визначається вагомою практичною цінністю та наявністю широких можливостей його використання на сучасному етапі національно-культурної розбудови України. Тому, на нашу думку, аналіз впливу діяча на національне самоусвідомлення широких верств українського суспільства, осмислення його місця в культурно-духовному відродженні становить один із перспективних напрямів дослідження.

Історіографія проблеми у своєму розвитку пройшла три основні етапи.

Перший етап охоплює період з другої половини 1890-х рр. до середини 1930-х рр. Його характерною ознакою є активне нагромадження фактажу за майже повної відсутності наукових розробок з даної проблеми. Для цього періоду особливо властиві публікації праць сучасників М. Грушевського.

У контексті дослідження певний інтерес становить серія ювілейних видань про М. Грушевського. Зусиллями Наукового товариства ім. Шевченка був опублікований "Науковий збірник, присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині 1894–1904" [2], що вийшов у світ у 1906 р. З цього приводу І. Франко, В. Гнатюк, С. Томашівський писали: "...діяльність Михайла Грушевського була головним осередком коло якого згуртувалися відокремлені давні й нові сили. Українська історія, література, етнографія й етнологія, а за ними інші науки ...перестали лежати облогом, або ледве примітивним обробленим полем, як було доси. В парі з науковим рухом пішов небувало доси зріст видавництва і видне піднесення освітнього рівня в суспільности, а вплив його відбився корисно на всім публичним життю..." [2: VII–VIII]

Особливо цінними серед ювілейних науково-популярних статей про М. Грушевського, що були опубліковані ще за його життя, є праці О. Лотоцького та С. Єфремова [3], котрі виділяються на фоні інших високим рівнем як інформованості, так і об'єктивності. З власне наукових прижиттєвих праць, що стосуються досліджуваної проблематики, варто виділити роботи учнів і сучасників вченого: М. Кордуби, В. Герасимчука, О. Барвінського [4].

З нагоди 60-ліття М. Грушевського у 1926 р. був опублікований тритомник "Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності" [5]. Третій том вийшов з підзаголовком "Матеріали до бібліографії друкованих праць академіка Грушевського за 1905–1928 рр." [6]

Багатогранну діяльність видатного історика розглядав його учень і послідовник І. Крип'якевич, який після смерті вченого підготував життєписний нарис "Михайло Грушевський. Життя і діяльність", який уперше було опубліковано в 1935 р. У цьому творі автор охарактеризував М. Грушевського як вченого, котрий може сміливо стати поруч найбільшими людьми світової науки. Своєрідною є також праця І. Крип'якевича "Історично-філософська секція НТШ під керівництвом М. Грушевського у 1894–1913 роках" [7]. Автор наголосив на тому, що діяльність М. Грушевського на чолі історично-філософської секції НТШ вказаного періоду мала важливе значення для дослідження і висвітлення історичної пам'яті українського народу.

Із середини 1930-х рр. до 1991 р. в розвитку історіографії дослідження тривав другий етап. У "радянський" період твори видатного діяча українського національного відродження були піддані гострій критиці або замовчували. Новий режим не лише не бажав примножувати об'єктивні знання про М. Грушевського, а й доклав максимум зусиль, щоб відгородитися від них глухими мурами спецфондів.

На сторінках видань, випущених у 1940–1987 рр. ім'я Грушевського, якщо і згадувалось, то неодмінно в оточенні означень "буржуазно-націоналістичний", "класово-ворожий", "контрреволюційний". Зокрема В. Осечинський називав вченого "ідеологом буржуазного націоналізму" та "служителем австро-німецького імперіалізму" [8: 24–25]. У

такому ж дусі писали і про самого Грушевського, і про його діяльність В. Горбатов, М. Рубач та М. Липовченко [9].

За умов, коли в радянській історіографії ім'я М. Грушевського та його спадщина піддавались ідеологічним тавруванням, центр грушевськознавчих досліджень перемістився в українську діаспору. Вивчення науково-організаційної та культурно-освітньої діяльності галицького професора тут почалося з 1950-х рр., і на перших порах його вели, головним чином, сучасники історика. У 1951 р. вийшла праця В. Дорошенка "Огнище української науки – Наукове товариство ім. Шевченка у Львові" [10]. В цьому дослідженні автор вказав на важливу роль М. Грушевського у розвитку наукової праці в Товаристві, яке під головництвом вченого протягом тривалого часу виконувало функції єдиної всеукраїнської академії наук.

Помітне місце у циклі праць про наукову і культурно-освітню діяльність займають праці О. Оглоблина "Михайло Грушевський і українське національне відродження", "Михайло Сергійович Грушевський", "Наукове товариство імені Шевченка в історії України" [11].

Зі середини 1960-х рр. в розвитку історіографії даної проблеми тривав етап, який був позначений тим, що тему розробляли зарубіжні історики. Цей етап у розвитку науки про М. Грушевського безпосередньо пов'язаний з іменем Л. Винара і діяльністю очолюваних ним Українського Історичного Товариства (1963 р.) та журналу "Український історик".

Важливим внеском Л. Винара у розвиток грушевськознавства стала розробка періодизації життя М. Грушевського та загальної схеми його діяльності. Підвищенням інтересом дослідника користувалася й тема науково-організаційної діяльності М. Грушевського в галицький період. Помітний слід у її розробці Л. Винарові вдалося залишити працями: "Ранні історичні праці М. Грушевського і Київська історична школа В. Антоновича", "Галицька доба життя і діяльності Михайла Грушевського", "Михайло Грушевський як голова Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка", "Михайло Грушевський і Загальні Збори НТШ у 1913р.", "Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934)" [12].

У 1987 р. Т. Приймак у Торонтському університеті (Канада) захистив докторську дисертацію на тему: "Михайло Грушевський: політика національної культури" [13]. На основі доступних на той час матеріалів дослідник створив ґрунтовне біографічне дослідження, в якому ретельно простежив вплив М. Грушевського на українське національно-культурне життя. Галицькому періодові життя історика присвячені глави "Молодий професор (1894–1897)", "Галицький П'ємонт (1897–1905)", "Зворот до Києва (1905–1914)".

У 1991 р. в розвитку історіографії проблеми розпочався новий період, позначений творчою співпрацею українських та зарубіжних вчених. Міцний фундамент цього етапу заклали численні Міжнародні конференції та академії, приурочені до 125-ї річниці від дня народження М. Грушевського, що відбулися у Львові, Івано-Франківську, Парижі, Урбані, Нью-Йорку та інших містах. Так, у 1991 р. у Львові пройшла перша Міжнародна конференція "Михайло Грушевський – визначний український вчений, державний діяч, громадянин", що відбулася з ініціативи Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, Українського історичного товариства і Республіканської асоціації українців у Києві. Це був початок успішної співпраці грушевськознавців в Україні і діаспорі, що триває і досі. Коли раніше дослідники не мали доступу до архівних фондів М. Грушевського в Україні, то сьогодні цих перешкод не стало, і є змога користуватися новими архівними матеріалами М. Грушевського, членів його родини і співробітників.

На основі матеріалів даної конференції у 1994 р. вийшов збірник наукових праць і матеріалів "Михайло Грушевський" [14]. На нашу увагу заслуговує розділ збірника "Концепція національної науки і культури", де були розглянуті питання організації української науки, проблеми періодизації історії української культури, трактування загальних питань мови в системі науково-культурологічних концепцій вченого, роль М. Грушевського в опрацюванні правопису НТШ. Зокрема, М. Жулинський у статті "Михайло Грушевський: до проблеми створення концепції національної культури України" стверджував, що заслуга М. Грушевського, як творця наукової концепції історичного буття українського народу, його духовної і матеріальної культури, як видатного політичного, державного і гро-

мадського діяча полягає в тому, що у перехідну епоху розвитку національної культури, в часи переосмислення попередніх поглядів, норм, уявлень, цінностей його історіографічна концепція і його практична політична, науково-культурна і громадська діяльність суттєво вплинули на культурно-історичний процес в Україні, стимулювали його розвиток, надали динаміки іншим видам мистецтва і відкрили широкі перспективи для входження духовної культури України в світовий культурний процес [15: 79]. У статті "Михайло Грушевський і його роль у становленні української національної науки" О. Романів показав ту роль, яку відігравав історик у створенні української національної науки, зупинився на організації наукового життя в НТШ у Львові та УНТ у Києві, також розглянув причини від'їзду професора зі Львова у 1913 р. [16: 80–92]. Я. Дашкевич у статті "Михайло Грушевський – організатор української національної науки" висвітлив організацію М. Грушевським наукових інституцій у Галичині та Наддніпрянщині, "... практична діяльність яких весь час символізувала соборність та неподільність української національної науки та наукової думки" [17: 93]. Окрім названих праць, до даного розділу увійшли дослідження О. Рибак, Т. Панько, О. Гузар, М. Трофимчука, М. Чернопиского, в яких проаналізовано внесок діяча в організацію наукового та культурного життя України у кінці ХІХ– на початку ХХ ст.

Масове розсекречення архівів та ліквідація спецфондів значно розширили тематичний спектр досліджень. Проблемами персональних стосунків М. Грушевського займалися такі науковці, як І. Гирич, Р. Крип'якевич, О. Купчинський, Я. Федорук [18].

Окремої згадки, на наш погляд, заслуговують дисертаційні дослідження цього періоду, в яких розглянуто ряд важливих аспектів багатогранної діяльності М. Грушевського.

Висвітленню проблем українського національного руху в творчості М. Грушевського присвятила кандидатську дисертацію дослідниця з Томська Л. Кутилова [19]. Спираючись на широкий масив наукової та публіцистичної спадщини М. Грушевського, авторка намагалася з'ясувати його концептуальні підходи до проблеми становлення та розвитку українського національного руху, розкрити взаємозв'язок історичних та політичних поглядів вченого, розглянути віддзеркалення теоретичних розробок історика у його практичній політичній діяльності. Важливий здобуток роботи – деталізований аналіз категоріального апарату, яким М. Грушевський послуговувався у своїй творчості, звертаючись до проблем націонології. Недоліком дисертації є те, що у ній слабо використані дотичні до теми грушевськознавчі дослідження, видані в українській діаспорі.

Через рік після Л. Кутилової І. Гирич захистив у Києві дисертацію "Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, В. Липинський, М. Василенко)" [20]. Дисертант на основі архівних джерел дослідив співпрацю М. Грушевського в галицьку добу його життєдіяльності з діячами українського руху, котрі уособлювали різні його напрямки. Робота відзначається вдалою концептуальною побудовою та нешаблонністю підходів до багатьох грушевськознавчих проблем. До розвідки автор залучив значну кількість невідомих і маловідомих архівних документів, що дало йому змогу заповнити чимало прогалів у біографії М. Грушевського.

Особливої уваги заслуговує кандидатська дисертація В. Кухар "Громадсько-політична діяльність М. Грушевського 1894–1914 рр" [21]. Вона присвячена діяльності вченого у Галичині. Авторка детально розкрила процес формування суспільно-політичних поглядів М. Грушевського, його співпрацю з галицькими радикалами та консерваторами. Не обійшла дослідниця такого гострого питання, як конфлікт М. Грушевського з керівництвом УНДП. При цьому вона зазначила, що історика не влаштовували австрофільська позиція лідерів цієї партії та партикуляризм галицьких діячів.

У 1996 р. Міжнародні наукові конференції, приурочені 130-річчю від дня народження М. Грушевського, відбулися у Львові, Києві, Тернополі, Острозі, Нью-Йорку, Бостоні, Парижі, Торонто, а також в Угорщині. Матеріали Міжнародної історичної конференції у Київському університеті були об'єднані в ювілейний том "Українського історика", який отримав назву "Михайло Грушевський: студії і матеріали" (1996) [22]. Зміст видання тематично охоплює різні аспекти життя і творчості вченого. У статті "Михайло Грушевський – провідний будівничий української культури" І. Дзюба показав роль діяча в розвитку українського культурно-духовного відродження, назвавши його "... не тільки великим ми-

слителем, а й великим просвітителем свого народу, в якому сенсі, може, тим "апостолом правди і науки", якого ждав і провіщав Шевченко" [23].

Матеріали тернопільської конференції також видані друком у збірнику "Михайло Грушевський – погляд із сьогодення" [24]. Огляд доповідей свідчить, що думка дослідників звертається до ширшого кола проблем порівняно з попередніми конференціями, однак домінуючим залишається науково-культурознавчий аспект.

Не можна обминути увагою конференцій, проведених у Львові, Харкові (1994–1996 рр.) у зв'язку зі 100-річчям заснування у Львівському університеті кафедри історії України – "Михайло Грушевський і Львівська історична школа", "Концепції Східної Європи: до 100-річчя кафедри Михайла Грушевського у Львівському університеті", "Михайло Грушевський і сучасна історична думка". Матеріали даних наукових конференцій були опубліковані в збірнику "Михайло Грушевський і українська історична наука" [25]. Увагу науковців привертала тема розвитку української історичної науки та внеску М. Грушевського в її творення, а також пошук шляхів її дальшого розвитку в новому тисячолітті.

Проблемами українського національного відродження займалися такі науковці як М. Грох, Р. Шпорлюк, П. Магочий, О. Забужко, М. Гончарук, І. Лисяк-Рудницький, В. Сарбей, І. Колесник [26]. Вони здійснили аналіз специфіки, періодизації, геополітичних відмінностей, соціальної бази відродженського руху в Україні.

Таким чином, аналіз наукової літератури свідчить, що досліджувана тема не знайшла систематичного висвітлення в історичній науці. У більшості публікацій основна увага приділена загальним аспектам діяльності М. Грушевського. Переважна частина з них має науково-популярний характер. Наукова актуальність та недостатнє вивчення проблеми диктують необхідність глибшого комплексного розгляду місця та ролі історика у національно-культурному відродженні українського народу наприкінці ХІХ– на початку ХХ ст.

Джерельною базою даного дослідження є сукупність опублікованих та неопублікованих матеріалів, які містяться у фондах центральних архівів у м. Києві та м. Львові, обласному архіві Львівської області, а також у бібліотеках нашої держави. Цей обсяг документів та матеріалів став важливим джерелом для вивчення багатьох аспектів досліджуваної проблематики.

Джерельні матеріали та документи класифіковано на 7 груп. Першу групу становлять автобіографічні роботи М. Грушевського, більшість яких на сьогодні вже опублікована [27].

Другу групу джерел утворюють праці М. Грушевського наукового, науково-популярного та публіцистичного характеру, у виявленні яких дуже допомогли довідники І. О. Левицького "Реєстр наукових і літературних праць проф. М. Грушевського" [28] та Д. Балики й ін. "Матеріали до бібліографії друкованих праць акад. М. Грушевського: 1905–1928" [6].

До третього комплексу джерел входить листування. Значна частина епістолярію, використаного у дослідженні, є опублікованою. З публікацій радянського періоду науковий інтерес для нас становило видання епістолярної спадщини І. Нечуя-Левицького та І. Франка [29]. Що ж до епістолярію, оприлюдненого протягом останніх 10 років, то на якнайпильнішу увагу в контексті теми даного дослідження заслуговують листи М. Грушевського до І. Крип'якевича, В. Антоновича, Д. Багалія, О. Кониського, та адресовані йому кореспонденції В. Антоновича, М. Кордуби, С. Петлюри.

Неопублікований епістолярій М. Грушевського представлений матеріалами з фонду 1235 "Грушевські – історики, філологи" (Спр. 77, 78, 80, 81, 88, 375, 738) Центрального державного історичного архіву України у м. Києві. Великою мірою прислужилося неопубліковане листування фондів 745 "Федюшка М. (Євшан М.) (1889–1919)" (Спр. 8), 663 "Павлик М. (1893–1915)" (Спр. 170), 771 "Левицький В" (Спр. 2). у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові; фонду 11 "Барвінський О". (Спр. 1436) у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки НАН України ім. В. Стефаника.

Четверту групу джерел складають програми, відозви і діловодчі матеріали наукових та культурно-освітніх інституцій, редакцій, з якими співпрацював М. Грушевський. У Цен-

тральному державному історичному архіву України у м. Києві у фонді 1235 "Грушевські – історики, філологи" (Спр. 80) зберігаються документи про створення та діяльність Українського наукового товариства, яке очолював історик від 1907 р. Важливими для вивчення науково-організаційної діяльності М. Грушевського на чолі Наукового товариства ім. Шевченка стали матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Львові у фонді 309 "Наукове товариство ім. Шевченка" (Спр. 1–8, 21–24, 42, 78–80, 406, 2194). Видавнича та культурно-освітня праця вченого у галицький період найширше представлена документами фонду 401 "Редакція журналу "Літературно-Науковий Вістник" (Спр. 1, 5, 39, 42, 44, 59, 60).

П'яту групу джерел суттєво доповнює добірка документації вищих органів державної влади та офіційних установ Австро-Угорщини, яка зберігається у фондах 146 "Галицьке намісництво" (Спр. 4599) Центрального державного історичного архіву України у м. Львові та фонду 26 "Львівський королівський університет" (Спр. 510) Державного архіву Львівської області.

До шостого комплексу джерел входять щоденники та спогади сучасників, колег і учнів М. Грушевського – Є. Чикаленка, О. Лотоцького, Д. Дорошенка, Ю. Тищенко, А. Франко-Ключко, І. Крип'якевича, М. Кордуби.

Сьому групу джерел становлять періодичні видання, в яких зосереджено значний обсяг інформації з досліджуваної проблематики: "Правда", "Киевская старина", "Записки НТШ", "Записки УНТ", "Діло", "Літературно-Науковий Вістник", "Рада", "Село", "Наша школа", "Україна", "Украинская жизнь" та деякі інші часописи.

Значну цінність для вивчення досліджуваної проблеми представляють опубліковані та неопубліковані матеріали, що зберігаються в Історико-меморіальному музеї Михайла Грушевського у м. Києві та Меморіальному музеї Михайла Грушевського у м. Львові. Використано матеріали бібліотеки Інституту історії України НАН України (м. Київ), Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ), Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського (м. Київ), Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, Тернопільської обласної наукової універсальної бібліотеки.

Отже, можемо констатувати, що хоча не всі джерела є рівнозначними, їх сукупність робить джерельну базу цілком достовірною і достатньою для дослідження ролі М. Грушевського у національно-культурному відродженні українського народу (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.)

Підсумовуючи огляд історіографії та аналіз джерел проблеми доцільно навести слова відомого історика української діаспори О. Оглоблина, який писав: "Свій довг, свій обов'язок перед українським народом, перед Українською Державою й насамперед перед українською наукою Грушевський виконав. Але чи сповнили ми, сучасники й спадкоємці Грушевського свій обов'язок визнання, пошани і вдячності перед пам'яттю великого українського історика й великого українського громадянина?" [30: 55] Слушність цих слів доводить історична реальність. Саме тому нам потрібно подолати існуючі розбіжності в оцінці наукової та культурно-освітньої діяльності діяча, натомість необхідно глибше і повніше розкрити зміст багатьох проблем і питань, котрі в теорії і на практиці розробляв М. Грушевський, проводити ширше ознайомлення молодого покоління українців з Тим, хто так прислужився українському національному відродженню, хто написання суцільної історії України вважав "...задачею свого життя" [31: 206].

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Його життя і мученицька смерть. – Львів, 1934. 2. Науковий збірник, присвячений професорови Грушевському учениками і прихильниками: З нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині 1894 – 1904. / За ред. Гнатюка В., Коренця Д., Кревецького І., Томашівського С. – Львів, 1906. – 562 с. 3. Белоусенко А. (Лотоцький О.) На общественном посту (М. С. Грушевский как общественный деятель) // Украинская жизнь. – 1916. – № 12. – С. 17–29; Ефремов С. На страже национального достоинства (К характеристике публицистической деятельности М. С. Грушевского) // Украинская жизнь. – 1916. – № 12. – С. 46–62. 4. Кордуба М. Михайло Грушевський як учений // Український історик. – 1984. – № 1–4. – С. 33–47; Герасимчук В. Михайло Грушевський

жк історіограф України // Записки НТШ. – 1922. – Т. 133. – С. 1–26; Барвінський О. Заснування катедри історії України в Львівському університеті // Записки НТШ. – 1925. – Т. 140–143. – С. 1–18. 5. Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди його шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності / Під редакцією Тутківського П., Гермайзе Й., Макаренка М., Савченка Ф., Студинського К., Тимченка Є., Щербини В. – К., 1928. – Т. 1–2. – 1015 с. 6. Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди його шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності / Укл. Балака Д., Карпінська О., Козель Н., Ципкина Н. – К., 1929. – Т. 3. – 104 с. 7. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність. – Львів, 1935. – 63 с; Крип'якевич І. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом М. Грушевського у 1894–1913 роках // Вісник Академії Наук України. – 1992. – № 5. – С. 70–86. 8. Осечинський В. К вопросу об историографии западноукраинских земель в период Первой мировой империалистической войны // Наукові записки Львівського університету. – Серія історія – Львів, 1949. – Т. 17. – Вип. 4. – С. 24–26. 9. Горбатюк В. М. Грушевський та його так звана школа (історіографічні замітки) // Наукові записки Львівського державного університету. – Серія історія. – Львів, 1946. – Т. 1. – Вип. 1. – С. 3–39; Рубач М. Грушевський Михайл Сергеевич // Большая советская энциклопедия. – М., 1972. – Т. 7. – С. 413; Грушевський Михайл Сергеевич // Советская историческая энциклопедия. – М., 1963. – Т. 4. – С. 857–859; Грушевський Михайло Сергійович // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1969. – Т. 1. – С. 483–484.; М. Грушевський Михайло Сергійович // Українська радянська енциклопедія. – 2-е вид. – К., 1979. – Т. 3. – С. 202; Липовченко М. На службі антинародної політики (Про історичну концепцію М. Грушевського та його школи). – К., 1973. – 262 с. 10. Дорошенко В. Огнище української науки. – Наукове Товариство ім. Шевченка. – Нью-Йорк – Філадельфія, 1951. – 147 с. 11. Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження // Український історик. – 1964. – № 2–3. – С. 1–6; Михайло Сергійович Грушевський (1866–1936) // Український історик. – 1966. – № 1–2. – С. 6–15.; Наукове Товариство імені Шевченка в історії України // Український історик. – 1977. – № 3–4. – С. 5–15. 12. Винар Л. Ранні історичні праці Михайла Грушевського і Київська історична школа В. Антоновича // Український історик. – 1966. – № 3–4. – С. 26–32; Галицька доба життя і діяльності Михайла Грушевського // Український історик. – 1967. – № 1–2. – С. 5–22; Михайло Грушевський жк голова Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка // Український історик. – 1969. – № 1–3. – С. 5–46.; Михайло Грушевський і Загальні Збори НТШ у 1913 р. // Український історик. – 1984. – № 1–4. – С. 64–84; Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866 – 1936). – Нью-Йорк, 1985. – 120 с. 13. Prumak T. Mychailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto, Buffalo, London, 1987. – 323 p. 14. Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського. / Відп. ред. Купчинський О. – Львів, 1994. – 487 с. 15. Жулинський М. Михайло Грушевський: до проблеми створення концепції національної культури України // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського. – Львів, 1994. – С. 73–80. 16. Романів О. Михайло Грушевський і його роль у становленні української національної науки // Там само. – С. 80–92. 17. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – організатор української національної науки // там же – С. 93–102. 18. Гирич І. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті проф. В. Антоновича. – К., 1994. – С. 133–160.; Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (За матеріалами неопублікованого листування і мемуарів) // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського. – Львів, 1994. – С. 324–329; Купчинський О. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського // Український історик. – 1996. – № 4. – С. 297–306; Федорук Я. Василь Герасимчук: його життя і

- відносини з Михайлом Грушевським // Український історик. – 1996. – № 4. – С. 285–291.
19. Кутилова Л. Проблемы украинского национального движения в творчестве и политической практике М. С. Грушевского: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Томск, 1993. – 19 с.
20. Гирич І. Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, В. Липинський, М. Василенко): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1997. – 21 с.
21. Кухар В. Громадсько-політична діяльність М. Грушевського (1894 – 1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995. – 21 с.
22. Михайло Грушевський: студії і матеріали. Ювілейне видання Українського історика з нагоди 130-річчя від дня народження М. Грушевського / За заг. ред. Винара Л. – Нью-Йорк – Торонто – Київ – Львів – Мюнхен. – 1996. – № 4. – 475 с.
23. Дзюба І. Михайло Грушевський – провідний будівничий української культури // Український історик. – 1996. – № 4. – С. 228–235.
24. Михайло Грушевський – погляд із сьогодення. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М. Грушевського / Відп. ред. Алексієвець М. – Наукові записки Тернопільського педагогічного інституту. – Серія історія. – Тернопіль, 1997. – Вип. V. – 280 с.
25. Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій, присвячених М. Грушевському / За ред. Грицака Я., Дашкевича Я. – Львів, 1999. – 375 с.
26. Hroch M. How Does Nation Formation Depends on Nationalism // East European Politics and Societies. 1990. – vol. 4. – № 1. – P. 101–115; Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XX століть // Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 159–164; Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97–108; Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К., 1992. – 118 с; Гончарук М. Українське національне відродження XIX ст. Етапи і постаті. // Вісник Академії Наук України. – 1993. – № 9. – С. 9–23; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – 483 с.; Сарбей В. Етапи формування української національної самосвідомості (кн. XVIII – поч. XX ст.). – Український історичний журнал. – 1993. – № 7 – 8. – С. 3–16; Колесник І. Українська історіографія XVIII – початку XX століть. – К., 2000. – 254 с.
27. Грушевський М. Автобіографія. – К., 1926. – 31 с; Автобіографія. – Львів, 1906. – 16 с; Як мене спроваджено до Львова // Діло. – Львів, 1898. – 22 червня. – С. 9; Спомини (публікація С. Білокося) // Київ. – 1988. – № 9–12. – С. 115–149; Щоденник (1883–1884 рр.) (публікація Л. Зашкільняка). // Київська старовина. – 1993. – № 3–5. – С. 12–35.
28. Левицький І. Реєстр наукових і літературних праць проф. М. Грушевського // Науковий збірник, присвячений професорови М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині 1894–1904). – Львів, 1906. – С. 1–64.
29. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів: У 10 т. – К., 1968. – Т. 10. – 580 с; Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1986. – Т. 50. – 704 с.
30. Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження // Оглоблин О. Студії з історії України. – Нью-Йорк–Київ–Торонто, 1995. – С. 55.
31. Грушевський М. Автобіографія, 1906 р. // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К., 1992. – 551 с.

Oksana Valion

M. HRUSHEVSKY'S ROLE IN THE NATIONAL AND CULTURAL REBIRTH OF THE UKRAINIAN FOLK (SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY — BEGINNING OF THE 20TH CENTURY): HISTORIOGRAPHY AND SOURCES ANALYSIS OF THE PROBLEM

The article presents the main stages of development of Hrushevsky studies in Ukrainian and foreign historiography. The role and place of the statesman in the national and cultural rebirth (end of XIX century – beginning of the XX century) has been investigated. The main sources of investigation has been analysed.

УДК 303 446.4 / 94 (477) + 94 (477) / 001. 814

Ірина Федорів

**ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ
МИРОНА КОРДУБИ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ
ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА**

У статті автор подає історіографію та джерельну базу дослідження постаті Мирона Кордуби, його громадсько-політичної та наукової діяльності.

У зв'язку з тим, що науковий доробок Мирона Кордуби – одного з найвидатніших істориків Східної і Центральної Європи кінця XIX – початку XX століття, ще донедавна залишався недоступним у спеціальних фондах архівів і бібліотек, а його ім'я з політичних причин свідомо замовчувалося, в українській історіографії й досі не проведено ґрунтовного дослідження, що стосувалося б постаті історика, його ролі у суспільно-політичному та науковому житті західноукраїнських земель.

Недостатнє вивчення даної проблеми та її наукова актуальність вимагають подальшого предметного дослідження, яке сприятиме більш глибокому засвоєнню історичної спадщини М. Кордуби, дозволить розкрити процес формування його як вченого та громадсько-політичного діяча, узагальнити досвід, накопичений ним. Воно дасть можливість історикам не лише простежити процес розробки М. Кордубою наукової схеми історії українського народу, започаткованої М. Грушевським, а й оволодіти його власною концепцією української історіографії, пояснити мотиви зміни проблематики в його історичних працях у порівнянні з попередньою народницькою концепцією, прослідкувати вихід львівського історичного осередку на загальноукраїнський терен, як за тематикою, так і за розвитком методів наукового пошуку і вдосконалення техніки аналізу історичних джерел. Воно допоможе також рельєфніше виявити мотиви найважливішої участі М. Кордуби у діяльності та виданнях Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, об'єктивно проаналізувати його історіографічний доробок. При цьому мають бути враховані як часова перспектива, так і зміни, що відбувалися в досліджуваній історичній епосі, історичній свідомості українського суспільства та науковців.

Виходячи з основної мети дослідника – визначити місце Мирона Кордуби у громадсько-політичному житті Західної України та внесок у розвиток історичної думки кінця XIX – середини XX століть, у ході написання статті автором було окреслено основні завдання: – проаналізувати стан і перспективи розвитку української та зарубіжної історіографії зазначеної проблеми; вивчення і систематизація джерельної бази дослідження.

Слова про необізнаність наукової думки з діяльністю М. Кордуби стосуються цілої плеяди українських вчених, послідовників і учнів М. Грушевського, число яких сягає понад 20, яких радянська історіографія затаврувала як "буржуазно-націоналістичних істориків".

В Українських радянських енциклопедичних словниках біографічна довідка про М. Кордубу закінчувалась словами: "у працях М. Кордуби, опублікованих до 1939 року є істотні помилки буржуазно-суб'єктивістського і націоналістичного характеру" [1: 398], чи "праці М. Кордуби, незважаючи на помилки націоналістичного характеру, зберігають завдяки зібраному в них фактичного матеріалу певну цінність" [2: 197].

У будь-якому випадку цього було досить, щоб ніхто з істориків, чи бажаючих досліджувати наукову спадщину вченого навіть не наважились брати до рук його праці, а тим більше посилатися на них.

Радянська історіографія замовчувала ім'я дослідника ще й з тих причин, що він не засудив так звану "буржуазно-націоналістичну концепцію М. Грушевського, а виступив на його захист, піднісши останнього як "борця проти поневолення і різних зусиль денаціоналізації зі сторони агресивних народів" (маючи на увазі російський народ) [3: 341].

Єдиним об'єктивним довідковим джерелом радянського часу є стаття про М. Кордубу в "Українському календарі" за 1966 рік, що видавався у Варшаві Українським суспільно-культурним товариством, де подано невелику біографічну довідку про вченого та зроблено огляд наукової спадщини історика [4].

У сучасній довідковій літературі, невеликі за обсягом відомості вміщено в Енциклопедії Українознавства. Словникова частина [5], а також її англomовному варіанті, виданому в Торонто [6: 608], Нарисі історії "Просвіти" (популярна енциклопедія "Просвіти") [7], Довіднику з історії України (Львів, 2001) [8: 351]. Про Мирона Кордубу як українського публіциста і редактора є невелика стаття у довіднику "Українська журналістика в іменах" [9: 368–369]. Коротку біографічну довідку знаходимо в регіональному історико-мемуарному збірнику "Шляхами Золотого Поділля": Тернопільщина і Скалатщина, подану о. Іринеем Назарком та Осипом Кравченюком [10]. На жаль, у ній допущені значні хронологічні помилки. Водночас, у такому фундаментальному виданні, як Мала енциклопедія етнодержавознавства, виданому в Києві у 1996 році, жодного разу не згадується імені Мирона Кордуби [11]. Це ще раз підтверджує, що на всеукраїнському рівні постать історика до сьогодні залишається малодослідженою.

Отже, до тепер не маємо жодного монографічного дослідження про життя і творчість видатного вченого. Хоча з часу здобуття Україною незалежності та вільним доступом до архівних та бібліотечних фондів інтерес до особи М. Кордуби відновлюється. На сторінках періодичних видань з'являються публікації про історика, які незважаючи на популярний характер і розрахунок на масового читача, містять певну інформаційну цінність.

Так, низку статей, присвячених М. Кордубі, опублікував Ярослав Серкіз, в яких знаходимо конкретний фактичний матеріал з питань біографії, громадсько-політичної діяльності, наукових зацікавлень вченого, співпраці останнього з М. Грушевським. Це насамперед статті: "Плугатар національної історії" [12], "Учений з європейським іменем" [13], "Професор Мирон Кордуба" [14]. Дослідник вважає, що М. Кордуба був ядром історичної школи М. Грушевського, а своєю невтомною науковою діяльністю, участю в багатьох європейських інституціях, громадською активністю зробив неоціненний внесок у скарбницю духовного життя українського суспільства.

Свої оцінки стосовно багатогранної наукової діяльності вченого дали такі дослідники як Омелян Пріцак [15; 16], Богдан Головин [17; 20].

У контексті питань, які ми розглядаємо можна згадати дослідження Любомира Винара, який у своїх працях про М. Грушевського та його історичну школу неодноразово згадує учнів історика, в тому числі і М. Кордубу, та його роль у науковому житті Галичини тієї доби [21–27].

Слід сказати, що спроби визначення місця М. Кордуби в історії Галичини кінця XIX – початку XX ст. як учня львівської історичної школи М. Грушевського неодноразово зустрічаються у матеріалах збірників, виданих з нагоди річниць видатного вчителя. Це або статті, присвячені окремим аспектам діяльності М. Кордуби, як-от О. Купчинського "Лис-

ти Мирона Кордуби до Михайла Грушевського: питання творчих взаємин і співпраці учня і вчителя" [28], Я. Серкіза "Науково-педагогічні засади М. Грушевського (за листами до М. Кордуби)" [29], І. Чеховського "М. Кордуба і українська ономастика" [30], або такі, в яких ім'я М. Кордуби згадується у загальному контексті подій, пов'язаних з постаттю М. Грушевського [27, 31–37].

Серед цих публікацій, можна виокремити статтю Олега Купчинського [28]. У ній історик на базі листів М. Кордуби до М. Грушевського ґрунтовно проаналізував ділові, творчі та особисті стосунки між учнем і вчителем, підкресливши, що епістолярна спадщина є тут неоціненним джерелом.

Цінні біографічні дані знаходимо в спогадах родини історика, зокрема, дочки М. Кордуби Стефанії Ольшанської [38] та внука – Бориса Білинського [39]. Окремо варто виділити спогади про М. Кордубу як свого гімназійного вчителя у Львові – Ярослава Дашкевича "Мирон Кордуба зблизька" [40]. Згадки про національно-просвітницьку діяльність історика на Буковині залишив його сучасник Омелян Попович у мемуарах "Відродження Буковини" [41].

Про Мирона Кордубу, як одного з видатних дослідників Хмельниччини, маємо матеріал у статті Василя та Зої Чуприни "Видатний дослідник Хмельниччини" [42; 43], в якій історики ґрунтовно систематизували та проаналізували наукову спадщину М. Кордуби з даної теми.

Важливим етапом у вивченні життя і творчості М. Кордуби стала низка наукових конференцій у Львові, Чернівцях, Тернополі з нагоди 120-річчя та 125-річчя від дня народження. Так, у Львівському національному університеті імені І. Франка такі конференції були проведені 1–2 березня 1996 р. та 23 березня 2001 р., в роботі яких взяло участь понад 40 науковців. На них доповідачі проаналізували різноманітні аспекти громадської та наукової діяльності вченого. 17 березня 2001 року Львівське обласне об'єднання Всеукраїнського товариства "Просвіта" ім. Т. Шевченка провело урочисту академію, присвячену 125-річчю історика проф. Мирона Кордуби.

Окремо треба відзначити Всеукраїнські науково-практичні конференції у Чернівецькому національному університеті імені Ю. Федьковича (9 березня 2001 р.) та в Тернопільському державному педагогічному університеті імені В. Гнатюка (20 березня 2001 р.). Загальний огляд доповідей та повідомлень свідчить, що увагу дослідників найбільше привертають питання спадщини видатного історика, його державотворчої концепції, багатогранні аспекти суспільно-політичної та державницької діяльності. Матеріали конференції у Тернополі вийшли окремим розділом у Наукових записках Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 12., де опубліковані статті її учасників, зокрема, М. Алексієвця [44], Б. Білинського [45], А. Огорчак [46], Б. Головина [47], І. Федорів [48]. Таким чином, результати проведених конференцій стали значним кроком уперед у відкритті та популяризації імені М. Кордуби.

Приємно відзначити вихід у світ у 2002 році публікації Зінаїди Зайцевої "Мирон Кордуба й українські наукові товариства" в Українському історичному журналі (Київ, 2002. – № 6.) [49]. У статті, в основу якої ліг виступ на конференції у Львові (23. 03. 2001), детально висвітлюється видавнича та організаційна діяльність історика у таких наукових інституціях як Наукове товариство ім. Шевченка, Українське наукове товариство у Києві, Українське історичне товариство у Чернівцях тощо. Предметом дослідного поля автора статті стали як українські, так і європейські наукові співтовариства, в яких історик брав участь. Ґрунтовною є джерельна база дослідження.

У світлі найновіших публікацій про М. Кордубу – стаття Яреми Кравця, який розкрив зміст його літературознавчої та перекладацької діяльності раннього періоду творчості [50].

Цінними в методологічно-теоретичному плані для нашої проблеми стали найновіші видання, зокрема, праця Костянтина Кондратюка "Українська історіографія XIX – початку XX століть: основні напрями і концепції" [51], в якій у розділі Державницький напрям в українській історичній науці початку XX ст. відведено спеціальний параграф для висвітлення концепції М. Кордуби.

У такому ж аспекті неодноразово розглядається творча спадщина історика у монографії Віталія Масненка "Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.)" [52].

Питання діяльності М. Кордуби на Буковині в контексті співпраці його з тодішньою інтелігенцією краю та участю у політичній боротьбі зустрічаємо в монографіях та статтях Олександра Добржанського "Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність", "Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст." [53–54].

Отже, як бачимо, на сучасному етапі постать Мирона Кордуби користується живим інтересом дослідників. Поки що проведений історіографічний огляд наукової літератури свідчить, що досліджуване питання спеціального висвітлення в українській історичній думці не знайшло. Досі не стало предметом вивчення вітчизняною історіографією питання ролі і значення видатного українського історика в суспільно-політичному та науковому житті України кінця XIX – початку XX століття, відсутня ґрунтовна узагальнююча праця, яка б висвітлювала життя та багатогранну діяльність М. Кордуби, його місце у національному відродженні України кінця XIX – початку XX століть, роль в інтеграції України у світовий культурний процес. Щоправда, у розв'язанні поставлених питань брала участь і автор даного дослідження, праці якої з'явилися у 1999–2003 рр. [48: 55–62].

Необхідність детального всебічного аналізу багатогранної громадсько-політичної та наукової діяльності Мирона Кордуби спонукає до пошуку та вивчення відповідної джерельної бази. В основному це документи та матеріали, що зберігаються в державних архівах України. Головний масив використаних документів знайдено у Державному архіві Львівської області (далі – ДАЛО), Центральному державному історичному архіві України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові), Державному архіві Чернівецької області (далі – ДАЧО), у відділах рукописів та україніки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника). Це пояснюється тим, що М. Кордуба переважну частину свого життя прожив у Львові та Чернівцях, а тому більшість документів, що стосуються наукової та громадсько-політичної діяльності вченого знаходяться саме тут. Важливе місце у дослідженні відіграють також документи приватного архіву внучки історика Адріани Огорчак, Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі – ЦДІА України у м. Києві), Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Інституту суспільних наук НАН України, відділу фондів Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

Увесь масив неопублікованих та виданих матеріалів умовно можемо згрупувати за такою схемою:

- особисті документи М. Кордуби та його родини;
- документи, що стосуються діяльності вченого в НТШ та інших товариствах і організаціях;
- листування;
- опубліковані та рукописні наукові і творчі матеріали.

Певний інтерес для розкриття біографічних віх життя історика становлять особисті документи. Серед них, свідоцтва, договори, листи, довідки, заяви дружини Є. Кордуби [63], залікова книжка як студента Львівського університету, листи до дітей та дружини [64], листи до родича О. Барвінського [65].

У ДАЧО у фонді 216 (Чернівецький університет) збереглися матеріали про прийняття державних іспитів у студента філософського факультету Кордуби Мирона на право викладання у другій державній Чернівецькій гімназії, зокрема, його дипломна робота, письмова робота, свідоцтва, протоколи, автобіографія, реферати [66].

Виняткову цінність для дослідження мають архівні матеріали ЦДІА України у м. Львові. Широке коло діяльності вченого було пов'язане з НТШ, тому багато важливої інформації міститься у фонді 309 (Наукове товариство ім. Шевченка у Львові) та фонді 368 (Томашівський С. – історик), з яких, дізнаємось про його членство у НТШ [67], участь в управі Археографічної комісії, у Відділі НТШ спочатку як члена, а згодом, голови історико-філософської секції [68].

Матеріали, пов'язані з діяльністю М. Кордуби в Українському Таємному університеті у Львові (1921–1925 рр.), містяться у фонді 310 (Український університет, м. Львів) [69–74].

До одних з найчисельніших та різноманітних за змістом джерел у вищеперерахованих архівах необхідно віднести листування Мирона Кордуби, яке пов'язане з різними сферами діяльності вченого. На жаль, ці матеріали досі не опубліковані, тому більшість з них автор вводить у науковий обіг вперше. Як правило, це рукописний епістолярій історика, представлений у роботі архівними матеріалами з особистих фондів українських вчених та громадських діячів. Зокрема, у ЦДІА України у м. Львові зберігаються листи вченого до: В. Гнатюка [Ф. 309. – Од. зб. 2274], Дениса, Олекси та Олександра Коренця [Ф. 362. – Спр. 317], С. Томашівського [Ф. 388. – Спр. 170], В. Левицького [Ф. 771. – Спр. 29, 38], М. Андрусика [Ф. 388. – Спр. 35], І. Крип'якевича [Ф. 357. – Спр. 24], І. Кривецького [Ф. 309. – Од. зб. 93], Є. Гвоздецького [Ф. 686. – Спр. 13] [75–82]. Листи українських діячів до М. Кордуби містяться у приватному архіві А. Огорчак (м. Львів), добірка яких становить понад 1500 одиниць [83].

У ЦДІА України у м. Львові та ДАЛО зберігається кореспонденція між М. Кордубою і НТШ [84–87] та видавничим комітетом у Варшаві [84]. У листах йдеться про участь історика у з'їздах, нарадах, конференціях, про надсилання праць, статей, рецензій, редактування текстів.

Багатий матеріал для аналізу співпраці М. Кордуби з М. Грушевським дає нам епістолярна спадщина учня і вчителя, яку варто виокремити. Так 89 листів М. Кордуби до М. Грушевського сьогодні зберігається в особистому фонді 1235 "Михайло Сергійович Грушевський" у Центральному державному історичному архіві України в Києві [88] та 106 листів вчителя до учня, що містяться у приватному архіві Адріани Огорчак, внучки М. Кордуби (м. Львів) [89]. Листування дозволяє більш ґрунтовно висвітлити такі питання досліджуваної тематики як наукова, видавнича діяльність історика, справи, пов'язані з навчанням, освітою, життям українських інституцій, контакти з вченими, письменниками та особисті справи.

Серед опублікованого епістолярію знаходимо листи М. Кордуби до І. Раковського як голови НТШ [90], згадки про вченого у листах М. Грушевського до О. Маковея [91] та К. Студинського [92].

Безпосередньою базою дослідження стали матеріали фонду Р 2923 (Особистий фонд Мирона Кордуби) Державного архіву Львівської області, що містить 93 справи. Окрім документів біографічного характеру тут зосереджені рукописні дослідження з творчої спадщини історика.

Для аналізу викладацької діяльності вченого корисними стали наступні матеріали, що зберігаються у фонді: конспекти лекцій з історії України, прочитані у Варшавському університеті [93], з історії західних слов'ян доби Перемислидів і П'ястів [94], з історії Західної Європи від Кромвеля до Великої французької революції [95], з історії Австро-Угорської монархії [96], з історії Стародавнього світу і Середніх віків [97], з історії Австрії, Польщі, України [98], з історії давньої Русі [99], з історії філософії [100], з джерелознавства [101], з італійської та німецької мов [102], з французької мови [103], а також підготовчі матеріали до підручника з історії [104] та географії [105].

Особливий науковий інтерес становлять "Спогади. 1919–1925 рр." [106], де міститься цінний матеріал для висвітлення окремих питань політичної активності М. Кордуби у названі роки, встановлення вченим товариських та ділових контактів з відомими політиками, науковцями, митцями. У щоденнику автор детально аналізує економічну, політичну ситуацію у 1919–1925 рр. у Галичині, настрої в середовищі інтелігенції та інших верств населення, становище України на міжнародній арені.

Слід зазначити, що в фонді зберігається загальна бібліографія праць М. Кордуби [107], та бібліографія праць з окремих країн: до історії України та Росії [108], Молдавії, Буковини, Угорщини [109], Гуцульщини [110].

Серед матеріалів фонду знаходимо також різноманітні виписки зі статей відомих вчених, зроблені М. Кордубою на основі тогочасних журналів і газет та виписки з архівних матеріалів. Тематика їх охоплює різні періоди історії європейських країн, зокрема з

історії Молдавії у XIII–XVIII ст. [111], Росії в другій половині XIX ст. [112], з історії Австрії за часів правління Марії Терезії [113], з історії Франції [114] та інші [115–119].

Особливу цінність в "Особистому фонді Мирона Кордуби" становлять рукописні дослідження вченого, які досі не публікувались. Це розвідки з давньої історії України [120–121], праці, де вчений піднімає проблему виникнення української народності [122–124], питання українсько-німецьких зв'язків [125], методології історії [126] та про М. Грушевського як дослідника князівської доби історії України [127].

У згаданому фонді містяться неопубліковані досі літературні переклади М. Кордуби творів Гі де Мопассана та Ж. Верна [128–129]. Серед документів ЦДА України у Львові у фондах Наукового товариства ім. Шевченка знаходиться рукопис перекладу з "Фауста" І.-В. Гете, що належить М. Кордубі [130].

Важливим джерелом для вивчення наукової діяльності історика є особистий архів Мирона Кордуби, що переданий у фонди рукописного відділу ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. Тут зібрані матеріали наукового доробку вченого під назвою "Хмельниччина" – це виписки з літературних та архівних джерел за 1636–1666 рр. [131]; матеріали до географічного словника Галичини і Буковини з картами населених пунктів [132–133], до збірки топографічних назв [134] та конспекти лекцій з історії Франції (львівського періоду викладання) [135].

Важливими першоджерелами при дослідженні наукової концепції історика є опубліковані ще за життя праці М. Кордуби, що зберігаються у фондах відділу українки ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. Якщо систематизувати їх, то це праці, що стосуються початків слов'янської державності: "Перша держава слов'янська" [136], історії Галицько-Волинської держави: "Болеслав-Юрій II: останній самостійний володар Галицько-Волинської держави" [137], "Суспільні верстви та політичні партії в Галицькій князівстві до половини XIII ст." [138], етнографічні праці та праці з історичної географії та демографії свого краю: "Ілюстрована історія Буковини" [139], "Історія Холмщини і Підляшшя" [140], "Північно-Західна Україна" [141], "Простір і населення України" [142], "Територія і населення України" [143], "Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долішнім Сяном" [144], "Орнамент писанок на галицькій Волині" [145], "Молдавсько-польська границя на Покутті до смерті Стефана Великого" [146], "Потреба організації збирання географічних назв" [147], "Старі й нові держави" [148], "Михайло Максимович і перші дослідження над українськими географічними назвами" [149], "Де лежав старовинний город Хмелів?" [150], "Земля свідком минулого" [151]. Більшість вищеназваних праць публікувались у "Записках НТШ", або виходили окремою брошурою.

Важливе місце у фонді бібліотеки займають розвідки з доби Хмельниччини. До цього часу їх ще не систематизовано. В "Енциклопедії Українознавства. Словникова частина" [5] зазначено лише кілька статей з проблеми, що розглядається. При написанні їх М. Кордуба використовував складений ним архів численних виписок з джерел і літератури різними мовами, виконаний на окремих картках.

Праці М. Кордуби з історії Хмельниччини, в основному видавались українською мовою в "Записках НТШ" і не перевидавались пізніше. Це такі, як: "Венецьке посольство до Хмельницького (1650)" [152], "Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею" [153], "Акти до Хмельниччини (1648–1657)" [154], "Між Замостям та Зборовом (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею)" [155], "Miscellanea. Нові причинки до початків Хмельниччини" [156], "Богдан Хмельницький у Белзчині і Холмщині" [157]. У них М. Кордуба виділив головні аспекти зовнішньої політики гетьмана.

Слід зазначити також, що ряд рукописів історика Центральним державним історичним архівом УРСР у Львові в 1955 році було передано в Інститут суспільних наук Академії Наук УРСР. Серед них, такі маловідомі дослідження М. Кордуби як: "Феодално-кріпацькі пережитки в XX ст.", "Rozwój i obecny stan badań nad litepisami staroruskiemi", "Historyczna literatura ukraińska poza granicami Związku Socialistycznych Republik Radzieckich. 1927–1928", "Передове становище Галицько-Волинської держави у Східній Європі в другій половині XIII ст.", "Історія Галицько-Волинської держави в часи доісторичні", "Перші відомості про українську територію", "З минулого Закарпатської України", "Причинок до визначення границі між Галицькою державою і Польщею" [63: арк. 19–20].

Деякі праці та статті у 1969 р. дружина історика Кордуба Євгенія Михайлівна передала у Тернопільський обласний краєзнавчий музей: "Земля свідком минулого" [151], "Народно-просвітня діяльність Б. Грінченка" [158], "Східно-німецькі торгівельні шляхи через Україну на середину I тис. до н.е." [159], "Конференція істориків у Варшаві" [160], "Причинки до урядової служби П.Куліша" [161], "Укази Югенгеймські" [162] та інші.

До джерельної бази роботи суттєво ввійшла періодика видань України, Берліна, Варшави, Відня, Парижа, Праги. В основному, це публікації М. Кордуби у "Записках НТШ", "Матеріалах до українсько-руської етнології", "Літературно-науковому віснику", "Польському огляді історичному", "Віснику СВУ", "Каменярах", "Читальні", "Україні", "Часописі східноєвропейської історії", "Школі", "Етнологічних повідомленнях з Угорщини", "Журналі австрійського народознавства", "Візантійському журналі", "Місячнику з народознавства", газетах "Діло", "Вперед", "Буковина", "Громадський голос" тощо.

Джерельну основу дослідження доповнили документи з архіву родини М. Кордуби. Окрім автографів ученого, грамот, листів, сімейних реліквій у А. Огорчак міститься великий пласт рукописних творчих матеріалів історика. Серед них особливу цінність становлять матеріали про революцію 1917 р. у Росії; витяги з джерел до історії західноукраїнських земель до кінця XIV ст. та про назви "Русь" і "Україна"; матеріали про табір військовополонених українців у Зальцведелі 1915–1917 рр.; перелік документів до історії Буковини 1500–1774 рр. Також рукописи неопублікованих статей "Приазовська (Тмутороканська) Русь у VIII–X ст.", "Князь Юрій II Ракоці і його часи. Історична монографія", "Громадська діяльність Степана Смаль-Стоцького" [64].

Значна частина наукових робіт М. Кордуби присвячена біографіям. Ціла серія його статей про українських видатних діячів вміщена в Польському біографічному словнику, що видавався Краківською Академією Наук. Зокрема, в третьому томі цього видання надруковано біографії І. Брюховецького (с. 70), М. Ханенка (с. 261), Б.Хмельницького, його батька Михайла, синів Юрія і Тимоша, родича Павла Яненка-Хмельницького [163]. У кінці біографічних даних Богдана Хмельницького в словнику подається бібліографія праць, складена вченим (с. 333–334). Вважаємо, що вона допоможе дослідникам в опрацюванні архіву Мирона Кордуби. Тут зазначено документи і матеріали, які використовувались в його працях, є посилання на збірки документів [164].

Крім згаданих біографій, в інших томах даного словника було підготовлено М. Кордубою ще й біографії козацького гетьмана Михайла Дорошенка (с. 335–336), генерального осавула козацьких військ за Богдана Хмельницького-Демка Михайловича (с. 105) [165], гайдамацького ватажка Сави Чалого (с. 163), київського православного митрополита Четвертинського Святополка Георга Гедеона (с. 361–362), білоруського православного біскупа Четвертинського Святополка Степана-Сильвестра (с. 365–366) [166].

Солідний пласт наукової діяльності вченого становить його рецензійно-критична спадщина. Як правило, рецензії вченого, опубліковані у розділах "Наукова хроніка" та "Бібліографія" "Записок НТШ" [167–175], Літературно-науковому віснику [176–177]. Їх рукописний варіант зберігається у ЦДІА України у м. Львові у фонді 401 (Редакція журналу "Літературно-науковий вісник у Львові") [178] та фонді 402 (Редакція журналу "Стара Україна" м. Львів) [179]. У фонді 401 знаходимо також рецензію С. Томашівського на монографію М. Кордуби "Ілюстрована історія Буковини" [180].

Таким чином, для розкриття даної теми було використано різноманітні матеріали: архівні та опубліковані джерела, статті сучасних дослідників, періодичні видання. Не всі джерела є рівнозначними та їх сукупність робить джерельну базу започаткованого дослідження цілком достовірною і достатньою для виконання поставлених завдань.

Проведений джерелознавчий аналіз досліджуваної теми ще раз підтверджує, що при з'ясуванні різних аспектів діяльності відомого українського вченого, учня і послідовника М. Грушевського – Мирона Кордуби, а саме, громадсько-політичної, викладацької, наукової, особливе значення мають питання вивчення джерельної бази, пошук нових матеріалів не тільки в Україні, але й в архівах та бібліотеках Польщі, Австрії, Росії, їх узагальнення, аналіз, систематизація, видання.

Конкретизуючи сказане, підкреслимо, що необхідність дослідження місця і ролі Мирона Кордуби в історії України кінця XIX – першої половини XX ст. продиктована станом

процесу вивчення названої теми. Незважаючи на наявність великої кількості джерельного матеріалу, в цілому така тема, як "Громадсько-політична і наукова діяльність Мирона Кордуби", потребує більш глибокої науково-дослідницької розробки. Такий підхід диктується сучасним рівнем української історичної науки. Більше того, нагальною є потреба публікації сьогодні "Бібліографії історії України" М. Кордуби, його рукописних праць, щоденника, університетських лекцій, листування, що могли б стати шеститомником вибраних творів історика: т. 1 – історичні праці; т. 2 – історико-географічні; т. 3 – етнологічні; т. 4 – бібліографія; т. 5 – листування; т. 6 – спогади. Власне про це йшлося на конференції у Львові 23 березня 2001 року, в день відзначення його 125-річчя від дня народження. Хочеться сподіватися, що результати її приведуть до зміни ставлення до спадщини видатного українського історика найближчим часом.

Список використаних джерел

1. Українська Радянська Енциклопедія: В 12-х Т. – К.: Вид-во Головна редакція УРЕ, 1980. – Т. 5. – 568 с.
2. Український Радянський Енциклопедичний Словник: В 3-х Т. – К.: Вид-во Головна редакція УРЕ, 1967. – Т. 2. – 856 с.
3. Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 1. – 750 с.
4. Мирон Кордуба // Український календар. – 1996. Українське суспільно-культурне товариство в Польщі. – Варшава, 1996. – С. 155–156.
5. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина: В 10-х Т. – Львів: Вид-во Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1994. – Т. 3. – 1199 с.
6. Korduba Myron // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto, Buffalo, London: Canadian Institute of Ukrainian Studies, Shevchenko Scientific Society, 1988. – S. 608.
7. Кордуба Мирон (1876–1947) // Нарис історії "Просвіти". – Львів-Краків-Париж, 1993. – Ч. 1. – С. 142.
8. Довідник з історії України (А–Я): Посібник для серед. загальноосв. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
9. Кордуба Мирон // Українська журналістика в іменах. – Львів, 1998. – Вип. V. – С. 368–369.
10. о. Назарко І., Кравченко О. Мирон Кордуба // Шляхами Золотого Поділля: Тернопільщина і Скалатщина: Регіональний історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк, Торонто, 1983. – Т. 3. – С. 572.
11. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – 942 с.
12. Серкіз Я. Пругатар національної історії // За вільну Україну. – 1994. – 10 лютого.
13. Серкіз Я. Учений з європейським іменем // Молода Галичина. – 1996. – 5 березня. – С. 3.
14. Серкіз Я. Професор Мирон Кордуба // Просвіта. – 1996. – 3 березня. – С. 5.
15. Прицак О. Мирон Кордуба і його життя // Дзвін. – Львів. – 1990. – № 7. – С. 144–146.
16. Прицак О. Мирон Кордуба – історик, публіцист // Основа. – 1992. – 15 лютого.
17. Головин Б. Кордуба Мирон // Подільське слово. – 1996. – 24 лютого.
18. Головин Б. М. Грушевський і становлення Мирона Кордуби як ученого // Михайло Грушевський – погляд із сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського. – Тернопіль, 1997. – С. 144–150.
19. Головин Б. Мирон Кордуба: найважливіші віхи життя і наукової діяльності // Тернопілля '96. Регіональний річник. – Тернопіль: Збруч. – 1996. – С. 109–110.
20. Головин Б. Кордуба Мирон – вчений, публіцист, бібліограф, політичний і громадський діяч (До 125-ліття від дня народження) // Мандрівець. – 2000. – № 3–4. – С. 25–30.
21. Винар Л. М. Грушевський: історик і будівничий нації (Статті і матеріали). – Нью-Йорк-Торонто, Київ: Вид-во Фундація імені О. Ольжича, 1995. – 304 с.
22. Винар Л. Найвидатніший історик України М. Грушевський (у 50-ліття смерті: 1934–1984) // Сучасність. – 1985. – лютий. – Ч. 3. – С. 73–92.
23. Винар Л. Найвидатніший історик України М. Грушевський (у 50-ліття смерті: 1934 – 1984) // Сучасність. – 1985. – лютий. – Ч. 3. – С. 54–78.
24. Винар Л. Галицька доба М. Грушевського (1894–1914) // Український історик. – 1967. – № 1–2. – С. 5–23.
25. Винар Л. Силуети епох: Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. Історичні розвідки. – Дрогобич: Відродження, 1992. – 184 с.
26. Винар Л. Огляд історичної літератури про початки української козащини // Український історик. – 1965. – № 3–4. – С. 17–39.
27. Винар Л. М. Грушевський – історик України // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів міжнародної ювілейної конференції,

- присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: Атлас, 1994. – С. 13–31. 28. Купчинський О. Листи М. Кордуби до М. Грушевського: питання творчих взаємин і співпраці учня і вчителя // М. Грушевський і Львівська історична школа. – Львів, 1995. – С. 178–186. 29. Серкіз Я. Науково-педагогічні засади М. Грушевського (за листами до М. Кордуби) // М. Грушевський і Західна Україна. – Львів, 1995. – С. 74–75. 30. Чеховський І. М. Кордуба і українська ономастика // М. Грушевський і Західна Україна. – Львів, 1995. – С. 78–81. 31. Гоцуляк В. До оцінки Львівського періоду історичної школи Грушевського та питання подальшого вивчення українською історіографією // Український історик. Михайло Грушевський. Студії і матеріали. З нагоди 130-річчя від дня народження. Під заг. ред. Л. Винара. – 1996. – № 1–4. – С. 251–258. 32. Домбровський О. Традиції школи М. Грушевського у Львівському НТШ в 30-х роках // Український історик. Михайло Грушевський. Студії і матеріали. З нагоди 130-річчя від дня народження. Під заг. ред. Л. Винара. – 1996. – № 1–4. – С. 259–267. 33. Макар Ю., Добржанський О. Грушевський і українська інтелігенція Буковини в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: Атлас, 1994. – С. 340–345. 34. Романів О. М. Грушевський і його роль у становленні та розвитку української національної науки // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: Атлас, 1994. – С. 80–82. 35. Грицак Я. Чи була школа Грушевського? // М. Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій. – Львів, 1999. – С. 162–171. 36. Дашкевич Я. М. Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: Атлас, 1994. – С. 65–85. 37. Запис засідань конференції “Михайло Грушевський і Львівська історична школа” // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: Атлас, 1994. – С. 297–298. 38. Ольшанська С. Мій батько // Подільське слово. – 1996. – 24 лютого. 39. Білинський Б. Спогади про дідуся // Подільське слово. – 1996. – 24 лютого. 40. Дашкевич Я. Мирон Кордуба зблизька // Пам'ять століть. Історичний науковий та літературний журнал. – № 6. – 2001. – С. 114–119. 41. Попович О. Відродження Буковини. Мемуари // Буковинський журнал. – 1992. – № 1. – С. 123–151. 42. Чуприна В., Чуприна З. Видатний дослідник Хмельниччини // Дзвін. – Львів. – 2000. – № 3. – С. 121–124. 43. Чуприна В., Чуприна З. Хмельниччина та її дослідники // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 20–21 вересня 1996. – Львів, 1999. – С. 11–34. 44. Алексієвець М. Спадщина Мирона Кордуби та стан її вивчення в Україні і за рубежом // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 12. – Тернопіль. – 2001. – С. 4–8. 45. Білинський Б. Мирон Кордуба як політик державницького напрямку // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 12. – Тернопіль. – 2001. – С. 20–24. 46. Огорчак А. Родовід Мирона Кордуби // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 12. – Тернопіль. – 2001. – С. 24–26. 47. Головин Б. Мирон Кордуба як педагог // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 12. – Тернопіль. – 2001. – С. 14–20. 48. Федорів І. Державотворча концепція Мирона Кордуби // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 12. – Тернопіль. – 2001. – С. 8–14. 49. Зайцева З. Мирон Кордуба й українські наукові товариства // Український історичний журнал. – 2002. – № 6. – С. 108–122. 50. Кравець Я. Літературознавча і перекладацька діяльність

Мирона Кордуби // З його духа печаттю: Збірник наукових праць на пошану Івана Денисюка. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – Т. 1. – С. 131–137.

51. Кондратюк К. Українська історіографія XIX – початку XX століть: основні напрями і концепції. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – 242 с.

52. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – Київ, Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.

53. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.

54. Даниленко В., Добржанський О. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. – Київ–Чернівці: Інститут історії України НАН України, 1996. – 232 с.

55. Федорів І. Питання української державності в історичних працях Мирона Кордуби // Студентський науковий вісник. – Тернопіль, 1999. – № 1. – С. 30–32.

56. Федорів І. Громадсько-політична і наукова діяльність Мирона Кордуби // Студентський науковий вісник. – Тернопіль, 2000. – № 1. – С. 65–68.

57. Федорів І. Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX – перша половина XX ст.). – Тернопіль: Тернопіль Онлайн, 2001. – 127 с.

58. Федорів І. Місце етнонаціонального у державотворчій концепції Мирона Кордуби // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. М. М. Алексієвця. – Вип. 13. – Тернопіль. – 2001. – С. 104–109.

59. Федорів І. Роль Мирона Кордуби у національно-політичному житті Буковини на початку XX ст. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. М. М. Алексієвця. – Вип. 2. – Тернопіль. – 2002. – С. 27–32.

60. Федорів І. Місце Мирона Кордуби у національному відродженні Буковини на початку XX ст. // Крок у майбутнє: Тези доповідей учасників II Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених за підтримки Київської міської державної адміністрації (22–24 травня 2002 р., м. Київ) / Уклад. Є. А. Дрок. – К.: ІВЦ "Видавництво Політехніка", 2002. – С. 112–113.

61. Федорів І. Діяльність Мирона Кордуби у варшавський період життя в контексті українсько-польських взаємин (1929–1940 рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. М. М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2002. Вип. 5. – С. 125–130.

62. Федорів І. Дослідження Мирона Кордуби в галузі історичної та етнічної географії України // Регіональне географічне краєзнавство: теорія і практика. Матеріали Другого Всеукраїнського семінару, присвяченого 125-річчю з дня народження фундатора української національної географії Степана Львовича Рудницького та 10-річчю заснування кафедри географії України Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира (11–12 грудня 2002 р.). – Тернопіль. – 2002. – Ч. I. – С. 66–72.

63. Свідчення, договори, листи, довідки, заяви дружини М. Кордуби // Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 93.

64. Приватний архів Адріани Огорчак (м. Львів).

65. Лист М. Кордуби до О. Барвінського від 18.11.1901 // Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. Барвінський. 1455/99.

66. Матеріали про прийняття державних іспитів у студента філософського факультету Кордуби Мирона. – Державний архів Чернівецької області. – Ф. 216. – Оп. 2. – Спр. 125. – 144 арк.

67. Кордуба Мирон – академік у Львові, член НТШ з 1895 р. // Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у м. Львові). – Ф. 368. – Оп. 1. – Спр. 371. – Арк. 70.

68. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 368. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 3, 6 зв.

69. Список лекторів університету // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 197. – Арк. 1.

70. Матеріали про розклад занять на факультетах університету і навантажень викладачів (графіки, списки, записки та інші) // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Од. зб. 35. – 91 арк.

71. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 26.

72. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 57.

73. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 6.

74. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 149.

75. Листи М. Кордуби до В. Гнатюка // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – зв'язка 155. – Од. зб. 2274. – Арк. 101–114.

76. Листи Кордуби Мирона до Коренця Дениса, Олекси, Олександра // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 317. – Арк. 65.

77. Листи Кордуби М. до То-

машівського С. // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 368. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 13–15. 78. Листи Кордуби М. до В. Левицького // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 771. – Оп. 1. – Спр. 38. – 18 арк. 79. Листи Кордуби М. до Андрусяка М. // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 4–6, 8–10. 80. Листи Кордуби М. до Крип'якевича І з Варшави // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 357. – Оп. 1. – Спр. 24. – 11 арк. 81. Виписка з листа Кордуби Кревецькому в справі заключення договору відосно віддачі архіву Науковому Товариству ім. Шевченка в тимчасовий депозит // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Од. зб. 93. – Арк. 1. 82. Листи Задорожного Б., Заячківського Й. та Кордуби М. до Гвоздецьких Євгена і Євгенії // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 686. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 1–6. 83. Листи В. Гнатюка, О. Барвінського, І. Крип'якевича, С. Томашівського, В. Левицького, І. Кревецького та ін. до М. Кордуби // Приватний архів А. Огорчак (м. Львів). 84. Листи НТШ у Львові // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 84. 85. Лист НТШ у Львові Олені Кисілівській в Коломиї про відрядження Кордуби на з'їзд 20-ліття з дня смерті Антоновича // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Од. зб. 362. – Арк. 17а. 86. Переписка с министерствами финансов, иностранных дел, просвещения и вероисповедания в Варшаве о предоставлении финансовой дотации, получении заграничных паспортов, предоставлении отчетов и по др. вопросам // ЦДІА України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Од. зб. 54. – Арк. 17а, 36. 87. Письма преподавателям университета и приглашения принять участие в работе международной конференции // ЦДІА України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Зв'язка б. – Од. зб. 112. – 8 арк. 88. Михайло Сергійович Грушевський // Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 551–552. 89. Листи М. Грушевського до М. Кордуби // Приватний архів А. Огорчак (м. Львів). 90. З архіву проф. Івана Раковського: Листування. М. Кордуба, В. Сімович, еп. І. Бучко, І. Раковський // Український історик. – 1985. – № 1–4. – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен. – С. 212–221. 91. Листування Михайла Грушевського. – Серія: Епістолярні джерела Грушевськознавства. – Київ-Нью-Йорк-Париж-Львів-Торонто, 1997. – Т. 1. – 398 с. 92. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932). – Львів-Нью-Йорк, 1998. – 324 с. 93. Кордуба М. Конспекти лекцій з історії України // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 18–32. 94. Кордуба М. Конспекти лекцій з історії західних слов'ян доби Перемислидів і П'ястів // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 33. 95. Кордуба М. Конспекти лекцій з історії Західної Європи від Кромвеля до Великої французької революції // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 34. 96. Кордуба М. Конспекти лекцій з історії Австро-Угорської монархії // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 35–36. 97. Кордуба М. Конспекти лекцій з історії Стародавнього світу і Середніх віків // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 37. 98. Кордуба М. Конспекти лекцій з історії Австрії, Польщі, України // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 38. 99. Конспекти лекцій з історії давньої Русі // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 39. 100. Кордуба М. Конспекти лекцій з історії філософії // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 40. 101. Кордуба М. Конспекти лекцій з джерелознавства // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 41. 102. Кордуба М. Конспекти лекцій з італійської та німецької мов // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 42. 103. Кордуба М. Конспекти лекцій з французької мови // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 43. 104. Кордуба М. Підготовчі матеріали до підручника з історії // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 44. 105. Кордуба М. Підготовчі матеріали до підручника з географії // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 45. 106. Кордуба М. Спогади (1919–1925) // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 2. 107. Бібліографія праць М. Кордуби // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 74. 108. Бібліографія праць М. Кордуби до історії України і Росії // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 75–77. 109. Бібліографія праць М. Кордуби до історії Буковини, Молдавії, Угорщини // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 78. 110. Бібліографія праць М. Кордуби до історії Гуцульщини // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 79. 111. Виписки з архівних документів до історії Молдавії XIII–XV ст. (Т. 1.) // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 48. 113. "Про суспільно-політичне життя в Росії в другій половині XIX ст." (Виписки з історичних журналів "Вольное слово", "Русское богатство", "Вісник Європи", "Російська думка") // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 51–56. 113. Виписки з праці

- Арнета, Ріттера "Історія Марії Терезії" // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 58–65. 114. Виписки зі статей Левіс'є, Рамбата і Габона до історії Франції // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 68–72. 115. Виписки з праці Петерсена "Ранньогерманська культура Східної Німеччини і Польщі" // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 66–67. 116. Виписки з журналів про літературно-публіцистичну діяльність М. Драгоманова // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 57. 117. Нотатки про періодичні видання другої половини XIX ст. // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 73. 118. Вирізки з газети "Діло" зі статтями на історичні теми // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 15. 119. Виписки з архівних документів до історії Молдавії XVI–XVIII ст. (Т. 2.) // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 49. 120. Кордуба М. Палеоліт // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 13. 121. Кордуба М. Волинська земля напередодні історії // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 12. – 17 арк. 122. Кордуба М. Одне з найважливіших питань історії України // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 6. 123. Вирізки з газети "Діло" зі статтями на історичні теми // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 15. 124. Korдуба М. Geneza narodowosci ukraïnskiej // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 14. 125. Кордуба М. Українсько-німецькі зв'язки на протязі століть // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 7. 126. Кордуба М. Розмежування і поділ історичного предмету // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 9. 127. Кордуба М. М. Грушевський як дослідник князівської доби історії України // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 8. 128. Гі де Мопассан "Дика пані та інші оповідання". Переклад на українську мову 3-х новел М. Кордуби // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 17. – 25 арк. 129. Ж. Верн "Таємничий острів". Переклад на українську мову М. Кордуби // Державний архів Львівської області. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 16. – 265 арк. 130. Драма Гете Йоганна "Фауст". Переклад на українську мову М. Кордуби // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Зв'язка 85, Од. зб. 1227. – 32 арк. 131. Кордуба М. Хмельниччина. Виписки з друкованих праць і рукописів (1636–1662) // Львівська наукова бібліотека, відділ рукописів. – Ф. 61. – Спр. 8–19. 132. Кордуба М. Матеріали до географічного словника Галичини і Буковини. Карти населених пунктів // Львівська наукова бібліотека, відділ рукописів. – Ф. 61. – Спр. 4. 133. Кордуба М. Матеріали до географічного словника Галичини. Виписки назв населених пунктів, їх частин і повіту, до якого вони належать // Львівська наукова бібліотека, відділ рукописів. – Ф. 61. – Спр. 5. 134. Кордуба М. Матеріали до збірки топографічних назв // Львівська наукова бібліотека, відділ рукописів. – Ф. 61. – Спр. 6. 135. Кордуба М. Доба Людовіка XIV. Виклади на українському університеті у Львові // Львівська наукова бібліотека, відділ рукописів. – Ф. 61. – Спр. 7. 136. Кордуба М. Перша держава слов'янська // Записки НТШ. – Т. 13. – Львів, 1896. – С. 1–20. 137. Кордуба М. Болеслав-Юрій II: останній самостійний володар Галицько-Волинської держави. – Краків, 1940. – 28 с. 138. Кордуба М. Суспільні верстви та політичні партії в Галицькій князівстві до половини XIII ст. // Записки НТШ. – Т. 32. – Львів, 1899. – С. 1–42. 139. Кордуба М. Ілюстрована історія Буковини. – Чернівці, 1906. – 87 с. 140. Кордуба М. Історія Холмщини і Підляшшя. – Краків, 1941. – 127 с. 141. Кордуба М. Північно-Західна Україна. – Відень, 1917. – 89 с. 142. Кордуба М. Простір і населення України. – Львів, 1921. – 19 с. 143. Кордуба М. Територія і населення України. – Відень, 1918. – 24 с. 144. Кордуба М. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долиною Сяном // Записки НТШ. – Т. 138–140. – Львів, 1925. – С. 159–245. 145. Кордуба М. Орнамент писанок на галицькій Волині // Записки НТШ. – Т. 31–32. – Львів, 1899. – С. 13–14. 146. Кордуба М. Молдавсько-польська границя на Покутті до смерті Стефана Великого // Науковий збірник, присвячений проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці у Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. – С. 158–184. 147. Кордуба М. Потреба організації збирання географічних назв. – Париж, 1928. – 7 с. 148. Кордуба М. Старі й нові держави. – Львів, 1909. – 7 с. 149. Кордуба М. М. Максимович і перші досліди над українськими географічними назвами // Записки НТШ. – Т. 149. – Львів, 1927. – С. 1–8. 150. Кордуба М. Де лежав старовинний город Хмелів? – Львів, 1907. – 3 с. 151. Кордуба М. Земля свідком минулого. Географічні назви як історичне джерело. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1924. – 14 с. 152. Кор-

дуба М. Венецьке посольство до Б.Хмельницького (1650) // Записки НТШ. – Т. 78. – Львів, 1907. – С. 51–89. 153. Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // Записки НТШ. – Т. 84. – Львів, 1908. – С. 5–32. 154. Жерела до історії України-Руси. Матеріали до історії української козаччини. Акти до Хмельниччини (1648–1657). – Т. 12. – Львів, 1911. – 545 с. 155. Кордуба М. Між Замостям та Зборовом (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) // Записки НТШ. – Т. 133. – Львів, 1922. – С. 39–56. 156. Кордуба М. Miscellanea. Нові причинки до початків Хмельниччини // Записки НТШ. – Т. 144–145. – Львів, 1926. – С. 209–216. 157. Кордуба М. Б.Хмельницький у Белзчині й Холмщині. – Краків, 1941. – 47 с. 158. Кордуба М. Народ-просвітня діяльність Б.Грінченка // На могилу Бориса Грінченка. Чернівці: Руска Рада, 1910. – 26 с. 159. Korduba M. Die ostgermanischen handelswege durch die Ukraine um die Mitte des ersten jahrtausends vor Chr. Geb. // Swiatowit. – Warszawa: Warszawskie towarzystwo naukowe, 1933. – S. 179–191. 160. Кордуба М. Конференція істориків у Варшаві. (Відбиток окремих статті у розділі "Хроніка" Записок НТШ). – Львів, 1927. – С. 196–199. 161. Кордуба М. Причинки до урядової служби П. Куліша // Записки НТШ. – Т. 100. – Львів, 1930. – С. 1–51. 162. Korduba M. Ukazy Jugenheimskie. – Warszawa, 1931. – 88 с. 163. Polski słownik biograficzny. – Т. 3. – Kraków, 1937. – 479 s. 164. Korduba M. Chmielnicki Bohdan Zenowi // Polski słownik biograficzny. – Т. 3. – Kraków, 1937. – S. 329–334. 165. Polski słownik biograficzny. – Т. 5. – Kraków, 1939. – 384 s. 166. Polski słownik biograficzny. – Т. 4. – Kraków, 1937. – 480 s. 167. Записки НТШ. – Т. 5. – Львів, 1895. – С. 5–7, 11–12. 168. Записки НТШ. – Т. 7. – Львів, 1895. – С. 38–39. 169. Записки НТШ. – Т. 8. – Львів, 1895. – С. 39–44, 58–61. 170. Записки НТШ. – Т. 9. – Львів, 1896. – С. 52–55. 171. Записки НТШ. – Т. 11. – Львів, 1896. – С. 1–11. 172. Записки НТШ. – Т. 12. – Львів, 1896. – С. 2, 7–8. 173. Записки НТШ. – Т. 14. – Львів, 1896. – С. 37–40, 2–3, 41–42. 174. Записки НТШ. – Т. 20. – Львів, 1897. – С. 31–32, 35–37. 175. Записки НТШ. – Т. 27. – Львів, 1899. – С. 4–7. 176. Рецензія М. Кордуби на працю Д. Дорошенка. Славянський Світ в його минулому й сучасному. Т. 1–3. – Берлін, 1922 // Літературно-науковий вісник. – Кн. 6. – Т. 80. – 1923. – С. 185–191. 177. Рецензія М. Кордуби на працю д-ра В. Залозецького. Духовне життя України. Минуле й сучасне. – Мюнхен, 1930. – 219 с. // Літературно-науковий вісник. – Кн. 3. Т. 105. – 1931. – С. 283–287. 178. Рецензії, статті й огляди науковців: Кордуби М., Коса М., Коцівського А. і Коцюби М. // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 401. – Оп. 1. – Од. зб. 68. – Арк. 1–16, 19–32, 35–64. 179. Статті і рецензії на статті з історії України авторів з прізвищами на літери А–К // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 402. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 190–195. 180. Рецензії та огляди західноукраїнського історика Томашівського Стефана. Т. II. (Рецензія на монографію Кордуби "Ілюстрована історія Буковини". – Чернівці, 1906) // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 126.

Iryna Fedoriv

**SOCIAL-AND-POLITICAL AND SCIENTIFIC ACTIVITY OF MYRON KORDUBA:
HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM AND SOURCE BASIS OF THE RE-
SEARCH**

The article presents the historiography and source basis of the research of Myron Korduba and its social-and-political and scientific activity.

УДК 94 (477)

Інна Боровська

ТЕМА ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В ПОСТРАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розкриваються нові підходи у висвітленні історії Французької революції в дослідженнях пострадянського періоду.

Пострадянська історіографія – новий історичний феномен, що відкрив важливий етап сучасної історіографії. Основним фактором, що визначив його особливості були економічні, політичні та ідеологічні зміни, що відбувалися на пострадянському просторі за останнє десятиліття. Певну роль зіграли також вплив зарубіжної, перш за все, французької історіографії, зміна поколінь істориків, намагання швидко звільнитись від стереотипів та політичної заангажованості.

Метою статті є висвітлення нових підходів у дослідженні проблематики Французької революції в пострадянській період.

Деякі риси пострадянської історіографії проявились вже в ході "перебудови", початої М. С. Горбачовим. До "перебудови" радянська історіографія стояла на позиціях, що виходили з пріоритету класових цінностей над усіма іншими, в тому числі національними і загальнолюдськими і була "марксистсько-ленінською". Разом з тим роботи знаменитої "російської школи" – М. І. Карєєва, І. В. Лучицького, М. М. Ковалевського отримали міжнародне визнання. На основі детального вивчення архівних матеріалів М. І. Карєєв та І. В. Лучицький вперше в світовій науці приступили до поглибленого аналізу аграрного питання напередодні та під час революції. Їх фундаментальні роботи мали суттєвий вплив на подальшу історіографію, включаючи роботи видатного французького вченого Ж. Лефевра і новітні монографії професора А. В. Адо.

Найбільш відомі радянські історики, що спеціалізувались на вивченні історії Французької революції – А. З. Манфред, Б. Р. Поршнев, В. М. Даліне, А. Р. Іонісян, В. Г. Ревуненков, а також історики наступного покоління – А. В. Адо, Г. С. Кучеренко, А. В. Гордон, та інші сформувались в руслі радянської історіографічної концепції. Вони розглядали Французьку революцію, як буржуазну, але демократичну, народну, що "поклала крах феодально-абсолютистському ладу Франції, до кінця розрушила феодалізм... , розчистила ґрунт для капіталістичного розвитку" [1: 9].

З самого початку свого виникнення радянська історіографія приділяла особливу увагу проблемам історичної ролі народних мас, активності радикального лівого крила революціонерів-якобінців, в яких вона бачила попередників більшовиків [2]. Відповідно чіткій формулі А. В. Адо "радянська історіографія була "якобіноцентристською".

Період активної критики сталінського режиму привів до інформаційного шоку і, як наслідок, відторгнення революційних цінностей. На зміну прийшли нові, як тоді здавалось "універсальні" цінності: ринкова економіка, лібералізм, "розумний консерватизм", що замінили поняття: соціальна рівність, соціалізм, революція. Вся всесвітня історія була переглянута у відповідності з новими цінностями.

Еволюція поглядів не могла не вплинути на висвітлення теми Французької революції. Вона почалась ще в 1988–1989 роках і співпадала зі святкуванням 200-річного ювілею революції [3: 35]. В інтелектуальній атмосфері критики радянського минулого, учасники дискусії, що розгорнулася на сторінках журналу "Новая и новейшая история" були єдині в своєму прагненні до переоцінки та оновлення даної тематики. А. В. Адо, автор підручника з нової історії та фахівець з французької історії, заявив про "потребу в новому осмисленні цілого ряду проблем історії Французької революції, в пошуках нових підходів, оновленні проблематики, перегляді деяких схем, в подоланні "якобіноцентризму". Нове покоління істориків: Є.О. Обічкіна, Л. А. Піменова, А. В. Чудінов піднімали теми та апелювали

категоріями, маловживаними раніше: ментальність народу, історія дворянства та буржуазії, історія жирондистів.

Основна дискусія розгорнулася з питання переходу Франції від феодалізму до капіталізму. На противагу традиційній для радянських істориків точці зору, згідно якої Французька революція була межею між феодалізмом і капіталізмом, А. В. Адо запропонував розглядати її як "важливий подієвий рубіж в ході даного міжформаційного переходу розпаду старого та становлення нового капіталістичного суспільства", що продовжувався з XVI по XIX століття.

Ряд істориків на чолі з Н. Н. Болховітиновим говорили про необхідність внести корективи в позитивний образ якобінців, тому що вони створили систему державного терору. Практично всі історики, що прийняли участь в дискусії були єдині в тому, що "Декларація прав людини і громадянина" виражала загальнолюдські ідеали, а не лише буржуазні [4: 104].

Підсумком великої плідної праці сучасних істориків під керівництвом А. В. Адо стало найбільш повне видання, з залученням нових, раніше неопублікованих документальних матеріалів: "Великая французская революция: документы и исследования" [5]. Посібник містить документи, різні за походженням та характером: накази станів Генеральним штатам 1789 р., документи, що відображають соціально-політичні перетворення, процес становлення нової моделі суспільства та політику політичних сил, що знаходились при владі в економічній, соціальній і культурній області.

Сучасні оцінки Великої Французької революції знайшли своє відображення в нових виданнях, присвячених європейській історії [6], а також підручниках з нової історії [7]. У них автори намагались поєднати формаційний та цивілізаційний підходи у висвітленні даної тематики.

Вплив пошуку нових підходів у висвітленні Французької революції виявився також у тематиці наукових досліджень. Так, А. В. Гордон досліджував проблему падіння жирондистів [8], Є. М. Кожокін – систему стосунків між державою і народом [9], Н. Н. Молчанів написав біографії монтаньярів [10]. Висвітленню проблеми підготовки революції вченими, їх вкладу в розвиток та реформу освіти у XVIII–XIX століттях, становлення суспільства суспільства присвячена стаття Н. І. Сафонові [11: 40].

Наукові дискусії з проблематики Французької революції продовжувались і далі. Так, в 1996 році, на сторінках журналу "Новая и новейшая история" були опубліковані матеріали "Круглого столу" на тему "Якобінство в історичних наслідках Великої французької революції". Аналіз виступів учасників дискусії свідчить про подолання стереотипів і появу нових методологічних підходів як в істориків старшого покоління, так в молодих дослідників.

Полеміка, що точиться навколо оцінок Великої французької революції продовжується. Вона є результатом відходу методологічних стереотипів минулого, пошуку нової системи координат в історичних дослідженнях.

Список використаних джерел

1. Манфред А. З. Великая французская революция – М., 1983. – С. 206.
2. Адо А. В. Место Французской революции в процессе перехода феодализма к капитализму // Новая и новейшая история – 1989. – № 3. – С. 53.
3. Матеріали "круглого столу" // Новая и новейшая история – 1989. – № 3. – С. 35–46.
4. Актуальные проблемы изучения истории Великой Французской революции: (Материалы "круглого стола" 19–20 сентября 1988 г.). – М., 1989. – 203 с.
5. Документы истории Великой французской революции / Под ред. А. В. Адо. – М. – В. 2-х т. – 1990–1992.
6. История Европы. – Т. 4. – М., 2000. – 667 с.
7. Новая история стран Европы и Америки. – М., 1998. – 316 с.
8. Гордон А. В. Падение жирондистов. – М., 1988. – 250 с.
9. Кожокін Е. М. Государство и народ: От Фронды до Великой Французской революции. – М., 1989. – 340 с.
10. Молчанов Н. Н. Монтаньяры. – М., 1989. – 305 с.
11. Сафонова Н. І. Нужны ли революции учёные? // Вестник АН СССР. – 1989. – № 7. – С. 40–47.

Inna Borovska

FRENCH REVOLUTION IN THE POST-SOVIET HISTORIOGRAPHY

The article dwells upon new approaches to the interpretation of the French Revolution in the Post-Soviet research works.

РОЗДІЛ 5 .
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94 (477)

Микола Алексієвець, Леся Алексієвець, Іван Шумський**МАРУСИК Т. В. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА ГУМАНІТАРНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ: РЕАЛІЇ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ (40–50-І РР. ХХ СТ.). – МОНОГРАФІЯ. – ЧЕРНІВЦІ: РУТА, 2002. – 463 С., 24 Л. ФОТО.**

У статті проаналізовано монографію Т. В. Марусик, яка розкриває реалії життя та діяльності західноукраїнської гуманітарної інтелігенції у 40–50-і рр. ХХ ст.

Останнім часом в українській історичній науці починають з'являтися дослідження, які, базуючись на широкій фактичній основі, намагаються розкривати загальні закономірності становлення і розвитку української інтелігенції загалом та західноукраїнської гуманітарної інтелігенції зокрема. Інтерес до таких досліджень у першу чергу викликаний недостатнім рівнем вивчення регіональних особливостей діяльності інтелігенції, її місця, ролі та внеску у розвиток західноукраїнського регіону, який став невід'ємною частиною України, починаючи з вересня 1939 року.

Одним з таких досліджень є оригінальна монографія Тамари Марусик, у якій досліджується складний і суперечливий шлях утвердження західноукраїнської гуманітарної еліти від часу входження регіону до складу Радянської України у 1939 році до початку 60-х років, коли, на думку автора, починається період згортання процесів лібералізації у Радянському Союзі.

Рецензована монографія розкриває діяльність та внесок західноукраїнських учителів, викладачів, науковців, представників літератури і мистецтва, культурно-освітньої інтелігенції в суспільно-політичне життя регіону в надзвичайно складний і трагічний період, який характеризувався масовими репресіями і насильством, що гальмували творчі поривання найбільш обдарованих особистостей краю. Відрадно, що автор не уникає аналізу ролі західноукраїнського духовенства і намагається довести його важливе значення у збереженні та примноженні національної свідомості західноукраїнського населення.

Наукове дослідження має добре продуману структуру, що дуже важливо вже хоча б тому, що в науковій історичній літературі на сьогодні поки-що не склався єдиний підхід до структурування функцій гуманітарної інтелігенції. Автор доводить поліфункціональність діяльності західноукраїнської гуманітарної інтелігенції і обґрунтовано об'єднує різні напрямки, які стосуються без винятку практично усіх сфер життєдіяльності людини, виділяючи все-таки загальногуманістичну функцію як інтегруючу для інтелігенції. У заслугу автору можна поставити і те, що, характеризуючи джерельну базу дослідження, вона не замовчує труднощі у роботі з документами, певну парадоксальність ситуації, коли наявна велика кількість матеріалів не може забезпечити їх інформативну якість, самі документи часто-густо відображають суб'єктивну оцінку ролі західноукраїнської інтелігенції як з боку офіційних партійно-державних структур Радянської України, так і з боку представників українського національного руху. Усе це змусило дослідницю застосувати метод верифікації наявних джерел.

Монографія складається із семи розділів, які дозволяють розглянути проблему комплексно протягом досить драматичного, суперечливого і трагічного періоду української історії, простежити процеси становлення і генезису інтелектуальної еліти західноукраїнських областей у дуже жорстких лещатах радянської тоталітарної системи, із врахуванням факторів, що не могли не впливати на специфіку і масштаби її розвитку, розкрити ті сторони функціонування і діяльності, які раніше не були предметом спеціального розгляду науковців, глибше переосмислити і максимально неупереджено та об'єктивно від-

творити складну й суперечливу сторінку західноукраїнської історії в новітній історії України.

У першому розділі – "Початок радянзації" – дослідниця аналізує процес формування західноукраїнської інтелігенції на багатонаціональній основі, повертаючись у минуле другої половини XIX – першої половини XX ст. Підкреслено, що місцева інтелігенція у цей час ніколи не становила собою монолітну суспільну верству через особливості етнічної і соціальної структури, ідейно-політичні чинники та приналежність до різних релігійних конфесій, а у 20-і роки XX ст. була неоднорідною і за світоглядними позиціями. Можна погодитися з думкою автора, що встановлення радянської влади насамперед підтримала пролетарська частина західноукраїнської гуманітарної інтелігенції, але безсумнівним фактом є й те, що нову владу підтримали і активно з нею співпрацювали з самого початку також і заможні представники творчої еліти. Для подальшого аналізу матеріалу важливим є висновок автора про те, що політика партійно-державних органів радянської України полягала як у нейтралізації аж до повної ізоляції явних противників, так і у перетворенні інших представників творчої інтелігенції на слухняну масу для реалізації планів прискореної радянзації Західної України. Правда, уже в 1940–1941 роках багато хто з тих, що вітали встановлення радянської влади і почали активно з нею співпрацювати, засумнівалися у перевагах нового устрою. І ця сторона західноукраїнської дійсності теж не проходить повз увагу дослідниці.

У другому розділі – "Ідеологічне приборкання інтелігенції" – охарактеризовано особливості у взаємовідносинах західноукраїнської гуманітарної інтелігенції з державною владою. Аргументовано показано, що основне вістря ідеологічного удару радянський режим, який автор називає сталінським, спрямував проти гуманітарної інтелігенції. Усе робилося для того, щоб у суспільстві постійно панувала атмосфера страху і покори. Правда, на думку автора, дуже часто страх породжував не тільки пасивність, але й виступав у якості самозахисту, демонстрації своєї лояльності до існуючого режиму. Можна погодитися з тим, що політична відлига після 1953 року дещо послабила процеси приборкання інтелігенції, проте тиск на неї існував протягом усього вказаного періоду і використовувався при першій зручній нагоді.

Надзвичайно важливим у дослідженні є третій розділ "Репресії та їх наслідки". Дослідниця аргументовано розкриває тезу, що репресивні дії сталінського керівництва щодо західноукраїнської гуманітарної інтелігенції переслідували як звільнення суспільства від існуючих і потенційних ворогів, так і примусове дотримання залізної дисципліни. І дійсно протягом вказаного періоду працівники держбезпеки безперервно вишукували реальних, потенційних, дуже часто вигаданих ворогів, що ставало приводом до масових арештів та виселень. Автор наводить більш ніж достатню кількість фактів, які свідчать, що репресії і терор, наруга над людською гідністю виходили за рамки здорового глузду. Вона не замовчує того факту, що у трагедії значної частини західноукраїнської гуманітарної інтелігенції ще далеко не все з'ясовано і зрозуміло, про що свідчать надзвичайно гострі сучасні дискусії як серед науковців, так і серед широкого загалу у сучасній Україні.

У четвертому розділі – "Діяльність педагогічної і наукової інтелігенції" – дослідниця значну увагу приділяє системі освіти, освітянським кадрам, керівництву органів освіти. Підкреслено, що діяльність закладів освіти та учительських колективів повністю підпорядковувалася відповідним радянським постановам, на засадах радянської концепції освіти. Автор не відкидає, і це цілком слушно, окремих позитивних сторін такої концепції, зокрема, того, що усі діти шкільного віку отримали можливість відвідувати школу і здобувати знання. Однак, теж слушно підкреслюється, що створені початкові і, особливо, середні школи не досягли у той час того рівня підготовки, який давала більшість західноукраїнських гімназій. Дослідницею звернуто увагу на заборону національно-патріотичного і релігійного виховання новою системою освіти, створення шкільних піонерських і комсомольських організацій, які стали важливим елементом політичного протистояння органів радянської влади і українського націоналістичного підпілля. Автору вдалося донести думку про значну роль, яку, незважаючи на переслідування, зіграли у піднесенні національної свідомості наукові та науково-педагогічні кадри регіону. Обґрунтованим виглядає висновок про те, що, незважаючи на труднощі, заборони і гоніння,

значна частина наукових та науково-педагогічних кадрів змогла зберегти свою національну ідентичність і посприяти розвитку гуманітарних наук у західному регіоні України.

П'ятий розділ – "Діяльність літературно-мистецької еліти" – у дослідженні важливий тим, що аналізуються стосунки митців з політичною владою і тоталітарною системою. Автор виділяє окрему співпрацю з владою без видимих зовнішніх проявів конфлікту, співробітництво, яке призводило до нівелювання таланту митця аж до припинення творчої діяльності і співробітництво, коли влада митця страчувала за сфабрикованими звинуваченнями, незважаючи на те, що до цього він її підтримував. Правда, досить рідко представникам культурно-мистецької еліти вдавалося емігрувати і у такий спосіб вирватися з "міцних обіймів" радянської влади. Однак, принципово важливим є ключовий висновок дослідниці, що, незважаючи на зазначені обставини, представники західноукраїнської літературно-мистецької інтелігенції змогли створити справжні шедеври, чим зробили значний внесок у загальну скарбницю української культурної спадщини.

З четвертим і п'ятим розділами тісно пов'язаний шостий – "Діяльність культурно-освітньої інтелігенції". Дослідниця на конкретних прикладах зуміла показати створення і діяльність розгалуженої мережі культурно-освітніх закладів. Можна погодитися з аргументацією автора щодо ідеологічного тиску та відповідної спрямованості цих закладів на виховання самовідданого будівника комунізму. Але важливо й те, і це не залишається осторонь уваги Тамари Марусик, що попри всі труднощі, несправедливості й прямі заборони працівники культурно-освітньої сфери намагалися зберегти своє творче обличчя і чесне ім'я.

Значне місце у дослідженні відведено ролі духовенства, яке сприяло збереженню та примноженню національної свідомості населення західноукраїнського регіону. Відповідний матеріал зібрано у сьомому розділі "Духовенство в суспільно-політичному житті". Дослідниця зуміла довести, що діяльність греко-католицького духовенства у підпіллі спрямовувалася на демократизацію релігійного життя, формування правової культури і духовності, усвідомлення завдань активної боротьби за державну незалежність України.

Висновки монографії Т. Марусик носять аргументований і обґрунтований характер. Зокрема, варто виділити думку автора про те, що політичне і соціально-економічне життя в західному регіоні України у вказаний період істотно відрізнялося від загальносоюзних стандартів. По-друге, західноукраїнська інтелектуальна еліта, перебуваючи у непростих умовах радянського тоталітарного суспільства, зуміла зберегти свою національну самобутність, досягти чималих успіхів у розвитку освіти, науки, літератури та мистецтва. Заслужують на увагу додатки до монографії, фотодокументи, ретельно складений іменний покажчик.

Таким чином, у результаті тривалої роботи над монографією, систематизації різноманітного джерельного матеріалу, спеціальних історичних досліджень Т. Марусик вдалося створити оригінальне, змістовне дослідження. Значний інтерес викликають структура видання, всебічний аналіз реалій життя та діяльності західноукраїнської гуманітарної інтелігенції, характеристика внеску окремих її загонів у суспільно-політичне життя регіону.

У цілому монографія Т. Марусик вносить вагомий вклад в українську історіографію та історію вивчення даної наукової проблеми. Видання не залишиться поза увагою науковців, студентів, вчителів, усіх, для кого доля західноукраїнської гуманітарної еліти важлива з погляду на необхідність вивчення реалій життя та діяльності української інтелігенції загалом.

Mykola Alexiyevets, Lesya Alexiyevets, Ivan Schumskyi

MARUSYK T. V. THE WESTERN UKRAINIAN HUMANITARIAN INTELLIGENCE: LIFE AND ACTIVITY (40–50 ES OF THE XX CENTURY). – MONOGRAPHY. – CHERNIVTSKY: RUTA, 2002. – 463 P., 24 PHOTOS

The article deals with the analysis of T.V. Marusyk's monography which reveals the life and activity of the Ukrainian Humanitarian Intelligence.

УДК 94 (477)

Микола Алексієвець, Леся Алексієвець, Віктор Савенко

УКРАЇНА В СУЧАСНОМУ ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ І ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТИ: [КОЛ. МОНОГР.] / ЗА РЕД. Ф. М. РУДИЧА. – К.: МАУП, 2002. – 488 С.

У статті прорецензовано працю з проблем місця України в сучасному геополітичному просторі.

Вкінці ХХ – на початку ХХІ ст. виходить все більше праць, автори яких намагаються дослідити місце і роль України у геополітичному контексті і в руслі світової цивілізації, визначити її пріоритети і реальні національні інтереси, а також стратегію і тактику їх реалізації. До робіт такого роду належать і нова колективна монографія, яку підготували провідні спеціалісти Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України і Міжрегіональної академії управління персоналом за редакцією професора Ф. М. Рудича.

Як вважають дослідники, сучасна Україна постійно шукає своє місце в новому геополітичному просторі. З огляду на це, потрібно відповісти на доленосні, нерідко суперечливі питання, що корисливіше для України, бути позаблоковою чи нейтральною державою, здійснювати багатовекторну чи двовекторну політику, або розраховувати на стратегічних партнерів. Автори зауважують, що Україна здійснюючи зовнішню політику, не може дотримуватися "чистого нейтралітету". Нейтральною може бути країна стабільна економічно, самодостатня в забезпеченні своєї національної безпеки, як припустимо Швеція, Швейцарія, чи Австрія. Україна нині не є такою і на практиці змушена відмовлятися від нейтрального статусу. Щоб уникнути ізоляціонізму, Україна повинна вести широкий діалог і налагоджувати співробітництво з провідними країнами світу, визначити орієнтацію і тактику своєї зовнішньої політики.

Здійснюючи зовнішню політику, Україні, на думку авторів, необхідно відокремити країни, які є її стратегічними партнерами. За останні роки стратегічними проголошені відносини України з 19 країнами світу. Однак, дослідники вважають, що заяви вищих посадових осіб держави про стратегічне партнерство з великою кількістю країн не відповідають реальним можливостям України. На їх думку, доцільно мати відносини стратегічного партнерства щонайбільше з трьома-п'ятьма державами. За визначенням експертів, до співробітництва яке має для України стратегічне значення, варто зарахувати такі країни як Росія, Сполучені Штати Америки, Німеччина і Польща. І лише з Польщею стратегічне партнерство набуває рівнозначного, а не асиметричного, як з першими трьома країнами, характеру. В праці, доцільно зауважується, що сьогодні жодна з країн – партнерів не має стратегічних зобов'язань перед Україною у військовій сфері, хоча такі зобов'язання могли б мати Росія і США, проте зустрічні зобов'язання України виходять за межі її позаблокового статусу. Тому автори приходять до такого висновку, що на нинішньому етапі слід відмовитися від довільного використання терміна "стратегічне партнерство" і від проголошення нових стратегічних партнерів. Важливо наповнювати реальним змістом відносини з державами, стратегічне партнерство з якими визначене відповідними угодами, поглиблювати політичний діалог, економічне, військове і військово-технічне співробітництво, посилювати інформаційне забезпечення розвитку цього процесу.

Аналізуючи ці важливі питання, дослідники стверджують, що місце і роль України в повному геополітичному просторі, важливо не абсолютизувати її особливе геополітичне становище, а всебічно розширювати можливості її активної участі в розвитку системи

міжнародних відносин. Двовекторність скоріше не вибір України, а реальність, яка дана їй об'єктивно разом з незалежністю, а також одна із успадкованих нею проблеми. Перспективи становлення України як активного дієздатного суб'єкта міжнародних відносин насамперед пов'язані з її об'єктивною зацікавленістю і "геополітичним обов'язком" брати участь у політичних і економічних трансформаціях цих двох регіонів – Росії і Заходу – в гармонізації взаємозв'язків нівелювати відмінності між ними.

Монографія складається з п'яти розділів. У першому – "Політична модернізація: теоретично методологічний аспект", дано теоретичний огляд модернізації України в економічній і політичній сферах. На думку проф. Михальченка М. І. необхідно критичніше оцінювати все, що називається модернізацією. Він має на увазі псевдомодерністську потужну експансію західних і східних політичних і моральних цінностей, норм, організаційних і поведінкових моделей. Які, на його думку, не завжди мають сучасний характер, орієнтують на досягнення вищого ступеня політичного розвитку, є кращими за "старі", "традиційні". Тому автор, визначення такої актуальності і складної політичної категорії, як "політична модернізація" в її теоретично-методологічному аспекті, пропонуючи її авторське трактування, приходять до висновку, що моделі модернізації багатомірні і повинні враховувати різні сторони зміни характеру суспільних відносин і соціальних структур.

У другому розділі, що носить назву: "Україна в геополітичному контексті", дослідники аналізують наукові школи геополітики і на основі цього ґрунтовного огляду дають своє визначення геополітиці як науці. Тут же автори роблять спроби, враховуючи сучасні дослідження, спрогнозувати геополітичне майбутнє Росії. У третьому параграфі визначається місце й роль України в новому геополітичному просторі, аналізуються українсько-російські відносини, а також прагнення і реалії європейської та євроатлантичної інтеграції української держави. В наступному параграфі дається аналіз відносин України з європейськими та євроатлантичними структурами і їх перспективам. І нарешті в останньому параграфі цього розділу автори простежують основні пріоритети і інтереси зовнішньої політики України періоду її незалежного існування.

У третьому–п'ятому розділах розглянуто широкий спектр відносин України з державами Центральної і Східної Європи. Так, третій розділ – "Держави Центральної та Східної Європи – Україна: аспект політичних відносин" – присвячено трансформації парламентаризму і розвитку політичної еліти, як в Україні так і в державах Центральної і Східної Європи. Також в ньому простежується розвиток політичних відносин України з Росією і Білорусією, Молдовою і державами Балтії.

У наступному четвертому розділі – "Україна – держави Центральної і Східної Європи: політичний та економічний виміри" авторський колектив аналізує варіанти політичної модернізації держав Центральної та Східної Європи, звертаючи особливу увагу на Балкани, Польщу, Угорщину, Австрію і Німеччину, що дає можливість визначити перспективи становлення України як активного суб'єкта міжнародних відносин з огляду на її зацікавленість і прагнення брати участь у процесах, що відбуваються у євразійському та євроатлантичному регіонах, сприяти гармонізації між ними. Безперечно, без ефективного здійснення політичних реформ, соціальної стабілізації суспільства, помітних ознак економічного піднесення і підвищення життєвого рівня населення неможливі ні повноцінна і довготривала нормалізація відносин України з Росією, ні інтеграція України в європейські і євроатлантичні структури, ні регіональне самоутвердження Української держави в Центральній та Східній Європі.

Цікавим є п'ятий розділ – "Держави Центральної і Східної Європи – України: соціокультурний вимір". Тут дослідники розглядають проблеми співробітництва України з країнами Центральної і Східної Європи у вирішенні культурних і гуманітарних проблем, формування інститутів громадянського суспільства, соціального партнерства як одного з інститутів громадянського суспільства.

Вдалим видається висновок, що основним для України залишається сам факт участі в цих європейських процесах, забезпечення неперервності і спадкоємності даної практики, що дасть змогу нагромадити критичну масу досвіду і перейти до нового періоду існування української держави як одного із рівних членів європейського співтовариства.

У післямові зроблено спробу сформулювати модель відносин України з її стратегічними партнерами, а також проаналізувати вплив на ці відносини владних структур держави. Геополітичне майбутнє України автори вбачають в її інтеграції до Європейського Союзу водночас з рівноправним партнерством з Росією в економічній сфері. При цьому Україна повинна будувати свою, орієнтовану на власні інтереси зовнішню політику, яка сприятиме перетворенню України на впливовий чинник створення механізму безпеки Європи XXI століття, від чого залежать перспективи геополітичного, а отже міжнародного становища держави.

В цілому, рецензована монографія є оригінальним науковим виданням, справляє позитивне враження високим теоретичним рівнем авторів, різноманітністю репрезентованих матеріалів. Її вихід є суттєвим кроком вперед у дослідженні місця і ролі України в сучасному геополітичному просторі і досить вдалою спробою спрогнозувати її геополітичне майбутнє. Тому, цілком можна сподіватися, що пропонована монографія становитиме неабиякий інтерес для політиків, науковців, викладачів, студентів, учнів і всіх тих, хто цікавиться актуальними геополітичними проблемами, стане чинником національно-політичного прогресу суспільства.

Mykola Alexiyevets, Lesya Alexiyevets, Victor Savenko

UKRAINE IN THE MODERN GEOPOLITICAL ASPECT: (COLLECTIVE MONOGRAPHY) BY F.M. RUDYCH. – K.: MAUP, 2002. – 488 P.

The article analyses the work dealing with the role of Ukraine in modern geopolitical aspect.

УДК 94 (438)

Василь Балух

АЛЕКСІЄВЕЦЬ Л. М. ПОЛЬЩА: ШЛЯХОМ ВІДРОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ. 1918–1939. – ТЕРНОПІЛЬ: ЕКОНОМІЧНА ДУМКА, 2002. – 272 С.

У статті проаналізовано працю з історії відродження Польської державності та її розвиток у міжвоєнний період.

На сьогодні історична пам'ять зберегла не один приклад розбудови державності того чи іншого народу. І незважаючи на те, що людство переступило межу XXI століття – це питання залишається чи ненайбільш болючим і актуальним. Помітна політизація національної свідомості сучасних слов'янських народів, нестабільність міжнародної ситуації наполегливо диктує потребу історичного обґрунтування національних вимог. Марно заперечувати сьогодні стрімке зростання ваги наукового потенціалу власне історичної традиції.

У першій половині XX ст. національні рухи у Центральній та Східній Європі, особливо серед слов'янських народів, котрі були під гнітом Австрійської та Російської імперій, у тому числі і в Польщі, досягли значного розмаху. Така ситуація перетворює історичне знання у могутній засіб формування національної свідомості. Зрозуміло, що перед істориком стоїть непросте завдання – належним чином виконати своє покликання, і зберігши науковість оцінити очима сьогодення значний і корисний досвід державного будівництва Польської Речі Посполитої у складних умовах національного становлення. Мова йде про відродження державної незалежності Польщі у міжвоєнні роки (1918–1939) після більш

як 120-літнього поневолення чужоземними країнами. У цьому сенсі польська ситуація була типовою для підімперських спільнот Центрально-Східноєвропейського регіону, які із запізненням увійшли у фазу національного становлення.

Переїнявши глобальністю такої проблеми молода дослідниця, кандидат історичних наук Л. М. Алексієвець у монографії "Польща: шляхом відродження державної незалежності. 1918–1939." вперше в українській історіографії робить спробу розкрити усю специфіку та своєрідність поставленої проблеми. Цінним є, що під специфікою та своєрідністю розуміються, перш за все, особливості регіонального мегапростору у його геополітичному вимірі та ситуативність становища, враховуючи, звичайно, й унікальність власне польського прикладу державного відродження.

У цьому зв'язку важко не помітити важливості даного дослідження для сучасної української історіографії, з огляду, що Україна і Польща належать до спільного регіону Європи в історичному, геополітичному, соціально-економічному, культурному та географічному планах, що обидві держави на певний час втрачали свою незалежність, будучи під гнітом, хоч і в різних масштабах, одних і тих же імперій (Австро-Угорської, Російської та Радянської), та визволяючись у ті ж роки (1918 і 1989–1991). Окремо можна заакцентувати і на перетині історичних подій України і Польщі, в оцінці яких досі бракує однозначності, об'єктивності, врешті й толерантності.

Тому таке дослідження дозволить вітчизняним і зарубіжним науковцям ще раз переосмислити ряд маловивчених та невідомих сторінок польської історії новітньої доби, знайти дотичні моменти з сучасністю, зіставити їх з ще гарячими подіями 1989–1991-х рр., виявити найбільш цінні аспекти її соціально-економічного та політичного досвіду для сучасного відродження слов'янських націй.

Монографія Алексієвець Л. М. містить 8 розділів, зі списком використаних джерел після кожного зокрема та значний обсяг додатків (ілюстрації, картосхеми, світлини), ряд із яких опубліковані вперше. Розділи органічно доповнюють один одного і в комплексі дають широке уявлення про найважливіші історичні події, пов'язані з питаннями відновлення Польської держави після закінчення Першої світової війни, процесами формування та розвитку її політичної, соціально-економічної системи у міжвоєнні роки.

Варто зауважити, що цінність праці полягає у тому, що вона підготовлена для широкого читачького загалу нашої держави, у зв'язку з чим у відповідних її розділах висвітлені найважливіші факти і події з історії українсько-польських стосунків.

Оскільки наукова історична думка зберегла великий обсяг вивчення особливостей внутрішньо- та зовнішньополітичного розвитку Польщі у міжвоєнний час, розділ, присвячений історіографії історії відродження і становлення Польської держави, набирає особливої ваги. Актуальність його посилюється фактом наявності сьогодні великої кількості джерел, де ці проблеми висвітлювались однобічно, спотворено, з позицій марксистсько-ленінської методології, що призводило до деформування викладення багатьох питань польської історії. Детальний аналіз автором доробку радянських істориків, польських прокомуністичних і, навпаки, незаангажованих науковців відродженої Польщі, а також сучасних праць вітчизняних та зарубіжних вчених – дасть змогу зробити комплексну об'єктивну переоцінку міжвоєнних подій в Польській державі з погляду сьогодення.

Так, у монографії зазначається, що починаючи з 50-х рр. XX ст. радянська історіографія в цілому та українська зокрема, не виправдовувала державотворчих політичних і соціально-економічних процесів міжвоєнної Польщі. Усе, що не вписувалося у класово-партійні підходи, ідеологи оголошували таким, що не відповідало історичним закономірностям, а відтак – контрреволюційним, буржуазно-націоналістичним. Зі свого боку значне число праць польських комуністів мало публіцистичний характер, служило зброєю у гострій політичній та ідеологічній боротьбі. На відміну від радянських істориків, науковці відродженої Польщі у міжвоєнні роки значно збагатили знання з історії формування польської державності. З'явилося ряд праць, присвячених ролі історичної науки в суспільно-політичному житті країни, висвітленню історії Польської держави, її народу з найдавніших часів.

В цілому зазначимо, що дослідницею проведено ґрунтовну роботу по збору, науковій систематизації та аналізу праць з даної проблеми. Виділено їх основні періоди, зро-

зроблено класифікацію джерел. Водночас, у рецензованій монографії автор розкриває проблему, спираючись на найвідоміші досягнення вітчизняної і зарубіжної, переважно польської історіографії у світлі новітньої методології, беручи за основу наукового дослідження принципи об'єктивності, історизму, взаємозв'язків внутрішніх і зовнішніх чинників.

Читач монографії матиме змогу детально ознайомитися з питаннями історичних передумов відновлення та проголошення державної незалежності Польщі, ролі Паризької мирної конференції у розв'язанні польського питання та у визначенні кордонів Польщі після її відродження, створення та еволюції парламентської системи у міжвоєнні роки, особливостей соціально-економічного та культурного розвитку, а також з основними зовнішньополітичними пріоритетами Польщі в структурі міжнародних відносин Центрально-Східної Європи у 1918–1939 роках.

Заслугує на увагу об'єктивне трактування історичних передумов відродження Польської держави, де основний акцент робиться на ролі національно-визвольних сил країни. Автор цілком справедливо зазначає, що Польська Річ Посполита утворилася внаслідок комбінованої дії багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників, але насамперед завдяки збігові національних інтересів і міжнародної ситуації. Неабияку роль відіграли зручне географічне становище, соціально-економічний й культурно-освітній рівень населення, її етнонаціональна свідомість і політичний досвід, історико-правова традиція польської державності, поразка Четверного Союзу в Першій світовій війні й піднесення національно-визвольного руху польського народу на тлі загальної революційної ситуації в Європі. Процес становлення самостійної Польської держави, на думку автора, завершився в березні 1921 р. після прийняття Конституції та міжнародно-правового врегулювання її кордонів.

Однією з найскладніших проблем відновленої Польщі, Л. М. Алексієвець, вважає було визначення її кордонів. Важливу роль тут відіграла Паризька мирна конференція. Цьому питанню присвячений окремий розділ монографії. Саме визначення кордонів II Речі Посполитої, констатує дослідниця, закінчило процес повернення її на політичну карту світу як суверенної держави. Разом з тим, підкреслює, що до складу країни увійшли землі з етнічно переважаючим непольським населенням, яке прагнуло створити власні держави, що істотно ускладнювало її міжнародне становище у міжвоєнному світі.

Цілий ряд питань соціально-економічного, духовного та культурного розвитку, які розглядає автор монографії дасть змогу читачеві підійти до з'ясування внутрішньої ситуації, що склалася у міжвоєнній Польщі з позицій комплексності та багатогранності. Особливо цікавою для українського читача тут буде характеристика розвитку сільського господарства в незалежній Польщі, яке після війни перебувало у глибокій кризі та досвід виведення його з неї досить швидкими темпами (зрозуміло, що завдяки децентралізації земельної власності та її приватному характері, на чому й наголошує автор!). Вона буде цінною при порівнянні та аналізі соціально-економічного розвитку українських земель, як у ті ж 20–30-ті роки ХХ ст., так і на сучасному етапі. Проте Алексієвець Л. М. об'єктивно зазначає, що в цілому соціально-економічний розвиток у Польщі міжвоєнної доби характерний як численними злетами, так і спадами, що відповідали суспільно-політичній ситуації у країні і в цілому світі.

Окремого ґрунтовного розгляду в рецензованій праці набуло питання міжнародних відносин Польщі. Це не випадково, оскільки нововідроджена Річ Посполита була однією з найбільших держав, де склалися міцні традиції активної зовнішньої політики. Автор виділяє основні її етапи, завдання, умови, внутрішні та зовнішні чинники, що впливали на перебіг та формування курсу зовнішньої політики міжвоєнної Польщі. Цілком слушне зауваження дослідниці, що вона будувалася згідно з діями великих держав і впливала з концепції "двох ворогів", що об'єктивно вимагала від Польської держави, її політиків і дипломатів постійного лавірування між СРСР на сході та Німеччиною на заході, а також й те, що перипетії європейського і світового історичного процесу зробили зовнішньополітичні фактори вагомішими, ніж внутрішні.

Безумовно, що монографія молодого науковця Лесі Алексієвець "Польща: шляхом відродження державної незалежності. 1918–1939." є особливою подією в українській но-

вітній історіографії. Підсумовуючи, варто зазначити, що досвід національно-державного будівництва Польської держави у міжвоєнні роки ХХ століття поверне увагу громадськості до уроків та проблем історичного буття. У першу чергу це стосується східних слов'ян, оскільки в них ще не завершений процес націотворення. А історична пам'ять все ж таки має властивість до самовідтворення, до відродження у нових сприятливих суспільно-політичних умовах. Доказом цього і є дана монографія. І не випадково, що в центрі уваги дослідниці лежать саме державотворчі процеси сусіднього польського народу, адже зв'язок між державним і національним беззаперечний. Праця також відкриває великі потенційні можливості для подальшого розвитку піднятої теми. Це буде означати відновлення історичної справедливості і позитивно вплине на націотворчий процес як української, так і безумовно польської спільноти.

Vasul Baluh

ALEKSIYEVETS L. M. POLAND: ON THE WAY TO THE REVIVAL OF THE STATE INDEPENDENCE. 1918–1939. – TERNOPIL: EKONOMICHNA DUMKA, 2002. – 272 P.

The article gives an analysis of the research work on the history of revival of Poland and its development between the world wars the first and the second.

УДК 94 (367)

Олександр Сич

A CONCISE HISTORY OF SLOVAKIA / EDITED BY ELENA MANNOVA. – BRATISLAVA, 2000. – 353 P. КОРОТКА ІСТОРІЯ СЛОВАЧЧИНИ / ПІД РЕД. ОЛЕНИ МАНОВОЙ. – БРАТИСЛАВА, 2000. – 353 С.

У поданій статті прорецензовано "Історію Словаччини", де розкрито зусилля словаків у розбудові державності.

Бурхливі події кінця 80 – початку 90-х рр. ХХ в., що знаменували розвал соціалістичної системи та Радянського Союзу, привели до істотних змін на політичній карті Європи – з'явилися нові держави, змінилися міждержавні кордони. Державність здобули народи, які практично ніколи її не мали чи втратили її в минулому і довгий час перебували в складі інших держав. Тому поява узагальнюючих праць з історії новостворених держав (історія Білорусі, історія України, історія Молдови і т.п.) – загалом зрозуміле явище, яке можна вважати свого роду соціальним замовленням.

Рецензована робота підготовлена колективом авторів з Інституту історії Словацької Академії наук у Братиславі. Книга складається з передмови, семи великих глав, епілогу та ілюстрацій.

У передмові до книги, про яку йде мова, зазначається, що автори намагалися не зводити історію своєї країни лише до опису "зусиль словаків створити національну державу", але спробували дати "картину всього спектра соціального, політичного, економічного і культурного розвитку" (р. 8). Такий підхід видається виправданим і більш зваженим, ніж націоцентрична концепція, якою захопилося чимало істориків колишніх соціалістичних країн у 1990-ті роки.

У першому розділі, що написаний Я. Лукачкой і Я. Штайнхюбелем, розглядається рання історія (від періоду середнього палеоліту – стоянка Гановце – до початку Х століт-

тя) території між річками Моравою на заході, Тисою на сході, середньою течією Дунаю на півдні і Татрами на півночі, де й виникне згодом Словаччина. Першою етнічною групою, що з'явилася в цьому регіоні, згідно історичних джерел, стали кельти, у яких на високому для того часу рівні стояло виробництво заліза. У середині I ст. до н.е. тут виникають поселення даків, а з кінця I – у II ст. н.е. південно-західна частина цієї території нерідко ставала ареною бойових дій між германськими і сарматськими племенами, з одного боку, і римлянами, з другого. Внаслідок Великого переселення народів в останні десятиліття V ст. у даному регіоні осідають перші слов'янські племена. У VII ст. майбутні словацькі землі ввійшли до складу першого історично відомого політичного об'єднання західних і почасти південних слов'ян – Само, котре, на думку авторів, було племінним союзом (р. 17), а в IX – на початку X ст. входили до Великоморавської держави.

Потім на дев'ять століть історична доля Словаччини виявилася пов'язаною з Угорщиною, до складу якої вона була включена в XI ст. У другому розділі, що належить перу тих же авторів, у контексті розвитку угорської державності змальована економічна, соціальна, культурна й релігійна ситуація в словацьких землях у період правління династії Арпадів. Відзначається, що проблема безперервності слов'яно-словацьких поселень у IX–XI ст. є основним питанням словацької історії в раннє Середньовіччя. Автори розділу полемізують з поглядами, що з'являються в угорській історіографії про те, що зазначені поселення на території Словаччини в період Великоморавської держави зникають протягом X в., а нові поселення лише почали формуватися протягом XI ст. (р. 39). Посилаючись на історичні і лінгвістичні джерела й особливо на археологічні знахідки, словацька історіографія відстоює точку зору про континент слов'янських поселень на теренах Словаччини, тому що саме з X ст. західні слов'яни стали поділятися й розвиватися в окремі народності (рр. 39–40). Ще одним підтвердженням цього можуть слугувати так звані лінгвістичні запозичення слов'янського походження, що зустрічаються в угорській мові й свідчать про те, що мадяри навчилися обробці землі саме в дунайських слов'ян (р. 40).

Велика частина третього розділу "Словаччина в класичне Середньовіччя" (автори – Бл. Брезовакова, Д. Дворакова, И. Мрва, Д.П. Даніель) відведена розгляду переважно політичної історії Угорського королівства та відповідно словацьких земель, що перебували в його складі, останні в XIV ст. стали економічним центром королівства, зокрема завдяки багатим корисним копалинам, і водночас його найбільш урбанізованою частиною (рр. 71–73). Разом з тим у розділі міститься цікавий фактичний матеріал про соціальну структуру пізньосередньовічного суспільства в Угорщині та Словаччині, а також про розвиток культури в XV ст. До речі, саме до цього сторіччя відносять початок використання національної мови (перший документ, що зберігся, датований 1422 р.). Одна з авторів, Даниела Дворакова піддає критиці деякі усталені оцінки й стереотипи, наприклад, щодо Сигізмунда I, угорського короля в 1387–1437 рр., імператора "Священної Римської імперії" у 1410–1437 рр. В історичних роботах його часто подавали як "марнотратного і легковажного короля", відзначали такі його негативні якості, як "облудність, підступність і злостивість" (р. 80). На її ж думку, правління Сигізмунда, що здійснив важливі військові, фінансові й адміністративні реформи (правда, при цьому вона не розкриває їхній зміст), сприяв розвитку міст, проводив добре продуману політику щодо дворянства, необхідно оцінити позитивно з погляду угорської, а, отже, і словацької історії (р. 81). Вона також вважає твердження, що побутували у свій час у чеській і словацькій історіографії, особливо в роботах істориків-марксистів, про вплив гуситства в Словаччині такими, що спотворюють історичні факти. Цей вплив, на її погляд, явно перебільшувався, а походи гуситів на територію Словаччини мали характер "грабіжницьких експедицій", і для населення гусити були "просто ворогами" (р. 80).

У розділі "Словаччина в ранній Новий час, 1526–1711 р." Іван Мрва і Девид Даніель основну увагу приділяють Реформації, Контрреформації і внутрішньополітичним конфліктам у словацьких землях, а також таким сюжетам, як зміни в етнічному складі їхнього населення протягом XVI–XVII ст., соціальна структура, економічний розвиток і умови життя населення, стан освіти і культури, нарешті, становлення словацького етносу.

Зміст наступних трьох розділів дає підстави вважати, що одним з основних методологічних принципів, яким керувалися автори книги, є теорія модернізації. Так, Єва Ко-

вальська в розділі "Словаччина в період структурних змін, 1711–1848 рр." ґрунтовно проаналізувала такі чинники модернізації, як роль держави в модернізаційних процесах, секуляризація культурного життя, джерела формування громадянського суспільства. З інтересом читаються розділи, присвячені такому складному питанню, як зародження етнічної самосвідомості словаків, де спеціально розглядаються питання про писемну (літературну) мову і роль в її становленні праць Антона Бернолака, про історичну традицію, що виявилася в поширенні в колах широкої громадськості – завдяки літературним творам поета Яна Голого – ідеї про те, що Великоморавія була першою державою словаків, про слов'янську ідентичність, що знайшла втілення в ідеї слов'янської єдності, зокрема в поемі Яна Коллара "Донька слави". Тут же подається періодизація словацького національного руху до середини ХІХ ст. (рр. 183–184).

Широке коло проблем словацької історії розглянуто у шостому розділі "На шляху до модернізації, 1848–1918 рр." (автори – О. Маннова і Р. Голець). Серед них – соціальний і демографічний розвиток, урбанізація; посилення мадяризації; еміграція, внаслідок якої тільки в США у 1914 р. проживало близько півмільйона словаків, що складало приблизно п'яту частину всіх етнічних словаків (р.191); процес формування сучасної словацької нації (народу); стан сільського господарства і промисловості; культурне, релігійне й церковне життя; наука, мистецтво й освіта, участь словаків у Першій світовій війні.

Заключний, сьомий розділ, написаний відомим словацьким істориком Любомиром Ліптаком, називається "Словаччина в ХХ столітті". Історія Словаччини в міжвоєнний період була коротким і єдиним періодом (до 1989 р.) існування повнокровної парламентської демократії. Вельми докладно висвітлена внутрішня і зовнішня політика Словацької республіки в роки Другої світової війни. Насичені цікавим матеріалом розділи, що описують комуністичну модель індустріалізації і модернізації, рух за реформу існуючої системи в 1960-і рр., політику "нормалізації", кризу та падіння комуністичного режиму, посткомуністичний етап розвитку Словаччини. Як зазначає Ліптак, після 1989 р. перед словацьким суспільством постали три великих і невідкладних завдання: по-перше, створення замість комуністичної диктатури плюралістичної демократичної системи, по-друге, реконструкція директивно-планової економіки на ринковій основі, і, по-третє, конституювання нового становища Словаччини вже у посткомуністичній республіці та її місця в Європі, причому в модифікованій формі ці завдання залишаються на порядку денному й після створення Словацької Республіки в 1923 р. (р.296). Л. Ліптак спеціально відмічає факт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р., завдяки чому Словаччина, замість Радянського Союзу з його глобальними геополітичними інтересами, отримала сусіда, який прагне стати частиною Центральної Європи (р.296). Водночас він не приховує ті труднощі, з якими довелося зіткнутися молодій державі, зокрема безробіття зросло за 1990–1993 рр. в 10 разів і досягло в 1995 р. 20 % робочої сили (р.297), не виправдала сподівань політика приватизації, зовнішня заборгованість зросла з 4,3 у 1994 р. до 11,9 млрд. дол. (р.354).

В епілозі, яким завершується книга, Олександр Авенаріус подав стислий, але досить змістовний історіографічний огляд методологічних підходів до вивчення двох головних проблем словацької історії, а саме: історії Словаччини в контексті Угорського королівства (і меншою мірою Чехословаччини) та словацька історія як геополітична проблема, в сенсі її місця в центральноєвропейському контексті.

Підсумовуючи враження від книги, можна констатувати, що це – добротна, професійно виконана праця, яка, незважаючи на свою назву, дає досить повне уявлення про історичний шлях Словаччини. Її автори вдало поєднали нарратив з науковим аналізом, послідовний виклад історичних подій з ґрунтовним розглядом еволюції головних складових суспільства (економіка, соціальна структура, етнічний склад, політичні інститути, культурне життя тощо). Рецензентові, який не є фахівцем у царині словацької історії, важко вказати на суттєві вади, що, зазвичай, мають місце в таких багатопланових роботах, якою є дана книга. Проте деякі критичні зауваження чи скоріше побажання можна висловити. Так, не зовсім зрозуміло, чому автор розділу про Словаччину в роки Другої світової війни не згадує про явище колабораціонізму, хоча наведений ним фактичний матеріал свідчить про його наявність і поширення. У цьому контексті хотілося б дізнати-

ся про оцінку сучасними словацькими істориками такої постаті, як Тісо. І взагалі характеристики персоналій у словацькій історії могли б бути більш розгорнутими. Опис подій 1989 р. подається стандартно, як так звана "оксамитова революція", однак якщо це саме революція, то варто було б визначити її цілі, характер, рушійні сили тощо.

Незважаючи на висловлені зауваження й побажання, загалом високий рівень рецензованого видання не підлягає сумніву. До його головних достоїнств слід віднести, на наш погляд, два моменти. По-перше, це систематизація та узагальнення великого й різноманітного матеріалу, який дозволяє читачу скласти уявлення про власне словацьку історію. По-друге, це сучасний концептуальний підхід до висвітлення історії своєї країни, позбавлений таких непродуктивних і певною мірою шкідливих рис націоцентричної теорії (яка фактично була покладена в основу багатьох історичних творів і підручників з вітчизняної історії, що побачили світ у 1990-і роки на теренах колишніх європейських соціалістичних країн і Радянського Союзу), як, наприклад, милування своєю історією, вихваляння досягнень саме свого народу, штучне перебільшення його внеску в світову цивілізацію, надмірне "оплакування" історичної долі свого народу, яка подається ледь як не найтрагічніша, недвозначні випадки в бік "історичного ворога" і т. п. Універсалістська теорія, яка вже набула "права громадянства" в Західній Європі, останнім часом торує собі шлях і у Східній Європі, що й підтверджує поява "Короткої історії Словаччини".

Oleksander Sych

A CONCISE HISTORY OF SLOVAKIA / EDITED BY ELENA MANNOVA. – BRATISLAVA, 2000. – 353 P.

The article presents an analysis of Slovakia history, the attempts of Slovakia people in forming country.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Микола Алексівець – доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, декан історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Леся Алексівець – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Лев Баженов – доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського державного університету.

Олександр Баженов – аспірант Кам'янець-Подільського державного університету.

Стефанія Баженова – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ при Кам'янець-Подільському державному університеті.

Василь Балух – доктор історичних наук, професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Інна Боровська – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Оксана Валіон – аспірантка історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Ірина Василик – аспірантка історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Анатолій Галайбіда – викладач технікуму Подільської державної аграрно-технічної академії, здобувач Кам'янець-Подільського державного університету.

Наталія Григорук – здобувачка історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Ігор Дацків – кандидат історичних наук, доцент Тернопільської академії народного господарства.

Ярослав Дзісяк – аспірант історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Валентина Доброчинська – аспірантка Волинського державного університету імені Лесі Українки.

Іван Зибачинський – здобувач історичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Іван Зуляк – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Лілія Іваневич – здобувачка Кам'янець-Подільського державного університету.

Степан Качараба – кандидат історичних наук, доцент завідувач кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

Леся Костюк – аспірантка історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Олексій Кошель – кандидат історичних наук, редактор газети Комітету виборців України "Точка зору".

Андрій Криськов – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного технічного університету імені Івана Пулюя.

Любомир Крупа – асистент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Микола Кубаєвський – кандидат філософських наук, доцент Тернопільської академії народного господарства.

Ярина Лазар – здобувач, консультант секретаріату Комітету з питань культури і духовності Верховної Ради України.

Віталій Левицький – аспірант Тернопільського державного технічного університету імені Івана Пулюя.

Світлана Лук'яненко – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

- Віктор Мицько** – аспірант історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Олег Микулич** – докторант Європейського Колегіуму м. Борислав (Україна) – Польських і Українських Університетів, м. Люблін (Польща). Університет ім. М. Кюрі-Склодовської. Гуманістичний відділ. Інститут Історії.
- Юрій Молінський** – аспірант історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Вадим Ореховський** – кандидат історичних наук, доцент Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- Віктор Савенко** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Григорій Сапожник** – викладач кафедри інформаційно-обчислювальних систем та управління Тернопільської академії народного господарства.
- Віра Семещук** – здобувач історичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Олександр Сич** – доктор історичних наук, професор завідувач кафедри історії нового і новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Ірина Скакальська** – здобувачка, викладач суспільних дисциплін Кременецького гуманітарно-педагогічного інституту.
- Анатолій Трембіцький** – здобувач Кам'янець-Подільського державного університету.
- Богдан Трофим'як** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Сергій Троян** – доктор історичних наук, професор Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету.
- Юрій Фартушняк** – здобувач історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Анатолій Фартушняк** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ірина Федорів** – аспірантка історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Вікторія Череватюк** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільської академії народного господарства.
- Інна Чуйко** – здобувачка історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Іван Шумський** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.....	3
Олександр Баженов ВЗАЄМИНИ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я ЗІ СТЕПОВИМ СВІТОМ У ДАВНЬОРУСЬКУ ДОБУ.....	4
Вадим Ореховський ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 РОКУ ЯК ПРЕЛЮДІЯ БЕРЕ СТЯ 1596 РОКУ	14
Григорій Сапожник ГЕРАЛЬДИЧНІ ОЗНАКИ НА МІСЦЕВИХ ГРОШОВИХ ЗНАКАХ ВОЛИНІ	21
Анатолій Трембіцький ДО ІСТОРІЇ ЦЕХІВ НА ПОДІЛЛІ ЗА ПРАЦЯМИ ЄВФІМІЯ СЦІНСЬКОГО	26
Юрій Фартушняк ВЗАЄМОВПЛИВ МІЖ БУРЯКОЦУКРОВИМ ВИРОБНИЦТВОМ ТА ШЛЯХАМИ СПОЛУЧЕННЯ І ТРАНСПОРТОМ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ	36
Іван Зибачинський ХОТИНСЬКЕ ЗЕМСТВО І ВИРШЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ КРАЮ.....	43
Ірина Василик ДІЯЛЬНІСТЬ КОСТЯ ЛЕВИЦЬКОГО У ТОВАРИСТВІ "ПРОСВІТА"	48
Андрій Криськов, Віталій Левицький ГОСПОДАРСТВО СТАРООБРЯДЦІВ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)	58
Анатолій Фартушняк ПЕРЕХІД ВІД ЧУМАЦТВА ДО ЗАЛІЗНИЧНИХ ДОРІГ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В 60-Х РР. ХІХ СТ.....	63
Олексій Кошель РОЛЬ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ФОРМУВАННІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ІСТОРИКО- КРАЄЗНАВЧОЇ НАУКОВОЇ ШКОЛИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	68
Любомир Крупа СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ СИРИТ ПІД ПАТРОНАТОМ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО	73
Наталія Григорук ОСНОВНІ ВІХИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА МИКОЛИ ЧУБАТОГО (1889–1975).....	76
Леся Костюк ПУБЛІЦИСТИЧНА СПАДЩИНА О. КАНДИБИ-ОЛЬЖИЧА У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ	81
Юрій Молінський ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МИРОНА ТАРНАВСЬКОГО У 1919 Р.: ЧОРТКІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ	86
Анатолій Галайбіда ОРГАНІЗАЦІЯ, СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ПРОПАГАНДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРЕСИ УНР	95

Богдан Трофим'як УКРАЇНСЬКА ПЛАСТОВА ІДЕЯ В. ЯНІВА В НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІЙ БОРОТБІ ГАЛИЧИНИ (1921–1939 РР.).....	99
Іван Шумський ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ СТУДЕНТСЬКИЙ РУХ НАЦІОНАЛЬНО- ДЕМОКРАТИЧНОГО СПРЯМУВАННЯ НА ПОЧАТКУ 20-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ	107
Валентина Добровичинська ІСТОРИЧНІ ТА ГЕОГРАФІЧНІ СТУДІЇ ПОЛЬСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ НА ВОЛИНІ (1921–1939 РР.).....	111
Віктор Мицько “ГОСПОДАРСЬКО-КООПЕРАТИВНИЙ ЧАСОПИС” – ПРОВІСНИК УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921–1939 РР.).....	120
Ірина Скакальська С. ЖУК – ПРОВІДНИЙ ДІЯЧ УСРП НА ВОЛИНІ.....	128
Іван Зуляк ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ПОЛЬСЬКОЮ ВЛАДОЮ ПРОСВІТНОГО РУХУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	133
Інна Чуйко ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗУНР У 1919–1923 РР.....	141
Віра Семещук ІСТОРІЯ ОСУЩЕННЯ ЗЕМЕЛЬ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.....	147
Ярослав Дзісяк ІСТОРИЧНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ВИНИКНЕННЯ ПРИЧИН НЕГАТИВНОГО СТАНУ ТОРГІВЛІ ТА НЕЗАДОВОЛЕНОГО ПОПИТУ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ 1980-Х РОКІВ. ЇХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК.....	151
Олег Микулич РИМО-КАТОЛИЦЬКІ КОСТЕЛИ М. БОРИСЛАВА ТА ЇХ ПАРАФІЯНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	156
Ярина Лазар КУЛЬТУРНЕ ТА ГРОМАДСЬКЕ ЖИТТЯ ПОЛЬСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ МЕНШИНИ ПРИКАРПАТТЯ.....	170
Ігор Дацків НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПОВЕРНЕННЯ В УКРАЇНУ ПІ ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНИХ НАДБАНЬ, ПЕРЕМІЩЕНИХ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	174
РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ КУЛЬТУРИ	179
Лілія Іваневич ПРОФЕСОР КОСТЬ ШИРОЦЬКИЙ ЯК ШЕВЧЕНКОЗНАВЕЦЬ.....	180
Стефанія Баженова АНТОНІЙ МАЛЬЧЕВСЬКИЙ – ОСНОВОПОЛОЖНИК “УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ” В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ	186
Вікторія Череватюк УКРАЇНСЬКІ ЧАСОПИСИ В ПАРИЖІ (20-І РОКИ ХХ СТ.)	189
Микола Кубаєвський, Світлана Лук'яненко СПІВВІДНОШЕННЯ ЗНАННЯ ТА ВІРИ У ПРОЦЕСІ ДУХОВНО-ПРАКТИЧНОГО ОСВОЄННЯ СВІТУ	193

РОЗДІЛ 3. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.....	202
Сергій Троян НІМЕЦЬКІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ 50–70-Х РР. ХІХ СТ.....	203
Леся Алексієвець РЕФОРМА ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ І РОЗБУДОВА ВИЩОЇ ШКОЛИ ПОЛЬЩІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918–1939 РР.).....	207
Степан Качараба ТРУДОВА ЕМІГРАЦІЯ ІЗ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В БРАЗИЛІЮ (1919–1939)	211
Тетяна Гонтар ПРИХІД ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ТА ЗМІНИ В СТАНОВИЩІ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПОСЯННЯ ТА ПІДЛЯШШЯ У 1944 РОЦІ.....	221
Олександр Сич ІМІГРАЦІЯ ТА ЕТНІЧНА СИТУАЦІЯ В США НАПРИКІНЦІ ХХ СТ.....	227
РОЗДІЛ 4. ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	233
Лев Баженов УКРАЇНА ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ДАНИЕЛЯ БОВУА (ДО 65-РІЧЧЯ ФРАНЦУЗЬКОГО ВЧЕНОГО).....	234
Оксана Валіон РОЛЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО У НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ВІДРОДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.): ІСТОРІОГРАФІЯ ТА АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ ПРОБЛЕМИ	239
Ірина Федорів ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МИРОНА КОРДУБИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	247
Інна Боровська ТЕМА ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В ПОСТРАДІАНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	260
РОЗДІЛ 5. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ.....	262
Микола Алексієвець, Леся Алексієвець, Іван Шумський МАРУСИК Т. В. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА ГУМАНІТАРНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ: РЕАЛІЇ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ (40–50-І РР. ХХ СТ.). – МОНОГРАФІЯ. – ЧЕРНІВЦІ: РУТА, 2002. – 463 С., 24 Л. ФОТО.	263
Микола Алексієвець, Леся Алексієвець, Віктор Савенко УКРАЇНА В СУЧАСНОМУ ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ І ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТИ: [КОЛ. МОНОГР.] / ЗА РЕД. Ф. М. РУДИЧА. – К.: МАУП, 2002. – 488 С.	266
Василь Балух АЛЕКСІЄВЕЦЬ Л. М. ПОЛЬЩА: ШЛЯХОМ ВІДРОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ. 1918–1939. – ТЕРНОПІЛЬ: ЕКОНОМІЧНА ДУМКА, 2002. – 272 С.	268
Олександр Сич A CONCISE HISTORY OF SLOVAKIA / EDITED BY ELENA MANNOVA. – BRATISLAVA, 2000. – 353 P. КОРОТКА ІСТОРІЯ СЛОВАЧЧИНИ / ПІД РЕД. ОЛЕНИ МАНОВОЙ. – БРАТИСЛАВА, 2000. – 353 С.	271
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	275

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2003. – Вип. 1. – 281 с.

Комп'ютерний набір: Володимир Мізюк, Андрій Кліш
Комп'ютерне оформлення: Богдан Луговий, Юрій Древницький

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. м. Кривоноса, 2
Тел. (0352) 43-59-88

Здано до складання 10.02.2003 р. Підписано до друку 04.04.2003 р. Формат 60 × 84 / 18.
Папір друкарський. Умовних аркушів 27,1. Обліково-видавничих аркушів 35,7.
Замовлення 127. Тираж 300 прим. Свідоцтво про реєстрацію ТР №241 від 18.11.97.

Увага

I. Для публікації матеріалів в журналі необхідно подати до редакції:

- ✓ статтю в редакторі Word (версія не нижче 6. 0/95 шрифт Times New Roman) на дискеті (файл називається за прізвищем автора латинськими буквами з вказівкою на версію Word. Наприклад, Strishynec95, Strishenec97. Де 95 і 97 – версії Word. Файл обов'язково у двох копіях 95 та 97 версії) й якісно надруковану на білому папері формату А4;
- ✓ рецензію провідного фахівця з даної галузі наук, як правило, доктора наук, відповідно завірену;
- ✓ випуску із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;
- ✓ експертний висновок про можливість відкритого опублікування матеріалів;
- ✓ відомості про автора (прізвище, ім'я, по-батькові (повністю), місце роботи, посада, наукові ступінь та звання, адреса, телефон)

II. Вимоги до оформлення друкованих праць:

1. Формат сторінки А4.
2. Поля 2x2x3x1.
3. Шрифт Times New Roman, Arial.
4. Величина шрифту – 14.
5. Інтервал: 1, 5 (Ctrl+5).
6. Абзац: 1, 25 см.
7. Рядків на сторінці – 29–30.
8. Символів на рядок – 65–70.
9. Між роками ставиться тире (1917–1920).
10. По тексту використовуються заокруглені дужки, для посилань квадратні.
11. Ініціали (Алексієвець М. М.; М. М. Алексієвець), роки (1917–1920 рр.), а також перед квадратною дужкою посилання (" [14: 23]") ставляться непереносимі пробіли.
12. Посилання на список використаних джерел: [12: 56–57; 14: 23], [14: 23], [14: арк. 23],
  - ✓ де "12" та "14" порядковий номер у списку використаних джерел;
  - ✓ "56–57, 23" – номери сторінок;
  - ✓ арк. 23 – вказівка на номер аркуша в архіві;
  - ✓ ":" ставиться після порядкового номера у списку використаних джерел;
  - ✓ ";" – між номерами сторінок;
  - ✓ ";" – між порядковими номерами різних джерел.
13. Зразок оформлення списку використаних джерел:
  - ✓ Июль-ноябрь 1758 г. Ученая переписка префекта Киевской Академии Самуила Миславского с профессором Христианом Баумейстером // Акты и документы. – Отд. II. – Т. V. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1908. – С. 222–224.
  - ✓ Завгородній Ю. Києво-Могилянська академія в контексті вітчизняного сходознавства: північно-буддистський регіон Далекого Сходу // Києво-Могилянська академія в історії України. Тези доповідей міжнар. наук. конф. – К.: НаУКМА. – 1995. – С. 36–37.
  - ✓ Попок А. А. Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 54–68.
  - ✓ Українська культура: історія і сучасність / За ред. Черепанової С. О. – Львів: Світ, 1994. – 456 с.
  - ✓ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 7248.

Мишанич О. В. Література Закарпаття XVII-XVIII століть. – К.: Наукова думка, 1964. – 116 с.